МОСКОВСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНСТИТУТ
МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ (УНИВЕРСИТЕТ) МИД РОСИИИ

Кафедра индоиранских и африканских языков

О.Г. Ульциферов

УЧЕБНИК ЯЗЫКА ХИНДИ

(Первый год обучения)

3-е издание, стереотипное

Москва
«АСТ»
«Восток-Запад»
2006

Редактор текстов на языке хинди канд. филол. наук
Мадан Лал Мадху

ВВОДНО-ФОНЕТИЧЕСКИЙ КУРС

Основные замечания

1. Звуки языка хинди по отношению к звукам русского языка подразделяются на три группы: 1)звуки, идентичные по произнесению и звучанию звукам русского языка, 2)звуки, близкие по произнесению и звучанию к звукам русского языка, и 3)звуки, отличные по произнесению и звучанию от звуков русского языка.

2. На письме звуки языка хинди изображаются буквами алфавита деванагари. Особенность этого алфавита состоит в том, что его буквы образованы соединением горизонтальных штрихов и значков с вертикальной чертой. Сама буква при этом вписывается в слегка вытянутый вверх квадрат. В большинстве случаев горизонтальные штрихи и значки располагаются слева от вертикальной черты, занимающей крайне правую сторону квадрата. Если горизонтальные штрихи и значки располагаются по обе стороны вертикальной черты, то она проходит по середине квадрата. Также по середине квадрата вертикальная черта проходит и в том случае, когда она становится началом специфического написания буквы.

3. Следует помнить, что каждый буквенный знак согласного звука алфавита деванагари передает два звука: основной и краткий гласный звук **а**.

4. Алфавит деванагари представляет собой чисто индийское явление и не имеет аналогов среди европейских языков, использующих латинское письмо или кириллицу. Потому все буквы этого алфавита необходимо заучивать чисто механически, многократно рисуя их в специальных тетрадях в клеточку.

УРОК 1

Краткий гласный звук «а»

Краткий гласный звук **а** аналогичен по произнесению и звучанию русскому безударному «а» в таких словах, как «тема», «шуба», «сода» и т.п.

На письме звук **а** изображается буквой अ, которая состоит из характерного элемента ऊ в сочетании с вертикальной чертой: अ, अ, अ, अ, अ, अ. Характерный элемент этой буквы можно сопоставить с написанием русской цифры 3, которая маленькой горизонтальной черточкой соединяется с вертикальной чертой, занимающей всю правую сторону квадрата.

В этом начертании буква अ выступает только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук. В других позициях буква अ никак не обозначается, поскольку входит в состав любой буквы, изображающей согласный звук.

Следует помнить, что звук **а** в конце слова или основы с окончанием на букву, изображающую согласный звук, не произносится.

Долгий гласный звук «а»

Долгий гласный звук **а** аналогичен по произнесению и звучанию русскому ударному «а» в таких словах, как «кушак», «бежать», «шаль» и т.п.

Долгий звук **а** на письме изображается буквой आ «аа», которая по изображению равняется букве अ, но с еще одной вертикальной чертой: आ, आ, आ, आ, आ, आ.

В этом начертании буква आ употребляется только в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она выступает в виде вертикальной черты ा, при-

соединяемой к букве, изображающей согласный звук: म + आ = मा, प + आ = पा, ब + आ = बा, क + आ= का

Согласные звуки “м”, “п”, “б” и “к”

Данные звуки по произнесению и звучанию аналогичны соответствующим звукам русского языка. Следует помнить, что согласные звуки хинди на конце слова никогда не оглушаются и не смягчаются перед некоторыми гласными звуками.

Звук **м** на письме изображается буквой म «ма», которая состоит из характерного элемента म् и вертикальной черты: म् + ा = म. Характерный элемент представляет собой сочетание двух штрихов: вертикального и горизонтального, которые сходятся в середине левой стороны квадрата. Вертикальный штрих проводится под определенным углом к центру левой стороны квадрата: म, म, म, म, म, म. Как видно из начертания буквы, она покрывается горизонтальной чертой, совпадающей с верхней стороной квадрата.

Звук **п** на письме изображается буквой प «па», которая состоит из характерного элемента प् и вертикальной черты: प् + ा = प. Характерный элемент представляет собой полуовал, начинающийся почти у левого края квадрата и заканчивающегося в центре вертикальной черты: प, प, प, प, प, प. Здесь также буква покрывается горизонтальной чертой.

Звук **б** на письме изображается буквой ब «ба», которая состоит из характерного элемента ब् и вертикальной черты: ब् + ा = ब. Характерный элемент представляет собой перечеркнутый по диагонали овал, присоединенный к центру вертикальной черты: ब, ब, ब, ब, ब, ब. Здесь также буква покрыта горизонтальной чертой.

Звук **к** на письме изображается буквой क “ка”, которая состоит из двух характерных элементов: овала и полуовала, присоединенных к расположенной по центру квадрата вертикальной черте: व + ॽ = क, क, क, क, क, क. Здесь буква также покрыта горизонтальной чертой.

Упражнения

1. Выучите написание букв अ, आ, म, प, ब, क.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы.

3. Произнесите за диктором или преподавателем:

а-аа, а-аа, а-аа, а-аа, а-аа; аа-а, аа-а, аа-а, аа-а, аа-а; ма-маа, ма-маа, ма-маа, ма-маа, ма-маа; ам-аам, ам-аам, ам-аам, ам-аам, ам-аам; амаамаа, амаамаа, амаама; амаап, амаап, амаап; па-паа, па-паа, па-паа, па-паа, па-паа; ап-аап, ап-аап, ап-аап, ап-аап, ап-аап; мап-маап, мап-маап, мап-маап, мап-маап; ма-па-маа-паа, ма-па-маа-паа, ма-па-маа-паа; пам-паам, пам-паам, пам-паам; маамаа, маамаа, маамаа; паапаа, паапаа, паапаа; ба-баа, ба-баа, ба-баа; бам-баам, бам-баам, бам-баам; бап-баап, бап-баап, бап-баап; бак-бакбак; аб-ааб, аб-ааб, аб-ааб; акбак, акбак, акбак; ка-каа, ка-каа, ка-каа; кам-каам, кам-каам, кам-каам; каб-кааб, каб-кааб, каб-кааб; пак-паак, пак-паак, пак-паак; кап-каап, кап-каап, кап-каап; каамаа-каамаа-каамаа.

4. Прочитайте:

अ, अ, अ, आ, आ, आ, अ-आ, अ-आ, अ-आ; अब, आब, अब, आब, अम, अमा, अमामा, आम, अमाप, अप, आप, अपाप, आपा, अपाक, आप का, अबा, अबाक, अकबक, अकाम, अकामा;

म-मा, म-मा, म-मा; माम, मामक, मामा, माप, मापक;

प-पा, प-पा, प-पा; पाक, पाका, पाप, पापक, पापा, पाम;

ब-बा, ब-बा, ब-बा; बक, बकबक, बप, बाप, बबा, बाब, बाबा, बम, बामा, बाक, बाका;

क-का, क-का, क-का; कम, काम, कप, काप, कब, कबाब, काबा, कम, काम, कामा.

5.Напишите на хинди все слова и сочетания букв из упражнения № 3.

УРОК 2

Краткий гласный звук «и»

Краткий гласный звук **и** по своему произнесению и звучанию аналогичен русскому безударному «и» в таких словах, как «цинга», «циклон», «циркач». Артикулируется более жестко, чем русское «и», занимая как бы промежуточное положение между произнесением «и» и «ы».

На письме звук **и** изображается буквой इ, которая имеет специфическое написание, свойственное ряду букв алфавита деванагари. Вертикальная черта в виде короткого штриха начинается здесь чуть правее центра (или в центре) верхней стороны квадрата и продолжается в виде латинской буквы S с хвостиком, который может выходить за нижнюю сторону квадрата: इ, इ, इ, इ, इ, इ.

В этом начертании буква इ выступает только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается знаком ि, который представляет собой вертикальную черту, идущую по всей левой стороне квадрата, и серповидный выступ, возвышающийся над верхней стороной квадрата. Этот знак обычно пишут слитно, начиная с правой части серповидного выступа: ि, ि, ि, ि, ि, ि. Следует помнить, что этот знак располагается слева от буквы, изобрающей согласный звук: मि, पि, बि, कि, хотя гласный произносится после согласного звука: **ми, пи, би, ки**. Напоминаем, что в хинди согласный звук перед **и** никогда не смягчается.

Долгий гласный звук «и»

Долгий гласный звук **и** по своему произнесению и звучанию аналогичен русскому ударному «и» в таких словах, как «циркуль», «цитрус», «сила». Также как и краткий звук **и** артикулируется более жестко, занимая как бы промежуточное положение между произнесением звуков «и» и «ы».

На письме долгий гласный **и** изображается буквой ई, написание которой отличается от буквы इ только небольшим штрихом, исходящим из центра верхней стороны квадрата, с небольшим закруглением направо: ई, ई, ई, ई, ई, ई.

В этом начертании буква ई выступает только в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается знаком ी, который представляет собой вертикальную черту, идущую по всей правой стороне квадрата, и серповидный выступ, возвышающийся над верхней стороной квадрата. Этот знак обычно пишут слитно, начиная с левой части серповидного выступа: ी, ी, ी, ी, ी, ी. Он располагается после согласной буквы: मी, पी, बी, की, что соответствует реальному звучанию обеих букв: **мии, пии, бии, кии**. Напоминаем, что в хинди согласный звук перед **и** (долгим) никогда не смягчается.

Согласные звуки «т», «д», «н»

Данные согласные звуки по произнесению и звучанию аналогичны соответствующим звукам русского языка. В хинди согласные звуки никогда не оглушаются и не смягчаются перед некоторыми гласными.

Звук **т** на письме изображается буквой त «та», которая состоит из характерного элемента ҷ и вертикальной черты: ҷ + ा = त. Характерный элемент представляет собой серповидный выступ, начинающийся в центре или чуть выше центра вертикальной черты: त, त, त, त, त, त. Как видно из начертания буквы, она покрывается горизонтальной чертой, совпадающей с верней стороной квадрата.

Звук **д** на письме изображается буквой द «да», которая имеет специфическое написание: вертикальная черта в виде небольшого штриха начинается чуть правей центра или в центре

верхней стороны квадрата и продолжается в виде широкого серпа с хвостиком на конце, который выходит за нижнюю сторону квадрата: द, द, द, द, द, द. Как видно из начертания буквы, она покрывается горизонтальной чертой.

Звук **н** на письме изображается буквой न “на”, которая состоит из характерного элемента и вертикальной черты: ॓ + ा = न. Характерный элемент представляет собой горизонтальный штрих с небольшим закруглением слева направо, упирающийся в левую сторону квадрата: न, न, न, न, न, न. Здесь буква также покрыта горизонтальной чертой.

Упражнения

1. Выучите написание букв इ, ई, त, द, न.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы.

3. Произнесите за диктором или преподавателем:

и-ии, и-ии, и-ии, и-ии, и-ии; ии-и, ии-и, ии-и, ии-и, ии-и; ми-мии, ми-мии, ми-мии; мии-ми, мии-ми, мии-ми; пи-пии, пи-пии, пи-пии; пии-пи, пии-пи, пии-пи; би-бии, би-бии, би-бии; бии-би бии-би, бии-би; ки-кии, ки-кии, ки-кии; кии-ки, кии-ки, кии-ки; ти-тии, ти-тии, ти-тии; тии-ти, тии-ти, тии-ти; ди-дии, ди-дии, ди-дии; дии-ди, дии-ди, дии-ди; ни-нии, ни-нии, ни-нии; нии-ни, нии-ни, нии-ни;

та-таа-ти-тии, та-таа-ти-тии, та-таа-ти-тии; там-тим-таам-тиим; так, танаа, таак, тиин, таадаад, такан, такма, тап, такааии, такаатак, такаанаа, табииат, таптии, тапна, тапаак, тапаанаа, табаак, табииб, тамак, тамтамаанаа, тамааии;

да-даа-ди-дии, да-даа, ди-дии; дам-даам-дим-диим; даии, дакан, дат, дадан, дабак, дабакнии, дабкаанаа, дабнаа, дабааии, дамак, даман, дамаанак, дамит, дамии, дин, дик, дииндип, динман, динаатии, дипаанаа, диик, диидии, диин, диипаак, диимак;

на-наа-ни-нии, на-наа-ни-нии, на-наа-ни-нии; нам-наам-ним-ниим; нап-наап-нип-ниип; нак-наак-ник-ниик; наб-нааб-ниб-нииб; нат-наат-нит-ниит; над-наад-нид-ниид; накад, накан, накаб, наак, наакаам, наакии, наакаа, наатаа, наатии, наад, на-дии, наадаан, наанак, наанаа, наап, наапаак, наапаакии, наапит, наамак, наамит, наамии.

4. Прочитайте:

इ, इ, इ, ई, ई, ई, इ-ई, इ-ई, इ-ई; मि-मी, पि-पी, बि-बी, कि-की, ति-ती, दि-दी, नि-नी; इक्ताई, इक्ताना, इकाई, इत्ना, इत्माम, इत्मीनान, इताब, इति, इनाम, इनानी, इम्दाद, इबादत, इम्कान, इमाम, ईति, ईद, ईदी, ईमान;

ति-ती, ति-ती, ति-ती, तब तना, ताक, तीन, तादाद, तकन, तप, तकाई, तकातक, तकाना, तबीअत, तप्ना, तपाक, तपाना, तबाक, तबीब, तमक, तम्तमाना, तमाई;

दि-दी, दि-दी, दि-दी, दम, दाम, दई, दकन, दत, ददन, दबक, दब्काना, दब्ना, दबाई, दमक, दमन, दमानक, दमित, दमी, दिन, दिक, दिनाती, दिपाना, दीक, दीदी, दीन, दीपाक, दीमक;

नि-नी, नि-नी, नि-नी, नम, नाम, निम, नीम, नकद, नकन, नकब, नाक, नाकाम, नाकी, नाका, नाता, नाती, नाद, नदी, नादान, नानक, नाना, नाप, नापाक, नापाकी, नापित, नामक, नामित, नामी.

Примечание: знак ्, который встречается в некоторых приведенных выше словах, указывает на редукцию краткого гласного **а**. Напоминаем, что краткий гласный не произносится в конце слова и в конце основы слова.

5. Напишите на хинди все слова и сочетания букв из упражнения № 3.

УРОК 3

Краткий гласный звук «у»

Краткий гласный звук **у** по своему произнесению и звучанию аналогичен русскому безударному звуку «у» в таких словах, как «уход», «труба», «крупа».

На письме звук **у** изображается буквой उ, которая по написанию напоминает цифру 3 с более загнутым вверх нижним штрихом: उ, उ, उ, उ, उ, उ. Как и другие буквы алфавита деванагари, эта буква также имеет верхнюю горизонтальную черту.

В этом начертании буква उ выступает только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается в виде подстрочного значка ु, который напоминает запятую с более вытянутым нижним штрихом. Значок располагается под буквой, изображающей согласный звук: मु, पु, कु, तु, दु, नु и читается после согласной буквы.

Долгий гласный звук «у»

Долгий гласный звук **у** по произнесению и звучанию аналогичен русскому ударному звуку «у» в таких словах, как «ухо», «суша», «пастух».

На письме звук **у** изображается буквой ऊ, которая отличается от написания буквы उ только небольших штрихом, отходящем вправо от центра буквы: ऊ, ऊ, ऊ, ऊ, ऊ, ऊ. Как и другие буквы алфавита деванагари, она покрывается горизонтальной чертой.

В этом начертании буква ऊ выступает только в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается в виде подстрочного значка ू, ко-

торый напоминает перевернутую запятую. Значок располагается под буквой, изображающей согласный звук: म्, प्, ब्, क्, त्, द्, न् и читается после согласной буквы.

Согласные звуки «л», «р», «в»

Звук **л** по своему произнесению и звучанию близок к мягкому, или палатализованному звуку «л» русского языка в таких словах, как «кролик», «целик», «колики». В конце слова смягчается еще больше, напоминая по звучанию звук «ль» в таких словах, как «шаль», «даль».

На письме звук **л** изображается буквой ल “ла”, которая состоит из характерной части ॡ и вертикальной черты: ॡ + ा = ल. Характерная часть представляет собой два небольших полукружья с удлиненным левым штрихом, которые отходят от центра вертикальной черты: ल, ल, ल, ल, ल, ल. И эта буква также покрывается горизонтальной чертой.

Звук **р** по произнесению и звучанию аналогичен звуку “р” русского языка в таких словах, как “рыба”, “товар”, “горох”, хотя произносится менее раскатисто.

На письме звук **р** изображается буквой र «ра», которая представляет собой два вертикальных штриха, верхний из которых начинается с середины горизонтальной черты и доходит примерно до середины квадрата, откуда вправо вниз отходит другой штрих: र, र, र, र, र, र. Эта буква также покрывается горизонтальной чертой.

При редукции краткого **а** звук **р**, выступая перед гласным или согласным звуком, изображается в виде надстрочного знака र्, который располагается над следующей буквой (гласной или согласной): दर्द дард, तर्क тарк, कर्म карм. Выступая в редуцированной форме после согласного звука, этот звук изображается в виде идущего под углом справа налево штриха ्र, ко-

торый вписывается в изображение буквы: कब्र кабр, प्रकार пра-каар.

При сочетании звука **р** с гласными **у** и **уу** последние на письме присоединяют свои характерные значки к вогнутой середине буквы र: रु ру и रू руу.

Звук **в** по произнесению и звучанию аналогичен звуку «в» русского языка в таких словах, как «вода», «довод», «плов». В хинди этот звук никогда не оглушается.

На письме звук **в** изображается буквой व, которая отличается от буквы ब только отсутствием поперечного штриха в овале буквы. Также покрывается горизонтальной чертой.

Следует помнить, что на конце слова, следуя за долгим звуком **а**, этот звук может произноситься как звук «о», который по произнесению и звучанию аналогичен звуку «о» русского языка.

Упражнения

1. Выучите написание букв उ, ऊ, ल, र, व.
2. Напишите по пять строчек каждой буквы.
3. Произнесите за диктором или преподавателем:

уаанаа, укат, укаба, укааб, укаар, укават, укиирнаа, укуруу, утраации, утаараа, утааруу, утаалии, утаавалии, утнаа, удар, урдад, удаар, удити, удул, убкааии, убаанаа, убаараа, умар, умр, умаа, урадии, урал, урукаал, уруркрам, урутаап, уруук, урдуу, урварии, улавии, утаар, улуупии, улуук;

ууаанаа, ууааваации, уук, уутии, уудбилао, уудал, уунии, уупарии, ууб, уумар, уурамии, ууру, ууруу, уурдар, уурмии, уурб, уулнаа, уулии;

лакаб, лакиир, лат, латарии, латаа, латикаа, ладаауу, ладаанаа, ладао, лапак, лапаанаа, лабадаа, лабааб, лабаалаб, ламаии, лалак, лалаии, лалаанаа, лалаам, лалит, лалитааии, лав, лавак, лаваа, лавааии, лааии, лаауу, лаат, лаад, лааднаа, лаадии, лаанат, лаадааваа, лаанаа, лаапатаа, лаабуу, лаалаа, лаалк, лаао,

лаавк, лааваа, липи, лилаар, ливаанаа, лиик, лиин, лиилаа, лиилааватии, лиивар, лукаанаа, лутараа, лунааии, луукаа, луварии, луутаа, луунак, луумар;

раибаарии, раии, ракааб, ракам, ракаабии, ракииб, ракиик, ратан, ратаанаа, рати, ратуу, радан, ранит, рабааб, рамак, рамати, рар, раракнаа, ралии, раван, раваанаа, рави, рааур, раакаа, раат, раатиб, раатул, раад, раании, раам, раамал, ритаанаа, рип, рир, риити, руаанаа, рукнаа, рудан, рубааии, руру, рууии, рууидар, рууп, руубаруу, руум, руумаал, руул;

вакаалат, вкаар, вакаал, вакиил, вакул, ватак, ватуу, вадан, вадар, вадаам, вадаавад, ван, ванар, ванаании, ванил, вании, вапан, вапу, ваман, вами, вамри, вар, вараали, варитаа, варук, варуунии, варт, вартит,вартулаакаар, варвар, вармак, варвариик, ваакаии, ваатал, ваадаа, ваатаапи, ваадак, ваарук, ваартик, викал, витарк, видааии, видит, винiити, випариит, випаак, випул, вимаан, вираал, вирууп, виваак, виваадии, виити, виир, вираан.

4. Прочитайте:

उआना, उकत, उकाब, उकार, उकीरना, उकुरू, उतार्ना, उतारू, उतावली, उदक, उदर, उदर्द, उदार, उदिति, उदूल, उबाना, उबारा, उबाल्ना, उमर, उम्र, उरल, उरु, उरुकाल, उरुक्रम, उरुताप, उरूक, उर्दू, उर्वरी, उलवी, उलार, उलूपी, उलूक;

ऊआना, ऊआवाई, ऊक, ऊकार, ऊती, ऊद्बिलाव, ऊदल, ऊनी, ऊपरी, ऊब, ऊमर, ऊर, ऊरमी, ऊरु, ऊरू, ऊर्दर, ऊर्मी, ऊर्ब, ऊलना, ऊली;

लकब, लकीर, लत, लतरी, लता, लतालक, लतिका, लदाऊ, लदाना, लदाव, लपक, लबदा, लबाब, लबालब, लमई, ललक, ललाई, ललाना, ललाम, ललित, ललिताई, लव, लवा, लवाई, लाई, लाऊ, लात, लाद, लाद्ना, लादावा, लादी, लानत, लाना, लापता, लाबू, लाला, लालक, लाव, लिपि, लिलार, लिवाना, लीक, लीलक, लीन, लीला, लीलावती, लीवर, लुकाना, लुतरा, लुनाई, लूका, लूता, लूनक, लूमर;

रइबारी, रई, रकम, रकाब, रकाबी, रकीब, रतन, रताना, रति, रतू, रनित, रबाब, रमक, रमति, रर, ररक्ना, रवा, रली, रवन, रवि, राउर, राका, रात, रातिब, रातुल, राद, रानी, राम, रामल, रिताना, रिप, रिर, रीति, रुआना, रुक्ना, रुदन, रुबाई, रुरु, रुल्ना, रूई, रूईदार, रूप, रूबरू, रूम, रूमाल, रूल;

वकालत, वकार, वकाल, वकील, वकुल, वतक, वतू, वदन, वदर, वदाम, वदावद, वानद, वनानी, वनित, वनी, वमन, वमि, वम्री, वर, वरालि, वरिता, वरुक, वरूनी, वर्तनी, वर्त, वर्तित, वर्तुलाकार, वर्वर, वर्मक, वर्वरीक, विनत, विनाल, विनीति, विपरीत, विपुल, विप्रलाम, विबल, विमान, विदल, विमाता, विरूप, विलाता, विव, विवतन, विवाक, विवादी, वीति, वीर, वीरान;

आपकी कापी, आपका मकान, आपका कमरा, वीर बालक, रोता आद्मी, रोती रानी, ऊनी रूमाल.

5. Напишите на хинди все слова и сочетания букв из упражнения № 3.

УРОК 4

Долгий гласный звук «э»

Долгий гласный эвук **э** по произнесению и звучанию аналогичен ударному звуку «э» русского языка в таких словах, как «дефе`кт», «проект», «эхо», однако произносится менее открыто.

На письме звук **э** изображается буквой ए, которая имеет специфическое написание: в середину двух левых штрихов, напоминающих написание буквы र, вписывается дополнительный полукгруглый штрих, верх которого практически упирается в верний правый угол квадрата: ए, ए, ए, ए, ए, ए. Данная буква также покрывается верхней горизонтальной чертой.

В этом начертании буква ए выступает только в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается в виде косого надстрочного вертикального штриха ॆ, расположенного над буквой, обозначающей согласный звук: मे, पे, बे, के, ते, दे, ने, ले, रे, वे.

Следует помнить, что по сложившейся традиции этот звук при транслитерации обозначается русской буквой “е”.

Долгий гласный дифтонг “аи”

Долгий гласный дифтонг **аи** по произнесению и звучанию аналогичен двум ударным гласным звукам “а” и “и” русского языка, произносимым слитно. Дифтонг имеет в хинди фонетические варианты и может произноситься как **ай, эи** и **эй**. Наиболее близки к дифтонгу по произнесению и звучанию такие слова русского языка, как “кайма”, “тайна”, “трамвай”.

На письме дифтонг **аи** изображается буквой ऐ, которая по начертанию отличается от буквы ए только наличием надстрочного вертикального штриха, упирающегося в центр верхней стороны квадрата: ऐ, ऐ, ऐ, ऐ, ऐ, ए.

В этом начертании буква ऐ выступает только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается в виде двух надстрочных штрихов ै, расположенных над буквой, обозначающей согласный звук: मै, पै, कै, तै, दै, नै, लै, रै, वै.

При транслитерировании данный дифтонг передается буквенным сочетанием «ай».

Долгий гласный звук «о»

Долгий гласный звук **о** по произнесению и звучанию аналогичен ударному гласному «о» русского языка в таких словах, как «свора», «каток», «налог».

На письме звук **о** изображается буквой ओ, которая по начертанию отличается от буквы आ только наличием вертикального надстрочного штриха, упирающегося в вертикальную черту буквы: ओ, ओ, ओ, ओ, ओ, ओ.

В этом начертании буква ओ выступает только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук. В других позициях она изображается в виде вертикальной черты с характерным для этой буквы надстрочным штрихом, которая располагается после буквы, обозначающей согласный звук: मो, पो, बो, को, तो, दो, नो, लो, रो, वो.

Долгий гласный дифтонг “ау”

Долгий гласный дифтонг **ау** по произнесению и звучанию аналогичен ударным звуками “а” и “у” русского языка, произносимым слитно. Имеет фонетический вариант, который произносится как **оу**. Наиболее близки к дифтонгу по произнесению и звучанию такие слова русского языка, как “сауна”, “нокаут”, “браунинг”.

На письме дифтонг **ау** изображается буквой औ, которая по начертанию отличается от буквы ओ дополнительным вертикальным штрихом.

В этом начертании дифтонг औ выступает только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук. В других позициях он изображается в виде вертикальной черты с двумя надстрочными штрихами, которая располагается после буквы, обозначающей согласный звук: मौ, पौ, बौ, कौ, तौ, दौ, नौ, लौ, रौ, वौ.

Согласные звуки “г”, “ч”

Согласный звук **г** по своему произнесению и звучанию аналогичен звуку “г” русского языка в таких словах, как “год”, “град”, “гудок”. Никогда не смягчается и не оглушается.

На письме звук **г** изображается буквой ग «га», которая состоит из характерного элемента ᄀ и вертикальной черты: ᄀ + ा = ग. Характерный элемент представляет собой вертикальный штрих с небольшим закруглением влево, который располагается ближе к левой стороне квадрата: ग, ग, ग, ग, ग, ग. Буква также покрыта горизонтальной чертой.

Согласный звук **ч** по своему произнесению и звучанию аналогичен звуку “ч” русского языка в таких словах, как “чаша”, “чудо”, “качка”. Звук **ч** в хинди всегда выступает в сильной позиции и никогда не смягчается.

На письме звук **ч** изображается буквой च «ча», которая состоит из характерного элемента ᄃ и вертикальной черты: ᄃ + ा = च. Характерный элемент представляет собой сочетание горизонтального штриха и полуовала, который упирается в центр вертикальной черты: च, च, च, च, च, च. Буква покрывается горизонтальной чертой.

Упражнения

1. Выучите написание букв ए, ऐ, ओ, औ, ग, च.
2. Напишите по пять строчек каждой буквы.
3. Произнесите за диктором или преподавателем:

ек, екааии, екааек, екаакаар, екаагр, екаар, екотараа, етан, енаамел, ении, еман, елак, елаан, елокаа, еваал;

айкаагаарик, айчии, айн, айнак, айниитаа, айпен, айб, ай-мечар, айраагайраа, айраалуу, айл;

окулии, огал, огаар, от, отпрот, одании, одаа, онаанаа, опачии, опнаа, опикаа, обарии, ор, ораанаа, олаа, олии;

аукаат, аугии, аучак, аудак, ауданик, аудаан, аунаапаунаа, аупал, аум, аумаан, аурат, аураг, ауреб, аур, аулии;

гаган, гач, гачаакаа, гатак, гатаагат, гдаакаа, гадаалаа, га-дии, гаделии, ганел, гап, габадии, гамак, гаман, гамии, гаримаа, гарам, гариибии, гарерии, гарг, гартакии, гард, галат, галанаа, галонаа, гаварнар, гаваачии, гаач, гаадар, гаамии, гаарии, гааро, гаалии, гаавии, гитаар, гираии, гири, гирд, гилолаа, гилаурии, гиит, гиилаа, гугаании, гучии, гуудедаар, губрайла, гуру, гулаа-бии, гулуу, гуудаа, гуулар, гуумаа, гегалаа, геруаа, геруии, ге-лии, гайнаа, гайлан, гоии, гокул, гочар, год, гонаа, гопии, гома-тии, гомедак, гораа, горочан, голаа, голиибаарии, говаанаа, гау-тамии, гаурии, гаурав, гаулик;

чакаии, чкаакевал, чакаачак, чакаабуу, чакит, чакор, чаче-раа, чатур, чанааб, чанаар, чапал, чапекнаа, чапаур, чабенаа, чабайнии, чамаачам, чамаар, чамоии, чараии, чараанаа, чаакуу, чадаар, чаарваак, чаавал, чичаан, чиитал, чиинии, чуааии, чу-чаанаа, чунаутии, чупаанаа, чураанаа, чулаао, чуваанаа, чуу-чии, чууликаа, четаанаа, черааии, черуу, челаа, чайл, чайн, чо-гар, чор, чолаа, чаукии, чаукал, чаупааии, чаубаараа, чауболаа, чаулаа, чауваа.

5. Прочитайте:

एक, एकाई, एकाएक, एकाकार, एकाग्र, एकार, एकोतरा, एतन, एनामेल, एनी, एमन, एलक, एलान, एलीका, एवाल;

ऐकागारिक, ऐची, ऐन, ऐनक, ऐनीता, ऐपन, ऐब, ऐमेचर, ऐरागैरा, ऐरालू, ऐल;

ओकुली, ओगल, ओगार, ओत, ओतप्रोत, ओदनी, ओदा, ओनाना, ओपची, ओपना, ओबरी, ओर, ओराना, ओला, ओली;

औकात, औगी, औचक, औदक, औदनिक, औदान, औनापौनारु औपल, औम, औमान, औरत, औरग, औरेब, और, औली;

गगन, गच, गचाका, गतक, गतागत, गति, गद, गदाका, गदेला, गनेल, गप, गबदी, गमन, गमाना, गमी, गरम, गरिमा, गरीबी, गरेरी, गर्ग, गर्तकी, गर्द, गलत, गलोना, गवर्नर, गवाची, गाच, गारो, गाली, गावी, गितार, गिरई, गिरि, गिर्द, गिलोला, गिलौरी, गीत, गीला, गुगानी, गुची, गूदेदार, गुबरैला, गुरु, गुलाबी, गुलू, गूदा, गूलर, गेगला, गेरुआ, गेरुई, गैना, गैलन, गोई, गोकुल, गोपी, गोमती, गोमेदक, गोरा, गोला, गोलीबारी, गौरी, गौरव, गौलिक;

चकई, चकाकेवल, चकाचक, चकाबू, चकित, चकोर, चगुनी, चचेरा, चतुर, चनाब, चनार, चपल, चपेक्ना, चपौर, चबेना, चमक, चमाचम, चमार, चमू, चमोई, चरई, चराना, चरु, चरेली, चरैला, चरोतर, चर्म, चलाना, चवाई, चाकू, चाबुक, चादर, चार्वाक, चालान, चावल, चिचान, चीतल, चीनी, चुआई, चार, चुचाना, चुनौती, चुपाना, चुराना, चुवाना, चूची, चूलिका, चेताना, चेराई, चेरू, चेला, चैत, चैन, चैला, चौकी, चौगुना, चौताल, चौदानी, चौपाई, चौबारा, चौबोला, चौला, चौवा;

मेरी किताब, मेरी कापी, मेरा मकान, गरम पानी, आपका गुरु, चेले का गुरु, कमरे में अलमारी, एक किताब, पीली दीवार, मेरी औरत.

6. Напишите на хинди все слова из упражнения № 3.

УРОК 5

Согласные звуки «дж», «с», «ш», «ш», «h»

Согласный звук **дж** по произнесению и звучанию аналогичен двум согласным звукам «д» и «ж» русского языка, произнесенным вместе в таких словах, как «джигит», «джип». Этот звук наиболее близок по произнесению и звучанию к звуку **j** английского языка.

На письме звук **дж** изображается буквой ज “джа”, которая состоит из характерного элемента ज् и вертикальной черты: ज् + ा = ज. Характерный элемент представляет собой развернутый влево серп, исходящий из центра вертикальной черты: ज, ज, ज, ज, ज, ज.

Согласный звук **с** по произснесению и звучанию аналогичен звуку “с” русского языка в таких словах, как “сани”, “сом”, “косынка”. Никогда не смягчается перед гласными звуками.

На письме звук **с** изображается буквой स «са», которая состоит из характерного элемента स् и вертикальной черты: स् + ा = स. Характерный элемент представляет собой букву र, которая отходящим от нее горизонтальным штрихом упирается в центр вертикальной черты: स, स, स, स, स, स.

Согласный звук **ш** по произнесению и звучанию аналогичен звуку «ш» русского языка в таких словах, как «шаг», «шпагат», «шов». Никогда не смягчается перед гласными звуками.

На письме звук **ш** изображается буквой श «ша», которая состоит из характерного элемента श् и вертикальной черты: श् + ा = श. Характерный элемент представляет собой специфический знак, напоминающий букву र с широкой петлей, развернутой влево. Сам элемент располагается ближе к левому окон-

чанию квадрата: श, श, श, श, श, श. Обычно характерный элемент изображается следующим образом: сначала рисуется петля (справа налево), а за ней пишется буква र.

Согласный звук **ш** по произнесению и звучанию аналогичен звуку “ш” как русского языка, так и языка хинди. Употребляется только в словах, заимствованных из древнеиндийского языка санскрит.

На письме звук **ш** изображается буквой ष «ша», которая состоит из характерного элемента ट и ветикальной черты: ट + ा = ष. По начертанию буква ष напоминает букву प с косым штрихом, разрезающим характерный элемент буквы प слева вниз направо: ष, ष, ष, ष, ष, ष.

Согласный звук **h** по произнесению и звучанию аналогичен согласному «h» английского или немецкого языка в таких словах, как ‘behind’, ‘perhaps’. Иногда по произнесению представляет собой простой выдох с небольшим шумом, особенно тогда, когда выступает в начале слова или в составе предыхательных звуков, которые будут рассмотрены в следующем уроке. Никогда не оглушается и не смягчается перед гласными звуками.

На письме звук **h** изображается буквой ह «ha», которая представляет собой специфический знак, напоминающий два полукружья, написанных один над другим и соединенных с горизонтальной чертой маленьким вертикальным штрихом: ह, ह, ह, ह, ह, ह.

Упражнения

1. Выучите написание букв ज, स, श, ष, ह.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы.

3. Произнесите за диктором или преподавателем:

джаии, джагат, джагмагаанаа, джагаh, джагаанаа, джадж, джанак, джанарал, джаб, джамааии, джамаанаа, джарджар, джалаанаа, джаваан, джавааб, джашан, джаии, джаагиир, джаджаал, джаанаа, джаати, джаадуу, джаапаан, джаабаал, джаамаатаа, джаарии, джаалии, джитнаа, джираh, джис, джиhаад, джии, джииджии, джиит, джииван, джуаа, джумаа, джурм, джулааhаа, джулуус, джуузаа, джууджии, джуутаа, джу-ун, джелии, джайн, джайтун, джайса, джо, джош, джораии, джошии, джау;

сакушал, сагаа, сачив, сачет, саджаанаа, сатаh, садии, са-пелаа, сабал, сабуут, самаадж, самаачаар, самааhит, сараасар, сарокаар, сарджан, сарв, саваал, сасураал, саhаараа, саагар, са-ат, саадаа, саамааджик, сааhаб, ситаараа, синемаа, сипааhии, сир, сивил, сиитаа, сиинаа, сиимаа, сиисаа, сукумаар, сунааии, субаh, суручи, сушиил, сушам, суучии, сууии, сууджан, суу-радж, сенаа, сайник, севаа, сонаа, солаh, сошал, сау;

шакар, шакал, шат, шбааб, шани, шрааб, шраарат, шриир, шарм, шав, шаши, шаhад, шаhар, шаhиид, шаадии, шаан, шаа-мат, шаамил, шариирик, шаалиин, шаасан, шааhии, шикан, ши-раа, шилаа, шишу, шиит, шиишии, шииршш, шуруууат, шуук, шеш, шайтаан, шоч, шолаа, шошит, шауч;

hаджаамат, hатааш, hад, hамаараа, hараанаа, hал, hавааии, hалаал, hаaус, hааджии, hаар, hаалат, hаасил, hааhаа, hит, hитайшии, hимаании, hираасат, hилаанаа, hисааб, hиин, hиилаа, hукуумат, hуук, hету, hайраан, hонаа, hолии, hош, hауаа, hаул.

4. Прочитайте:

जई, जगत्, जग्मगाना, जगह, जगाना, जज, जनक, जनरल, जब, जमाई, जमाना, जर्जर, जलाना, जवान, जवाब, जशन, जाई, जागीर, जाजल, जातक, जाना, जाति, जादू, जापान, जाबालर जामाता, जामुनी, जारी, जाली, जित्ना, जिताना, जिरह, जिलाना, जिस, जिहाद, जी, जीजा, जीत, जीना, जीप, जीवन, जुआ, जुगनू,

जुदा, जुमा, जुर्म, जुलाहा, जुलूस, जूआ, जूजी, जूता, जून, जेली, जैन, जैतुन, जैसा, जो, जोगी, जोत, जोरई, जोषी, जोश, जौ;

सकुशल, सगा, सचिव, सचेत, सजाना, सतह, सदी, सपेला, सबल, सबूत, समाज, समाचार, समाहित, सरासर, सरोकार, सर्जन, सर्व, सवाल, ससुरा, सहारा, सागर, सात, सादा, सानी, सामाजिक, साल, साहब, सितारा, सिनेमा, सिपाही, सिर, सिविल, सीता, सीना, सीमा, सीसा, सुकुमार, सुगम, सुतार, सुनाई, सुनील, सुपारी, सुबह, सुमार्ग, सुरुचि, सुशील, सुषर्म, सूची, सूई, सूजन, सूरज, सेना, सैनिक, सेवा, सोना, सोलह, सोशल, सौ;

शकर, कशल, बत, शबाब, शनि, शरत्, शराब, शरारत, शरीर, शर्म, शव, शशि, शहद, शहर, शहीद, शादी, शान, शामत, शामिल, शारीरिक, शालीन, शासन, शाही, शिकन, शिरा, शिला, शिव, शिशु, शीत, शीशी, शीर्ष, शुरूआत, शूक, शेष, शैतान, शोच, शोला, शोषित, शौच;

हजामत, हताश, हद, हमारा, हर, हराना, हरित, हरी, हल, हवाई, हलाल, हाउस, हाजी, हार, हालत, हासिल, हाहा, हित, हितैषी, हिमानी, हिरासत, हिलाना, हिसाब, हीन, हीर, हीला, हुकूमत, हूक, हेतु, हैरान, होना, होली, होश, हौआ, हौल;

हमारा मकान, हमारी किताब, हमारी हालत, मेरा हाउस, गहरा सागर, देश के शहर, शहर में मकान, शहर की सैर.

5. Напишите на хинди все слова из упражнения № 3.

УРОК 6

Повторение

Вы познакомились со следующими буквами алфавита деванагари:

Гласные: **а, аа, и, ии, у, уу, э, о, ай, ау**.

Согласные: **к, г, ч, дж, т, д, н, п, б, м,**
р, л, в, ш, ш, с, h.

Практически все эти звуки (за исключением **дж** и **h**) по произнесению и звучанию аналогичны соответствующим звукам русского языка с тем лишь отличием, что в хинди гласные звуки в большинстве случаев своего употребления характеризуются четкой артикуляцией и отчетливым разграничением. Согласные звуки занимают, как правило, сильную позицию, они не смягчаются перед гласными и никогда не оглушаются. Теперь давайте вспомним, как изображаются эти звуки на письме.

Буква **а** имеет одну форму, которая употребляется в начале слова или после другой буквы, обозначающий гласный звук: **ак, аг, ач, адж, ат, ад, ан, ап, аб, ам, ар, ал, ав, аш, аш, ас, аh.**

В других позициях эта буква никак не изображается, поскольку входит в состав всех знаков, передающих согласные звуки, образуя таким образом самостоятельный слог: **ка, га, ча, джа, та, да, на, па, ба, ма, ра, ла, ва, ша, ша, са, hа.**

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами и как изображаются согласные буквы, в состав которых она входит, и напишем по строчке каждой из них.

Буква **аа** имеет два написания: полное и усеченное. Полная форма употребляется только в начале слова или после другой буквы, изображающей гласный звук: **аак, ааг, аач, аадж, аат, аад, аан, аап, ааб, аам, аар, аал, аав, ааш, ааш, аас, ааh.**

В других позициях эта буква выступает в виде вертикальной черты, равной по величине боковой стороне квадрата: **каа,**

гаа, чаа, джаа, таа, даа, наа, паа, баа, маа, раа, лаа, ваа, шаа, <u>ш</u>аа, саа, hаа.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) и в позиции после согласных букв (усеченная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Буква **и** имеет два написания: полное и упрощенное. Полная форма данной буквы выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **ик, иг, ич, идж, ит, ид, ин, ип, иб, им, ир, ил, ив, ис, иш, и<u>ш</u>, ис, иh.**

В других позициях эта буква выступает в упрощенной форме в виде вертикальной черты с серповидным надстрочным выступом, которая располагается перед согласной буквой: **ик, иг, ич, идж, ит, ид, ин, ип, иб, им, ир, ил, ив, иш, и<u>ш</u>, ис, иh**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) или в позиции после согласных букв (упрощенная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Буква **ии** имеет два написания: полное и упрощенное. Полная форма данной буквы выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **иик, иич, иич, иидж, иит, иид, иин, иип, ииб, иим, иир, иил, иив, ииш, ии<u>ш</u>, иис, ииh**.

В других позициях эта буква выступает в упрощенной форме в виде вертикальной черты с серповидным надстрочным выступом, которая располагается после согласной буквы: **кии, гии, чии, джии, тии, дии, нии, пии, бии, мии, рии, лии, вии, шии, <u>ш</u>ии, сии, hии**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) и в позиции после согласных букв (упрощенная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Буква **у** имеет два написания: полное и упрощенное. В полной форме эта буква выступает в начале слова или после

буквы, изображающей гласный звук: **ук, уг, уч, удж, ут, уд, ун, уп, уб, ум, ур, ул, ув, уш, у<u>ш</u>, ус, уһ**.

В других позициях эта буква выступает в упрощенной форме в виде подстрочного знака, имеющего форму удлиненной запятой: **ку, гу, уч, удж, ут, уд, ун, уп, уб, ум, ур, ул, ув, уш, у<u>ш</u>, ус, уһ**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) и в позиции после согласной буквы (упрощенная форма), и напишем по строчке с каждой из них. Не забывайте, как пишется эта буква с буквой **ра**.

Буква **уу** имеет два написания: полное и упрощенное. Полная форма этой буквы выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **уук, ууг, ууч, ууд ж, уут, ууд, уун, ууп, ууб, уум, уур, уул, ув, ууш, уу<u>ш</u>, уус, ууһ**.

В других позициях эта буква выступает в упрощенной форме в виде подстрочного знака, имеющего форму перевернутой запятой: **куу, гуу, чуу, джуу, туу, дуу, нуу, пуу, буу, муу, руу, луу, вуу, шуу, <u>ш</u>уу, суу, һуу**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) и в позиции с согласной буквой (упрощенная форма), и напишем по строчке с каждой их них. Не забывайте, как пишется эта буква с буквой **ра**.

Буква **е** имеет два написания: полное и упрощенное. В полной форме эта буква выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **ек, ег, еч, едж, ет, ед, ен, еп, еб, ем, ер, ел, ев, еш, е<u>ш</u>, ес, еһ**.

В других позициях эта буква выступает в упрощенной форме в виде надстрочного штриха, располагающегося над согласной буквой: **ке, ге, че, дже, те, де, не, пе, бе, ме, ре, ле, ве, ше, <u>ш</u>е, се, һе.**

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными (полная форма) и в позиции с согласной буквой (упрощенная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Буква **ай** имеет два написания: полное и упрощенное. В полной форме эта буква выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **айк, айг, айч, айдж, айт, айд, айн, айп, айб, айм, айр, айл, айв, айш, айш, айс, айh**.

В других позициях эта буква выступает в упрощенной форме в виде двух надстрочных штрихов, располагающихся над согласной буквой: **кай, гай, чай, джай, тай, дай, най, пай, бай, май, рай, лай, вай, шай, шай, сай, hай**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) или в позиции с согласной буквой (упрощенная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Буква **о** имеет два написания: полное и усеченное. В полной форме эта буква выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **ок, ог, оч, одж, от, од, он, оп, об, ом, ор, ол, ов, ош, ош, ос, оh**.

В других позициях она выступает в усеченной форме в виде вертикальной черты с одним штрихом, располагающимся над согласной буквой: **ко, го, чо, джо, то, до, но, по, бо, мо, ро, ло, во, шо, шо, со, hо**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буквами (полная форма) и в позиции с согласной буквой (усеченная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Буква **ау** имеет два написания: полное и усеченное. В полной форме эта буква выступает в начале слова или после буквы, изображающей гласный звук: **аук, ауг, ауч, аудж, аут, ауд, аун, ауп, ауб, аум, аур, аул, аув, ауш, ауш, аус, ауh**.

В других позициях она выступает в усеченной форме в виде вертикальной черты и двух надстрочных штрихов, располагающихся над согласной буквой: **кау, гау, чау, джау, тау, дау, нау, пау, бау, мау, рау, лау, вау, шау, шау, сау, hау**.

Давайте вспомним, как пишется эта буква в начале слова в сочетании с согласными буками (полная форма) и в позиции с

согласной буквой (усеченная форма), и напишем по строчке с каждой из них.

Почти все из известных вам согласных букв состоят из двух частей: характерного элемента и вертикальной черты, которая занимает все правую сторону квадрата. Исключение составляют три буквы **да**, **ра** и **ha**. Давайте вспомним, как пишутся характерные элементы известных вам букв **ка, га, ча, джа, та, на, па, ба, ма, ла, ва, ша, <u>ш</u>а, са**, а заодно, - как пишутся буквы **да, ра** и **ha**.

Не забывайте о том, что буква **ра** без гласного звука **а** выступает на письме в виде надстрочного знака, если звук **р** предшествует согласному звуку, и виде встроенного в букву штриха, если звук **р** выступает после согласного звука: तर्क тарк, но प्रोग्राम програм.

УРОК 7

Придыхательные согласные звуки

Одной из особенностей системы согласных звуков в языке хинди является наличие придыхательных звуков, представляющих собой комбинированное произнесение согласного звука с сильным взрывным выдохом. Сам выдох до известной степени напоминает произнесение звука **h**, хотя и не является таким акцентированным. При звонких согласных придыхание является звонким, при глухих согласных – глухим.

Придыхательные согласные звуки “пhа», «бhа»

Согласные звуки **пhа** и **бhа** произносятся так же, как и звуки **п** и **б**, но с придыханием.

На письме звук **пhа** изображается буквой फ «пhа», которая отличается от начертания буквы प только полукруглым штрихом, отходящим вправо и вниз от середины вертикальной черты, которая расположена здесь в центре квадрата: प + ॆ = फ, फ, फ, फ, फ, फ.

На письме звук **бhа** изображается буквой भ «бhа», которая по начертанию аналогична букве म «ма», но без горизонтальной черты: भ, भ, भ, भ, भ, भ. Небольшая петелька в левой верхней части буквы не является обязательной.

Согласный звук «й»

Согласный звук **й** по произнесению и звучанию весьма близок к звуку «й» русского языка в таких словах, как «сарай», «чай», «ручей». В сочетании с некоторыми гласными звуками имеет фонетические варианты. Выступая с гласными **а** и **аа**, по звучанию приближается к звуку «я» (безударному и ударному) русского языка в таких словах, как «свая», «семья». Употребля-

ясь с гласными **у** и **уу**, по звучанию напоминает звук «ю» (ударный и безударный) русского языка в таких словах, как «костюм», «юла». В сочетании с гласным звуком **о** приближается по звучанию к звуку **ё** русского языка в таких словах, как «ёлка», «ёмкий», «ёж». Выступая вместе со звуком **э**, приближается по звучанию к звуку «е» русского языка в таких словах, как «житие», «лезвие».

На письме звук **й** изображается буквой य «йа», которая состоит из характерного элемента и вертикальной черты: ꣻ + ा = य. Характерный элемент представляет собой штрих, напоминающий перевернутый знак вопроса. Он начинается у левого верхнего края квадрата, опускается чуть ниже середины вертикальной черты, а затем поднимается вверх к середине вертикальной черты: य, य, य, य, य, य.

Согласные звуки «з», «ф»

Согласный звук **з** по произнесению и звучанию аналогичен звуку «з» русского языка в таких словах, как «зов», «зуб», «взвод». Никогда не смягчается перед отдельными гласными и никогда не оглушается.

На письме звук **з** изображается буквой ज़ «за», которая по начертанию отличается от буквы ज «джа» только точкой, находящейся в центре нижней стороны квадрата: ज़, ज़, ज़, ज़.

Согласный звук **ф** по произнесению и звучанию аналогичен звуку «ф» русского языка в таких словах, как «фон», «фата», «фрак». Никогда не смягчается перед отдельными гласными.

На письме звук **ф** изображается буквой फ़ «фа», которая по начертанию отличается от буквы फ «пhа» только точкой, расположенной слева от вертикальной черты на нижней стороне квадрата: फ़, फ़, फ़, फ़.

Упражнения

1. Выучите написание букв फ, भ, य, ज, फ.
2. Напишите по пять строчек каждой буквы.

3. Произнесите за диктором или преподавателем:

пhак, пhагуаа, пhапhолаа, пhабиилаа, пhал, пhуулаа, пhалаahаарии, пhаагун, пhикайт, пhирана, пhиикаа, пhулаурии, пhулаао, пhуспhусаанаа, пhуhаараа, пhуул, пhенил, пhер, пhайлаанаа;

бhакуаа, бhагат, бhагаанаа, бhатииджаа, бhабhуукаа, бhай, бhайаанак, бhаросаа, бhалааии, бhаван, бhаhраанаа, бhааии, бhаагии, бhааджии, бhаайаа, бhаабhии, бhаашаа, бhиигаа, бhииру, бhунааии, бhуут, бhуумикаа, бhуул, бhед, бhеш, бhайрам, бhог, бhоджан, бhаутик, бhрам;

йакаайак, йати, йади, йамадж, йаван, йаш, йаhии, йаак, йаачк, йаан, йаатаайаат, йаад, йаан, йуг, йуропиий, йуватии, йуурешийан, йууш, йог, йошит, йаутик, йауван, самай, лай, каhийе, аааийе, гайаа, каайар, таййаар;

закаат, джазиираа, джазийаа, забаан, зафиил, замаанаа, замиин, зараа, заhар, джаhааз, заании, зааминии, заайаа, зааhир, зинаа, зийаафат, зийаарат, зилаа, зиhан, зииpаа, зиин, джуз, зу-каам, зеб, зер, зоф, зор, зауджа;

фазииhат, фазуул, фануун, фареб, фараар, фарз, фатеh, фа-реб, фармаааиш, фарш, фасал, физикал, физуул, фии, фиирозаа, фел, фон, фаудж, фаулаад, фрем.

4. Прочитайте:

फक, फगुआ, फफोला, फबीला, फल, फूला, फलाहारी, फागुन, फिकैत, फिराना, फीका, फुलौही, फुलाव, फुहारा, फूल, फेनिल, फेर, फैलाना;

भकुआ, भगत, भगाना, भतीजा, भभका, भभूका, भय, भयानक, भरोसा, भलाई, भवन, भाई, भागी, भाजी, भाया, भाभी,

भारत, भाषा, भीगा, भीतर, भील, भीरु, भुनाई, भूत, भूमिका, भूल, भेद, भेष, भैरभ, भोग, भोजन, भौतिक, भोलाश्र भ्रम;

यकायक, यति, यदि, यवन, यश, यही, याक, यातायात, याद, यान, यार, युग, युरोपीय, युवती, यूरेशियन, यूष, योग, योषित, यौतक, यौवन;

जकात, जजीरा, जजिया, जबान, जफील, जमाना, जमीन, जरा, जरूरत, जलील, जहर, जहाज, जानी, जामिनी, जाया, जाहिर, जिना, जियाफत, जियारत, जिला, जीरा, जीन, जुज, जुकाम, जेब, जेर, जोफ, जोर, जौजा;

फजीहत, फजूल, फनून, फरेब, फरार, फर्ज, फतेह, फरेब, फरमाइश, फर्श, फसल, फिजिकल, फिजूल, फी, फीरोजा, फेल, फोन, फौज, फौलादी, फ्रेम;

मकान का कमरा, भारत के नगर, फरमाइश पेश करो, सेब लीजिये, कापी में लिखिये, किताब पढिये, कापी दीजिये, जोर का जुकाम, मेज पर किताब और कापी, युरोपीय युवती.

5. Напишите на хинди все слова из упражнения № 3.

УРОК 8

Придыхательные согласные звуки «кh», «гh», «чh», «джh», «тh», «дh»

Согласные звуки **кh, гh, чh, джh, тh, дh** произносятся так же, как согласные звуки **к, г, ч, дж, е, д**, но с придыханием.

На письме звук **кh** изображается буквой ख «кhа», которая состоит из характерного элемента ཁ и вертикальной черты: ཁ + ा = ख. Характерный элемент представляет собой кружок, примыкающий к середине вертикальной черты, и два вертикальных штриха, близких по начертанию к букве र. При этом нижний штрих может достигать вертикальной черты: ख, ख, ख, ख, ख, ख.

На письме звук **гh** изображается буквой घ «гhа», которая состоит их характерного элемента ᳲ и вертикальной черты: ᳲ + ा = घ. Характерный элемент представляет собой два неравных полукруга, нижний штрих которых достигает середины вертикальной черты: घ, घ, घ, घ, घ, घ.

На письме звук **чh** изображается буквой छ «чhа», которая имеет специфическое написание: два неравных полукружья переходят в петлю, заканчивающююся вертикальным штрихом. Петля своей верней частью упирается в маленький штрих вертикальной черты, расположенной ближе к правой стороне квадрата: छ, छ, छ, छ, छ, छ.

На письме звук **джh** изображается буквой झ «джhа», которая отличается по начертанию от буквы भ только штрихом, отходящим вправо от середины вертикальной черты, которая проходит посредине квадрата: झ, झ, झ, झ, झ, झ.

На письме звук **тh** изображается буквой थ «тhа», которая состоит из характерного элемента ᳲ и вертикальной черты: ᳲ + ा

= थ. Характерный элемент напоминает по написанию характерный элемент буквы य – ट с несколько большим закруглением влево: थ, थ, थ, थ, थ, थ. При этом буква не покрывается сплошной горизонтальной чертой.

На письме звук **дh** изображается буквой ध «дhа», которая по начертанию идентична букве घ, но которая не покрывается сплошной горизонтальной чертой: ध, ध, ध, ध, ध, ध. Петелька вверху характерного элемента не является обязательной.

Упражнения

1. Выучите написание букв ख, घ, छ, झ, थ, ध.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы.

3. Произнесите за диктором или преподавателем:

кhагол, кhачаакhач, кhанидж, кhапат, кhараа, кhалийаан, кhаваййаа, кhаатаа, кhаадии, кhаанаа, кhилаунаа, кhииpаа, кhиил, кhудааии, кhулаа, кhет, кhед, кhодж, кhодааии, кhонаа, кhол, кhаур, кhаулана;

гhан, гhамаасаан, гhар, гhарелуу, гhааии, гhаатак, гhаайал, гhаас, гhираао, гhисааии, гhии, гhулаанаа, гhусаанаа, гhуус, гhераао, гhор, гhолаа, гhош, гhошит, гhауд;

чhакаанаа, чhат, чhамааhии, чhалак, чhаатии, чhаапаа, чhаайаа, чhичhораа, чhипаанаа, чhед, чhор, чhиичhааледаар, чhиинаачhиинии, чhурии, чhуучhуу, чhуунаа, чhаунаа;

джhакааджhак, джhаджhак, джhарааджhар, джhалак, джhаауу, чhааг, джhиджhак, джhиинаа, джhукаао, джhукаанаа, джhумаанаа, джhулаанаа, джhуумак, джhуулан, джhоджhараа, джhолаа, джhаур, джhауhаанаа;

тhакаанаа, тhаптhапаанаа, тhартhар, тhал, тhанедаар, тhаалии, тhираанаа, тhиисис, тhукаанаа, тhуук, тhайлаа, тhок, тhотh, тhаусанаа;

дhакаапел, дhатуурийаа, дhадhакнаа, дhануш, дhамаакаа, дhараатал, дhарм, дhаак, дhаату, дhаараавaар, дhаaваа, дhиимаа, дhииpадж, дhун, дhулаанаа, дhууп, дhуул, дhелаа, дhокhаа, дhонаа, дhаул, дhаут.

4. Прочитайте:

खगोल, खचाखच, खनिज, खपत, खरा, खलियान, खवैया, खाता, खादी, खाना, खिलौना, खीरा, खील, खुदाई, खुला, खेत, खेद, खोज, खोदाई, खोना, खोल, खौर, खौलाना;

घन, घमासान, घर, घरेलू, घाई, घातक, घायल, घास, घिराव, घिसाई, घी, घुलाना, घुसाना, घूस, घेराव, घोर, घोला, घोष, घोषित, घौद;

छकाना, छत, छनाना, छमाही, छलक, छाती, छाना, छाया, छिछोरा, छिदाना, छीछालेदार, छीनाछीनी, छुरी, छूछू, छूना, छेद, छोर, छौना;

झकाझक, झझक, झराझर, झलक, झाऊ, झाग, झाल, झिझक, झीना, झुकाना, झुमाना, झुलाना, झूमक, झूमर, झूलन, झोझरा, झोला, झौर, झौहाना;

थकाना, थपथपाना, थर्‌थर, थल, थानेदार, थापी, थाली, थिराना, थीसिस, थुकाना, थूक, थैला, थोक, थोथ, थौस्‌ना;

धकापेल, धतूरिया, धधक्‌ना, धनुष, धमाका, धरातल, धर्म, धाक, धातु, धारावार, धावा, धीमा, धीरज, धुन, धुलाना, धूप, धूल, धोखा, धोखेबाज, धोना, धौल, धौत;

घर के कमरे, सिर झुकाना, सफेद छत, लाल फर्श, राम का धनुष, चौथा मकान, किताब लिखना, कविता सुनाना, दीवार पर तस्‌वीर, भारत के मैदान, घायल आद्‌मी.

5. Напишите на хинди все слова из упражнения № 3.

УРОК 9

Церебральные согласные звуки
“t”, “th”, “d”, “dh”, “r”, “rh”

Церебральные согласные звуки представляют собой специфику звукового состава хинди.

Согласный звук **t** по произнесению и звучанию близок к звуку “t” английского языка в таких словах, как “part”, “time”, “art”. Кончик языка при этом более загнут, смыкаясь с твердым нёбом.

На письме звук **t** изображается буквой ट “ta”, которая по начертанию напоминает серп: ट, ट, ट, ट, ट, ट.

Согласный звук **th** произносится так же, как звук t, но с придыханием.

На письме звук **th** изображается буквой ठ “tha”, которая по начертанию напоминает кружок, соединеный маленьким вертикальным штрихом с серединой верхней стороны квадрата: ठ, ठ, ठ, ठ, ठ, ठ.

Согласный звук **d** по произнесению и звучанию приближается к звуку “d” английского языка в таких словах, как “dom”, “do”, “deck”. Кончик языка при этом более загнут, смыкаясь с твердым нёбом.

На письме звук **d** изображается буквой ड “da”, которая по начертанию напоминает букву S латинского алфавита. Отличие состоит в том, что в букве ड верхняя часть представляет собой маленький вертикальный штрих, соединяющий остальную часть буквы с верхней стороной квадрата ближе к ее правому краю: ड, ड, ड, ड, ड, ड.

Согласный звук **dh** произносится так же, как и звук d, но с придыханием.

На письме звук **dh** изображается буквой ਢ “dha”, которая по начертанию напоминает серп с загнутым вовнутрь концом серпа: ਢ, ਢ, ਢ, ਢ, ਢ, ਢ.

Согласный звук **r** по произнесению и звучанию напомнает «картавое р» русского или французского языка, однако с меньшей степенью грассирования.

На письме звук **r** изображается буквой ਡ “ra”, которая по начертанию отличается от буквы ਡ только подстрочной точкой, расположенной в середине нижней стороны квадрата: ਡ, ਡ, ਡ, ਡ, ਡ.

Согласный звук **rh** произносится так же, как и звук r, но с придыханием.

На письме звук **rh** изображается буквой ਢ, которая по начертанию отличается от буквы ਢ только подстрочной точкой, расположенной в середине нижней стороны квадрата: ਢ, ਢ, ਢ, ਢ, ਢ.

Как показывает практика, оба звука **r** и **rh** никогда не выступают в начале слова.

Упражнения

1. Выучите написание букв ਟ, ਠ, ਡ, ਢ, ਡ, ਢ.
2. Напишите по пять строчек каждой буквы.
3. Произнесите за диктором или преподавателем:

tакайт, tatол, tантан, tпаатап, tамаатар, tahал, tайп, tааии, tаaун, taat, tарпиdo, tикat, tиикаа, tyytaa, tyyмtаaм, tекан, tенис, tайбул, tелиифон, tайга, totaa, todии, toп, tаурна, чhotaa, тat, haat, наatак, баtалийан, баtорна;

thакурааии, thагааии, that, thathолии, thathaана, thathepa, thaакур, thaat, thикаанаа, thithолии, thиик, thycaанаа, thyкраанаа, theкаа, theth, thec, thaйн, thoкар, thoth, thaур, ythaанаа, каthop, лаthии, муthийаа, hath;

dакайти, dагdгаана, dadhaapaa, daбdaбаанаа, dаак, dаайал, dигонаа, dизаин, dипаазит, dииth, dиил-dаул, dyбаанаа,

dулаанаа, dуубна, derh, dейарии, depaa, dайнаа, dом, dopaa, dолаа, dаул, пайdал, бедаул, маадел;

dhачар, dhаб, dhалааии, dhahaанаа, dhaaии, dhaar, dhaarhac, dhaалуу, dhилааии, dhииth, dhулааии, dhep, dhонаа, dhолаа;

haar, aar, сагак, derии, баraa, гааrии, aarуу, паrосии, каraa, чауraa, карог, гагбаr, лагааии, кhиrкии, каraahии, каrии, кharaa, кharийаа, таrит, саraанаа;

derh, aarh, баrhaa, баrhийаа, даarhии, terhaa, arhaaии, карhии, баarh, паrhaанаа, баrhaии, пииrhии, руurhaa, кarhии, баrhaao, баrhийаа, caarhe.

4. Прочитайте:

टकैत, टटोल, टन्टन, टपाटप, टमाटर, टहल, टाइप, टाई, टाउन, टाट, टापू, टार्पीडो, टिकट, टीका, टीम, टीस, टूटा, टूमटाम, टेकन, टेनिस, टैबुल, टेलीफोन, टैगा, टोटा, टोप, छोटा, तट, बटन, हाट, नाटक;

ठकुराई, ठगाई, ठट, ठठोली, ठठाना, ठठेरा, ठाकुर, ठाट, ठाठ, ठिकाना, ठिठोली, ठीक, ठुसाना, ठुक्राना, ठेका, ठेठ, ठैन, ठोकर, ठोठ, ठौर, उठाना, कठोर, लाठी, मुठिया, हठ'

डकैती, डग्डगाना, डढारा, डब्डबाना, डाक, डायल, डाली, डिगोना, डिजाइन, डिपाजित, डीठ, डुबाना, डुलाना, डूब्ना, डेढ, डेयरी, डेरा, डैना, डोम, डोरा, डोला, डौल;

ढचर, ढब, ढलाई, ढाई, ढाड, ढाढस, ढालू, ढिलाई, ढीठ, ढीला, ढेर, ढोना, ढोला;

हाड, आड, सडक, डेडी, बडा, गाडी, आडू, पडोसी, कडा, चौडा, करोड, गड्बड, लडाई, खिडकी, कडाही, कडी, खडा, खडिया, तडित, सडाना;

डेढ, आढ, बढा, बढिया, दाढी, टेढा, अढाई, कढी, बाढ, पढाना, बढई, पीढी, रूढा, कढी, बढाव, साढे;

बडी खिडकी, छोटी मेज, बडा कमरा, पीली अलमारी, घर के दो कमरे, कुशल मजदूर, टेढी सडक, ढाई बजे, ढीला

पजामा, बडा नगर, पाठ पढ्ना, मेज पर रखना, फर्श पर सोना, कहानी पर रोना, नयी पीढी, बढिया माल.

5. Напишите на хинди все слова из упражнения № 3.

УРОК 10

Фонетические варианты звука «н»

В хинди существует несколько фонетических вариантов звука **н**, что связано с его произнесением перед согласными звуками, образующимися в разной части гортани.

Выступая перед заднеязычными звуками **к, кh, г, гh**, звук **н** произносится в том же месте гортани.

На письме звук **н.** изображается буквой ङ «н.а», которая по начертанию отличется от буквы ड только точкой, расположенной справа от буквы на уровне характерного выступа: ङ, ङ, ङ, ङ, ङ. Самостоятельно эта буква не употребляется и на письме заменяется надстрочной точкой, расположенной перед согласной буквой: अंक, कंकाल, शंख, रंग, गंगा, संघ, कंघा.

Выступая перед среднеязычными звуками **ч, чh, дж, джh**, звук **н** произносится в том же месте гортани.

На письме звук **<u>н</u>** изображается буквой ञ «<u>н</u>а», которая состоит из характерного элемента ञ और вертикальной черты: ञ + ा = ञ. Характерный элемент представляет собой неполный круг, который горизонтальным штрихом упирается в середину вертикальной черты: ञ, ञ, ञ, ञ, ञ, ञ. Самостоятельно эта буква также не употребляется и на письме заменяется надстрочной точкой, расположенной перед согласной буквой: अंचल, चंचल, पंछी, रंज, मंजन, झंझा.

Выступая перед церебральными звуками **t, th, d, dh, r, rh**, звук **n** образуется в той же части гортани.

На письме звук **n** изображается буквой ण “na”, которая состоит из характерного элемента и вертикальной черты: ण + ा = ण. Характерный элемент представляет собой незаконченный овал, который располагается отдельно от вертикальной черты у левой стороны квадрата: ण, ण, ण, ण, ण, ण. В этом на-

чертании данная буква выступает только в конце слова: रण, घोषणा, मणि, अणु, वाणी, शोषण, भूषण. В остальных случаях эта буква изображается в виде надстрочной точки, расположенной перед согласной буквой: टंटा, घंटा, ठंठ, कंठ, अंडा, ठंड.

Назализованные гласные звуки

В хинди каждый гласный звук имеет назализованный фонетический вариант, при образовании которого часть воздуха проходит через полость носа, и гласные звуки приобретают легкий носовой резонанс.

На письме назализованные гласные звуки обозначаются специальным значком, который представляет собой надстрочную точку, вписанную в полукружье: ँ, ँ, ँ, ँ, ँ, ँ. В литературе этот значок называется *анунасика* (अनुनासिक). Он располагается над полным или усеченным (упрощенным) изображением гласной буквы или после упрощенного значка (как правило, изображающего долгий звук **и**, звуки **э, айб о, ау**; при этом полукружье не изображается): कँपाना, ढँकना, आँसू, कुआँ, साँस, आईं, ईंगुर, नींव, नींद, कुँवारा, बूँद, में, मैं, गेंद, पैंतीस, दोनों, लौंग.

Сочетание согласных звуков

На письме сочетания согласных звуков изображаются в виде <u>лигатур</u>, под которыми понимаются соединение одного или двух характерных элементов согласной буквы с полной формой буквы последнего из соединяющихся звуков, например: क + य = क्य кйа, स + क = स्क ска. Наряду с горизонтальным построением лигатур имеются и вертикальные построения: ट + ट = ट्ट tta, द + द = द्द дда. Некоторые буквы вписываются своими

характерными элементами в другую букву: द + व = द्व два, द+ ध = द्ध ддhа, द + म = द्म дма.

Особое место среди лигатур занимают различные значки, передающие в упрощенном виде букву र. Два значка уже были описаны. Однако есть третий значок, связанный с употреблением этой буквы с буквами, изображающими главным образом церебральные звуки. С ними буква र имеет следующую подбуквенную форму: ्र, ्र, ्र: ट्र, ट्र, ट्र tpa, ड्र, ड्र, ड्र dpa.

Согласные звуки могут на письме соединяться непосредственно с помощью знака редукции краткого звука **а**, речь о котором шла выше: ट्‌ठ ttha, ह्‌व hвa, ड्‌ढ ddha. В литературе этот знак получил название *халант* (हलंत).

Упражнения

1. Выучите написания букв ङ, ञ, ण.

2. Напишите по пять строчек каждой из указанных выше букв и по одной строчке все буквы, изображающие назализованные гласные.

3. Выучите новые слова, прослушайте, прочтите, перепишите и переведите письменно следующий текст.

Новые слова

यह **йаh** этот, эта, это

क्या **кйаа** что, что за *вопр. частица*

है **he** *связка, ед. ч. 2 и 3 лицо*

कापी **каапии** *ж* тетрадь

वह **вah, во** тот, та, то; он, она, оно

किताब **китааб** *ж* книга

पेन **пен** *м* ручка

कहाँ **kahaâ** где, куда *вопр. нареч.*

मेज **мез** *ж* стол

पर **пар** на *послелог*

मेज पर на столе

और **аур** и, а *союз*

भी **бhи** также, тоже
लाल **лаал** красный
जी नहीं **джии нахий** нет, не
नहीं нет, не
कैसा **кайсаа** какой
पीला **пиилаа** желтый

कमरा **камраа** *м* комната
में **мĕ** в *послелог*
कमरे में в комнате
बडा **бaraa** большой
जी हाँ **джии haâ** да
हाँ **haâ** да

Текст

यह क्या↘ है?
यह कापी↘ है।
वह क्या↘ है?
वह किताब↘ है।
यह क्या↘ है?
यह पेन↘ है।
कापी कहाँ↘ है?
कापी मेज पर↘ है।
और किताब कहाँ↘ है?
किताब भी मेज पर↘ है।
यह मेज लाल↗ है?

जी नहीं, वह लाल↘ नहीं है।
वह कैसी↘ है?
वह पीली↘ है।
मेज कहाँ↘ है?
मेज कमरे में↘ है।
क्या कमरा↗ बडा है?
जी हाँ, कमरा बडा↘ है।
कमरे में↗ मेज है?
जी हाँ, कमरे में मेज↘ है।

Лексико-грамматический комментарий

1. Как видно из словаря, существительные в хинди имеют два рода: мужской и женский, на что указывают пометы *м* и *ж*.

2. В хинди нет предлогов, а есть послелоги, которые в отличие от предлогов располагаются не перед словом, а после него: मेज पर «на столе», कमरे में «в комнате».

3. Как видно из построения предложения, в хинди субъект (подлежащее) выступает в начале предложения, а предикат (сказуемое) замыкает предложение. Между субъектом и предикатом располагаются остальные компоненты предложения. Такая конструкция в литературе получила название рамочной. В хинди вместо точки традиционно употребляется значок ।, который по начертанию идентичен вертикальной черте букв. В литературе этот значек получил название *вирам* (विराम).

4. Изменяемые прилагательные в хинди согласуются с существительными в роде. Перед существительными м.р. они выступают в словарной форме с окончанем आ. Перед существительными ж.р. меняют это окончание на ई: बडा कमरा – बडी मेज.

5. Выступая перед отрицательной частицей (नहीं) или утвердительной частицей (हाँ) частица जी привносит в отрицание или утверждение вежливый оттенок.

6. Значки ↘ и ↗ указывают на падающую и поднмающуюся мелодии. Первая имеет место в утвердительных и отрицательных, а также в вопросительных предложениях, содержащих вопросительные слова. Поднимающаяся мелодия характерна для вопросительных предложений, за которыми следует утвердительный или отрицательный ответ.

УРОК 11

Гласный звук «ри»

Гласный звук **ри** по произнесению и звучанию близок к звукам «ры» (с безударным «у») русского языка в таких словах, как «рычаг», «прыжок», «крыльцо».

На письме звук **ри** изображается буквой ऋ «ри», которая имеет специфическое начертание и состоит из двух вертикальных черт, правая из которых оканчивается серповидным выступом, а левая присоединяет незавершенный овал, отходящий от ее середины. Обе черты соединены посредине горизонтальным штрихом: ऋ, ऋ, ऋ, ऋ, ऋ, ऋ.

В этом начертании данная буква выступает только в начале слова. В других позициях она выступает в виде подстрочного серповидного выступа ृ, располагающегося под буквой, изображающей согласный звук: कृषि, सृजन, पृथक, अमृत, दृढ.

Согласные звуки «к», «г», «х»

Согласный звук **к** не имеет аналога в русском языке. Образуется при участии маленького язычка (увулы), которая смыкается с задней частью языка. По произнесению напоминает очень глубокий звук **к**. В хинди существует устойчивая тенденция заменять этот звук обычным заднеязычным звуком **к**.

На письме этот звук изображается буквой क़ «ка», которая по начертанию отличается от буквы क только точкой, расположенной внизу слева от вертикальной черты: क़, क़, क़, क़, क़.

Согласный звук **г** также не имеет аналога в русском языке. Образуется там же, где и звук **к**, но является звонким. Не смягчается перед гласными и не оглушается. По звучанию напоминает глубокий звук **г**. В хинди и в отношении этого звука существует устойчивая тенденция заменять его обычным заднеязычным звуком **г.**

На письме этот звук изображается буквой ग़ «г̲а», которая по начертанию отличается от буквы ग только точкой, расположенной внизу слева от вертикальной черты: ग़, ग़, ग़, ग़, ग़.

Согласный звук **х** образуется там же, где и звук **<u>к</u>**, но произносится с придыханием. По звучанию напоминает звук «х» русского языка в таких словах, как «хата», «хутор», «посох». В отношении этого звука также существует устойчивая тенденция произносить его как заднеязычный придыхательный звук **кha**.

На письме этот звук изображается буквой ख़ «ха», которая по начертанию отличается от буквы ख только точкой, расположенной внизу слева от вертикальной черты: ख़, ख़, ख़, ख़, ख़.

Следует помнить, что эти звуки, равно как и звуки **з** и **ф**, выступают только в словах, заимствованных из арабского, персидского и тюркских языков.

Буквы-лигатуры

Некоторые лигатурные сочетания согласных звуков приобрели самостоятельное графическое написание, зафиксированное словарями. К таким буквам-лигатурам можно отнести: क्ष «кша», ज्ञ «гйа», त्र «тра», श्र «шра». В словарях они располагаются по алфавиту букв क, ज, त, श.

Буква-лигатура क्ष состоит из характерного элемента क्ष् и вертикальной черты: क्ष् + ा = क्ष. Характерный элемент имеет специфическое начертание, напоминающее английский графический знак &: горизонтальный штрих, отходящий от верхней части вертикальной черты, переходит в небольшой кружок, который оканчивается серповидной частью, напоминающей нижнюю часть буквы द: क्ष, क्ष, क्ष, क्ष, क्ष, क्ष.

Буква-лигатура ज्ञ по начертанию напоминает букву ज с загнутым в виде меленькой петли конечным штрихом характерного элемента: ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ, ज्ञ.

Буква-лигатура त्र по начертанию состоит из характерного элемента и вертикальной черты. Характерный элемент представляет собой два штриха, один из которых отходит горизонтально от середины вертикальной черты, а другой из того же места под углом опускается вниз: त्र, त्र, त्र, त्र, त्र, त्र.

Буква-лигатура श्र состоит из характерного элемента и вертикальной черты. Характерный элемент представляет собой два штриха, отходящих от середины вертикальной черты. Один, идущий вверх, переходит в небольшой кружок с отходящей от него вниз под углом вертикальной линией. Другой штрих направлен под углом вниз: श्र, श्र, श्र, श्र, श्र, श्र.

Упражнения

1. Выучите написание букв ऋ, क्ष, ज्ञ, त्र, श्र.

2. Напишите по пять строчек каждой буквы.

3. Выучите новые слова, прослушайте, прочтите, перепишите и переведите письменно следующий текст:

Новые слова

नमस्ते **намасте** здравствуйте; до свидания

आपका **аапкаа** Ваш, Ваша, Ваше

नाम **наам** *м* имя; название

मेरा **мераа** мой, моя, мое

आप **аап** Вы

कौन **каун** кто

हैं **hĕ** *связка 1, 2 и 3 лицо мн. ч.*

छात्र **чhаатр** *м* учащийся, студент

हूँ **хуŷ** *связка 1лицо ед. ч.*

धन्यवाद **дhанйаваад** спасибо

छात्रा **чhаатраа** *ж* учащаяся, студентка

हमारा **hамаараа** наш, наша, наше

चार **чаар** четыре

दीवारें **дииваарê** *ж мн.* двери

दीवार **дииваар** *ж* дверь

तीन **тиин** три

मेजें **мезê** *ж мн.* столы

दो **до** два

अलमारियाँ **алмаарийâ** *ж мн.* шкафы

अलमारी **алмаарии** *ж* шкаф

एक **ек** один

खिडकी **khиркии** *ж* окно

दरवाजा *м* дверь

छत **чhат** *ж* потолок

फर्श **фарш** *м* пол

वे **ве** они; те

सफेद **сафед** белый

आपके पास **аапке паас** у Вас

मेरे पास **мере паас** у меня

ऊँचा **уŷчаа** высокий

नीचा **ниичаа** низкий

कितना **китнаа** сколький; сколько

Личные имена

अशोक *м* Ашок

रीता *ж* Рита

राम *м* Рам

सीता *ж* Сита

Текст

नमस्ते।

नमस्ते।

आपका नाम क्या है?

मेरा नाम अशोक है।

आप कौन हैं?

मैं छात्र हूँ।

धन्यवाद। आपका नाम क्या है?

मेरा नाम रीता है।

आप कौन है?

मैं छात्रा हूँ।

यह क्या है।

यह हमारा कमरा है।

कमरे में क्या है?

कमरे में चार दीवारें, तीन मेजें, दो अलमारियाँ, एक खिडकी, एक दरवाजा, एक छत और एक फर्श हैं।

क्या खिडकी बडी है?

जी हाँ, वह बडी है।

क्या दीवारें पीली हैं?

जी नहीं, वे पीली नहीं है, वे सफेद हैं।

आपके पास क्या है?

मेरे पास किताब, कापी और पेन हैं।

धन्यवाद। आपका नाम क्या है?

मेरा नाम राम है।

आप कौन हैं?

मैं छात्र हूँ।

आपकी मेज पर क्या है?

मेरी मेज पर किताब, कापी और पेन हैं।

यह अलमारी ऊँची है?

जी हाँ, वह ऊँची है।

मेज भी ऊँची है?

जी नहीं, मेज ऊँची नहीं है, वह नीची है।

धन्यवाद। आपका नाम क्या है?

मेरा नाम सीता है।

आप कौन है?

मैं छात्रा हूँ।

कमरे में कितनी अलमारियाँ हैं?

कमरे में दो अलमारियाँ हैं।

और कितनी मेजें हैं?

तीन मेजें हैं।

क्या कमरे में तीन दीवारें हैं?

जी नहीं, कमरे में चार दीवारें हैं।

क्या खिडकी एक है?

जी हाँ, एक खिडकी है।

क्या खिडकी नीची है?

जी नहीं, खिडकी नीची नहीं है, वह ऊँची और बडी है।

धन्यवाद, नमस्ते।

नमस्ते।

4. Заучите:

मैं हूँ	आप हैं
वह, यह है	वे हैं

5. Вставьте пропущенные слова:

१)आपके... क्या है? २)कमरे में... मेजें हैं? ३)कमरे में चार... हैं। ४)क्या कमरे में खिडकी... है? ५)दीवारें कैसी हैं?

दीवारें... हैं। ६)आपका... क्या है? ७)मैं... हूँ। ८)... ... पेन है? ९)मेरा नाम... है। १०)आपके पास पेन है? ... ..., मेरे पास पेन नहीं है। ११)आपके पास कापी है? ... ..., मेरे पास कापी है। १२)कमरे में मेजें कैसी हैं? वे... हैं। १३)कमरे में... मेजें हैं? १४)कमरे में दो... हैं। १५) आप... हैं?

6. Поставьте нужную грамматическую форму:

१) यह (मेरा, मेरी) किताब है। २)छत (ऊँचा, ऊँची) है। ३)(आपका, आपकी) नाम क्या है? ४)मैं छात्र (है, हैं, हूँ)। ५)वे छात्र (है, हैं, हूँ)। ६)खिडकी (बडा, बडी) है। ७)कमरे में (एक, दो) अलमारियाँ हैं। ८)यह कापी (है, हैं, हूँ)। ९)मेज (पीला, पीली) है। १०)कमरे में दो (दीवार, दीवारें) हैं। ११)वह छात्रा (है, हैं, हूँ)। १२)(हमारा, हमारी) कमरा (बडा, बडी) है? १३) क्या दरवाजा (बडा, बडी) है?

7. Ответьте на вопросы:

१)कमरे में कितनी दीवारें हैं?
२)दीवारें कैसी हैं?
३)आपकी मेज पर क्या है?
४)आपका नाम क्या है?
५)मेजें और अलमारियाँ कहाँ हैं?
६)क्या आपका कमरा बडा है?
७)कमरे में क्या है?
८)कमरे में कितनी मेजें हैं?
९)क्या कापी सफेद है?
१०)क्या कमरे में छत ऊँची है?
११)क्या किडकी भी उँची है?
१२)अलमारी में क्या है?

УРОК 12

Алфавит деванагари

Алфавит деванагари является единственным в мире алфавитом, образованным по чисто фонетическому принципу: сначала идут гласные звуки, за которыми по месту своего образования идут смычные (заднеязычные, среднеязычные, переднеязычные, губные) и щелевые согласные.

Традиционно алфавит деванагари выглядит следующим образом:

Гласные: अ, आ, इ, ई, उ, ऊ,
ऋ, ए, ऐ, ओ, औ

Согласные:

कवर्ग	क, ख, ग, घ, ङ	заднеязычные
चवर्ग	च, छ, ज, झ, ञ	среднеязычные
टवर्ग	ट, ठ, ड, ढ, ण	переднеязычные
तवर्ग	त, थ, द, ध, न	переднеязычные
पवर्ग	प, फ, ब, भ, म	губные
	य, र, ल, व	плавные
	श, ष, स,	шипящие
	ह	фарингальный

Таким образом, алфавит деванагари насчитывает 44 буквы. К этим буквам можно добавить буквы с точкой внизу, передающие звуки, вошедшие в хинди вместе с заимствованными словами: ड, ढ, क, ख, ग, ज, फ, и буквы-лигатуры: क्ष, ज्ञ, त्र, श्र. Эти буквы в словарях самостоятельно не выделяются. Вместе с этими знаками алфавит деванагари насчитывает 55 букв.

Дополнительные знаки

Наряду с буквами в графике хинди используются дополнительные знаки, почти все из которых были уже объяснены. К ним относятся:

Знаки огласовки (или упрощенное написание гласных звуков, следующих за согласными): ा, ि, ी, ु, े, ै, ो, ौ.

Халант (हलंत) - знак, указывающий на отсутствие гласного после согласного: ् .

Анунасика (अनुनासिक) - знак назализации гласного звука: ँ. В литературе имеет второе название: **чандрабинду** (चंद्रबिंदु).

Анусвара (अनुस्वार) - знак надстрочной точки для обозначения звука **н** и его фонетических вариантов, а также для обозначения назализованных гласных в сочетании с надстрочными знаками огласовки (खींचना, मैं, मेजें, दोनों). В словах, заимствованных из древнеиндийского языка санскрита, анусвара в конце слова произносится как звук **м**: स्वयं свайам.

Следует помнить, что в словарях слова с анунасикой предшествуют словам с анусварой.

Висарга (विसर्ग) - знак, указывающий на придыхания гласных в словах, заимствованных из санскрита. По начертанию ничем не отличается от двоеточия: अत: атаh, पुन: пунаh, अत: ниh, छ: чhah.

Надстрочный знак ॅ используется для передачи гласного **а** английского языка: डाक्टर, आपेरा.

Упражнения

1. Выучите расположение основных букв алфавита. Перепишите алфавит на отдельный лист бумаги и всегда имейте его под рукой.

2. Выучите новые слова, прослушайте, прочтите, перепишите и переведите письменно следующий текст (подчеркнутые слова и выражения объясняются в лексико-грамматическом комментарии):

Новые слова

छात्रो **чhaатро** студенты *обращение*

अध्यापक **адhйаапак** *м* преподаватель

जी **джии** *уважительная частица*

अच्छा **аччhaa** хорошо, ладно; хороший

बैठिये **байthийе** садитесь

बैठना **байthнаа** *нп.* садиться, сидеть

सब **саб** весь, всё; все

उपस्थित **упастhит** присутствующий

अनुपस्थित **анупастhит** отсутствующий

हिन्दी **хиндии** *ж* язык хинди

तब **таб** тогда

खोलिये **khолийе** откройте

खोलना **khолнаа** *п* открывать

पाठ **паath** *м* текст; урок

पढिये **пarhийе** читайте

पढना **пarhнаа** *п* читать

पढ रही है **пarh pahии he** читает (*сейчас*)

लकिन **лекин** но, однако

बहुत **бahут, бahот** много

रोशन **рошан** светлый

छः (छह) **чhah** шесть

कुरसियाँ **курсийаӑ** *ж мн.* стулья

कुरसी **курсии** *ж* стул

ब्लैक बोर्ड **блэк бopd** *м* классная доска

कम्प्यूटर **кампйуутap** *м* компьютер

प्रिंटर **принтap** *м* принтер

हर **hap** каждый

कापियाँ **капийаӑ** *ж мн.* тетради

पाँच **паӑч** пять

पढ रहे हैं **пarh pahe hĕ** читают (*сейчас*)

कर रहे हैं **кар pahe hĕ** делают (*сейчас*)

करना **карнаа** *п* делать

पढ रहा हूँ **пarh paha hyŷ** читаю (*сейчас*)

कर रहा है **кар pahaa he** делает (*сейчас*)

पढ रहा है **parh pahaa he** читает (*сейчас*)

इन में **ин мĕ** в них

नये **найе** новые

नया **найаа** новый

शब्द **шабд** *м* слово; *мн.* слова

लिखिये **ликhийе** пишите, запишите

लिखना **ликhнaa** *п* писать
क्यों **кйŏ** почему

नहीं लिखते **наhий ликhте** не пишите
लीजिये **лиидҗийе** возьмите
लेना **ленаа** *п* брать

घंटी **гhантии** *ж* звонок
बज रही है **бадж раhии he** звенит
बजना **баджнаа** *нп.* звенеть; бить (*о часах*)
समाप्त **самапт** оконченный

Текст

नमस्ते, छात्रो।
नमस्ते, अध्यापक जी।
अच्छा, बैठिये।
शीला जी, आप कैसी हैं?
मैं अच्छी हूँ।
क्या सब छात्र उपस्थित हैं?
जी नहीं, एक छात्र अनुपस्थित है।
यह कौन है?
यह सुरेश है।
अच्छा, धन्यवाद। आपका नाम क्या है?
मेरा नाम रमेश है।
आप कौन हैं?
मैं छात्र हूँ।
क्या आपके पास हिन्दी की किताब है?
जी हाँ, मेरे पास यह किताब है।
रीता जी, आपके पास यह किताब भी है?
जी हाँ, मेरे पास हिन्दी की किताब है।
क्या सब के पास यह किताब है?
जी हाँ, सब के पास।
तब बिताब खोलिये। शीला जी, पाठ पढिये।
(शीला पढ रही है:)
“यह हमारा कमरा है। वह बडा नहीं है, लेकिन बहुत रोशन है। कमरे में तीन मेजें, चार अलमारियाँ और छ: कुरसियाँ हैं। मेजें, अलमारियाँ और कुरसियाँ पीली हैं। एक दीवार पर ब्लैक बोर्ड है। कमरे में बडी खिडकी और ऊँचा दरवाजा हैं। अध्यापक जी की मेज पर कम्प्यूटर और प्रिंटर हैं। हर मेज पर किताबें और कापियाँ हैं। कमरे में अध्यापक जी और

पाँच छात्र हैं। छात्र हिंदी की किताब पढ रहे हैं”
अच्छा, शीला जी, धन्यवाद। रमेश जी, आप क्या कर रहे हैं?
मैं हिन्दी की किताब पढ रहा हूँ।
अशोक क्या कर रहा है?
वह भी हिन्दी की किताब पढ रहा है।

अच्छा छात्रो, आप कापियाँ खोलिये और इन में नये शब्द लिखिये। राम जी, आप क्यों नहीं लिखते?
मेरे पास पेन नहीं है।
तब मेरा पेन लीजिये।
धन्यवाद।
अच्छा, घंटी बज रही है। पाठ समाप्त है। नमस्ते।
नमस्ते।

Лексико-грамматический комментарий

1. Уважительная частица जी ставится после имени собственного, что подчеркивает особое уважение. На русский язык не переводится.

2. आप कैसी (कैसे) हैं «Как Вы себя чувствуюте?». Обычная формула вежливости на язые хинди.

3. मैं अच्छी (अच्छा) हूं «Хорошо», «Со мной все в порядке». Обычный ответ на предыдущий вопрос.

4. हिन्दी की किताब «учебник языка хинди».

5. सब के पास «у всех».

6. अध्यापक जी की मेज पर «на преподавательском столе», «на столе у преподавателя».

3. Заучите следующие примеры:

मैं पढ रहा हूँ	आप पढ रहे हैं
वह, यह पढ रहा है	वे पढ रहे हैं

4. Напишите по десять раз все новые слова, научитесь их правильно произносить и писать.
5. Поставьте нужную грамматическую форму.

१)छात्र किताब (पढ रहा है, पढ रहा हूँ)। २)छात्रा किताब (पढ रहा, पढ रही) है। ३)वे छात्र क्या (कर रहा है, कर रहे हैं, कर रही है)? ४)शीला क्या (कर रहा, कर रही) है? ५)अशोक किताब (पढ रहा है, पढ रही है, पढ रहे हैं)। ६)मैं रमेश (है, हूँ, हैं)। ७)क्या रीता (छात्र, छात्रा) है? ८)पाठ में (कितना, कितने, कितनी) (नये, नया, नयी) शब्द हैं? ९) पाठ में बहुत (नयी, नया, नये) शब्द हैं। १०)घंटी बज (रहा, रही) है। ११)कुरसियाँ (पीली, पीला, पीले) हैं। १२) कम्प्यूटर (अच्छा, अच्छी) है। १३)सुरेश अनुपस्थित (है, हैं, हूँ)। १४)वे (नया, नये, नयी) पाठ पढ रहे हैं। १५) वे कौन (हैं, है)।

6. Вставьте пропущенные слова:

१)सब छात्र उपस्थित हैं? जी नहीं, एक छात्र... है। २)आप कैसे हैं? मैं... हूँ। ३)पाठ में बहुत नये... हैं। ४)घंटी बज रही है, पाठ... है। ५)कापियाँ खोलिये और इन में...। ६)मेरे पास पेन नहीं है। आप मेरा पेन...। ७)अध्यापक जी की मेज पर... और... हैं। ८)आप क्या...? हिन्दी की किताब। ९)कापियाँ... और इन में लिखिये। १०)सब... छात्र किताब पढ रहे हैं। ११) अशोक छात्र है और शीला... है। १२) यह बहुत अच्छी... की किताब है। १३)... मेज पर किताबें और कापियाँ हैं। १४)... बज रही है, पाठ समाप्त है। १५) छात्र नया... पढ रहे हैं।

7. Переведите на хинди:

1)Я – студент. 2)Она – студентка. 3)Меня зовут Ашок. 4)Эту студентку зовут Рита. 5)Он – хороший студент. 6)У меня есть учебник языка хинди. 7)Я читаю новый урок. 8)Что он делает? 9)Почему он не пишет? У него нет ручки. 10)В уроке много новых слов. 11)В комнате четыре стены, три стола, шесть стульев, два шкафа, одна дверь и

одно большое окно. 12)Столы и шкафы желтые, а стены белые. 13)Кто он? Он – преподаватель. 14)Он – преподаватель? Нет, он – студент. 15)Откройте тетради и напишите новые слова. 16)Кто отсутствует? Все присутствуют. 17)У Вас есть компьютер и принтер? У меня есть компьютер, но у меня нет принтера. 18)Что Вы сейчас делаете? Я читаю новую книгу. 19)Здравствуйте, садитесь. 20)Урок окончен. До свидания.

ОСНОВНОЙ КУРС

УРОК 1

Грамматика
(व्याकरण)

Род и число имен существительных

Все имена существительные в хинди принадлежат к двум родам: мужскому и женскому. Род слова следует заучивать вместе с притяжательным местоимением: मेरा कमरा, मेरा दरवाजा, но मेरी किताब, मेरी मेज.

Имена существительные могут употребляться в как в единственном, так и во множественном числе.

Формоизменение имен существительных

В предложении имена существительные занимают две позиции: без послелога и с послелогом.

<u>Выступая без послелога в ед. числе</u>, имена существительные <u>не изменяются</u> и сохраняют словарную форму: कमरा, फर्श, कापी, किताब.

<u>Выступая без послелога во мн. числе</u>, имена существительные принимают следующие формы:

1. Имена существительные муж. рода с окончанием на आ меняют это окончание на ए: कमरा-कमरे, दरवाजा-दरवाजे.

2. Все остальные существительные муж. рода во мн. числе <u>не изменяются.</u>

3. Имена существительные жен. рода с окончанием на ई присоединяют показатель множественности आँ. При этом между окончанием и показателем множественности для благозву-

чия появляется звук य्, а долгий звук **и** произносится как краткий, что отображается на письме: कापी + य् + आँ = कापियाँ, खिडकी + य् + आँ = खिडकियाँ.

4. Имена существительными с другими окончаниями, кроме ई, присоединяют показатель множественности एँ: मेज + एँ = मेजें, छात्रा + एँ = छात्राएँ, किताब + एँ = किताबें.

Перед послелогом в ед. числе изменяются только существительные муж. рода с окончанием на आ, которые меняют это окончанием на ए: कमरा – कमरे में. Все остальные существительные как мужского, так и женского рода в ед. числе перед послелогом не изменяются: फर्श (मेज, दीवार) पर, अलमारी (पाठ) में.

Перед послелогом во мн. числе существительные муж. рода с окончанием на आ меняют это окончание на показатель множественности ओं: कमरा – कमरों में. Все остальные существительные обоих родов присоединяют показатель множественности: मेज – मेजों पर, पाठ - पाठों में. У существительных мужского и женского рода на ई между окончанием и показателем множественности для благозвучия появляется звук य्, при этом долгий звук **и** произносится как краткий, что отображается на письме: कापी- कापियों में.

Формоизменение имен прилагательных

В хинди изменяются только прлагательные с окончанием на आ, которые с существительными муж. рода согласуются в роде и числе: बडा कामरा – बडे कमरे, а с существительными жен. рода – только в роде: बडी अलमारी – बडी अलमारियाँ.

Согласуясь с существительными муж. рода в ед. и мн. числе, выступающими с послелогом, изменяемые прилагательные принимают форму мн. числа муж. рода: बडे कमरे (कमरों) में.

Согласуясь с существительными жен. рода в ед. и мн. числе, выступающими с послелогом, изменяемые прилагательные сохраняют форму жен. рода: नयी मेज (मेजों) पर.

Личные и лично-указательные местоимения

В хинди имеется пять личных местоимений: मैं «я», तू «ты», हम «мы», तुम «ты, вы», आप «Вы» и четыре лично-указательных местоимений: यह «он, она, оно; этот, эта, это», वह «он, она, оно; тот, та, то», ये «они; эти», वे «они; те».

Простые и сложные послелоги

Послелоги в хинди относятся к служебным словам, указывающим на связь слов внутри словосочетания и между членами предложения. По своим функциям они соответствуют предлогам, но располагаются не перед словом, а после него: «в комнате» कमरे में, «на столе» मेज पर.

Простые послелоги подразделяются на грамматические, т.е. неимеющие вещественного значения и поэтому непереводимые на другой язык, и семантические, т.е. имеющие вещественное значение и переводимые на русский язык.

К грамматическим в хинди относятся целый ряд послелогов, среди которых наиболее употребительны адъективирующий послелог का и дативный послелог को.

Послелог का может сочетаться с любой частью речи. Слово с послелогом का выполняет функцию определения (адъектива) и согласуется с определяемым словом как изменяемое прилагательное: अध्यापक जी की मेज «преподавательский стол», «стол преподавателя», अध्यापक जी का कमरा «команата преподавателя», छात्रा के पेन «ручки студентки», लिखने की मेज «письменный стол», अशोक के नाम का छात्र «студент по имени Ашок», आप का कमरा «Ваша комната», हिन्दी का पाठ «урок [языка] хинди».

Послелог को выражает роль адресата, получателя чего-л., что соответствует существительному в дательном падеже русского языка: छात्र को किताब देना «дать книгу студенту».

Выступая с прямым объектом, को выполняет функцию, близкую к функции определеного артикля, конкретизируя и выделяя этот объект: नये शब्द को लिखना «написать новое слово».

Семантические послелоги сохраняют свое вещественное значение: में «в»; पर «на», «над»; से «с», «из», «от»; तक «до».

Сложные послелоги являются производными, связанными по происхождению и строению со знаменательными словами, поэтому все они являются семантическими. Состоят их связующего элемента के (की) и лексически значимой части: के पास «у», «рядом» (पास *нареч.* «около», «рядом»), की ओर «в сторону» (ओर *ж* «сторона»).

Спряжение глагола-связки “ह”

Глагол-связка ह “есть” изменяется по лицам и числам. Парадигма его спряжения выглядит следующим образом:

ед. число	мн. число
1 л. मैं हूँ	हम हैं
2 л. तू है	तुम हो
	आप हैं
3 л. यह, वह है	ये, वे हैं

Как видно из таблицы, глагол-связка ह имеет всего четыре окончания: हूँ, है, हैं, हो. Только два местоимения (मैं и तुम) употребляются с одной формой глагола-связки. Остальные две формы употребляются с тремя местоимениями в ед. числе (तू, यह, वह है) и четырмя местоимениями во мн. числе (हम, आप, ये, वे हैं).

Глагол-связка может принимать участие в образовании форм времени, но может выступать и самостоятельно, передавая значение настоящего времени: यह क्या है?, वे छात्र हैं, मैं अध्यापक हूँ, आप कमरे में हैं.

Глагол-связка है на русский язык или не переводится, или переводится только как слово «есть». Может передавать значение русского глагола «находиться»: मैं कमरे में हूँ «я нахожусь в комнате», किताब मेज पर है «книга находится на столе».

Инфинитив

Инфинитив в хинди является исходной формой глагола, приводимой во всех словарях. Характерным показателем инфинитива является морфема ना, состоящая из глагольного суффикса न् и изменяемого окончания आ: पढना, लिखना, बैठना, खोलना, करना. Морфема ना присоединяется к основе глагола. Если основа оканчивается на согласный слог, то краткий звук **а** основы редуцируется: पढ्ना, लिख्ना, बैठ्ना, कर्ना.

Основа является исходной формой для построения всех неличных форм глагола.

В предложении инфинитив может выступать как существительное, но только ед. числа. Перед послелогами изменяется как существительные с окончанием на आ.

Причастие несовершенного вида (ПНВ)

Данное причастие образуется от основы глагола путем прибавления к ней суффикса причастия несовершенного вида त् и изменяемого окончания आ: लिखना – लिख + त् + आ = लिखता «пишущий», करना – कर + त् + आ = करता «делающий».

ПНВ может выступать самостоятельно главным образом в функции определения, согласуясь с определяемым словом как изменяемое прилагательное: लिखता छात्र, लिखते छात्र, लिखती

छात्रा (छात्राएँ). Кроме этой функции, ПНВ может входить в состав различных форм времени, наклонений и залогов.

Настоящее общее (обычное) время

Данная форма времени образуется сочетанием ПНВ с личными формами глагола-связки है. Причастие в составе предиката согласуется с субъектом как изменяемое прилагательное по родам и числам (последнее только в муж. роде), а глагол-связка координируется с субъектом в лице и числе.

Спряжение глагола लिखना

ед. число	мн. число
1 л. मैं लिखता (लिखती) हूँ	हम लिखते (लिखती) हैं
2 л. तू लिखता (लिखती) हूँ	तुम लिखते (लिखती) हो
	आप लिखते (लिखती) हैं
3 л. यह, वह लिखता (लिखती) है	ये, वे लिखते (लिखती) हैं
छात्र लिखता है	छात्र लिखते हैं
छात्रा लिखती है	छात्राएँ लिखती हैं

Настоящее общее (обычное) употребляется:

1. Для передачи постоянного, повторяющегося, несовершенного действия, охватывающего весь временной план настоящего времени: मैं स्कूल में पढता हूँ «я учусь в школе».

2. Для передачи несовершенного действия, происходящего в момент речи: मैं ब्लैक बोर्ड पर नये शब्द लिखता हूँ «я пишу новые слова на классной доске».

Следует помнить, что в отрицательных предложениях глагол-связка है, как правило, опускается, в силу чего причастие выступает не в трех, а в четырех формах (добавляется форма мн. числа жен. рода):

ед. число	мн. число
छात्र नहीं लिखता	छात्र नहीं लिखते
छात्रा नहीं लिखती	छात्राएँ नहीं लिखतीं

Следует помнить, что форма настоящего общего времени является формой аналитической, состоящей из двух компонентов, поэтому фраза मैं किताब पढता हूँ необходимо осмысливать как «я есмь читающий книгу», а фразу मैं किताब पढती हूँ - как «я есмь читающая книгу», поскольку фраза «я читаю книгу» является только переводом этой формы времени на русский язык.

Глагольные монолиты

В хинди широко употребляются сочетания имени с двумя образующими глаголами होना «быть» и करना «делать», где имя утрачивает все свои грамматические характеристики, выступая только как лексический наполнитель действия: शुरू (आरंध) होना «начинаться», शुरू (आरंभ) करना «начинать», напр.: पाठ शुरू (आरंभ) होता है «урок начинается» (*букв.* «урок начало бывающий есть») и अध्यापक पाठ शुरू (आरंभ) करता है «преподаватель начинает урок» (*букв.* «преподаватель урок начало делающий есть»).

Такие сочетания в литературе принято называть глагольными монолитами, поскольку оба компонента монолита, как правило, выступают в контактной позиции.

Именно-глагольные сочетания

В хинди широко используются сочетания «имя + करना», где имя полностью сохраняет свои грамматические характеристики, а глагол передает общее понятие действия: अनुवाद *м* «перевод» + करना «делать» = अनुवाद करना «делать перевод,

переводить»: पाठ का अनुवाद «перевод урока», पाठ का अनुवाद करना «делать перевод урока», «переводить урок».

В именной части сочетания, кроме существительных, могут выступать все знаменательные части речи: समाप्त करना «заканчивать» (*букв.* «законченный делать»), एक करना «объединять» (*букв.* «один делать»), अपना करना «присваивать» (*букв.* «свой делать») и т.п.

Упражнения к грамматике
(व्याकरण के अभ्यास)

1. Проспрягайте по лицам и числам на настоящем общем времени глаголы (नित्य वर्तमान में क्रियाओं के रूप बनाइये):

पढना, बैठना, खोलना, लेना.

2. Поставьте в вопросительной и отрицательной форме следующие предложения (निम्नलिखित वाक्यों के प्रश्नवाचक तथा नकारात्मक रूप बनाइये):

१)वह पाठ पढता है। २)हम नये शब्द लिखते हैं। ३)छात्रा किताब खोलती है। ४)छात्राएँ ब्लैक बोर्ड पर लिखती हैं। ५)यह कमरा बडा है। ६)अलमारी पीली है। ७)छात्रा पेन लेती है। ८)वह अशोक है। ९)कमरा हमारा है। १०)घंटी बजती है।

3. Переведите следующие предложения (निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये):

1)Я пишу, ты пишешь, он пишет, она пишет, мы пишем, вы пишете, Вы пишете, они пишут. 2)Студентки пишут на доске. 3)Почему студентки не пишут? 4)Кто пишет на доске? 5)Кто [обычно] сидит на новом стуле? 6)Ты открываешь книгу? 7)Почему Вы не берете мою ручку? 8)Вы читаете книги на хинди? 9)Я читаю новый урок. 10)Почему вы не читаете?

4. Поставьте нужный послелог (आवश्यक परसर्ग लिखिये):

अशोक (का, के, की) कमरा, रीता (का, के की) किताब, सीता (का, के, की) कमरे, कमरे (का, के, की) दरवाजे, रमेश (का, के की) मेज, किताबों (का, के की) अलमारी, हिन्दी (का, के, की) पाठ, कमरे (का, के, की) दीवारें, कमरे (का, के, की) खिडकियाँ, सुरेश (का, के, की) पेन, अलमारी (में, पर) किताबें, मेज (में, पर) कापियाँ, फर्श (में, पर) कुरसी, कुरसी (में, पर) किताब, दीवार (में, पर) ब्लैक बोर्ड, ब्लैक बोर्ड (में, पर) लिखना, कापी (में, पर) लिखना, कुरसी (में, पर) बैठना, कमरे (में, पर) बैठना.

5. Образуйте формы мн. числа от следующих слов निम्नलिखित शब्दों के बहुवचन रूप बनाइये):

कमरा, दरवाजा, पेन, अध्यापक, फर्श, छत, कापी, किताब, दीवार, अलमारी (में), मेज (पर), कुरसी (पर), कमरा (में), दीवार (पर), कमरा (का, के, की) दीवार (पर), रमेश (का, के, की) कमरा (में), कमरा (का, के, की) दरवाजा (पर).

6. Поставьте нужные местоимения (आवश्यक सर्वनाम भरिये):

१)... लिखता हूँ, ... लिखता है, ... लिखते हो, ... लिखते हैं २)... पढते हैं, ... पढता हूँ, ... पढते हो, ... पढता है ३)... लेते हो, ... लेता है, ... लेता हूँ, ... लेते हैं ४)... खोलता है, ... खोलते हैं, ... खोलता हूँ, खोलते हो ५)... बैठता हूँ, ... बैठता है, ... बैठते हो, ... बैठते हैं.

7. Согласуйте субъект с предикатом (कर्त्ता विधेय से अन्वित कीजिये).

१)एक छात्र (लिखता है, लिखते हो, लिखते हैं)। २)दो छात्र (लिखता हूँ, लिखते हैं, लिखता है)। ३)छात्रा (लिखता है, लिखती है, लिखती हैं)। ४)रमेश किताब (पढता है, पढते हो, पढती है)। ५)रीता कुरसी पर (बैठती है, बैठती हो, बैठता है) ६)सुरेश पेन (लेते हैं, लेता हूँ, लेता है) ७)सीता किताब (खोलती हो, खोलते हैं, खोलती है)। ८)घंटी (बजता है, बजती है, बजते हो)। ९)कुरसी पर कौन (बैठता है, बैठते हो, बैठता हूँ। १०)शीला क्या (करती हैं, करती है, करती हो)।

8. Согласуйте определение с определяемым (विशेषक विशेष्य से अवित कीजिये).

(पीला, पीले, पीली) अलमारियाँ, (बडा, बडे, बडी) कमरे, (लिखता, लिखते, लिखती) छात्र, (पढता, पढते, पढती) छात्रा, किताब (खोलता, खोलते, खोलती) सीता, (ऊँचा, ऊँचे, ऊँची) छत, (ऊँचा, ऊँचे, ऊँची) दरवाजा, (अच्छा, अच्छे, अच्छी) मेज, (लेता, लेते, लेती) छात्रा, (नीचा, नीचे, नीची) दरवाजे, (नीचा, नीचे, नीची) खिडकियाँ.

पाठ

हमारी कक्षा

विश्वविद्यालय में हमारी कक्षा दूसरी मंजिल पर है। यहाँ हम हिन्दी भाषा सीखते हैं। हमारी कक्षा बडी नहीं है, लेकिन बहुत रोशन है, क्योंकि यहाँ की खिडकी बडी और लंबी है। कक्षा में तीन मेजें, छ: कुरसियाँ और चार अलमारियाँ हैं। मेजें और अलमारियाँ पीली हैं और कुरसियाँ काली हैं। एक दीवार पर ब्लैक बोर्ड है, लेकिन वह काला नहीं, हरा है। कमरे की दीवारें सफेद हैं। छत भी सफेद है और फर्श लाल है। ब्लैक बोर्ड के

पास अध्यापक जी की मेज है। मेज पर कम्प्यूटर और प्रिंटर हैं। अलमारियों में हिन्दी की बहुत पुस्तकें हैं।

हमारी कक्षा में छः लोग हैं: चार लडके और दो लडकियाँ। हम सब हिन्दी भाषा सीखते हैं। हमारा हिन्दी पाठ नौ बजे शुरू होता है। घंटी बजती है और अध्यापक जी कमरे में आते हैं। हम उठते और नमस्ते कहते हैं। अध्यापक जी हम से नमस्ते भी कहते हैं। हम बैठते हैं और काम आरंभ होता है। आम तौर पर हिन्दी पाठ के समय सब विद्यार्थी उपस्थित होते हैं, लेकिन आज एक लडका अनुपस्थित है। वह बीमार है।

शुरू में हम हिन्दी की पाठ्यपुस्तकें खोलते हैं, हिन्दी का पाठ पढते हैं और हिन्दी से रूसी में पाठ का अनुवाद करते हैं। ठीक अनुवाद करने के लिए हम सब नये शब्द सीखते हैं और हरेक शब्द कापी में दस-दस बार लिखते हैं। अध्यापक जी हम से पाठ पर सवाल करते हैं और हम सवालों का जवाब देते हैं।

आज हम "ह" क्रिया के रूप सीखते हैं। हम कापी में ये रूप लिखते हैं: "मैं हूँ, तू, वह, यह है, हम, आप, वे हैं, तुम हो।"

बाद में हम कापी में सब परिचित क्रियाओं के सामान्य रूप लिखते हैं और फिर सामान्य रूपों से कृदंत के रूप बनाते हैं: "पढना – पढता, पढते, पढती, पढतीं; लिखना – लिखता, लिखते, लिखती, लिखतीं; बनाना – बनाता, बनाते, बनाती, बनातीं; लडका सीखता है, लडके सीखते हैं, लडकी सीखती है, लडकियाँ लिखती हैं, लडकियाँ नहीं लिखतीं।"

पाठ के अंत में अध्यापक जी नये पाठ का व्याकरण समझाने के बाद हम को इमला बोलते हैं: "हमारा विश्वविद्यालय मास्को में है। मास्को रूस की राजधानी है। यह बहुत बडा नगर है। यहाँ बडी, लंबी सडकें और विशाल चौक हैं। मास्को में बहुत लोग रहते हैं। हम भी मास्को में रहते हैं

और विश्वविद्यालय में पढते हैं। हम हिन्दी भाषा सीखते हैं। यह भारत की राजभाषा है।”

हम इमला लिखते हैं और फिर अध्यापक जी को यह इमला देते हैं।

इतने में घंटी बजती है। अध्यापक जी हम से नमस्ते कहते हैं, हम भी नमस्ते कहते हैं और पाठ समाप्त होता है।

नये शब्द

अंत **ант** *м* конец; окончание
अनुवाद **анувaад** *м* перевод
आज **аадж** *м* сегодня
आना **аанаа** *нп.* приходить, приезжать
आम **аам** обычный, обыкновенный
आरंभ **аарамбh** *м* начало; ~ होना *нп* начинаться; ~ करना *п* начинать
इतना **итнаа 1.** столький **2.** настолько, так
इमला **имлаа** *м* диктант
उठना **ythнаа** *нп.* вставать
कक्षा **какшаа** *ж* класс, курс
कहना **kahнаа** *п* 1)говорить 2)называть
काम **каам** *м* дело, работа
काला **каалаа** черный
कृदंत **кридант** причастие
क्योंकि **кйõки** потому что, так как
क्रिया **крийаа** *ж* 1) действие 2)глагол
चौक **чаук** *м* площадь
जवाब **джавааб** *м* ответ
ठीक **thиик 1.** правильный, верный **2.** верно, точно
तुम **тум** ты, вы
तू **туу** ты
तौर **таур** *м* способ, образ

दस **дас** десять
दूसरा **дуусраа** второй
देना **денаа** *п* давать
नगर **нагар** *м* город
नौ **нау** девять
परिचित **паричит** знакомый, известный
पाठ्यपुस्तक **паathйапустак** *ж* учебник
पास **паас**: के ~ *послелог* около, возле, рядом
पुस्तक **пустак** *ж* книга

फिर **пhир** затем, после

बनाना **банаанаа** *п* делать; строить, создавать

बाद **баад** после, позже; के ~ *послелог* после, через, за

बार **баар** *ж* раз

बहुत **баhут** очень, много

बीमार **биимаар 1.** больной **2.** *м* больной

बोलना **болнаа** *п* говорить, разговаривать

भाषा **бhаашаа** *ж* язык

मंजिल **манзил** *ж* этаж

मैं **мэ** я

यहाँ **йаhаă** здесь, сюда

ये **йе** эти; они

रहना **раhнаа** *нп.* 1)жить 2)оставаться

राजधानी **раадждhаании** *ж* столица

राजभाषा **раджбhаашаа** государственный язык

रूप **рууп** *м* форма, вид

रूसी **руусии 1.** русский **2.** *м* русский **3.** *ж* русский язык

रोशन **рошан** светлый

लंबा **ламбаа**

लडका **лагкаа** *м* мальчик, юноша

लडकी **лагкии** *ж* девочка, девушка

लिए **лие**: के ~ *послелог* для, ради, за

लेकिन **лекин** но, однако

लोग **лог** *м* люди, народ

विद्यार्थी **видйартhии** *м* студент, учащийся

विशाल **вишаал** большой, огромный

विश्वविद्यालय **вишввидйаалай** *м* университет

व्याकरण **вйаакаран** *м* грамматика

शुरू **шуруу** *м* начало; ~ होना *нп* начинаться; ~ करना *п* начинать

सडक **сагак** *ж* улица, дорога

समझाना **самджhаанаа** *п* объяснять, разъяснять

समय **самай** *м* время; के ~ *послелог* во время

सवाल **саваал** *м* вопрос

सीखना **сиикhнаа** *п* учить, изучать

से **се** *послелог* с, из, от

हम **hам** мы

हरा **hаraa** зеленый

हरेक **hарек** каждый, всякий

Лексико-грамматический комментарий

1. При наличии в предложении нескольких однородных субъектов глагол-связка выступает, как правило, в 3 лице мн. числа: कक्षा में तीन मेजें, छः कुरसियाँ और चार अलमारियाँ हैं.

2. Слово लोग «люди», «народ» употребляется, как правило, во мн. числе: मास्को में बहुत लोग रहते हैं.

3. नौ बजे «девять часов» (*букв.* «девять пробило»). В хинди время суток передается сочетанием числительного, обозначающего канкретное время, и форм глагола बजना «бить (*о часах*)»: एक बजा «один час», दो बजे «два часа», दस बजे «десять часов».

4. В хинди для выражения особого уважения к тому или другому лицу используются формы мн. числа как определения, так и предиката: हमारे अध्यापक कमरे में आते हैं «наш преподаватель входит в комнату».

5. Глагол-связка при однородных ПНВ употребляется один раз после последнего причастия: हम उठते और नमस्ते कहते हैं «мы встаем и здороваемся».

6. नमस्ते कहना «здороваться» (*букв.* «говорить здравствуйте».

7. При глаголе कहना «говорить», «сказать» имя адресата выступает с послелогом से: अध्यापक से नमस्ते कहना «здороваться с преподавателем».

8. आम तौर पर «обычно».

9. हिन्दी से रूसी में पाठ का अनुवाद करना «делать перевод урока с хинди на русский». Как видно из примера, послелог хинди и русский предлог не совпадают: «перевод на русский», но हिन्दी में अनुवाद.

10. ठीक अनुवाद करने के लिए «для того чтобы сделать правильный перевод».

11. दस-दस बार «по десять раз». Повтор одного и того же слова в хинди имеет разделительное значение: दो-दो किताबें देना «дать по две книги».

12. हम से पाठ पर सवाल करना «задавать нам вопросы по уроку». При именно-глагольном сочетании सवाल करना «задавать вопрос», «спрашивать» имя адресата также выступает с послелогом से.

13. सवालों का जवाब देना «отвечать на вопросы» (*букв.* «давать ответ вопросам»). Вместо русского предлога «на» в хинди используется послелог का.

14. बाद में «затем», «потом»

15. क्रिया का सामान्य रूप «неопределенная форма глагола», «инфинитив».

16. व्याकरण समझाने के बाद «после объяснения грамматики».

17. इमला बोलना «диктовать диктант».

18. इतने में «тем временем».

19. कहना «говорить, сообщать информацию, беседовать с кем-либо, приказывать кому-либо», напр.: अध्यापक से कहना «говорить с преподавателем, сказать преподавателю»; बोलना «говорить, произносить звуки, уметь говорить», напр. हिन्दी में बोलना «говорить (т.е. «уметь произносить звуки») на хинди», इमला बोलना «диктовать (т.е. «говорить») диктант».

Географические названия

भारत **бhаарат** Индия

मास्को **мааско** Москва

रूस **руус** Россия

Упражнения к уроку

1. पाठ को पढ़िये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

2. हरेक नये शब्द को दस-दस बार लिखिये।

3. Образуйте множественное число (बहुवचन के रूप बन(इये)

कक्षा, मंजिल, भाषा, पुस्तक, लडका, लडकी, विद्यार्थी, रूप, पाठ्यपुस्तक, क्रिया, अनुवाद, इमला, सडक, राजधानी, अंत, राजभाषा.

4. अनुवाद कीजिये।

учиться в другом университете, огромный город, аудитория университета, площадь возле университета, московский университет, на втором этаже университета, студенты университета, студентки университета, преводаватели университета, аудитории университета, университетская улица, огромная и светлая аудитория, девушки и юноши нашей группы, аудитория языка хинди, изучать язык, переводить на язык, говорить на языке, государственные языки России и Индии, столицы России и Индии, новые книги, здороваться с преподавателями и студентами, больной студент, наши люди, читать учебник языка хинди, переводить с одного языка на другой, задавать студентам вопросы по уроку, для того чтобы сделать правильный перевод, для того чтобы прочитать учебник, для того чтобы правильно написать новое слово, для того чтобы правильно говорить на хинди, люди нашего города, жить на новой улице, на улицах и площадях нашего города, правильно отвечать на вопросы, задавать вопрос, давать ответ, дать учебник студенту, дать книгу девушке, входить в комнату, входить в университет, десять раз писать каждое новое слово, писать в тетради новые слова урока, приходить сегодня, писать на доске во время урока, приходить во время урока, окна и двери аудитории, вставать

и садиться, хороший мальчик, хорошая девочка, новый город, приезжать в город, образовывать формы глагола, учить новые глаголы, знакомый студент, знакомый город, знакомые люди, новая форма, новая столица, жить на огромной площади, жить в Индии, города Индии, люди Индии, писать диктант, сдавать диктант преподавателю, в конце урока, в конце улицы, объяснять студентам новую грамматику, задавать вопросы по грамматике, после объяснения грамматики, после прихода в аудиторию, после чтения урока, после окончания урока, много людей, много книг, много читать, очень светлая аудитория, написать по десять раз, дать по пять тетрадей, обычный вопрос, обычные люди, обычный город, делать шкаф, образовывать форму, придавать новую форму.

5. अनुवाद कीजिये।

मास्को विश्वविद्यालय, राजधानी का विश्वविद्यालय, भाषा की कक्षा, दूसरी मंजिल की बहुत रोशन कक्षा, विश्वविद्यालय में आना, विश्वविद्यालय का विद्यार्थी होना, कक्षा में उपस्थित होना, दस-दस पुस्तकें देना, पुस्तक पढना, विश्वविद्यालय के पास चौक, भाषा का व्याकरण, रूसी से हिन्दी में पुस्तक का अनुवाद करना, पुस्तक पर सवाल करना, नौ सवालों का जवाब देना, हिन्दी की पाठ्यपुस्तक, पाठ्यपुस्तक का दूसरा पाठ, दूसरी मंजिल पर रहना, भाषा सीखना, हिन्दी भाषा में बोलना और लिखना, यहां का विश्वविद्यालय, पाठ में अनुपस्थित होना, बीमार विद्यार्थी, रूसी में बोलना और रूसी में अनुवाद करना, अच्छा अनुवाद, विद्यार्थी से सवाल करना, पाठ के समय पढना और लिखना, सवाल का जवाब देना, पुस्तक लडके को देना, लडकी को पुस्तक देना, एक लडके से पुस्तक लेना और दूसरे लडके को पुस्तक देना, पेन से लिखना, शुरू में व्याकरण समझाना, कमरे में आने के बाद, पाठ समाप्त होने के बाद, बाद में आना, परिचित लोगों से सवाल करना, परिभित लोगों को जवाब देना, सामान्य लोग, सामान्य रूप, सामान्य विश्वविद्यालय, मेज बनाना,

क्रिया के रूप लिखना, कृदंत के रूप, क्रिया के सामान्य रूप से कृदंत बनाना, पाठ पर इमला बोलना, पाठ के अंत में आना, भारत की राजभाषा, राजभाषा में बोलना, राजभाषा सीखना, विशाल नगर, भारत के लोग, विद्यार्थियों से नमस्ते कहना, लडके से सवाल करना, पाठ का ठीक अनुवाद करने के लिए, दूसरे पाठ को पढने के लिए व्याकरण समझाना, कुरसी से उठना, आज आना, काम के शुरू में, काम का आरंभ, काम का अंत, अच्छा जवाब देना, पाठ के समय अनुवाद करना, नगर की एक सडक पर रहना, परिचित लोगों से नमस्ते कहना.

6. Согласуйте субъект и предикат в настоящем общем времени (नित्य वर्तमान में कर्त्ता और विधेय अन्वित कीजिये)

१)मैं पुस्तक (पढना) २)आप क्यों नहीं (लिखना) ३)वह (उठना) ३)अध्यापक जी कमरे में (आना) ४)हम कृदंत के रूप (बनाना) ५)तुम नये शब्द (सीखना)? ६)तू क्या काम (करना)? ७)वे पाठ का अनुवाद (करना) ८)आप क्यों जवाब नहीं (देना)? ९)मैं नये शब्द कापी में (लिखना) १०)हम दूसरे पाठ का व्याकरण (सीखना) ११)आप क्यों नहीं (उठना)? १२)वे हिन्दी में (बोलना) १३)छात्राएँ कृदंत के रूप (बनाना) १४)लडकियाँ शब्द नहीं (लिखना) १५)छात्राएँ सवालों का जवाब (देना).

7. Заполните пропуски (रिक्त स्थानों को भरिये).

१)विश्यविद्यालय में हमारी कक्षा दूसरी ... पर है। २)यहां हम हिन्दी ... सीखते हैं। ३)पाठ नौ बजे ... होता है। ४)हम पाठ का ... करते हैं। ५)वे पाठ पर सवालों का ... देते हैं। ६) ... कापी में नये शब्द लिखता हूँ। ७)आम तौर पर हिन्दी पाठ के ... सब विद्यार्थी उपस्थित होते हैं। ८)अध्यापक जी पाठ पर ... करते हैं और हम ... देते हैं। ९)हम “ह” ... के रूप सीखते हैं। १०)अध्यापक जी हम से ... बोलते हैं। ११)हिन्दी भारत की ... है। १२)मास्को रूस की ... है। १३)यह क्रिया का

सामान्य ... है। १४)अध्यापक जी कमरे में ..., हम ... और नमस्ते ...। १५)मैं नये शब्द और नया व्याकरण ...। १६)कमरे की कुरसियाँ ... हैं। १७) कक्षा का ब्लैक बोर्ड ... है। १८) ... एक लडका अनुपस्थित है। १९)कमरा बहुत ... है, ... यहाँ की खिडकी बडी और ... है। २०)मास्को में हम एक नयी ... पर रहते हैं।

8. Переведите следующие предложения (निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये).

1. Это наш университет. Он находится в Москве рядом с большой площадью. Наша аудитория языка хинди находится на втором этаже университета. Это большая и светлая комната. Рядом со столом преподавателя находится классная доска, но она не черная, а зеленая. На доске мы пишем новые слова хинди. Занятия начинаются в девять часов. Преподаватель входит в аудиторию и здоровается с присутствующими студентами. Мы встаем и здороваемся с преподавателем. После этого начинается работа. Мы открываем учебники и читаем новый урок. После чтения урока преподаватель задает нам вопросы по уроку. Мы отвечаем на вопросы. Преподаватель объясняет нам новую грамматику. Мы записывает в тетради инфинитивы новых глаголов и образуем от них причастия. В конце урока преподаватель диктует нам диктант. Мы пишем диктант и сдаем диктант преподавателю. Тем временем звенит звонок. Преподаватель прощается с нами. Урок заканчивается.

2. Москва – столица России. Это очень большой город. Здесь живет много народа. Здесь много огромных площадей и больших, длинных улиц. Наш университет находится на большой новой улице. Здесь мы изучаем язык хинди. Это государственный язык Индии.

3. 1)Уроки начинаются в девять часов и заканчиваются в четыре часа. 2)Студенты образуют новые формы глаголов. 3)Они учат формы причастий. 4)Я живу на втором этаже. 5)Университет находится на огромной площади. 6)Ты учишь новые слова? 7)Эти студентки не говорят на хинди. 8)Кто вхо-

дит в аудиторию? 9)Я задаю вопрос знакомому студенту. 10)Он отвечает на мой вопрос. 11)Сегодня они переводят новые глаголы с языка хинди на русский язык. 12)Мы учим новые слова для того, чтобы правильно делать перевод. 13)Я пишу каждое новое слово по десять раз. 14)Тем временем в аудиторию входит преподаватель. 15)Обычно на занятиях присутствуют все студенты. 16)Сегодня отсутствует два студента. Они больны. 17)Эта улица находится возле большой площади. 18)Возле нашей аудитории находится аудитория русского языка. 19)Девушки не живут в новой комнате. 20)Они изучают грамматику хинди.

9. Переведите следующие предложения (निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये).

१.मास्को रूस की राजधानी है। यह विशाल नगर है। यहाँ बहुत लोग रहते हैं। यहाँ की सडकें बडी और लंबी हैं और चौक भी बडे हैं। हमारा विश्वविद्यालय एक विशाल चौक पर है। विश्वविद्यालय भी विशाल हैं। यहाँ बहुत विद्यार्थी पढते हैं। हम हिन्दी भाषा सीखते हैं। हम हिन्दी में बोलते और लिखते हैं। हम हिन्दी की पाठ्यपुस्तक पढते हैं। अध्यापक जी हम को हिन्दी भाषा का व्याकरण समझाते हैं। हम नये शब्द सीखते हैं। हम नयी क्रियाओं को भी सीखते हैं और क्रिया के सामान्य रूपों से कृदंत बनाते हैं। “उठना” सामान्य रूप का कृदंत “उठता” है और “आना” का कृदंत “आता” है। बाद में हम पाठ का अनुवाद करते हैं। ठीक अनुवाद करने के लिए हम सब नये शब्द सीखते हैं और हरेक शब्द दस-दस बार लिखते हैं। फिर हम पाठ पर सवालों का जवाब देते हैं। पाठ के अंत में अध्यापक जी हम को इमला बोलते हैं। हम अध्यापक जी को इमला देते हैं। इतने में घंटी बजती है, तब अध्यापक जी अम से नमस्ते कहते हैं और पाठ समाप्त होता है।

२. १)आप कहाँ रहते हैं? मैं मास्को में रहता हूँ। २)और तुम कहाँ रहते हो? मैं भारत में रहता हूँ। ३)वह कौन है? वह

विद्यार्थी है। वह क्या करता है? वह विश्वविद्यालय में पढता हैं। ४)कौन बीमार है? एक लडकी बीमार है। ५)क्या आप बीमार हैं? जी नहीं, मैं बीमार नहीं हूँ, मैं ठीक हूँ। ६)कमरे में कौन आता है? कमरे में एक लडकी आती है। वह कौन है? वह छात्रा है। ७)ये लडकियाँ हिन्दी में नहीं बोलतीं। ये रूसी बोलती हैं। ८)यह लडकी क्यों नहीं लिखती? लडकी के पास पेन नहीं है। ९)आम तौर पर राजधानी विशाल नगर होती है। १०)विशाल नगर की सडकें भी बडी और लंबी होती है। ११) यह अच्छा सवाल है। १२)वह ठीक जवाब देता है। १३) आपको कौन पेन देता है? अध्यापक जी देते हैं। १४)हम क्रिया के नये रूप सीखते हैं। १५)आम तौर पर मैं परिचित लागों से नमस्ते कहता हूँ। १६)वह शुरू में नये शब्द सीखता है और फिर पाठ का अनुवाद करता है। १७)हिन्दी भाषा की कक्षा नये कमरे में है। १८)इमला बोलने के बाद पाठ समाप्त होता है। १९)नया व्याकरण कौन समझाता है? अध्यापक जी समझाते हैं। २०)विश्वविद्यालय के पास एक बडा चौक है।

10. सवालों का जवाब दीजिये।

१)आप कहां रहते हैं? २)आप कहां पढते हैं? ३)आप क्या सीखते हैं? ४)आप कौन हैं? ५)आपकी कक्षा में कितने विद्यार्थी हैं? ६)कितने लडके और कितनी लडकियाँ हैं? ७)पाठ कितने बजे आरंभ होता है? ८)कमरे में कौन आता है? ९)विद्यार्थी क्या करते हैं? १०)पाठ के समय विद्यार्थी क्या करते हैं? ११)कौन सवाल करता है? १२)कौन सवालों का जवाब देता है? १३)क्या आप लोग क्रियाओं से कृदंत बनाते हैं? १४)क्या आप इमले लिखते हैं? १५)क्या हिन्दी भारत की राजभाषा है? १६)रूस की राजभाषा क्या है? १७)क्या आप हिन्दी में बोलते हैं? १८)रूस की राजधानी का नाम क्या है? १९)क्या मास्को विशाल नगर है? २०)आप कितने बार हरेक नया शब्द लिखते हैं?

11. Расширьте предложения (वाक्यों का विस्तार कीजिये):

१)मैं हिन्दी सीखता/सीखती हूँ (विश्वविद्यालय में, यहाँ, मास्को में, भारत में) २)हम इमला लिखते हैं (कक्षा में, कापी में, ब्लैक बोर्ड पर, आज) ३)वह ब्लैक बोर्ड पर लिखता है (नये शब्द, क्रिया के कृदंत, नया व्याकरण) ४)लडकी पढती है (पुस्तक, हिन्दी का पाठ, नया व्याकरण) ५)अध्यापक जी आते हैं (कक्षा में, यहाँ, भारत में) ६)हम खोलते हैं (पाठ्यपुस्तक, खिडकी, दरवाजा) ७)विद्यार्थी रहता है (मास्को में, दूसरी मंजिल पर, नयी सडक पर) ८)वे अनुवाद करते हैं (पुस्तक का, पाठ का, हिन्दी से रूसी में) ९)लोग आते हैं (मास्को में, रूस में, कमरे में) १०)वह बोलती है (हिन्दी में, इमला, कक्षा में)।

12. Опишите на хинди Вашу аудиторию (हिन्दी में आपकी कक्षा का वर्णन कीजिये).

13. Переведите диалог и заучите его (बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये).

अध्यापक: नमस्ते छात्रो!
छात्र: नमस्ते अध्यापक जी।
अध्यापक: आप बैठिये। कैसे हैं आप?
छात्र: धन्यवाद, हम अच्छे हैं।
अध्यापक: शीला जी, आप भी अच्छी हैं?
शीला: मैं भी अच्छी हूँ।
अध्यापक: आज कक्षा में सब लोग उपस्थित हैं?
सुरेश: जी नहीं, आज रमेश अनुपस्थित है।
अध्यापक: क्यों?
सुरेश: वह बीमार है।
अध्यापक: अच्छा, पाठ्यपुस्तक खोलिये। रीता जी, नया पाठ पढिये। अच्छा, ठीक है। अशोक, आप पढिये। ठीक है, धन्यवाद। सीता जी, “आना” क्रिया का कृदंत रूप बनाइये।

सीता: “आना” क्रिया का कृदंत रूप “आता” है।
अध्यापक: ठीक है। अच्छा, छात्रो, आप भारत में रहते हैं?
छात्र: जी नहीं, हम रूस में रहते हैं।
अध्यापक: रूस की राजधानी का नाम क्या है?
एक छात्र: मास्को है।
अध्यापक: रीता जी, क्या मास्को बडा नगर है?
रीता: जी हाँ, वह विशाल नगर है।
अभ्यापक: अशोक, आप लोग यहाँ क्या सीखते हैं?
अशोक: हम यहाँ हिन्दी और रूसी भाषाएँ सीखते हैं।
अध्यापक: अच्छा, छात्रो, कापियाँ खोलिये और नये पाठ का व्याकरण लिखिये। अच्छा, घंटी बजती है। पाठ समाप्त है, नमस्ते।
छात्र: नमस्ते, अध्यापक जी।

14. Расскажите о себе (अपने बारे में बताइये).

15. Выучите цифры и числительные (संख्याओं को याद कीजिये)

१ एक, २ दो, ३ तीन, ४ चार, ५ पाँच, ६ छः, ७ सात, ८ आठ, ९ नौ, १० दस.

16. Сравните написание арабских цифр и цифр хинди. Укажите на различия (अरबी और हिन्दी संख्याओं की तुलना कीजिये और लिखने का अंतर बताइये)।

УРОК 2

व्याकरण

Формообразование личных местоимений

В отличие от существительных личные местоимения сохранили падежную систему. Различают три падежа: прямой, послеложный и объектный.

Прямой падеж равен словарной форме местоимения.

Послеложный падеж связан с употреблением местоимений с простыми послелогами. Перед ними одни личные местоимения изменяют свою форму, другие – нет, о чем свидетельствует следующая таблица:

ед. число			мн. число		
मैं	मुझ	को	हम	हम	को
तू	तुझ	को	तुम	तुम	को
			आप	आप	को
यह	इस	को	ये	इन	को
वह	उस	को	वे	उन	को

Объектный падеж личных местоимений характеризуется окончанием ए (एँ), которое присоединяется к формам послеложного падежа. У отдельных местоимений между формой послеложного падежа и окончанием для благозвучая появляется звук **h**, о чем свидетельствует следующая таблица:

ед. число		мн. число	
मुझ	मुझे	हम	हमें
तुझ	तुझे	तुम	तुम्हें
		आप	आप को
इस	इसे	इन	इन्हें
उस	उसे	उन	उन्हें

Притяжательные местоимения

Личные местоимения имеют свои пары притяжательных местоимений, которые относятся к разряду местоименных прилагательных. В силу этого они согласуются со своим определяемым как изменяемые прилагательные: मेरा (तेरा, हमारा, तुम्हारा) कमरा, मेरे (तेरे, हमारे, तुम्हारे) कमरे (कमरे में, कमरों में), मेरी (तेरी, हमारी, तुम्हारी) कापी (कापियाँ, कापी में कापियों में).

Лично-указательные местоимения образуются присоединением послелога का к своей послеложной форме. Точно так же образуется притяжательное местоимение от местоимения आप. Эти местоимения согласуются со своим определяемым как изменяемые прилагательные: इसका (इनका, उसका, उनका, आपका) कमरा, इसके (इनके, उसके, उनके, आपके) कमरे (कमरे में, कमरों में), इसकी (इनकी, उसकी, उनकी, आपकी) कापी (कापियाँ, कापी में, कापियों में).

Следует помнить, что личные местоимения не употребляются со сложными послелогами. Вместо них выступают косвенные формы притяжательных местоимений: मेरे (तेरे, हमारे, तुम्हारे) पास у меня (тебя, нас, вас) , मेरे (तेरे, हमारे, तुम्हारे) लिए для меня (тебя, нас, вас).

Формообразование вопросительных местоимений

Вопросительное местоимение क्या является неизменяемым.

Вопросительное местоимение कौन в прямом падеже не имеет формы мн. числа. В послеложном и объектом падежах изменяется как лично-указательное местоимение:

	послеложный		объектный	
कौन	किस	किन	किसे	किन्हें

आप किस मंजिल पर रहते हैं?, तुम किन लोगों से नमस्ते कहते हो?, वह किसे पेन देता है?, अध्यापक किन्हें इमला बोलते हैं?

По аналогии с лично-указательными местоимениями образуется притяжательная форма этого местоимения: किसका (किनका) कमरा, किसके (किनके) कमरे (कमरे में, कमरों में); किसकी (किनकी) कापी (कापियाँ, कापी में, कापियों में).

Относительное местоимение जो «который»

Относительное местоимение जो «который» изменяется так же, как и вопросительное местоимение कौन. В прямом падеже не имеет формы мн. числа.

	послеложный		объектный	
जो	जिस	जिन	जिसे	जिन्हें

यह वह छात्र है जिसको (जिसे) मैं कापी देता हूँ।
ये वे छात्र हैं जिनको (जिन्हें) मैं कापी देता हूँ।

Притяжательная форма этого местоимения также образуется присоединением послелога का к его форме послеложного падежа. Она согласуется с определяемым словом как изменяемое прилагательное: जिसका (जिनका) कमरा, जिसके (जिनके) कमरे (कमरे में, कमरों में); जिसकी (जिनकी) कापी (कापियाँ, कापी में, कापियों में).

Образование порядковых числительных

Порядковые числительные образуются от количественных присоединением к количественному числительному морфемы वाँ, состоящей из показателя порядкового числительного व् и

изменяемого окончания आ: पाँच + वाँ = पाँचवाँ, नौ + वाँ = नौवाँ, दस + वाँ = दसवाँ.

Пять порядковых числительных образуются не по правилу и имеют следующие формы: एक – पहला, दो – दूसरा, तीन – तीसरा, चार - चौथा, छः - छटा.

Порядковые числительные согласуются со определяемым словом как изменяемые прилагательные: पहला (तीसरा, सातवाँ, दसवाँ) पाठ, पहले (तीसरे, सातवें, दसवें) कमरे (कमरे में, कमरों में); पहली (तीसरी, सातवीं, दसवीं) कापी (कापियाँ, कापी में, कापियों में).

Глагол-связка прошедшего врмени था

Глагол-связка прошедшего врмени था «был» выступает в предложении как самостоятельно, так и для образования форм прошедшего времени. В обоих случаях согласуется с субъектом как причастие: वह छात्र था, वे छात्र थे, वह छात्रा थी, वे छात्राएँ थीं. Имя существительное в функции присвязочного члена, которое в хинди употребляется в словарной форме, на русский язык переводится существительным в творительном падеже, т.е. «он был студентом», «они были студентами», «она была студенткой», «они были студентками».

В литературе глагол-связка था рассматривается как форма прошедшего несовершенного времени от глагола होना «быть».

Прошедшее несовершенное время

Данная форма прошедшего времени образуется сочетанием ПНВ с формами глагола था «был». Причастие согласуется с субъектом в роде и числе (последнее только в муж. роде), тогла как глагол-связка согласуется с субъектом и во мн. числе жен. рода: एक छात्र भारत में रहता था, हमारे चार छात्र भारत में

रहते थे, एक छात्रा भारत में रहती थी, हमारी चार छात्राएँ भारत में रहती थीं.

Данная форма прошедшего времени обозначает незаконченное прошедшее действие, которое может охватывает весь временной план прошедшего времени: वे भारत में रहते थे (на прошлой неделе или много тысяч лет назад).

Следует помнить, что форма रहता था означает «был живущий», लिखती थी – «была пишущей» и т.п., хотя они обычно переводятся на русский язык формами прошедшего времени несовершенного вида: «жил», «писала».

Субъектный послелог के

Послелог के выступает с субъектами, которые не являются подлежащими предложения. Он указывает или на принадлежность предмета (чаще одушевленного) субъекту: अध्यापक जी के दो लडकियाँ हैं «у преподавателя есть две дочери», или на то, что субъект осуществляет второстепенное действие: अध्यापक के आते ही छात्र उठते हैं «как только преподаватель входит, студенты встают» (*букв.* «преподаватель войдя только, студенты встают»).

Определительное придаточное предложение

Определительное придаточное предложение соединяется с главным союзным словом जो, которое может располагаться:

1)перед главным предложением: जो लोग कमरे में हैं वे हमारे छात्र हैं;

2)в середине главного предложения: कमरे में जो लोग हैं वे हमारे छात्र हैं;

3)после главного предложения: ये वे लोग हैं जिन से हम परिचित हैं.

Как видно из примеров, в главном предложении с союзным словом जो соотносится местоимение वह. При этом и союзное слово, и местоимение могут выступать в формах послеложного или объектного падежей: जिस छात्र को अध्यापक जी पुस्तक देते हैं मैं उससे परिचित हूँ, जिन मेजों के पास हम बैठते हैं उन पर किताबें हैं, जिसे मैं किताब देता हूँ वह हमारा एक छात्र है.

Придаточное предложение причины

Если придаточное причины предшествует главному предложению, оно вводится чаще всего союзом चूँकि «так как»: चूँकि घंटी बजती है पाठ समाप्त होता है.

Если придаточное причины выступает после главного предложения, оно вводится главным образом союзом क्योंकि «потому что», «так как»: पाठ समाप्त होता है क्योंकि घंटी बनती है. Вместо союза क्योंकि может выступать расчлененный союз इसलिए... कि, при этом первая часть союза выступает в главном предложении, а вторая – в придаточном: पाठ इसलिए समाप्त होता है कि घंटी बजती है.

Упражнения к грамматике

1. अनुवाद कीजिये।

1)В этой комнате живет наш преподаватель. 2)Кому Вы даете эти книги? 3)В чью комнату он входит? 4)В той комнате нет шкафа. 5)Сколько книг на том столе? 6)Он дает мне ручку. 7)Кто берет у тебя эту книгу? 8)На каком этаже Вы живете? 8)В каком городе находится Ваш университет? 9)Для кого он берет эти тетради? 10)Наша аудитория находится на этом этаже. 11)Я даю им учебник. 12)Кто сидит рядом с ним? 12)У тебя есть ручка? 13)К кому ты приходишь сегодня? 14)Откройте для нее дверь. 15)В той аудитории нет компьютера. 16)Кто живет на этой улице? 17)Мы здороваемся с ними, а они здороваются с

нами. 18)Я даю ему (им) новую тетрадь. 19)Кто здоровается с тобой (с ними, с теми людьми)? 20)Кто берет у тебя (у нее, у них, у нас) книгу. 21. Я живу в этой (той) комнате. 22)Они живут в том городе (в тех городах). 23)Кто объясняет тебе (мне, ему, Вам, нам, вам) грамматику? 24)Кто обычно сидит на том стуле (тех стульях)? 25)В каком шкафу (в каких шкафах) нет книг?

2. अनुवाद कीजिये।

१)उस मेज (उन मेजों) के पास आम तौर पर कौन बैठता है? २)आप किसको (किसे) यह किताब देते हैं? ३)किस मेज (किन मेजों) पर किताबें नहीं हैं? उस (इस) मेज (इन, उन मेजों) पर। ४)अध्यापक जी मुझे (तुझे, उसे, उन्हें, तुम्हें) व्याकरण समझाते हैं। ५)भाषा की कक्षाएँ किन मंजिलों पर हैं? ६)तुम मुझे (उसे, उन्हें, हमें) क्या देते हो? ७)यह किसकी किताब है? यह उसकी (आपकी, इसकी) किताब है। ८)यह किसका पेन है? यह मेरा (तेरा, हमारा, तुम्हारा) पेन है। ९)किन कमरों में अलमारियाँ नहीं हैं? १०)यह किसका पेन है? यह उस छात्रा का पेन है जो आम तौर पर खिडकी के पास बैठती है। ११)यह किसका कम्प्यूटर है? यह उस लडके का कम्प्यूटर है जो उस नगर में रहता है जो रूस की राजधानी है। १२)इस विशाल नगर (इन विशाल नगरों) में आम तौर पर दो-चार विश्वविद्यालय होते हैं। १३)उस कमरे में वह लडका आता है जो हिन्दी भाषा सीखता है। १४)जो लडका हिन्दी भाषा सीखता है वह इस सडक पर रहता है। १५)उन कमरों में जो दूसरी मंजिल पर हैं आम तौर पर बहुत लोग होते हैं। १६)इन कुरसियों पर आम तौर पर कौन छात्र बैठते हैं। १७)जिस व्याकरण को अध्यापक जी समझाते हैं वह दुसरे पाठ का व्याकरण है। १८)हम सडक पर आम तौर पर उन लोगों (उस लडके) से नमस्ते कहते हैं जो हमारे विश्वविद्यालय में पढते हैं।

१९)ये किताबें किन के लिए हैं? २०)किन-किन कमरों में कम्प्यूटर हैं?

3. अनुवाद कीजिये।

1)Он был преподавателем (студентом). 2)Они жили в Индии. 3)В Индии я читал много книг. 4)В Индии к нашему преподавателю приходило много народа. 5)В университете я сидел у окна, а теперь я обычно сижу возле двери. 6)В Индии мы изучали язык хинди. 7)Юноша, который приходил к нам в Индии, был студентом университета. 8)В Индии занятия начинались в семь часов, а кончались в два часа. 9)Преподаватель входил в аудиторию, мы вставали и приветствовали его. 10)Это был мой знакомый юноша.

पाठ

मेरा परिवार

मेरा परिवार न बडा, न छोटा है। इस में पाँच लोग हैं: माता जी, पिता जी, मेरी बडी बहन, मेरा छोटा भाई और मैं। हम मास्को के उत्तर में एक ऊँची इमारत में रहते है। हमारा मकान, जिसको रूसी में फ्लेट कहते हैं, तीसरी मंजिल पर है। मकान में चार रिहायशी कमरे, किचिन जिसको हिन्दी में रसोईघर कहते हैं, बथरूम यानी गुसलखाना तथा टायलेट यानी शौचालय। हैं। एक कमरे में माता-पिता रहते हैं, दूसरे में मेरी बहन रहती है, तीसरे में मैं और मेरा छोटा भाई रहते हैं। चौथा कमरा बैठक है। यहाँ शाम के समय हम जमा होते हैं, टेलीविजन देखते हैं, रडियो सुनते हैं या कुछ पढते हैं।

माता-पिता के कमरे में एक चौडा पलंग, कपडों की बडी अलमारी और छोटा ड्रेसिंग टेबुल है। हमारे कमरे में दो सोफे हैं, किताबों की अलमारी और लिखने की मेंज हैं। मेज पर

कम्प्यूटर और प्रिंटर हैं। एक और छोटी मेंज पर टी.वी.सेट और म्यूजिकल सेंटर हैं। बहन जी के कमरे में सोफा, किताबों की अलमारी और लिखने की मेज है। बैठक में एक बडा टी.वी.सेट, दो सोफे, दो आरामकुरसियाँ और प्यानो है। रसोईघर में रेफ्रीजिरेटर के अलावा एक और टी.वी. सेट है।

मेरे पिता जी बैंक में मैनेजर हैं। वे सुबह-सवेरे काम पर जाते हैं और रात के नौ-दस बजे घर लौटते हैं। कभी-कभी वे छुट्टी के दिनों में भी काम पर जाते हैं।

मेरी माता जी वकील हैं। वे एक निजी कंपनी में काम करती हैं और वहाँ के लोगों को कानूनी सलाह देती हैं। वे भी सुबह से रात तक काम में व्यस्त रहती हैं।

मेरी बडी बहन अध्यापिका है। वह मास्को विश्वविद्यालय में अँग्रेजी भाषा पढाती है। वह सप्ताह में दो-तीन बार काम पर जाती है, इसलिए आम तौर पर वह गृहस्थी का काम करती है यानी दुकान जाती है और खाना तैयार करती है।

मेरा छोटा भाई स्कूल का छात्र है। वह दसवीं कक्षा में पढते हैं। स्कूल समाप्त करने के बाद वह वकील बनना चाहता है।

शनिवार को घर में सफाई का काम होता है। हम सब हमारे कमरे साफ करते हैं। चूँकि मैं शनिवार को चार बजे तक विश्वविद्यालय में व्यस्त रहता हूँ, मैं शाम को सफाई का काम करता हूँ।

हमारे दादा-दादी जी यानी पिता जी के माँ-बाप अलग रहते हैं। दादा जी अनेक साल विदेशों में काम करते थे। वे व्यवसायी राजनयिक थे लेकिन अब वे पेंशन पाते हैं। मैं उनकी सलाह पर हिन्दी सीखता हूं।

हमारे नाना-नानी जी यानी माता जी के माँ-बाप भी हम से अलग रहते हैं। वे दोनों डाक्टर हैं। पहले वे साइबेरिया में काम करते थे, लेकिन अब वे भी मास्को में रहते हैं।

पहले दादा-दादी जी और नाना-नानी जी हमारे घर अक्सर आते थे, लेकिन अब वे काफी बूढे हैं। इन के लिए अपने घर के बाहर जाना मुश्किल है।

पिता जी और माता जी के अपने-अपने भाई-बहिनें हैं लेकिन वे मास्को में नहीं रहते। कभी-कभी वे हमारे यहाँ आते हैं और कभी-कभी हम उनके घर जाते हैं।

नये शब्द

अँग्रजी **ăгрезии 1.** английский **2.** *ж* английский язык

अक्सर **аксар** часто

अध्यापिका **адhйаапикаа** *ж* преподавательница

अनेक **анек 1.** многочисленный **2.** много

अब **аб** теперь, сейчас

अलग **алаг 1.** отдельный **2.** отдельно

अलावा **алааваа** के ~ *послелог* кроме, исключая

आरामकुरसी **аараамкурсии** *ж* кресло

इमारत **имаарат** *ж* здание, дом

इसलिए **ислийе** поэтому

उत्तर **уттар** *м* север

कंपनी **кампании** *ж* компания

कपडा **капгаа** *м* ткань, материя; одежда

कभी **кабhии** иногда

कानूनी **каануунии** законный, легальный

काफी **каафии** достаточно, довольно

किचिन **кичин** *м* кухня

कुछ **кучh** что-нибудь; немного, несколько

खाना **khaанаа** *м* еда, пища

गुसलखाना **гусалkhaанаа** *м* ванная

गृहस्थी **гриhастhии** *ж* домашнее хозяйство

घर **гhар** *м* дом, жилище

चाहना **чааhнаа** *п* хотеть, желать

चूँकि **чӯки** так как, потому что

चौडा **чауraa** широкий

चौथा **чаутhaa** четвертый

छुट्टी **чhуttии** *ж* отпуск, каникулы; выходной день

छोटा **чhотаа** маленький; младший

जमा **джамаа** собранный; ~ होना собираться

जाना **джаанаа** *нп.* ходить, уходить, ехать

जो **джо** который

टायलेट **taaйлet** *м* туалет

टेलीविजन **teлиивижан** *м* телевидение

डाक्टर **daktap** *м* врач; доктор (*ученая степень*)

ड्रसिंग टेबुल **drecинг teбул** *м* туалетный столик

तथा **taтhaa** и, а также

तीसरा **тиисраа** третий

तैयार **таййаар** готовый, приготовленный

था **тhaa** был

दादा **даадаа** *м* дедушка (*со стороны отца*)

दादी **даадии** *ж* бабушка (*со стороны отца*)

दिन **дин** *м* день

दुकान **дукаан** *ж* магазин, лавка

देखना **декhнаа** *п* смотреть, видеть

दोनों **донõ** оба, двое

न **на** не, нет

नाना **наанаа** *м* дедушка (*со стороны матери*)

नानी **наании** *ж* бабушка (*со стороны матери*)

निजी **ниджии** частный, личный

पढाना **narhaaнаа** *п* обучать; преподавать

परिवार **париваар** *м* семья

पलंग **паланг** *м* кровать

पहले **пahле** прежде, раньше

पाना **паанаа** *п* получать, приобретать

पिता **питаа** *м* отец

पेंशन **пеншан** *м* пенсия

प्यानो **пйано** *м* пианино

फ्लेट **флет** *м* квартира

बथरूम **баthpуум** *м* ванная

बनना **баннаа** *нп.* делаться, становться; создаваться, строиться

बहन **бahан** *ж* сестра

बाप **баап** *м* отец

बाहर **баahap 1.** вне, снаружи **2.** के ~ *послелог* вне, за пределами

बूढा **буyrhaa 1.** старый **2.** старик

बैंक **байнк** *м* банк

बैठक **байthak** *ж* гостиная; заседение

भाई **бhaaии** *м* брат

मकान **макаан** *м* дом; квартира, жилье

माँ **мă** *ж* мама, мать

माँ-बाप **мă-баап** *м мн.* родители

माता **маатаа** *ж* мама, мать

माता-पिता **маатаа-питаа** *м мн.* родители

मुश्किल **мушкил 1.** трудный 2. *ж* трудность

मैनेजर **майнеджар** *м* управляющий, менеджер

म्यूजिकल **мйузикал** музыкальный

या **йаа** или

यानी **йаании** то есть

रसोईघर **расоиигhар** *м* кухня

राजनयिक **раджнайик** *м* дипломат

रात **раат** *ж* ночь

रिहायशी **риhаайашии** жилой

रेडियो **реdийо** *м* радио

रेफ्रीजिरेटर **рефриджиреtар** *м* холодильник

लौटना **лауtнаа** *нп.* возвращаться

वकील **вакиил** *м* адвокат

वहाँ **ваahaă** там, туда

विदेश **видеш** *м* заграница

व्यवसायी **вйавсаайии** профессиональный

व्यस्त **вйаст** занятый

शनिवार **шаниваар** *м* суббота

शाम **шаам** *ж* вечер

शौचालय **шаучаалай** *м* туалет

सप्ताह **саптааh** *м* неделя

सफाई **сафааии** *ж* чистота; уборка

सलाह **салааh** *ж* совет

सवेरा **савераа** *м* утро

साफ **саф 1.**чистый; ясный **2.** ясно, понятно, четко

साल **саал** *м* год

सुनना **суннаа** *п* слушать, слышать

सुबह **субаh** *ж* утро

सेंटर **сенtар** *м* центр

सेट **сеt** *м* набор, гарнитур

सोफा **софаа** *м* диван, софа

स्कूल **скуул** *м* школа

Лексико-грамматический комментарий

1. Повтор отрицательной частицы न передает значение перечисления.

2. По сложившейся языковой практике слова पिता जी, दादा जी, नाना जी и некоторые другие в ед. числе перед послелогами не изменяются. Не изменяются они и во мн. числе, выступая без послелога. Во мн. числе перед послелогом присоединяют окончание ओं: पिता जी (दादा जी, नाना जी) के लिए, पिताओं (दादाओं, नानाओं) के लिए.

3. Глагол कहना «говорить», «скзать», «называть», выступая в 3 лице мн. числа, передает обобщенное значение субъекта, который по этой причине, как правило, отсуствует: इस राजधानी को मास्को कहते हैं «эту столицу называют («они», «люди») Москвой», कहते हैं कि वह भारत में रहता है «говорят («они», «люди»), что он живет в Индии».

4. कपडों की अलमारी «платяной шкаф».

5. टी.वी. - сокращение от टेलीविजन. टी.वी. सेट «телевизор».

6. सुबह-सवेरे «рано утром». От многих изменяемых имен с окончанием на आ образуются наречия. При этом окончание आ меняется на ए: सवेरा - सवेरे, ऊँचा – ऊँचे.

7. Поскольку в Индии темнота наступает в шесть-семь часов вечера, слово रात «ночь» может на русский переводиться как «поздний вечер».

8. Повтор одних и тех же слов, как уже отмечалось, имеет разделительное значение или указывает на множественность предметов: यहाँ क्या-क्या हैं? यहाँ मेजें, कुरसियाँ और अलमारियाँ हैं, वे कभी-कभी आते हैं (यानी बार-बार आते हैं).

9. छुट्टी का दिन «выходной день».

10. कानूनी सलाह देना «оказывать юридическую помощь».

11. व्यस्त रहना «быть («оставаться») занятым».

12. गृहस्थी का काम करना «заниматься домашним хозяйством».

13. दुकान जाती है «ходит в магазин». Перед глаголами движения послелоги направления часто опускаются.

14. सफाई का काम «уборка».

15. साफ करना «убирать», «чистить».

16. विदेशों में काम करना «работать за границей».

17. उनके घर जाते हैं «приезжаем к ним». Сочетание के घर (чаще всего с глаголами движения) выступает в функции послелога со значением «к».

Географическое название

साइबेरिया Сибирь

Упражнения к уроку

१.पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२.हरेक नये शब्द को पाँच-पाँच बार लिखिये।

३.अनुवाद कीजिये।

большая (маленькая) семья, семья профессиональных дипломатов, знакомая семья, старшая (младшая) сестра, старший (младший) брат, брат мамы, сестра отца, отец моего отца, мать моей матери, высокий (жилой) дом, здание на севере столицы, большая (новая, светлая) квартира, жить на третьем этаже высокого дома на севере Москвы, готовить еду на кухне, четыре жилых комнаты, комната родителей, большая и светлая гостиная, смотреть телевизор в гостиной, слушать радио на кухне, телевизор на кухне, открывать платяной шкаф, сидеть в кресле, столичный банк, управляющий банком, уходить на работу рано утром, возвращаться поздно вечером домой, работать в выходной день, адвокат частной компании, давать юридический совет, изучать язык хинди по совету дедушки, знакомая преподавательница, преподавать английский язык (хинди), быть занятым в университете до четырех часов, ходить на работу три раза в неделю, уезжать в Индию (по делам), идти в универси-

тет, готовое платье, магазин готового платья, учиться в десятом классе школы, ходить в магазин, возвращаться домой из магазина, заниматься домашним хозяйством с утра до позднего вечера, собираться вечером на кухне, идти домой после работы, жить отдельно от родителей, часто приходить к знакомым людям, достаточно большой (высокий, старый, светлый), выезжать за пределы России, выходить из дома, трудная работа, трудный урок, трудная грамматика, новый год, в этом (том) году, старый преподаватель, жить раньше в Сибири, российский дипломат, получать пенсию, получить новую работу, получать профессиональный совет, давать совет управляющим банками, много лет жить и работать за границей, семейный врач, трудный совет, увидеть в Индии своего преподавателя, частный дом, частная компания, частный магазин, российская компания в Индии, работать в огромной компании; кроме хинди, изучать английский язык, трудный для изучения язык, заниматься уборкой дома, хотеть (учиться, писать, читать, работать в Индии), стать врачом (дипломатом, адвокатом, банковским менеджером, студентом), сегодняшний день, день недели, выходной день, день получения пенсии, ясный день, жить за городом, убирать свою комнату, чистая одежда, чистый город, ясно говорить, четко писать, занятый преподаватель, быть занятым переводом книги, ученики той (этой) школы, школьная учительница, трудный день, трудное время.

४.अनुवाद कीजिये।

छोटा (विशाल) परिवार, डाक्टरों का परिवार, परिवार में रहना, परिवार के लोग, ऊँची इमारत, छोटा मकान, रिहायशी मकान, मकान बनाना, मकान के रिहायशी कमरे, नया मकान पाना, रसोईघर में खाना तैयार करना, रसोईघरु में खाने के लिए जमा होना, रसोईघर का टी.वी. सेट, बैठक में टेलीविजन देखने और रेडियो सुनने के लिए जमा होना, रेडियो पर हिन्दी भाषा का पाठ सुनना, भारत से कुछ किताबें पाना, नगर की नयी इमारतों को देखना, माता-पिता का मकान, शाम के समय

टी.वी. सेट देखना, सोफे पर बैठना, सोफा साफ करना, कमरा साफ करना, शनिवार का सफार्य का काम, हरेक शनिवार को माँ-बाप के घर आना, बैठक की आरामकुरसी, नया पाठ तैयार करना, स्कूल के लिए घर का काम तैयार करना, मुश्किल घर का काम, मैनेजर बनना चाहना, देखना (सुनना, पाना, लौटना, जाना, पढाना) चाहना, घर (नगर, रूस) के बाहर जाना चाहना, बैंक में काम करना, एक निजी कंपनी को कानूनी सलाह देना, पिता जी से सलाह पाना, नाना जी की सलाह पर, कानूनी सलाह देना (लेना), उत्तर (घर, दुकान, स्कूल) जाना, चौडा पलंग (चौक), चौडी सडक (बैठक), बैठक के सोफे पर बैठना और रेडियो सुनना, मैनेजर (डाक्टर, वकील, अध्यापिका, राजनयिक) बनना चाहना, छुट्टी के दिन के समय घर पर रहना, अक्सर नाना के घर जाना, डाक्टर की सलाह पाना, पैंशन पाने के लिए नगर आना, बहन (भाई) को सलाह देना, बहन (भाई) से नमस्ते कहना, वकील से सलाह पाना, बैंक में पेंशन पाना, साइबेरिया से मास्को आना, माँ-बाप से अलग रहना, शाम के समय कुछ पढना, कुछ लोग, कुछ किताबें, काम से घर लौटना, भारत से रूस लौटना, नया साल, एक साल के बाद, सप्ताह का दिन, सप्ताह के अंत में भारत जाना, तैयार कपडा, तैयार कपडों की दुकान, गृहस्थी के काम में सुबह से रात तक व्यस्त रहना, सुबह (सवेरे) जाना, सुबह-सवेरे उठना, सुबह का काम, स्कूल की इमारत, स्कूल की पाठ्यपुस्तक, काफी बडा (छोटा, ऊँचा, नीचा, बूढा, मुश्किल, नया, अच्छा), साफ भाषा बोलना, साफ बोलना, साफ लिखना, कमरा (सडक, चौक) साफ करना, साफ अनुवाद करना, सफाई के काम में व्यस्त होना, विदेश जाना, विदेश से आना, विदेश में काम करना, विदेश से म्यूजिकल सेंटर पाना, रूस और भारत के राजनयिकों की बैडक, बूढा डाक्टर, बूढी अध्यापिका, बूढे लोग.

5. Напишите синонимы (समानार्थक शब्द लिखिये).

किताब, छात्र, माता, पिता, किचिन, बथरूम, टायलेट, शुरू, सुबह, मकान.

6. Напишите антонимы (विरुद्धार्थक शब्द लिखिये).
ऊँचा, काला, बडा, बैठना, आना, देना, यहाँ.

7. Согласуйте субъект и предикат в прошедшем несовершенном (अपूर्ण भूत में कर्त्ता और विधेय अन्वित कीजिये).

1)Раньше они жили в Индии. 2)Она училась в университете, а он работал в одной частной компании. 3)Эти девушки раньше работали в Сибири. 4)Раньше я читал много книг на хинди. 5)В Москве мой отец работал в одном банке, а мама преподавала в школе. 6)Раньше мы часто слушали радио. 7)Раньше бабушка с дедушкой части приезжали к моим родителям. 8)Мой дедушка работал в Индии. Он был профессиональным дипломатом. 9)Кем был ваш дедушка? Он был врачом. 10)В Индии мы часто смотрели телевизор.

8. Заполните пропуски (रिक्त स्थानों को भरिये).

१)हम मास्को के ... में एक उँची इमारत में रहते थे। २)हमारे ... में चार ... कमरे थे। ३)इस मकान को ... कहते थे। ४)हम ... में खाना तैयार करते थे। ५)बडे कमरे में ...-... रहते थे। ६)वहाँ एक चौडा ... था। ७)इसके अलावा वहाँ ... की अलमारी और ... ... थे। ८)टेलीविजन सेट ... में था। शाम के समय हम ... जमा होते थे। हम टेलीविजन ... ... या ... पढते थे। ९)लडकियाँ रेडियो ... थीं। १०)मेरे पिता जी पहले एक बैंक के मैनेजर ...। उस समय वे भारत में काम करते ...। ११)भारत में मेरी माता जी एक निजी ... में काम करती थीं। १२)वह काम में बहुत ... था और इसलिए काम के

बाद रात के दस बजे घर ... थे। १३)वकील आम तौर पर ... सलाह देता है। १४)अध्यापिका जी अँग्रेजी ... हैं। यह भाषा पढाना ... मुश्किल काम है। १५)... में सात दिन होते हैं। १६)छुट्टी के ... में लोग आम तौर पर काम नहीं करते। १७)कानूनी सलाह आम तौर पर ... देता है। १८)आज काम बहुत है और हम इसमें सुबह से शाम तक ... रहते हैं। १९)खाना तैयार करने के लिए बहन जी ... जाती हैं। २०)हमारे परिवार में माता जी खाना ... करती हैं। २१)शनिवार के समय हम लोग अपना मकान ... करते हैं। २२)घर की ... मुश्किल काम है। २३)आम तौर पर सब बूढे लोग ... पाते हैं। २४)मेरे दादा जी अनेक साल ... में काम करते थे क्योंकि वे व्यवसायी ... थे। २५)... आम तौर पर बीमार लोगों के पास आता है। २६)पहले मैं माँ-बाप से रहता था लेकिन अब मैं ... रहता हूँ। २७)वह बीमार है और घर के ... नहीं जाता। २८)तब हम साइबेरिया में रहते थे, ... हम मास्को में रहते हैं। २९)ये ... स्कूल में रूसी भाषा पढाती हैं। ३०)शाम के बाद ... आती है। ३१)दिन ... से शुरू होता है।

9. Переведите следующие предложения (निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये).

1. Мы живем на севере Москвы в большом и высоком доме. Наша квартира находится на третьем этаже. В ней четыре жилых комнаты, кухня, ванная и туалет. Моя семья состоит из шести человек: мама, папа, мамины родители, то есть наши дедушка и бабушка, моя младшая сестра и я. В первой комнате живут мои родители, во второй – бабушка с дедушкой, в третьей – моя сестра, в четвертой комнату живу я. Все наши комнаты большие и светлые. В них высокие потолки и окна. У нас нет гостиной и по вечерам мы собираемся на кухне. Там мы смотрим телевизор или слушаем радио. В комнате родителей, кроме кровати и платяного шкафа, находится туалетный сто-

лик. В мой комнате и в комнате сестры, кроме диванов и книжных шкафов, имеются два письменных стола, на которых стоят два компьтера. Принтер есть только в моей комнате. В комнате родителей и бабушки с дедушкой есть телевизоры, поэтому иногда они не выходят из своих комнат и смотрят там телевизор. В комнате бабушки и дедушки есть два кресла.

2. Я учусь в МГИМО. Я изучаю язык хинди, который является государственным языком Индии. Хинди преподает старый преподаватель, который много лет жил и работал в Индии. Наши занятия начинаются в девять часов. Мы читаем тексты на хинди, учим новые слова и новую грамматику, пишем в тетрадях диктанты и отвечаем на вопросы преподавателя. Хинди – достаточной трудный язык. Очень трудно четко писать на хинди. Я хочу выучить этот язык. Кроме хинди, я изучаю английский язык. Занятия оканчиваются в четыре часа дня, и я возвращаюсь домой. По субботам мы все убираем нашу квартиру. Иногда я хожу в магазин.

3. Мой отец долго работал за границей. Работал он и в Индии. Он – профессиональный дипломат. По его совету я изучаю язык хинди. Моя мама работает в школе. Она – преподаватель русского языка. Дедушка и бабушка получают пенсию. Раньше дедушка был адвокатом, а бабушка работала управляющим в одном банке. Мама и бабушка занимаются домашним хозяйство, а дедушка ходит в магазин. Еду обычно готовит бабушка. Моя сестра учится в школе. Там она изучает английский язык. Это тоже достаточно трудный язык. Сестра часто задает мне вопросы по английскому языку, а я отвечаю на них.

4. 1)День начинается с утра и заканчивается ночью. 2)Тогда я работал и жил в Сибири, теперь я живу в Москве. 3)Мы оба работаем в одном банке. 4)В неделе семь дней. 5)В неделе два выходных дня. 6)Днем мы все работаем или учимся. 7)У ее родителей было трое детей. 8)У меня есть две дочери. 9)У него есть две сестры. 10)По вечерам наша семья (परिवार के लोग) собирается в гостиной. 11)Банк находится в высоком здании, которое стоит [находится] на площади. 12)Заниматься уборкой дома – трудное дело. 13)Этот врач работал за предела-

ми России. 14)Бабушка больна и не выходит из комнаты. 15)Много лет этот профессиональный дипломат работал за границей. 16)Я живу в другом городе отдельно от родителей, потому что я учусь в тамошном университете. 17)Кем Вы хотите стать? Я хочу стать врачом. 18)В субботу мы хотим поехать за город. 19)На занятиях присутствуют все студенты, кроме двух, которые отсутствуют. 20)Мой отец возвращается домой поздно вечером.

10.Переведите следующие предложения (निम्नलिखित वाक्यों का अनुवाद कीजिये).

क. हम लोग मास्को के उत्तर में एक ऊँची रिहायशी इमारत की तीसरी मंजिल पर रहते थे। हमारा मकान यानी फ्लेट बहुत बडा था। इस में छ: रिहायशी कमरे, रसोईघर, गुसलखाना और दो शौचालय थे। एक कमरा बहुत बडा और रोशन था। यह हमारी बैठक थी। वहाँ एक टी.वी.सेट था, प्यानो था, दो अच्छे सोफे थे और तीन आरामकुर्सियाँ थीं। शाम के समय हम वहां जमा होते थे, टेलीविजन देखते थे, रेडियो सुनते थे या किताबें पढते थे। दादा-दादी जी के कमरे में दो चौडे पलंग थे, कपडों की बडी अलमारी और टी.वी. की मेज के पास दो आरामकुरसियाँ थीं। माँ-बाप के कमरे में इसके अलावा एक ड्रसिंग टेबुल था। बडे भाई के कमरे में कम्प्यूटर था। मेरी बहन और मेरे कमरों में पलंगों के अलावा दो ड्रसिंग टेबुल थे। इसके अलावा मेरे कमरे में किताबों की अलमारी थी।

ख. उस समय मैं विश्वविद्यालय में पढती थी और मेरी बहन इसमें पढाती थी। मैं रूसी भाषा सीखती थी और बहन अँग्रेजी भाषा पढाती थी। हमारा काम का दिन आठ बजे आरंभ होता था। हम कक्षा में आते और मेज पर बैठते थे। कमरे में अध्यापकिा आती थीं, हम उठते थे और नमस्ते कहते थे। पाठ के समय हम रूसी भाषा की पाठ्यपुस्तक पढते थे, भाषा का

व्याकरण सीखते थे, सवालों का जवाब देते थे और अनेक इमले लिखते थे। वे दिन बहुत अच्छे थे।

ग. मेरे दादा जी व्यवसायी राजनयिक थे। वे अनेक साल विदेशों में काम करते थे। इनमें रूस भी था। मैं उनकी सलाह पर रूसी भाषा सीखती थी। अब दादा जी पेंशन पाते हैं। वे हम से अलग रहते हैं। उनके पास बहुत अच्छा मकान है।

घ. मेरे नाना जी वकील थे। वे अनेक निजी कंपनियों को कानूनी सलाह देते थे। वे भारत के उत्तर में एक बडे नगर में काम करते थे। नाना जी के तीन लडकियाँ हैं। एक लडकी वकील भी थी। दो लडकियाँ गृहस्थी का काम करती थीं। अब नाना जी काम नहीं करते। वे भी पेंशन पाते हैं। पहले वे हमारे घर अक्सर आते थे, लेकिन अब वे बूढे हैं और घर के बाहर नहीं जाते।

च. मेरे बडे भाई बैंक के मैनेजर हैं। वे विदेशों में अनेक साल काम भी करते थे। अब उनके एक निजी बैंक है। वह बैंक के काम में बहुत व्यस्त होते हैं। वे सुबह के आठ बजे काम पर जाते हैं और रात के नौ बने घर लौटते हैं।

छ. १)डाक्टर आम तौर पर बीमार लोगों के पास आते हैं। २)हम दोनों सुबह के समय काम पर जाते हैं। ३)रूसी भाषा काफी मुश्किल हैं, इस में क्रिया के अनेक रूप हैं जिनको सीखना मुश्किल है। रूसी भाषा में अनेक कृदंत भी हैं। ४)हमारे विश्वपवद्यालय में सफाई का काम हर दिन होता है। ५)माता जी हर दिन बैठक साफ करती हैं इसलिए वहाँ की सफाई बहुत अच्छी है। ६)मेरे छोटे भाई का स्कूल नयी सडक पर है। वह स्कूल हर दिन जाता है। पहले वह एक दूसरे स्कूल में पढते थे। ७)शाम के समय मैं कुछ पढता, कुछ सुनता और कुछ देखता हूँ। ८)वह आरामकुरसी में बैठना चाहता था। ९)आप कौन बनना चाहते हैं? १०)मैं अनेक भाषाओं को सीखना चाहता था।

11.Переведите вопросы и ответьте на нах (सवालों का अनुवाद करके इनका जवाब दीजिये).

1)В каком доме Вы живете? 2)В каком городе находится Ваш дом? 3)Вы живете в высоком или маленьком доме? 4)Сколько в нем этажей? 5)На каком этаже Вы живете? 6)Сколько жилых комнат в Вашей квартире? 7)Есть ли у Вас ванная комната? 8)Есть ли у Вас гостиная? 9)Что находится в гостиной? 10)Есть ли у вас пианино? 11)Есть ли в вашем доме компьютер? 12)С кем Вы живете? 13)Живут ли с вами бабушка с дедушкой? 14)Есть ли у Вас братья и сестры? 15)Что делают Ваши родители? 16)Есть ли в Вашей семье профессиональные дипломаты, юристы, врачи, менеджеры? 17)Кто живет отдельно от Вас? 18)Получают ли Ваши бабушка и дедушка пенсию? 19)Кто в Вашей семье готовит еду? 20)Кто ходит в магазин? 21)Есть ли в Вашей семье преподаватели? 22)Что они преподают? 23)В каком университете Вы учитесь? 24)Жили ли Вы за границей? 25)Работали ли за границей Ваши родители? 26)В какой школе Вы учились? 27)Кто преподает язык хинди? 28)Изучаете ли Вы английский язык? 29)Кто занимается уборкой квартиры? 30)Убираете ли Вы комнату, в которой живете?

12.Расширьте предложения (वाक्यों का विस्तार कीजिये).

Образец (नमूना): मैं आता हूँ (नाना के घर, हर दिन, शाम के समय)

१)मैं नाना के घर आता हूँ। २)मैं हर दिन नाना के घर आता हूँ। ३)मैं हर दिन शाम के समय नाना के घर आता हूँ।

वह काम पर जाता है (हर दिन, १० बजे, सुबह)

हम घर लौटते हैं (रात को, ९ बजे, काम से)

आप स्कूल में रूसी भाषा सीखते हैं (सप्ताह के तीन दिन, सुबह के समय, ९ बजे से)

हम किताब पढते हैं (कभी-कभी, वहाँ, शाम को)

वे रहते हैं (राजधानी में, एक ऊँची इमारत में, तीसरी मंजिल पर)

13. Опишите на хинди Вашу квартиру (हिन्दी में आपके मकान का वर्णन कीजिये).

14. Расскажите о Вашей семье (आपके परिवार के बारे में बताइये).

15. Переведите диалог и заучите его (बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये).

अध्यापिका: आप किस नगर में रहती हैं?
छात्रा: मैं रूस की राजधानी मास्को में रहती हूँ।
अध्यापिका: आप मास्को के संटर में रहती हैं?
छात्रा: जी नहीं, मैं मास्को के उत्तर में रहती हूँ।
अध्यापिका: अच्छी इमारत में?
छात्रा: जी हाँ, इमारत काफी अच्छी है। वह नयी है।
अध्यापिका: किस मंजिल पर?
छात्रा: तीसरी मंजिल पर।
अध्यापिका: आपका मकान बडा है?
छात्रा: हमारा फ्लेट न बडा, न छोटा है। इस में तीन रिहायशी कमरे हैं।
अध्यापिका: मकान में कौन-कौन लोग रहते हैं?
छात्रा: मेरे माँ-बाप, मेरी नानी जी, मेरी छोटी बहन और मैं, यानी पाँच लोग रहते हैं।
अध्यापिका: माता जी क्या काम करती हैं?
छात्रा: वे एक निजी कंपनी में काम करती हैं।
अध्यापिका: और पिता जी?
छात्रा: वे अब एक रूसी बैंक में काम करते हैं। पहले वे भारत में काम करते थे।
अध्यापिका: नानी जी क्या करती हैं?
छात्रा: वे कुछ नहीं करतीं। वह पेंशन पाती हैं। हाँ,

वे गृहस्थी का काम करती हैं, खाना तैयार करती हैं, दुकानें जाती हैं, मकान की सफाई करती हैं यानी बहुत बडा काम करती हैं।

अध्यापिका: क्या बहन स्कूल जाती है?

छात्रा: जी हाँ। वह सातवीं कक्षा में पढती है।

अध्याविका: रूसी भाषा भी सीखती है?

छात्रा: जी हाँ, रूसी और अँग्रेजी, दोनों।

अध्यापिका: छुट्टी के दिन आप लोग क्या करते हैं?

छात्रा: आम तौर पर शाम के समय किचिन में जमा होते हैं। कभी कुछ पढते हैं, कभी टेलीविजन देखते हैं या रेडियो सुनते हैं। कभी फ्लेट को साफ करते हैं, कभी बाहर जाते हैं।

अध्यापिका: क्या आपके पास कम्प्यूटर और म्यूजिकल सेंटर हैं?

छात्रा: जी हाँ, ये दोनों मेरे पास हैं।

अध्यापिका: प्यानो भी है?

छात्रा: जी नहीं, प्यानो नहीं है।

अध्यापिका: आपको बहुत बहुत धन्यवाद।

छात्रा: आपको भी।

16.Выучите числительные (संख्याओं को याद कीजिये).

११ ग्यारह, १२ बारह, १३ तेरह, १४ चौदह, १५ पंद्रह, १६ सोलह, १७ सत्तरह, १८ अठारह, १९ उन्नीस, २० बीस

१७. कितने बजे?

🕐,🕑,🕒,🕓,🕔,🕕,🕖,🕗,🕘,🕙,🕚,🕛.

УРОК 3

व्याकरण

Степени сравнения прилагательных

Степени сравнения прилагательных в хинди образуются двумя путями: аналитическим и морфологическим.

Аналитическим путем степни сравнения образуются следующим образом:

1. Сравнительная степень представляет собой аналитическую конструкцию, состоящую из сравниваемого предмета, выступающего в словарной форме в функции субъекта предложения, предмета с послелогом से, с которым происходит сравнение, и качественного прилагательного, согласующегося в роде и числе со сравниваемым предметом: यह इमारत उस इमारत से ऊँची है, ये कमरे हमारे कमरे से बडे हैं, यह दरवाजा मेरे दरवाजे से छोटा है.

2. Превосходная степень образуется сочетанием качественного прилагательного с местоимением सब, осложненного послелогом से: सब से ऊँची इमारत, सब से बडा कमरा, सब से छोटे लडके; यह इमारत सब से ऊँची है, यह कमरा सब से बडा है, ये लडके सब से छोटे हैं.

Морфологическим путем сравнительная и превосходная степени образуются с помощью специальных суффиксов, присоединяемых к основе прилагательного. Так обе степени образуются только от заимствованных слов. Имена прилагательные, заимствованные из санкрита, присоединяют суффикс तर в сравнительной степени и суффикс तम в превосходной степени: अधिक «большой» – अधिकतर «больший» – अधिकतम «самый большой». В словах, заимствованных из арабо-персидского языка, употребляются соответственно суффиксы तर и तरीन: सफेद - सफेदतर - सफेदतरीन.

Неопределенные местоимения

Неопределенное местоимение कोई «какой-нибудь», «кто-нибудь» употребляется как в единственном, так и во множественном числе: कोई लडका, कोई लडके. Это местоимение имеет только одну косвенную форму для двух падежей: послеложного и объектного – किसी: किसी पर (के लिए, को), которая по сложившейся языковой практике употребляется и в единственном, и во множественном числе: किसी छात्र (छात्रों) के लिए. Форма мн. числа от этого местоимения किन्हीं употребляется редко: किन्हीं लोगों के लिए.

Неопределенное местоимение कुछ равно как и остальные неопределенные местоимения форм словоизменения не имеют.

Следует помнить, что в хинди нет отрицательных местоимений. Их функцию выполняют неопределенные местоимения с отрицательными частицами न и नहीं: मेज पर कुछ नहीं है «на столе ничего нет», कमरे में कोई नहीं है «в комнате никого нет», कमरे में कोई अलमारी नहीं है «в комнате нет никакого шкафа», मेरे पास कुछ भी नहीं है «у меня ничего нет».

Причастия совершенного вида (ПСВ)

Данные причастия образуются от основы глаголы присоединением изменяемого окончания आ: बैठ + आ = बैठा «севший», «сидевший», लौट + आ = लौटा «вернувшийся», «возвращавшийся», लिख + आ = लिखा «написанный».

Если основа глагола оканчивается на आ, то между основой и окончанием для благозвучия появляется звук **й**, выражаемый на письме соответствующей буквой: आ + य् + आ = आया «пришедший», «приходивший», बना + य् + आ = बनाया «сделанный».

Пять глаголов образуют ПСВ не по правилам: होना – हो – हुआ, करना – कर - किया, जाना – जा – गया, देना – दे – दिया, लेना – ले – लिया. Эти формы следует заучить.

Как видно из примеров, причастия, образованные от непереходных глаголов, могут переводиться на русский язык несовершенным и совершенным причастиями прошедшего времени действительного залога: गया «уходивший», «ушедший».

ПСВ от переходных глаголов в хинди имеют страдательное (пассивное) значение: किया «сделанный», बनाया «построенный», दिया «данный».

Следует помнить, что в хинди нет причастий прошедшего времени действительного залога, образованных от переходных глаголов, таких, как «делавший» («сделавший»), «строивший» («построивший»), «давший» («отдавший»). В хинди значение этих причастий передается синтаксическим путем с помощью придаточного определительного предложения: «строивший этот дом преподаватель» अध्यापक जी जो इस घर को बनाते थे, т.е. «преподаватель, который строил этот дом»; «построивший этот дом преподаватель» अध्यापक जी जिन्होंने यह मकान बनाया, т.е. «преподаватель, который построил этот дом».

Выступая в предложении в функции предиката, ПСВ согласуются с субъектом в роде и числе: लडका आया, लडके आये, लडकी आयी, लडकियाँ आयीं.

Выступая в функции определения, ПСВ согласуются с определяемым словом в роде и числе (последнее только для ПСВ, употребляющихся перед словами муж. рода): आया लडका, आये लडके, आयी लडकी (लडकियाँ).

Прошедшее совершенное время

Прошедшее совершенное время, которое иногда называют прошедшим общим, выражается формами ПСВ в позиции предиката: लडका आया «мальчик пришел» (*букв.* «пришедший»,

लडकी गयी «девочка ушла» (*букв.* «ушедшая»). Конструкции с непереходными глаголами, в которых субъект согласуется с предикатом принято называть субъектными.

Употребление в прошедшем совершенном ПСВ от переходных глаголов приводит к образованию объектной конструкции, которая является спецификой хинди. Суть конструкции состоит в том, что субъект выступает с грамматическим послелогом действия ने, а прямой объект занимает позицию подлежащего, согласующегося со сказуемым в роде и числе: अध्यापक जी ने पाठ्यपुस्तक लिखी «преподаватель написал книгу» (*букв.* «преподавателем книга написана»), माता जी ने कमरा साफ किया «мама убрала комнату» (*букв.* «мамой комната чистый сделана»), छात्र ने दो किताबें पढीं «студент прочитал две книги» (*букв.* «студентом две книги прочитаны»).

Конструкция становится нейтральной (бесподлежащной), если прямой объект осложняется послелогом को. В этом случае предикат выступает в неизменной форме муж. рода ед. числа 3 лица: अध्यापक जी ने एक हमारी छात्रा को देखा «преподаватель увидел одну нашу студентку» (*букв.* «преподавателем одна наша студентка увиден»).

Подобная конструкция с ПСВ от переходных глаголов в функции предиката получила в литературе название эргативной.

Следует помнить, что в объектной конструкции при наличии нескольких подлежащих, принадлежащих к одному роду, предикат выступает в форме множественного числа этого рода: हम ने अनेक मकान और फ्लेट देखे, मैं ने अध्यापक जी को किताब और कापी दीं. При наличии нескольких подлежащих, принадлежащих к разным родам, предикат главным образом согласуется с ближайшим из них: मैं ने दो पेन और एक कापी ली, मैं ने एक छात्र को दो कापियाँ और एक पेन दिया.

Эргативный падеж местоимений

Некоторые местоимения перед послелогом деятеля ने принимают особую форму: к их послеложной форме присоединяется звук **h**, который на письме выражается буквой ह्, и показатель множественности ओं: इन – इन्हों ने, उन – उन्हों ने, किन – किन्हों ने, जिन – जिन्हों ने. Такую форму местоимений можно рассматривать как эргативный падеж.

Остальные местоимения выступает перед послелогом ने в обычной послеложной форме: मैं ने (तू ने, इस ने, उस ने, हम ने, तुम ने, आप ने) किताब पढ़ी.

Категория аспекта

Данная категория составляет специфику хинди и ее возникновение в этом языке связано с экспрессивной невыразительностью глагола, который не может передавать различные оттенки значения, уточняющие характер протекания или осуществления действия-состояния во времени (завершенность, начинательность, внезапность, направление на субъект или от субъекта и др.), что в русском языке выражается с помощью различных глагольных приставок, отсутствующих в хинди, напр. “писать – написать, переписать, записать, выписать, приписать и т.д.”. В хинди подобные оттенки значения передаются либо лексическим путем: “переписать” – फिर से लिखना, либо лексико-грамматическим путем с помощью бивербальных глагольных конструкций, состоящих из основного глагола в форме, равной основе, и глаголов-модификаторов, в функции которых выступает закрытый список глаголов.

Наиболее употребительными среди этих глаголов-модификаторов являются глаголы: आना, जाना, देना, लेना.

Первые два модификатора (आना, जाना), с одной стороны, указывают на направление действия на субъект или от субъекта (लौट आना «возвращаться [сюда]» и लौट जाना «возвращаться [туда]»), а, с другой стороны, могут указывать на завершен-

ность действия: वह आ गया «он пришел», मैं किताब पढ गया «я прочитал книгу».

Два других модификатора (देना, लेना) наряду с завершенностью действия показывают, в чьих интересах происходит действие: в интересах субъекта (लेना) или в интересах другого лица (देना): मैं ने कापी में नये शब्द लिख लिये «я записал в тетради новые слова», но मैं ने अध्यापक जी को इमला लिख दिया «я написал диктант для преподавателя».

Непереходные глаголы-модификаторы сочетаются главным образом с непереходными глаголами, а переходные – с переходными, хотя отдельные глаголы могут нарушать это правило.

В литературе подобный аспект принято называть интенсивным, а образованные указанным выше способом глаголы – интенсивными.

Следует помнить, что если один из компонентов интенсивных глаголов является непереходным глаголом, то в прошедшем совершенном времени эргативной конструкции не образуется: मैं किताब पढ गया, वह चल दिया «он ушел».

Придаточные предложени времени

Данные придаточные предложения присоединяются к главному при помощи союзных слов जब «когда», ज्यों ही «как только», которым в главном предложении могут соответствовать соотносительные слова तब, त्यों ही «сразу же».

Обычно придаточное предложение предшествует главному: जब मैं भारत में रहता था तब मैं एक बैंक में काम करता था, ज्यों ही अध्यापक जी कमरे में आते हैं त्यों ही हम उठते हैं, но может употребляться и после главного предложения: छात्र कक्षा में तब आते हैं जब वे पाठ के लिए तैयार होते हैं।

Придаточные меры и степени

Одна из разновидностей этого придаточного предложения вводится расчлененным союзом इतना… कि. Первая часть союза выступает в главном предложении, а придаточное вводится союзом कि: मैं इतना थक गया कि कुछ न बोल सका «я так устал, что не смог ничего сказать».

Упражнения к грамматике

1. Образуйте ПСВ от следующих глаголов (निम्नलिखित क्रियाओं से पूर्ण कृदंत के रूप बनाइये)।

होना, करना, देना, लेना, जाना, खोलना, पढना, पढाना, बनना, बनाना, देखना, लौटना, रहना, लिखना, कहना, उठना, बैठना.

2. अनुवाद कीजिये।

1)Кого ты там увидел? Я там никого не видел. 2)Что ты написал в тетради? Я записал в тетради новые слова и новую грамматику. 3)Кому ты отдал эту книгу? Какому-то студенту. 4)Преподаватель вошел в аудиторию, мы встали и поздоровались. 5)В комнату вошли студент и студентка. 6)Мама и папа вернулись домой поздно вечером. 7)Он взял две ручки и одну тетрадь. 7)Кто построил этот дом? Его построил мой дедушка. 8)Кто-то открыл нашу дверь. 9)Что ты там увидел? Ничего. 10)Я прожил там два дня. 11)Сегодня я пришел на работу в девять часов утра. Раньше я приходил в десять часов. 12)Отец ушел на работу. 13)Он стал врачом. 14)Мама убрала две комнаты. 15)Уборка квартиры закончилась в двенадцать часов. 16)Кого ты увидел на улице? Одного нашего студента. 17)Он уехал из города. 18)Ты сделал эту работу? Да, сделал. 19)Студент написал на доске все новые слова. 20)Кто дал Вам этот совет? Один знакомый адвокат.

3. अनुवाद कीजिये।

१)मैं रूस गया। वहां से भारत गया। २)मैं आपके घर गया, वहाँ से बैंक आया। ३)अशोक माता जी के कमरे में गया। वहाँ मैं ने रेडियो सुना और टेलीविजन देखा। ४)क्या आप दुकान गये? ५)पिता जी बैंक से लौट आये। ६)मैं एक छात्र के पास गया, फिर वहाँ से घर लौट गया। ७)किसने खिडकी खोली? ८)एक छात्रा ने मुझे दो कापियाँ और दो पेन दिये। ९)किन्हों ने आपको हिन्दी पढायी? १०)आपने कितनी किताबें पढीं? ११)छात्रों ने नया व्याकरण सीख लिया। १२)विद्यार्थियों ने कापियों में सब नये शब्द लिख लिये। १३)मैं ने नानी जी को यह किताब दे दी। १४)वह घर आ गया। १५)किसने आपको यह कानूनी सलाह दी। १६)दादी जी ने दो कमरों को साफ किया। १७)अध्यापक जी ने हमें नया व्याकरण समझाया। १८)मैं ने आये लडके को ये कापियाँ दीं। १९)हमने दो बैठे छात्रों को देखा। २०)मैंने किसी लडकी को देखा। २१)लडकी कुरसी पर बैठ गयी। २२)भारत में मैं सब लोगों से अलग रहा। २३)वह रूस के बारह गया। २४)अशोक हिन्दी में कुछ बोला, लेकिन मैं ने नहीं सुना। २५)उसने एक अच्छा काम किया लेकिन किसी ने यह नहीं देखा।

4. अनुवाद कीजिये।

1)Этот дом выше того дома. 2)Моя комната меньше комнаты сестры. 3)Это самая большая комната в нашей квартире. 4)Москва – самый крупный город России. 5)Я старше своего брата. 6)Моя сестра младше меня. 7)Это окно ниже нашего окна. 8)Эта кровать шире той кровати. 9)Эта улица длиннее и шире той улицы. 10)Это самый большой университет в Россси. 11)Это самая светлая комната в нашей квартире. 12)Это самое высокое здание в городе. 13)Второй урок был самым трудным. 14)Грамматика второго урока труднее, чем грамматика третьего урока. 15)Мой диван длиннее дивана брата.

पाठ

मेरा काम का सप्ताह

काम का सप्ताह सोमवार से आरंभ होता है। कहते हैं कि सोमवार सप्ताह का सब से मुश्किल दिन है। मैं इससे सहमत हूँ क्योंकि मेरा सोमवार भाषा के दो पाठों से शुरू होता है। पहला पाठ हिन्दी का होता है और दूसरा अँग्रेजी का। आज भी सोमवार है। हिन्दी के अध्यापक जी ने इतने बडे अभ्यास का अनुवाद करने को कहा कि उसको पूरा करने में रविवार को तीन घंटे लगे लेकिन अनुवाद पूरा न हुआ। अँग्रेजी की अध्यापिका जी ने हम से दो कहानियों को पढने को कहा जिस के लिए मैं समय नहीं निकाला। मैंने एक ही कहानी पढी लेकिन कुछ नहीं समझा। अंत में मैं ने दो फटकारें खायीं और मुँह लटकाये घर गया।

मंगलवार का दिन कुछ आसान होता हैं। केवल हिन्दी का पाठ और भारत के इतिहास पर सेमिनार। पिछले हफ्ते मैं ने सेमिनार में भाषण किया औरु अध्यापक जी मुझ से संतुष्ट रहे।

बुधवार को हिन्दी के अलावा भारत का प्राकृतिक भूगोल होता है। हम भारत के मानचित्र का अध्ययन करते हैं। जब हम ने पहली बार इस मानचित्र को देखा तो साफ हो गया कि भारत रूस से कितना छोटा है। बुधवार को हम स्टेडियम जाते हैं और खेलकूद का अभ्यास करते हैं। हम दौडते, कूदते, फुटबाल खेलते और पढाई का बोझ कम करते हैं।

बृहस्पतिवार जब आता है तो हम आराम की साँस लेते हैं, क्योंकि केवल दो पाठ हैं अँग्रेजी भाषा और रूस का इतिहास। मैं स्कूल में इस इतिहास का अध्ययन करता था इसलिए मैं इतिहास के सेमिनार के लिए ज्यादा तैयारियाँ नहीं करता।

शुक्रवार भी काफी कठिन दिन है। दोनों भाषाओं के पाठ हैं और इस से पहले बहुत बडा घर का काम है। एक बार

मुझे इस दिन के लिए सारा काम पूरा करने में पांच घंटे लगे। न दूरदर्शन देखने, न कम्प्यूटर का कोई खेल खेलने का समय मिला।

शनिवार जब आता है तो मैं इतना थक जाता हूँ कि जी पढना बिलकुल नहीं चाहता, पर मैं सारी शक्ति बटोर लेता हूँ और किसी न किसी तरह यह दिन भी पूरा करता हूँ।

रविवार की बडी-बडी योजनाएँ होती हैं, पर अधिकतर वे काफूर हो जाती हैं और काम के अलावा कुछ भी नहीं मिलता। सही कहते हैं कि मेरे मन कुछ और है विधना के कुछ और...

पर कभी-कभी भाग्य खुल जाता है और दु:ख की जगह सुख मिलता है। पिछले रविवार को मैं ने अच्छी भारतीय फिल्म देखी, "तमन्ना"। यह प्रेम की कहानी थी, सब कुछ जीतते प्रेम की कहानी। मैं अब तक इस फिल्म से बहुत प्रभावित हूँ।

जीवन आसान नहीं होता, पर कठिनाइयों को दूर करने में सही आनंद आता है और मैं नये जोर से नया सप्ताह आरंभ करता हूँ।

नये शब्द

अधिक **адhик** много; больше; свыше

अधिकतर **адhиктар** большей частью, преимущественно

अध्ययन **адhйайан** *м* изучение

अभ्यास **абhйаас** *м* упражнение; практика

आनंद **аананд** *м* радость; удовольствие

आराम **аараам** *м* отдых; покой

आसान **аасаан** легкий, простой

इतिहास **итиhаас** *м* история

और **аур 1.** еще **2.** другой, иной

कठिन **kathин** трудный, тяжелый

कठिनाई **kathинааии** *ж* трудность, затруднение

कम **кам 1.** малый, незначительный **2.** немного, мало

कहानी **каhаании** *ж* рассказ, история

काफ़ूर **каафуур** *м* камфора

कि **ки** *союз* что

कूदना **кууднаа** *нп.* прыгать, скакать

केवल **кевал** только, лишь

कोई **коии** какой-нибудь; кто-нибудь

खाना **кhаанаа** *п* есть, кушать

खुलना *нп.* открываться

खेल **кhел** *м* игра

खेलकूद **кhелкууд** спорт

खेलना **кhелнаа** *нп./п* играть

घंटा **гhantaa** *м* 1)колокол 2)час (*астрономический*)

जगह **джагаh 1.** место **2.** की ~ *послелог* вместо

जब **джаб** когда, как только

जी **джии** *м* душа

जीतना **джиитнаа** *п* побеждать

जीवन **джииван** *м* жизнь

जोर **зор** *м* 1)сила 2)ударение

ज्यादा **зйаадаа** много; больше; свыше

तरह **тарah 1.** *ж* способ, манера **2.** की ~ *послелог* подобно, как

तैयारी **таййаарии** *ж* приготовление, подготовка

तो **то** *частица* то

थकना **тhакнаа** *нп.* уставать, утомляться

दुःख **дуhkh** *м* горе, печаль

दूर **дуур 1.** делекий **2.** далеко **3.** *ж* расстояние

दूरदर्शन **дуурдаршан** *м* телевидение

दौडना **дауrнаа** *нп.* бегать, бежать

निकालना **никаалнаа** *п* извлекать, вынимать

पढाई **паrhaaии** *ж* 1)занятия 2)обучение

पर **пар** *союз* но, однако

पहला **паhлаа** первый

पिछ्ला **пичhлаа** прошлый, минувший

पूरा **пуураа** полный, целый; завершенный

प्राकृतिक **праакр<u>и</u>тик** природный, естественный

प्रेम **прем** *м* любовь

फटकार **пhatкаар** *ж* выговор, порицание

फिल्म **филм** *ж* кинофильм

फ़ुटबाल **футбаал** *м* футбол

बटोरना **баторнаа** *п* собирать

बिलकुल **билкул** совершенно, совсем

बुधवार **будhваар** *м* среда

बृहस्पतिवार **бр<u>и</u>hаспативаар** *м* четверг

बोझ **боджh** *м* 1)тяжесть, вес 2)бремя

भाग्य **бhaагйа** *м* судьба, доля, участь

भारतीय **бhaаратиий** индийский

भाषण **бhашан** *м* речь, выступление

भूगोल **бhyугол** *м* 1)земной шар 2)география

मंगलवार **мангалоаар** *м* вторник

मन **ман** *м* 1) дух, душа 2)ум разум

मिलना **милнаа** *нп.* доставаться, получаться; попадаться; встречаться

मानचित्र **маанчитр** *м* карта

मुँह **мў̃h** *м* 1)рот 2)лицо

योजना **йоджнаа** *ж* план

रविवार **равиваар** *м* воскресенье

लगना **лагнаа** *нп.* прикасаться, приставать

लटकाना **латкаанаа** *п* вешать, подвешивать

विधना **видhнаа** *ж* рок, судьба

शक्ति **шакти** *ж* сила, мощь

शुक्रवार **шукрваар** *м* пятница

संतुष्ट **сантушt** довольный, удовлетворенный

समझना **самаджhнаа** *п* понимать; считать, полагать

सहमत **саhмат** согласный; ~ होना *нп.* соглашаться

सही **саhии** **1.** верный, правильный **2.** верно, правильно

साँस **саа̃с** *ж* дыхание; вздох, выдох

सारा **саараа** весь, целый

सुख **сукh** *м* 1)счастье 2)радость

सेमिनार **семинаар** *м* семинар

सोमवार **сомваар** *м* понедельник

स्टेडियम **стеdийам** *м* стадион

हफ्ता **hафтаа** *м* неделя

Лексико-грамматический комментарий

1. काम का सप्ताह «рабочая неделя».

2. Название дней недели на хинди связано с различными небесными светилами. Так, सोमवार “понедельник” - «день Луны», मंगलवार «вторник» - «день Марса», बुधवार “среда” - «день Меркурия», बृहस्पतिवार «четверг» - «день Юпитера», शुक्रवार

“пятница” - «день Венеры», शनिवार “суббота” - «день Сатурна» и रविवार “воскресенье” - «день Солнца».

3. पहला पाठ हिन्दी का होता है और दूसरा अँग्रेजी का «первым уроком бывает [урок] хинди, а вторым – [урок] английского языка». Однородные субъекты, выраженные одним и тем же словом, обычно не повторяются, и слово употребляется один раз. Послелог का указывает, какое слово в предложении опущено: यह कापी रमेश की थी, ये पेन रीता के हैं.

4. Глагольный монолит पूरा करना имеет следующие основные значения: «выполнять, исполнять», «завершать, заканчивать», «наполнять». Изменяемое прилагательное в монолите согласуется с определяемым в роде и числе (последнее только в муж. роде): काम पूरा करना, दो अभ्यास पूरे करना, но योजना पूरी करना.

5. Глагол लगना в сочетани с показателями времени передает значение «тратиться», «уходить»: तीन घंटे लगे «ушло («было потрачено») три часа». Глагольное слово, указывающее, на что было израсходовано время, выступает главным образом с послелогом में: घर लौटने में चार घंटे (दो दिन, पूरे तीन सप्ताह) लगते हैं (लगे) «требуется (требовалось) четыре часа (два дня, полных три недели), чтобы вернуться домой» (*букв.* «в возвращении домой тратится [потратилось]…»).

6. Глагол कहना в сочетании с инфинитивом передает значение «приказывать», «велеть». При этом инфинитив выступает с послелогом को, а косвенный объект, на который направлено действие, осложняется послелогом से: लडके से *दुकान* जाने को कहना, लडकी से *कमरा* साफ करने को कहना, हम से दो *कहानियों को* पढने को कहना и т.п. Как видно из примеров, инфинитив может выступать со своим объектом или обстоятельством.

7. समय निकालना «находить время».

8. अंत में «наконец», «в конце концов».

9. फटकार खाना «получить» (*букв.* «съесть») выговор («нагоняй)».

10. मुँह लटकाना «вешать («понурить») голову».

11. केवल हिन्दी का पाठ और भारत के इतिहास पर सेमिनार «только занятия по хинди и семинар по истории Индии». Здесь, как это часто бывает в разговорной практике, опущен предикат होते हैं, который легко восстанавливается из контекста.

12. पिछले हफ्ते «на прошлой неделе». Обстоятельства времени со своими определениями под воздействием языковой практики очень часто утрачивают послелог में или को, о чем свидетельствует косвенная форма изменяемого прилагательного.

13. भाषण करना - именно-глагольное сочетание со значением «произносить речь», «делать доклад», «выступать».

14. संतुष्ट रहना (होना) «оставаться («быть») довольным». Объект при этом глагольном монолите выступает с послелогом से: मुझ (छात्र, सलाह, पुस्तक) से संतुष्ट रहना (होना).

15. प्राकृतिक भूगोल «физическая география».

16. अध्ययन करना - именно-глагольное сочетание со значением «заниматься изучением», «изучать».

17. अभ्यास करना – именно-глагольное сочетание со значением «делать упражнение», «упражняться», «заниматься».

18. खेलकूद का अभ्यास करना «заниматься спортом».

19. फुटबाल खेलना «играть в футбол». Фразы русского языка «играть в теннис, шахматы, футбол» переводятся на хинди без послелога में.

20. Глагольный монолит कम करना имеет следующие основные значения: «сокращать», «уменьшать», «вычитать».

21. साँस लेना «дышать», «делать вздох [«выдох»]).

22. आराम की साँस लेना «облегченно вздохнуть», «перевести дух».

23. तैयारी (तैयारियाँ) करना – именно-глагольное сочетание со значением «заниматься подготовкой», «заниматься приготовлением», «готовить[ся]».

24. घर का काम «домашнее задание», «домашняя работа».

25. एक बार «однажды».

26. खेल खेलना «играть в игру [«игры»]».

27. समय मिलना «выкраиваться» (*о времени*), «иметь время».

28. जी चाहना «хотеться».

29. शक्ति बटोरना «собираться с силами».

30. किसी न किसी तरह «так или иначе», «тем или иным способом». Выступая со своим определением, слово तरह образует обстоятельственные обороты: अच्छी तरह «хорошо» (*букв.* «хорошим способом»), पूरी तरह «полностью» и т.п.

31. काफूर हो जाना «улетучиваться», «исчезать».

32. कुछ भी नहीं मिलता «ничего не получается».

33. मेरे मन कुछ और है विधना के कुछ और «человек предполагает, в бог располагает».

34. भाग्य खुल जाना «улыбаться» (*о судьбе, счастье*), «везти».

35. "तमन्ना" (*букв.* "желание") имя главной героини фильма, давшее название фильму.

36. प्रेम की कहानी «история о любви».

37. प्रभावित होना «находиться под впечатлением». При этом глагольном монолите косвенный объект осложняется послелогом से: फिल्म से प्रभावित होना.

38. Глагольный монолит दूर करना имеет следующие основные значения: «удалять», «прогонять», «ликвидировать».

39. कठिनाइयों को दूर करना «преодолевать трудности».

40. Словосочетание आरंभ करना «делать начало», «начинать» может присоединять объект как непосредственно, так и с помощью послелога का: सप्ताह [का] आरंभ करना. В первом случае это словосочетание выступает как глагольный монолит, во втором – как именно-глагольное сочетание. В хинди имеется целый ряд таких словосочетаний.

पाठ के अभ्यास

१)पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२)हरेक नया शब्द पाँच-पाँच बार लिखिये।

३)अनुवाद कीजिये।

рабочая неделя, на прошлой неделе, трудная неделя, первая неделя года, соглашаться с советом, соглашаться с родителями, быть согласным с преподавателем, делать упражнение к уроку, переводить большое упражнение, заниматься спортом, велеть (сказать) студентам сделать упражнение на грамматику, сказать мальчику сходить в магазин, сказать студенту написать новые слова на классной доске, сказать сестре отдать книгу бабушке, выполнять домашнее задание, завершать рабочую неделю, целый час, полный набор учебников, выполнять работу, выслушать весь рассказ, рассказ о жизни моих родителей, прочитать (написать) рассказ, вынимать одежду из шкафа, исключать из школы (университета), находить время, понимать новую грамматику, понимать слова преподавателя, понимать хинди, хорошо понимать английский язык, понимать родителей, есть индийскую пищу, смотреть в лицо кого-либо, семинар по истории, изучать историю и физическую географию Индии, объяснять географию студентам, выступать на семинаре, оставаться довольным выступлением студента, вернуться на прошлой неделе, легкая грамматика, легкая работа, легкий вопрос,

сделать доклад по истории Индии, изучать физическую географию России, изучать карту Индии, увидеть первый раз индийский кинофильм, заниматься спортом на стадионе, играть в футбол на индийском стадионе, городской стадион, прыгать и бегать на стадионе, завершать обучение в университете, облегчать бремя занятий, вздыхать с облегчением, советовать полный отдых, отдых после работы, вести подготовку к семинару, готовиться к диктанту, трудный день (диктант, язык, урок, семинар), трудная неделя (грамматика), трудное время, выполнять всю работу, собрать все силы, вся жизнь (ночь, школа), совершенно не понимать, совершенно уставший студент, совершенно ясно, уставать от работы, отдать все силы, играть трудную игру, природные силы, начинать с новой силой, готовить новый план, планы на отдых, выполнять план, находиться под впечатлением фильма, трудности учебы, преодолевать трудности, бежать с трудом, радость любви, большая любовь, всепобеждающая любовь, прошлый понедельник (вторник, четверг), прошлая среда (пятница, суббота), прошлое воскресенье, воскресный отдых, субботний вечер, «черная пятница», в среду на прошлой неделе, начинать неделю с понедельника, так или иначе завершать рабочую неделю, говорить верные слова, сделать больше (меньше).

४. अनुवाद कीजिये।

काम का सप्ताह सोमवार से आरंभ करना, कानूनी सलाह से सहमत होना, पिता जी से सहमत होना, भाषा के अभ्यास का अनुवाद करना, समय (दिन, काम,) पूरा करना, योजना (कहानी) पूरी करना, पूरा घंटा, दो घंटे का काम, पाठ (व्याकरण) का अभ्यास, इतिहास की कहानी, कहानी (व्याकरण, हिन्दी भाषा, अध्यापक नी के शब्द) समझना, मुँह लटकाये लौटना, अलमारी से पुस्तकें निकालना, समय निकालना, फटकार खाना (सुनना), किसी से समय निकालने को कहना, लडके से लौट आने को कहना, मुझ से आसान काम पूरा करने को

कहना, केवल दो बार सेमिनार में आना, रूस के प्राकृतिक भूगोल का अध्ययन करना, भारत के मानचित्र का अध्ययन करना, राजधानी का सब से बडा स्टेडियम, स्टेडियम में दौडना और कूदना, खेलकूद का अभ्यास स्टेडियम में करना, पढाई का बोझ कम करना, कठिनाइयों को कम करना, आराम की साँस लेना, लंबी साँस, शाम के समय (पूरा रविवार, दो हफ्ते से) आराम करना, ज्यादा (कम) तैयारियाँ करना, सेमिनार के लिए सारी (पूरी) तैयारियाँ करना, जाने की तैयारियाँ करना, कठिन (आसान, आराम का) हफ्ता, पूरा (सारा) दिन काम करना, भारत का दूरदर्शन, भारत में दूरदर्शन के इतिहास की कहानी, नये खेलों का अध्ययन करना, कम्पयूटर का खेल खेलना, खेलने (काम करने) के लिए समय निकालना, काम से थक जाना, शक्ति देना (पाना, बटोरना), बडी-बडी योजनाएँ बनाना (तैयार करना, पूरी करना), मन में आना, अच्छा भाग्य, दु:ख और सुख देखना, भारतीय लोग (फिल्म, खाना, दूरदर्शन, विश्वविद्यालय), सुख की जगह दु:ख पाना, दु:ख (सुख, प्रेम, आनंद) की कहानी, खेल जीतना, कठिनाइयाँ दूर (कम) करना, नगर से दूर, दूर जाना, इन लोगों से दूर रहना, दूर से आना, जोर से बोलना, कहानी (फिल्म, पुस्तक, भाषण, वकील की सलाह) से प्रभावित होना, सुख (दु:ख) का जीवन, जीवन की कहानी, जीवन का अंत (आरंभ), नया जीवन शुरू करना, प्राकृतिक भूगोल के पाठ के समय भारत के मानचित्र का अध्ययन करना, पढाई नये जोर से आरंभ करना.

५. Выпишите из текста все интенсивные глаголы (पाठ से अवधारक पक्ष की सब क्रियाओं को लिख लीजिये).

६. Согласуйте подлежащее и сказуемое в формах прошедшего совершенного времени (पूर्ण भूत में उद्देश्य और विधेय अन्वित कीजिये).

१)मैं ने सारी शक्ति (बटोरना)। २)हमने उन्हें तीन किताबें (देना)। ३)इन लोगों ने यह खेल अच्छी तरह (खेलना)। ४)मैं ने सेमिनार की तैयारियाँ बिलकुल नहीं (करना)। ५)माता जी ने अलमारी से कुछ कपडे (निकालना)र ६)मैं ने दो कहानियाँ (पढना) पर कुछ न (समझना)। ७)छात्रा ने जोर की फटकार (खाना)। ८)उन्हों ने क्यों मुँह (लटकाना)। ९)विद्यार्थियों ने सारी योजनाओं को (पूरा करना)। १०)मैं ने आज के पाठ के लिए दो अभ्यास (पूरा करना)। ११)वहाँ जाने में दो घंटे (लगना)। १२)मुझे समय बिलकुल नहीं (मिलना)र १३)सेमिनार के समय छात्र ने दो भाषण (करना)। १४)आपने कितने नये शब्द (सीखना)। १५)आप लोग कितना दूर (दौडना)। १६)वह नीचे को (कूदना)। १७)पिता जी हमसे संतुष्ट (रहना)। १८)उन्होंने एक अच्छी भारतीय फिल्म (देखना)। १९)इस काम के लिए मैं ने अपनी सारी शक्ति (बटोर देना)। २०)इस समय मेरा भाग्य (खुल जाना)। २१)मैं ने अच्छी फिल्म (देखना) और पढाई का बोझ (कम करना)। २२) मेरे बूढे दादा ने पिछले साल पेंशन (पाना)। २३)हम इस फिल्म से बहुत प्रभावित (होना)। २४)इन लोगों ने सारी कठिनाइयाँ (दूर करना)। २५)वहाँ मैं ने कुछ परिचित लोगों को (देखना)।

७)रिक्त स्थानों को भरिये।

१)मैं ने इस सेमिनार के लिए समय नहीं ...। २)इसलिए मैं एक बडी ... खायी और ... ... घर लौटा। ३)अध्यापिका जी ने हम से दो नयी ... को पढने को कहा। ४)पढाई से मैं इतना ... गया कि एक अभ्यास ... नहीं किया। ५)पहला अभ्यास बहुत कठिन था पर दूसरा अभ्यास कुछ ... है। ६)... हफ्ते हमने सारा काम ... किया। ७)पिछले हफ्ते मैं इतना व्यस्त था कि ... बिलकुल नहीं देखा। ८)मैं भारत के ... से बहुत प्रभावित हूँ। ९)जो लोग ... का अध्ययन करते हैं वे आम तौर पर अनेक

मानचित्र देखते हैं। १०)विश्वविद्यालय में हमने पहली बार भारत का ... देखा। ११)स्टेडियम जाना ... बिलकुल नहीं चाहता। १२)सारी योजनाएँ ... हो गयीं। १३)हफ्ते के अंत में विद्यार्थियों ने सारी ... बटोर ली। १४)अंत में मेरा ... खुल गया। १५)उसे दु:ख की जगह ... मिला। १६)स्टेडियम में हमने ... का अभ्यास किया। १७)हफ्ते के अंत में विद्यार्थियों ने आराम की ... ली। १८)इतने में मेरा भाग्य ... गया। १९)जब दु:ख की ... सुख मिलता है तो बडा आनंद भी आता है। २०)सही ... तब आता है जब कठिनाइयाँ दूर हो जाती हैं। २१)मैं इस ... की कहानी से बहुत प्रभावित हूँ। २२)अच्छी तरह आराम करने के बाद ... का बोझ कम हुआ। २३)टेलीविजन को हिन्दी में ... कहते हैं। २४)इस काम के लिए पूरे दो घंटे ...। २५)मुझे समय बिलकुल नहीं ...। २६)छात्र ने सेमिनार में बहुत अच्छा ... किया और अध्यापक जी उससे ... रहे। २७)यहाँ हम ... भूगोल का अभ्ययन करते हैं। २८)मैं विश्वविद्यालय से ... रहता हूँ, इसलिए वहाँ से लौटने में एक घंटा ... है। २९)सब कठिनाइयों को ... करना आसान काम नहीं है। ३०)नया ... आरंभ करना भी आसान नहीं होता।

८. अनुवाद कीजिये।

Рабочая неделя начинается с понедельника. Все говорят, что понедельник очень трудный день. Я с этим согласен. Сегодня я встал в семь часов. Поел и отправился в университет. Он находится далеко от моего дома и мне требуется целый час, чтобы прибыть туда до девяти часов утра. Я вошел в аудиторию и поздоровался со студентами нашей группы. Мы изучаем Индию, ее историю и географию. Кроме этого, мы изучаем язык хинди и английский язык. В воскресенье я сделал большое домашнее задание по языку хинди. Я перевел два больших упражнения и выучил новые слова. Затем я прочитал большой рассказ на английском языке и очень мало, что понял. Это был

очень трудный рассказ. В нем было много новых слов и очень трудная грамматика. Преподавательница сказала нам прочитать два рассказа, но я выкроил время только для одного. Я понял, что это был рассказ о любви юноши и девушки, но я совсем не понял конец рассказа.

Во вторник я вытупал на двух семинарах. Первым был семинар по физической географии Индии. Я хорошо изучил карту Индии, и преподаватель остался довольным моим выступлением. Во время второго семинара, а это был семинар по истории Индии, после моего доклада я ответил на много вопросов.

По средам студенты нашей группы занимаются физкультурой. Мы приходим на наш новый стадион. Там мы бегаем, прыгаем, играем в футбол и другие игры и немного разгружаемся от тягот занятий.

Четверг для нашей группы самый легкий день, потому что у нас всего два урока: язык хинди и история России. В школе я много занимался историей России и теперь я не трачу много времени на подготовку к семинару. По хинди мы изучаем третий урок. Это рассказ о нашей рабочей неделе. Как (किस तरह) мы учимся, как отдыхаем. Поэтому в четверг можно перевести дух.

В пятницу совсем не хочется учиться. Два занятия по языкам и еще трудный семинар по истории телевидения. Хочется убежать домой, но я собираю все свои силы и делаю все задания.

В субботу мы не занимаемся. В этот день я готовлю свои доклады для семинаров. Вечером я смотрю телевизор или играю в какую-нибудь компьютерную игру.

В воскресенье я занимаюсь домашними делами. Убираю свою комнату, хожу в магазин. Иногда судьба улыбается мне, и я ничего не делаю.

В прошлое воскресенье были очень большие планы: я хотел посмотреть индийский фильм, но верно говорят, что «человек предполагает, а бог располагает». К нам приехали бабушка с дедушкой, и все мои планы улетучились.

Я все время борюсь с трудностями, а так хочется просто отдохнуть. Но я не вешаю голову и с новой силой начинаю новую неделю.

९. अनुवाद कीजिये।

क. आज सोमवार है। घंटी बज गयी, दरवाजा खुला और अध्यापिका जी कमरे में आयीं। हम सब उठ गये और हमने उनसे नमस्ते भी कहा। अध्यापिका जी ने हम लोगों से बैठने को कहा और पाठ आरंभ हुआ। हमने घर में एक लंबा अनुवाद पूरा किया। इसमें अनेक नये शब्द थे जिनको हमने सीख लिये। अध्यापिका जी ने हमसे व्याकरण का अध्ययन करने को भी कहा पर इस काम के लिए मैंने समय नहीं निकाला। व्याकरण काफी बडा और कठिन है। अध्यापिका जी ने इसे हमें दो बार समझाया, पर अब तक इसमें सब कुछ साफ नहीं है। पिछले हफ्ते एक विद्यार्थी ने व्याकरण का अध्ययन नहीं किया और बडी-लंबी फटकार खायी। इसके बाद वह मुँह लटकाये घर गया।

ख. मेरे लिए अँग्रेजी भाषा काफी कठिन है। मैं शब्दरु व्याकरण - सब कुछ सीखता हूँ पर अध्यापिका जी मुझसे संतुष्ट नहीं होतीं। मैं बार-बार फटकारें सुनता हूँ। आज भी मैंने सब शब्द सीख लिये, कृदंतों के सब रूपों का सही अनुवाद किया पर वे मेरे जवाब से फिर संतुष्ट नहीं थीं। उन्होंने कहा: “आप पाठ के लिए पूरी तैयारियाँ नहीं करते और व्याकरण ठीक तरह से नहीं समझते”। एक और बार फटकार!

ग. आज सेमिनार के समय मैंने भारत के इतिहास पर अच्छा भाषण किया। सब विद्यार्थी और अध्यापक जी इससे संतुष्ट रहे। मैंने इस इतिहास की अनेक पुस्तकें पढीं और बहुत कुछ समझ लिया। भारत विशाल है और इसका इतिहास भी विशाल है। सेमिनार के अंत में हमने अध्यापक जी से भारत के इतिहास पर अनेक सवाल किये जिनका उन्होंने सही जवाब दिया।

घ. मंगलवार की सुबह को खेलकूद का पाठ था। हम स्टैडियम आये, बहुत दौडे, बहुत कूदे। लडकों ने फुटबाल खेला। हमारी हिन्दी कक्षा के लडकों ने खेल जीत लिया! लडकियाँ उनके खेल से बहुत प्रभावित हुईं। हम सब ने पढाई का बोझ कुछ कम किया। हम सब को बडा आनंद आया।

च. जीवन में सुख-दु:ख सब मिलता है। जब हम कोई न कोई फटकार खाते हैं तो हमें दु:ख होता है। जब लोग हम से संतुष्ट होते हैं तो बडा आनंद आता है, सुख मिलता है। हम हर दिन दु:ख की जगह सुख पाना चाहते हैं, पर सही कहते हैं कि मेरे मन कुछ और है विधना के कुछ और...

छ. १)मैंने इस काम के लिए सारी शक्ति बटोर ली। २)लडका घर दौड आया और खाने पर बैठ गया। ३)विद्यार्थियों ने भारतीय इतिहास की एक नयी कहानी सुन ली और इससे काफी प्रभावित हो गये। ४)अंत में नया व्याकरण साफ हो गया। ५)मैंने किसी न किसी तरह यह अभ्यास पूरा कर लिया। उन्होने सारी कठिनाइयाँ दूर कर दीं। ६)जब भाग्य खुल जाता है तो बडा आनंद आता है। पर भाग्य अक्सर नहीं खुलता। ७)हमारे विश्वविद्यालय के छात्रों ने फुटबाल खेला और खेल जीत लिया। ८)"जोर से बोलिये, हम सुनते नहीं"। मैंने जोर से ये शब्द बोल दिये और इन्होंने सुन लिया। ९)आज मैं ने जो फिल्म देखी उससे मैं बहुत प्रभावित हो गया। प्रेम सब कठिनाइयों को दूर करता है। १०)काम का सप्ताह समाप्त हुआ और हम सब ने आराम और आनंद की साँस ली।

१०. हिन्दी में सवालों का अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

1)С какого дня начинается Ваша рабочая неделя? 2)Для Вас понедельник – трудный день? 3)Какой (कौन सा) день недели для Вас самый легкий? 4)В какие дни недели бывают за-

нятия по двум языкам? 4)Какой язык для Вас более трудный: хинди или английский? 5)В какие дни бывают семинары по истории Индии? 6)Сколько раз в неделю бывают семинары по российской истории? 7)Часто ли Вы отвечаете на семинарах? 8)Довольны ли преподаватели Вашими ответами? 8)В какой день Вы занимаетесь физкультурой? 9)Где Вы занимаетесь физкультурой? 10)Что Вы делаете на стадионе? 11)Играете ли Вы в футбол? 12)Кто победил в игре на прошлой неделе? 13)Как (किस तरह) Вы уменьшаете бремя занятий? 14)В какой день недели Вы облегченно вздыхаете? 15)Вы готовы к новому семинару? 16)Как Вы к нему готовились? 17)Смотрите ли Вы индийское телевидение? 18)Слушаете ли вы индийское радио? 19)Устаете ли Вы от занятий? 20)Чего хочет Ваша душа? 21)Собираете ли Вы все свои силы, чтобы идти на занятия? 22)Сколь часто расстраиваются Ваши планы отдохуть в воскресенье? 23)Как Вы преодолеваете трудности учебы? 24)Видели ли Вы какой-нибудь индийский кинофильм? 25)Как часто Вам улыбается судьба?

१०)काम के सप्ताह की कहानी कहिये।

११)बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

सुरेश: नमस्ते, रमेश!
रमेश: नमस्ते, सुरेश!
सुरेश: कैसे हो, तुम?
रमेश: मैं अच्छी तरह हूँ।
सुरेश: आज क्या-क्या पाठ थे?
रमेश: आज रूसी और अँग्रेजी के पाठ थे।
सुरेश: इनमें आप लोगों ने क्या किया?
रमेश: अनेक काम किये। पढा, सुना, अनुवाद और अभ्यास किये, रूसी क्रियाओं के रूप बनाये, सवालो का जवाब दिया। बहुत काम था।

सुरेश: रूसी अध्यापक आप लोगों से संतुष्ट थे?
रमेश: हाँ, बहुत। हमने अच्छी तैयारियाँ कीं।
सुरेश: अँग्रेजी भाषा कौन पढाता है?
रमेश: एक अँग्रेजी अध्यापिका। आज उन्होंने हमें जो व्याकरण समझाया, उसे हम कम समझे।
सुरेश: क्यों?
रमेश: बहुत नये शब्द और नये रूप थे। अँग्रेजी बहुत कठिन भाषा है, इतने रूप, इतनी क्रियाएँ...
सुरेश: क्या वह रूसी से भी मुश्किल है?
रमेश: नहीं भाई जी, नहीं, रूसी सब से कठिन भाषा है। उसमें लिखना और बोलना बहुत मुश्किल है। अँग्रेजी इससे अधिक आसान है। न इतने रूप, न इतने शब्द।
सुरेश: रूसी इतिहास कौन पढाता है?
रमेश: एक भारतीय अध्यापक। इन्होंने रूस में इसके इतिहास का अध्ययन किया और हमे इसे अच्छी तरह समझाते हैं। मैंने रूसी इतिहास के समिनार के समय अनेक भाषण किये। अध्यापक जी मुझ से काफी संतुट रहे।
सुरेश: तुम रूस में कितने बार गये?
रमेश: एक बार।
सुरेश: कहाँ गये?
रमेश: केवल मास्को में।
सुरेश: क्या मास्को बडा नगर है?
रमेश: हाँ, भाई जी, विशाल नगर है।
सुरेश: क्या दिल्ली (Дели) से बडा है?
रमेश: काफी बडा है।
सुरेश: वहाँ कहाँ पढे?
रमेश: मास्को विश्वविद्यालय में।
सुरेश: तो भाग्य खुल गया?

रमेश: हाँ, भाई, बडा आनंद आया, इस तरह का सुख जीवन में एक बार मिलता है।

सुरेश: अच्छा, भाई, समय कम है, इसलिए नमस्ते कहता हूँ।

रमेश: नमस्ते।

१२. संख्याओं को याद कीजिये।

२१ इक्कीस, २२ बाईस, २३ तेईस, २४ चौबीस, २५ पचीस, २६ छब्बीस, २७ सत्ताईस, २८ अडाईस, २९ उनतीस, ३० तीस।

УРОК 4

व्याकरण

Разряды местоимений

В хинди различаются следующие разряды местоимений:

Личные: मैं, तू, हम, तुम, आप.

Лично-указательные: यह-ये-ऐसा-इतना, वह-वे-वैसा-उतना.

Вопросительные: क्या, कौन-कौनसा-कैसा-कितना.

Притяжательные: मेरा, तेरा, हमारा, तुम्हारा, इसका, उसका, इनका, उनका, आपका, अपना «свой».

Относительные: जो-जैसा-जितना.

Относительно-притяжательные: जिसका.

Вопросительно-притяжательные: किसका.

Неопределенные: कोई, कुछ, कई.

Определительные: सब, हर, सारा, आप (स्वयं, खुद) «сам».

По своим синтаксическим функциям и по характеру формоизменения местоимения подразделяются на:

местоимения-существительные: मैं, तू, हम, तुम, आप, यह (वह) «он», «она», «оно», ये (वे) «они», कोई “кто-то”, “кто-либо”, कौन “кто”?, जो “кто» и др.

местоимения-прилагательные: यह «этот», वह «тот», ये (वे) «те», कोई «какой-нибудь», «какой-либо», कौन «какой», जो “который”, मेरा, तेरा, सारा, किसका, जिसका и др.;

местоимения-числительные: इतना, उतना «сколько»Б «столько», कितना «сколько?», जितना «сколько».

Местоимения-прилагательные указывают на качество предмета, а местоимения-числительные – на количество предметов: ऐसे लोग आये जिनको मैं देखना चाहता था, इतने लोग आये कि बैठने की जगह नहीं थी, उसने मुझे वैसी किताब दी

जैसी मैं चाहता था, जितने शब्द अध्यापक जी ने लिखने को कहा मैंने उतने लिखे, यह लडका इतना (उतना) लंबा नहीं है जितनी उसकी बहन.

Следует помнить различие в употреблении двух вопросительных местоимений कैसा и कौनसा. Первое используется при вопросе о качестве предмета, а второе – при вопросе, связанном с необходимостью выделить предмет из числа однородных: आज कैसा दिन है? आज अच्छा दिन है, но आज कौनसा दिन है? आज सप्ताह का तीसरा दिन है, आज सोमवार है.

Местоимение क्या в позиции определения указывает не на качество предмета и не выделяет его из состава однородных предметов, а предусматривает ответ о функциональном назначении предмета: यह क्या किताब है? «что это за книга?» - यह हिन्दी की किताब है.

Некоторые местоимения имеют соотносительные пары среди наречий (отместоименных наречий) и союзных слов:

यह-ऐसा-इतना-यहाँ-अब वह-वैसा-उतना-वहाँ-तब,

जो-जैसा-जितना-जहाँ-जब, कौन-कैसा-कितना-कहाँ-कब.

В приведенной таблице второе слово указывает на качество предмета, третье – на количество предметов, четвертое – на место действия и четвертое – на время действия: उसने अब यहाँ ऐसी किताब (इतनी किताबें) देखी (देखीं) जिसको (जिनको) वह देखना चाहता था, वह कब और कहाँ आया? «когда и куда он пришел», उसने कब और कहाँ इतनी किताबें देखीं?, छात्र तब वहाँ आया जब पाठ आरंभ हुआ.

Повелительное наклонение

Повелительное наклонение в хинди образуется на базе местоимений 2 лица ед. и мн. числа: तू, तुम и आप.

Повелительное наклонение 2 лица ед. числа равно по форме основе глагола: उठ «встать!», बैठ «сесть!».

Форма повелительного наклонения при местоимении तुम образуется присоединением к основе глагола окончания ओ: उठो «встань, встаньте!», बैठो «сядь, сядьте!».

Форма повелительного наклонения при местоимении आप образуется присоединением к основе глагола окончания इये: उठिये «встаньте [пожалуйста]!», बैठिये «сядьте [пожалуйста]!».

В современном хинди наиболее употребительными являются две последние формы. Форма с местоимением तू используется весьма редко и чаще всего при обращении к животным: आ «иди сюда!», जा «пошел прочь!» и т.п. Эта форма является наименее вежливой.

Форма с местоимением तुम в большинстве случаев выступает аналогично форме повелительного наклонения русского языка с местоимением «ты» (обращение старших к младшим, дружеское обращение равных по положению людей и т.п.). Может использоваться при обращении к одному или нескольким лицам: रमेश, तुम जाओ, तुम लोग बैठो.

Форма с местоимением आप является самой употребительной формой вежливого обращения особенно между незнакомыми людьми. Также может относится к одному или нескольким лицам: शीला जी, आप बैठिये, छात्रो, आप बैठिये.

Следует помнить, что от некоторых глаголов последняя форма повелительного наклонения образуется присоединением окончания ईजिये к первому согласному звуку основы: कीजिये, लीजिये, दीजिये.

В отрицательных предложения с формами повелительного наклонения выступают отрицательные частицы न, नहीं, मत. Последняя частица используется только в повелительном наклонении, передавая категорический запрет: मत जाओ (जाओ मत) «не смей уходить!» Частица न используется преимущественно с самой вежливой формой на इये: वहाँ न जाइये «не ходите туда, пожалуйста». Частица नहीं имеет нейтральную окраску.

Продолженное причастие

Продолженное причастие представлено в хинди аналитической формой, состоящей из основы глагола и глагольного слова रहा (омоформ ПСВ от глагола रहना): कर + रहा = कर रहा «делающий», लिख + रहा = लिख रहा «пишущий» и т.п. В предложении глагольное слово функционирует как изменяемое прилагательное, регулярно согласуясь со своим определямым: लिख रहा लडका, लिख रहे लडके, लिख रही लडकी (लडकियाँ).

Продолженное причастие выражает процессный признак предмета на определенном отрезке времени, на что указывает форма предиката: कापी में कुछ लिख रहा छात्र हिन्दी सीखता है «пишущий [сейчас] что-то в тетради студент изучает хинди», कापी में कुछ लिख रहा छात्र हिन्दी सीखता था «писавший [в тот момент] что-то в тетради студент изучал хинди».

Настоящее время момента речи

Данная форма времени образуется сочетанием продолженного причастия со спрягаемыми формами глагола-связки है. При этом связка согласуется с субъектом в лице и числе, а причастие в роде и числе (последнее только в муж. роде): मैं घर जा रहा हूँ «я иду домой [сейчас, в данный момент]», आप क्या कर रहे हैं? «что Вы делаете [в данный момент]?» – मैं रेडियो सुन रहा हूँ «я слушаю радио».

Настоящее время момента речи выражает действие, происходящее в момент речи. Этим оно отличается от настоящего общего (обычного) времени, которое чаще всего передает процессное состояние предмета, которое может охватывать весь временной план настоящего времени: लडका स्कूल जाता है «мальчик ходит в школу» и लडका स्कूल जा रहा है «мальчик

идет в школу», रूसी लोग रूस में रहते हैं «русские живут в России», но अब मैं एक नयी इमारत में रह रहा हूँ «сейчас я живу в новом доме».

В литературе данная форма имеет и другое название: «настоящее продолженное время».

Следует помнить, что в отрицательных предложения глагол-связка может опускаться: अब लडकियाँ नहीं लिख रहीं, अब वे लोग रेडियो नहीं सुन रहे.

Настоящее совершенное время (перфект)

Настоящее совершенное время образуется сочетанием ПСВ с личными формами глагола-связки ह. При этом непереходное ПСВ согласуется с субъектом, а переходное ПСВ - с подлежащим в роде и числе, а связка – в лице и числе.

Настоящее совершенное обозначает прошедшее результативное состояние, актуальное для более позднего временного плана – плана настоящего. Оба компонента предиката привносят свое значение форме: ПСВ – значение результативного состояния, а связка – значение настоящего времени: मैं मास्को में आया हूँ «я приехал в Москву [и я теперь в Москве]» (*букв.* «я есмь приехавший в Москву»), मैं ने एक छात्र को यह किताब दी है «я отдал эту книгу одному студенту [и она сейчас у него]» (*букв.* «мною книга есть дана одному студенту»), लडकी विदेश गयी है «девушка уехала за границу [и теперь она там]», इन लागों ने एक अच्छा मकान बनाया है «эти люди построили хороший дом [и он до сих пор стоит]» (*букв.* «этими людьми хороший дом построен есть»).

В глаголах, выражающих состояние, совершенное в прошлом действие продолжается и после момента речи: लडका कुरसी पर बैठा है «мальчик сидит на стуле [т.е. мальчик сел на стул до момента речи и продолжает сидеть на нем и после момента речи]» (*букв.* «мальчик есть севший на стул»), अब मैं भी

थक गया हूँ «теперь я тоже устал [т.е. устал раньше и остаюсь уставшим и теперь]» (*букв.* «я есмь уставший»).

В составе именного сказуемого перфектная связка указывает на то, что признак предмета, возникший в прошлом, сохраняет свое значение и после момента речи: खाना तैयार हुआ है «еда готова» (*букв.* «еда есть бывший готовый»), कमरा साफ हो गया है «комната убрана» (*букв.* «комната есть бывший чистый»).

При образовании форм настоящего совершенного времени от переходных глаголов также различаются субъектная, объектная и нейтральная конструкции: अध्यापक जी आये हैं, अध्यापक जी ने नयी किताब लिखी है, अध्यापक जी ने हिन्दी कक्षा के एक छात्र को देखा।

Усилительно-ограничительные частицы

Данные частицы сообщаю отдельному слову дополнительные смысловые оттенки, усиливая или ограничивая его значение. К таким частицам относятся: तो «то», «ведь»; ही «именно», «только», «же», «ведь», «едва»; भी «также», «даже», «тоже», «и»; केवल «только», «лишь»; भर «весь», «только», «лишь».

Словообразовательный суффикс इक

С помощью суффикса इक от основ существительных образуются имена прилагательные. При этом первый гласный основы фонетически изменяется: краткий гласный звук **а** становится долгим, звуки **и** (краткий и долгий) превращается в **ай**, звуки **у** (краткий и долгий) – в **ау**, звук **э** – в **ай**, звук **о** – в **ау**, звук **ау** – в **аав**: संस्कति «культура» - सांस्कृतिक «культурный», इतिहास «история» – ऐतिहासिक «исторический», उद्योग «промыш-

ленность» – औद्योगिक «промышленный», सेना «армия» - सैनिक «военный», लोक «мир» - लौकिक «мирской».

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

क. १)यह क्या किताब है? यह हिन्दी की किताब है। वह कैसी है? वह अच्छी है। यह कौनसी किताब है? वह जो मेज पर है। २)आज क्या दिन है? आप नये साल का दिन है। वह कैसा है? वह बहुत अच्छा है। यह कौनसा दिन है? यह सोमवार, यानी सप्ताह का पहला दिन है। ३)यह क्या इमारत है? यह स्कूल की इमारत है। वह कैसी है? वह ऊँची और रोशन है। यह कौनसी इमारत है? यह सडक की सब से बडी इमारत है। ४)यह क्या कमरा है? यह बैठक है। वह कैसा है? बैठक बडी और रोशन है। यह कौनसा कमरा है? यह फ्लेट में सब से बडा कमरा है। ५)यह क्या नगर है? यह राजधानी है। वह कैसा है? वह बहुत बडा और साफ है। यह कौनसा नगर है? यह रूस का सब से बडा नगर है।

ख. १)अध्यापक जी कब कमरे में आते हैं? जब घंटी बजती है। २)पाठ कब आरंभ होता है? जब अध्यापिका जी कमरे में आती हैं। ३)पाठ कब समाप्त होता है? जब घंटी बजती है। ४)तुम काम पर कब जाते हो? जब जी चाहता है। ५)आप घर कब लौट आते हैं? जब रात आती है। ६)वे लोग कहाँ रहते हैं? वहाँ, जहाँ नयी सडक शुरू होती है। ७)ये छात्र कहाँ पढते हैं? यहाँ, जहाँ हम भी पढते हैं। ८)ये छात्राएँ कहाँ जाती हैं? वहाँ, जहाँ हम भी जाते हैं। ९)ये लोग कौनसी इमारत में पेंशन पाते हैं? उस इमारत में जहाँ सब लोग पेंशन पाते हैं। १०)यह दुकान कौनसी सडक पर है? उस सडक पर जहाँ हम रहते हैं।

२. अनुवाद कीजिये।

1)кто-то – никто, кому-то – никому, чей-то – ничей, какой-то – никакой, на ком-то – ни на ком, не чем-то – ни на чем, что – ничто. 2)Когда (कब) преподаватель входит в класс? Когда звенит звонок. 3)Когда Вы возвращаетесь домой? Когда наступает ночь. 4)Когда наступает среда? Когда кончается вторник. 5)Когда преподаватель бывает доволен Вами? Когда мы хорошо отвечаем на вопросы. 6)Где он живет? Где начинается улица. 7)Где он работает? В том же месте, где и мой отец. 8)Куда он уехал? Туда, где живут мои родители.

३.अनुवाद कीजिये।

1)сядь-сядьте-садитесь, пожалуйста; встань-встаньте-вставайте, пожалуйста; уходи-уходите-уходите пожалуйста; пиши-пишите-пишите, пожалуйста; вернись-вернитесь-возвращайтесь, пожалуйста; открой-откройте-откройте, пожалуйста; дай-дайте-дайте, пожалуйста; возьми-возмити-возмите, пожалуйста; делай-делайте-делайте, пожалуйста.

४. Образуйте три формы повелительного наклонения от следующих глаголов (निम्नलिखित क्रियाओं के आज्ञार्थ रूप बन(इये)।

आना, पढना, बोलना, कहना, निकालना, खेलना, दौडना, कूदना, रहना, सीखना, समझना, समझाना, खाना, लटकाना, बटोरना, पढाना.

५.अनुवाद कीजिये।

१)मैं घर जा रहा हूँ। २)वह काम पर जा रही है। ३)लडकियाँ अब खा रही हैं। ४)पिता जी काम से लौट रहे हैं।

५)मेरे माँ-बाप भारत जा रहे हैं। ६)अशोक कहाँ जा रहा है? ७)सीता कब मास्को जा रही है? ८)क्या रमेश भी मास्को जा रहा है? ९)रमेश के घर कौन आ रहे हैं? १०)छात्र अब क्या कर रहा है? वह कुछ लिख रहा है। ११)लडकी कुरसी पर बैठ रही है। १२)लडका अब नहीं लिख रहा है। १३)क्या तुम कुछ लिख रहे हो? जी नहीं, मैं कुछ भी नहीं लिख रहा [हूँ]। १४)आप क्यों नहीं खेल रहे? मैं बहुत थक गया। १५)तुम कहाँ दौड रहे हो? घर।

६. Сравните (तुलना कीजिये)।

वह हर दिन स्कूल जाता है	वह अब स्कूल जा रहा है
छात्रा हर सुबह खिडकी खोलती है	छात्रा अब खिडकी खोल रही है
ये छात्र हिन्दी में अच्छी तरह लिलते हैं	ये छात्र अब इमला लिख रहे हैं
हर शनिवार वे फुटबाल खेलते हैं	अब वे फुटबाल खेल रहे हैं
लोग स्टेडियम में आम तौर पर दौडते हैं	अब वह घर दौड रहा है
हम हिन्दी में बहुत किताबें पढते हैं	अब मैं एक नयी किताब पढ रहा हूँ
सुबह को घंटी बजती है और पढाई आरंभ होती है	अब घंटी बज रही है और पढाई आरंभ हो रही है
वे यहाँ नया घर बनाते हैं	वे अब नया घर बना रहे हैं
आप इनके घर अक्सर आते हैं?	अब मैं इनके घर आ रहा हूँ
हर दिन हिन्दी का पाठ होता है	अब हिन्दी का पाठ हो रहा है

७.अनुवाद कीजिये।

क. १)मेरे दादा-दादी मास्को आये हैं। २)वह घर दौड आया है। ३)डाक्टर जी गये हैं या नहीं? ४)हम बैठक में जमा हो गये हैं। ५)मैं ने सुबह से कुछ नहीं खाया है। ६)इनके परिवार के लोगों ने एक अच्छा मकान बनाया है जिसको आप अब देख रहे हैं। ७)सुरेश अशोक के घर गये हैं। ८)माता जी ने खाना तैयार किया है। ९)मैंने सब नये शब्द कापी में लिख लिये हैं। १०)आज शाम को मैंने एक अच्छी फिल्म देखी है।

ख. अध्यापिका: मैं दरवाजे के पास आ रही हूँ और उसको खोल रहा हूँ। अब मैंने इसको खोला है। तो मैं ने क्या किया है?

विद्यार्थी: आपने अब दरवाजा खोला है।

अध्यापिका: अब मैं खिडकी के पास जा रहा हूँ। मैं खिडकी भी खोलना चाहता हूँ और इसे खोल रहा हूँ। अब दरवाजे से क्या हुआ है?

विद्यार्थी: अब वह खुला है।

अध्यापिका: रीता, ब्लैक बोर्ड पर नये शब्द लिखिये।

रीता ब्लैक बोर्ड पर नये शब्द लिख रही है।

अध्यापिका: क्या रीता ने ये शब्द ठीक लिखे हैं?

विद्यार्थी: बिलकुल सही लिखे हैं।

अध्यापिका: क्या रमेश भारत से लौटा है?

विद्यार्थी: नहीं वह अब लौट रहा है।

अध्यापिका: मैं आपको धन्यवाद दे रही हूँ और जा रही हूँ।

पाठ

राजधानी

देश का सब से महत्वपूर्ण नगर राजधानी है। वह देश का प्रधान नगर इसलिए कहलाता है कि इसमें देश का शासन है, संसद है, राजा या राष्ट्रपति हैं। कई ऐसी राजधानियाँ हैं जो इस के साथ-साथ देश का सांस्कृतिक, आर्थिक, वैज्ञानिक और व्यापारिक केंद्र भी होती हैं।

मास्को ऐसी ही राजधानी है। इस में शासन के अंगों के अलावा दसियों थियेटर और म्यूजियम हैं, अनेक बडे-बडे कारखाने हैं, अनगिनत व्यावसायिक कंपनियाँ और बैंक हैं। मास्को देश का सब से बडा रेलवे जंकशन है। मास्को पाँच सागरों की बंदरगाह भी कहते हैं क्योंकि वह नहरों के जाल से असल में पांच सागरों से जुडा है। मास्का नगरे मास्को नदी के दोनों तटों पर फैला है। सुंदर और लंबे पुल इन तटों को मिलाते हैं।

मास्को पुराना ऐतिहासिक नगर है जिसकी स्थापना बारहवीं सदी में हुआ। पंद्रहवीं सदी से मास्को रूसी राज्य की राजधानी हो गया। सन् १९९१ से वह रूसी परिसंघ की राजधानी है।

मास्को के केंद्र में क्रेमलिन है जो रूसी वास्तुकला का एक सुंदर नमूना है।

मास्को में अनेक ऐतिहासिक स्थान और इमारतें हैं जिन में विशाल चौक, गिरजेघर, संग्रहालय, चित्रशालाएँ आदि हैं।

मास्को में बहुत बडा निर्माण कार्य हो रहा है। नयी रिहायशी इमारतें और नये होटलों, अस्पतालों, बैंकों तथा निजी कंपनियों के भवन बन रहे हैं।

मास्को में अनेक सुपरमार्केट यानी विशाल बाजार हैं जिनके भीतर भिन्न-भिन्न दुकानें हैं, कपडों, जूतों, किताबों, घरेलू चीजों आदि की।

मास्को में रूसी विज्ञान अकादेमी के अलावा एक हजार से ज्यादा वैज्ञानिक संस्थान और सौ से अधिक विश्वविद्यालय तथा कालेज हैं। इन में सब से बडा है मास्को विश्वविद्यालय जो सारी दुनिया में प्रसिद्ध है।

मैं एक विश्वविद्यालय में पढता हूं जिसका नाम है मास्को राजकीय अंतर्राष्ट्रीय संबंधों का विश्वविद्यालय। हम इसको संक्षेप में "म्गिमो" कहते हैं। "म्गिमो" विदेश मंत्रालय से जुडा है। यहाँ मैं हिन्दी और अँग्रेजी भाषाओं, रूस और भारत के इतिहास और भूगोल, अंतर्राष्ट्रीय संबंधों के इतिहास तथा अनेक दूसरे विषयों का अध्ययन करता हूँ। हमारा विश्वविद्यालय उपग्रह के द्वारा भारत के दूरदर्शन से जुडा है इसलिए हम रोजाना दूरदर्शन का एक चैनल देखते हैं और भारत में जो भी घटनाएं होती हैं हम इनकी जानकारी पाते हैं। इंटरनेट की सहायता से हम भारत की काफी जानकारी भी पाते हैं।

हमारे विश्वविद्यालय में अनेक विदेशी छात्र पढते हैं जो विभिन्न देशों से आये हैं। वे रूसी भाषा, रूस के इतिहास तथा रूस संबंधी अनेक विषयों का अध्ययन करते हैं।

अब हमारा विश्वविद्यालय संसार भर में काफी प्रसिद्ध हो गया है। विश्व के कोने-कोने से हमारे यहाँ राजनीतिज्ञ आते हैं जो विद्यार्थियों के सामने भाषण देते हैं। इन में राष्ट्रपति, प्रधान मंत्री, विदेश मंत्री हैं।

हम मास्कोवासी अपनी राजधानी को बहुत पसंद करते हैं। वह संसार के सुदरतम नगरों में से एक है।

नये शब्द

अंग **анг** *м* 1)тело 2)часть 3)орган

अंतर्राष्ट्रीय **антарраштриийа** международный

अकादेमी **акаадемии** *ж* академия

अनगिनत **ангинат** бесчисленный

असल **асал** *м* суть, сущность

अस्पताल **аспатаал** *м* больница, госпиталь

आदि **аади** и так далее, и другие

आर्थिक **аартhик** экономический

इंटरनेट **интарнет** *м* интернет

उपग्रह **упграh** *м* спутник

ऐतिहासिक **айтиhаасик** исторический

ऐसा **айсаа** такой; подобный

कई **каии** несколько

कहलाना **каhлаанаа** *нп.* называться

कारखाना **каар<u>k</u>hаанаа** *м* фабрика, завод

कार्य **каарйа** *м* дело, работа; цель, задача

कालेज **кааледж** *м* высшее учебное заведение; колледж

केंद्र **кендр** *м* центр

कोना **конаа** *м* 1)угол 2)край, конец

क्रेमलिन **кремлин** *м* кремль

गिरजाघर **гирджаагhар** *м* церковь (*здание*)

घटना **гhatнаа** *ж* событие, случай

घरेलू **гhарелуу** домашний

चित्रशाला **читрашаалаа** *ж* картинная галерея

चीज **чииз** *ж* вещь, предмет

चैनल **чайнал** *м* канал (*связи*)

जंकशन **джанкшан** *м* [транспортный] узел

जानकारी **джаанкаарии** *ж* информация, знание

जाल **джаал** *м* сеть

जुडना **джуrнаа** *нп.* соединяться; связываться

जूता **джуутаа** *м* ботинок, туфля

तट **тat** *м* берег

थियेटर **тhийеtар** *м* театр

दुनिया **дунийаа** *ж* мир, вселенная

देश **деш** *м* страна, государство

द्वारा: के ~ *послелог* про помощи, посредством, через

नदी **надии** *ж* река

नमूना **намуунаа** *м* модель, образец

नहर **наhар** *ж* канал (*оросительный*)

निर्माण **нирмаа<u>н</u>** *м* строительство

परिसंघ **парисангh** *м* союз, федерация

पसंद **пасанд 1.** приятный **2.** *ж* выбор

पुराना **пураанаа** старый, древний

पुल **пул** *м* мост

प्रधान **прадhаан** главный

प्रसिद्ध **прасиддh** известный

फैलना **пhайлнаа** *нп.* распространяться, простираться

बंदरगाह **бандаргааh** *м/ж* порт, гавань

बाजार **баазаар** *м* рынок, базар

भर **bhар** весь, целый

भवन **bhаван** *м* здание, дом

भिन्न **bhинн** различный, разный

भीतर **bhитар** 1)внутри 2) के ~ *послелог* внутри, в

मंत्रालय **мантраалай** *м* министерство

मंत्री **мантрии** *м* министр

महत्वपूर्ण**маhатвапуурн** важный

मिलाना **малаанаа** *п* соединять; связывать

म्यूजियम **мйузийам** *м* музей

राजकीय **раджкиийа** государственный

राजनीतिज्ञ **раджниитигйа** *м* политик, политический деятель

राष्ट्रपति **рааштрапати** *м* президент

राजा **рааджаа** *м* раджа, король, князь

राज्य **раджйа** *м* государство

रेलवे **релве** *ж* железная дорога

रोजाना **розаанаа 1.** ежедневный **2.** ежедневно

वासी **ваасии** *м* житель, обитатель

वास्तुकला **ваастукалаа** *ж* архитектура

विज्ञान **вигйаан** *м* наука

विदेशी **видешии** иностранный, заграничный

विभिन्न **вибhинн** различный, разнообразный

विश्व **вишв** *м* мир, вселенная

विषय **вишай** *м* предмет; тема, содержание

वैज्ञानिक **вайгйааник 1.** научный **2.** *м* ученый

व्यापारिक **вйаапаарик** торговый

व्यावसायिक **вйаавасаайик** коммерческий

शासन **шасаан** *м* власть, правление

संक्षेप **санкшеп** *м* краткое изложение, резюме

संबंध **санбандh** *м* связь, отношение

संबंधी **санбандhии** связанный, соединенный

संसद **сансад** *ж* парламент

संसार **сансаар** *м* мир, вселенная

संस्थान **сансthаан** *м* институт; учреждение

सदी **садии** *ж* век

सन् **сан** *м* 1)год 2)эра

सहायता **саhаайатаа** *ж* помощь, поддержка

सांस्कृतिक **саанскритик** культурный

सागर **саагар** *м* море

साथ **саатh** 1)[вместе] с 2) के ~ *послелог* [вместе] с

साथ **саатh:** के ~ - ~ *послелог* наряду с, вместе

सामने **саамне 1.** 1)впереди, спереди 2)против, напротив **2.** के ~ *послелог* 1)перед 2)против, напротив

सुंदर **сундар** красивый

सुपरमार्केट **супармаркет** *м* супермаркет, торговый центр

सौ **сау** сто

स्थान **стhаан** *м* место

स्थापना **стhаапнаа** *ж* основание, организация

हजार **hазаар** *м* тысяча

ही **hии** именно, только, же, ведь, едва

होटल **hотал** *м* гостиница, отель

Лексико-грамматичекий комментарий

१. शासन के अंग «органы власти».

२. दसियों «десятки», собирательная форма от числительного दस «десять».

३. व्यावसायिक कंपनी «коммерческая фирма».

४. असल में «на самом деле», «в действительности».

५. Слово सन् «год», «эра» всегда употребляется перед обозначенной цифрами датой христианской эры.

६. रूसी परिसंघ «Российская Федерация».

७. निर्माण कार्य «строительство», «строительные работы».

८. ...भिन्न-भिन्न दुकानें हैं, कपडों, जूतों, किताबों, घरेलू चीजों आदि की। В случаях инверсии определения могут располагаться после определяемого слова и даже выходить за рамку предложения, т.е. употребляться после предиката.

९. विज्ञान अकादेमी «Академия наук».

१०. एक हजार से ज्यादा «более тысячи», सौ से अधिक «более ста». Указывая на большее количество, наречия अधिक (ज्यादा) осложняют числительное послелогом से. При этом все словосочетание выступает перед определяемым именем, а не

после него: «пришло более ста человек» सौ से अधिक लोग आये हैं (стилистико-грамматической ошибкой будет написать सौ लोगों से अधिक आया है).

११. मास्को विश्वविद्यालय «Московский университетет».

१२. संक्षेप में «вкратце», «сокращенно».

१३. विदेश मंत्रालय «Министерство иностранных дел».

१४. विदेश मंत्रालय से जुडा है «относится к МИД».

१५. Местоимение भर «весь», «целый» всегда располагается после определяемого слова.

१६. कोने-कोने से «со всех уголков». Повтор имени приносит значение множественности.

१७. प्रधान मंत्री «премьер-министр».

१८. विदेश मंत्री «министр иностранных дел».

१९. Слово वासी «житель» может писаться слитно со словом, обозначающем место жительства: मास्कावासी «москвич», भारतवासी «индиец».

२०. Глагольный монолит पसंद करना имеет значение «любить». Наряду с переходным глаголом широко употребляется непереходный монолит पसंद होना (आना) «нравиться». В предложении с глагольным монолитом पसंद होना (आना) субъект выступает с послелогом को.

При наличии в предложении подлежащего оно регулярно согласуется с предикатом: *मैं ने* यह फिल्म पसंद की, *मुझे* यह फिल्म पसंद आयी «мне понравился этот фильм».

२१. Сложный послелог में से «из» употребляется при необходимости выбрать одно понятие из числа однородных или из некого целого: हमारे छात्रों में से दो लोग भारत गये हैं, हमारी कक्षा में से केवल तीन छात्रों ने सवालों का सही जवाब दिया.

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढ़िये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. हरेक नये शब्द को पाँच-पाँच बार लिखिये।

३. अनुवाद कीजिये।

огромная и важная страна, главный город, органы управдения страной, жители страны, президент страны, культурный центр, торговая компания, коммерческая фирма, коммерческий банк, научное учреждение, заграничный музей, парламент страны, органы власти, экономическая помощь, любить театр, жить в центре города, становиться центром жизни, торговые и экономические связи, индийский театр, государственный театр, частная фабрика, сеть каналов и железных дорог, морской порт, речной порт, порт трех морей, раскинуться на обоих берегах реки, соединять с помощью мостов берега реки, крупный порт на берегу моря, высокий берег, красивая страна, историческое событие, древний исторический город, самая красивая девушка нашей группы, быть связанным с древней историей, история Древней Индии, день образования Российской Федерации, образец древней архитектуры, рассматривать предметы домашнего обихода, жить в прошлом веке, двадцать первый век, Московский кремль, музеи Кремля, жить и работать в Кремле, изучать образцы древней архитектуры, задайте несколько подобных (таких) вопросов, изучать образцы древней одежды, день основания государства, исторический музей, место основания государства, строительство новых церквей, научная работа, государственная картинная галерея, жить в старой гостинице, обувной магазин, магазин одежды, старая вещь, новая городская больница, быть известным во всем мире, изучать историю международных отношений, университетский колледж, Академия Наук, изучать в колледже различные предметы, ежедневно смотреть телевизор, историческое событие, изучать предмет с помощью интернета, черпать информацию из интернета, полу-

чать информацию через спутник, министерство иностранных дел, премьер-министр страны, министр иностранных дел, иностранные студенты, приезжать из различных стран; изучать предметы, связанные с Россией; известный политик, выступать с речью перед студентами, приезжать из различных уголков мира, важное событие, международная федерация, завоевывать рынки других государств, открывать новый торговый центр, любить играть в футбол, получать иностранную помощь, строительство здания, главная тема моей новой работы, главный орган страны, различные органы государственной власти.

४.अनुवाद कीजिये।

महत्वपूर्ण कार्य (सवाल, स्थान), देश से निकालना, दूर-दूर के देशों से आना, विशालतम तथा सुंदरतम देश, देश का राष्ट्रपति, देश की संसद के इतिहास का अध्ययन करना, भारतीय संसद, देश का पुराना शासन, शासन के विभिन्न अंग, प्रधान अध्यापक, प्रधान विषय, देश का प्रधान, तट के साथ-साथ जाना, सांस्कृतिक केंद्र, आर्थिक संबंध, आर्थिक सहायता, वैज्ञानिक विषय, व्यापारिक संबंध, व्यावसायिक दूरदर्शन, अनगिनत लोग, रेलवे का निर्माण, उत्तर की विशाल बंदरगाह, सागर का बडा बंदरगाह, नहरों के जाल का निर्माण, पुराना अध्यापक (कारखाना, मकानरु इतिहास, गिरजाघर), नयी सदी, नदी के ऊँचे तट पर रहना, अलग रहते परिवारों को मिलाना, नगर को अपने राज्य में मिलाना, पुल से तटों को मिलाना, दो में चार मिलाना, ऐतिहासिक नगर (स्थान, संग्रहालय, घटना), नगर (क्रेमलिन, कालेज, चित्रशाला) की स्थापना, कपडे का नमूना, नमूने के तौर पर, तीसरा स्थान पाना, भवन के लिए स्थान, महत्वपूर्ण स्थान, सन् २००२ से विश्वविद्यालय में पढना आरंभ करना, अनगिनत चीजें, दूर की चीज, घरेलू (घर की) चीजें, कुछ (कई) चीजें, कोई चीज, थियेटर जाना, कारखाने में काम करना, कारखाने का मैनेजर बनना, सुंदर लडकी (नगर, गिरजाघर, भवन, लडका),

पुल बनाना, पुल का निर्माण करना, नहरों के जाल से दो सागरों को मिलाना, बडी (लंबी, रूसी) नदी, भारत की नदियाँ, नयी (पिछली) सदी में रहना, रूसी परिसंघ की स्थापना, पुरानी भारतीय वास्तुकला के अनगिनत तथा सुंदर नमूने, निर्माण कार्य, नये होटल में रहना, होटल का भवन, भारतीय अस्पतालों के डाक्टर, भवन का निर्माण आरंभ करना, बाजार से खाने की चीजों को लेना, बाजार जाना, क्रेमलिन के भीतर अनेक गिरजेघर, भिन्न-भिन्न लोग (चीजें, शब्द, नगर, बैंक), भिन्न-भिन्न समयों में, घरेलू जीवन, विज्ञान का अध्ययन करना, विज्ञान अकादेमी, अकादेमी में पढना, दो हजार चीजें, सौ से ज्यादा कालेज, रूसी वैज्ञानिक, वैज्ञानिक संस्थान (केंद्र, कार्य), प्रसिद्ध वैज्ञानिक (राजनीतिज्ञ, मंत्री, पुस्तक), नयी (पुरानी, सारी) दुनिया, संसार भर में, दुःख और सुख का संसार, कठिन (आसान, सेमिनार का) विषय, राजकीय विश्वविद्यालय (थियेटर, संग्रहालय), अंतर्राष्ट्रीय संबंध (बाजार, बैंक, कंपनी), संबंधों की स्थापना, संबंधों का निर्माण, आर्थिक (सांस्कृतिक, वैज्ञानिक, व्यापारिक) संबंध, संबंध बनाना, इस सवाल के संबंध में कुछ कहना, संक्षेप में कहना, विदेश मंत्रालय, विदेशी लोग (भाषा, शब्द), प्रधान मंत्री, प्रधान विषय, उपग्रह के द्वारा जानकारी पाना, जीवन की घटना, उस देश की घटनाओं का अध्ययन करना, किसी विषय की पूरी जानकारी, आम (सामान्य, सही) जानकारी, सहायता देना (पाना), आर्थिक (विदेशी) सहायता, इंटरनेट की सहायता से नयी जानकारी पाना, विभिन्न देश (पुस्तकें, विषय, संस्थान), कमरे (मकान) के कोने में, कोने में बैठना, कोने-कोने से आना, मकान (घर) के सामने, लडकी के सामने बैठना, सामने आना, हमारे घर के ठीक सामने रहना, छात्रों के सामने भाषण देना, भारतीय खाना पसंद करना, खेलना (फिल्म देखना) पसंद करना, मेरे पसंद का विषय, बहन की पसंद का कपडा.

५.समानार्थक शब्द लिखिये।

विश्व (२), म्यूजियम, इमारत, मकान, सेंटर, हर दिन, छात्र, माता, पिता, किताब, आरंभ, जगह.

६. Напишите все возможные комбинации существительных и прилагательных (सँज्ञाओं और विशेषणों की यथासंभव जोडियाँ लिखिये).

आर्थिक	राजनीतिज्ञ	व्यावसायिक	संग्रहालय
सांस्कृतिक	विश्वविद्यालय	ऐतिहासिक	सहायता
वैज्ञानिक	भवन	व्यापारिक	बाजार
राजकीय	केंद्र	विदेशी	घटना
पुराना	कंपनी	प्रसिद्ध	संस्थान

७.उद्देश्य और विधेय अन्वित कीजिये।

मैंने	दो पेन	खोली है
	नयी चित्रशाला	पढ ली है
	एक कंपनी	बनाये हैं
	सब नये शब्द	पसंद की है
	नयी किताब	देखी है
	सब कमरे	लिखा है
	नयी फिल्म	साफ किये हैं
	लंबा इमला	खोल दी हैं
	दो मकान	सीख लिये हैं
	सब खिडकियां	ले लिये हैं

८.रिक्त स्थानों को भरिये।

१)देश का ... नगर राजधानी कहलाता है। २)... मंत्री ने एक लंबा भाषण दिया है। ३)थियेटर एक ... केंद्र है। ४)देश के प्रधान को ... या ... कहलाते हैं। ५)मास्को बहुत बडी ... बंदरगाह है। ६)मेरे दादा जी ने एक नयी ... कंपनी खोली है। ७)संसद शासन का एक ... है। ८)एक सुंदर पुल नदी के दोनों तटों को ...। ९)मास्को बडा रेलवे ... है। १०)मास्को पाँच सागरों से ...। ११)यह नगर नदी के दोनों तटों पर ...। १२)नष्र के केंद्र में एक लंबा ... बना है। १३)मास्को पाँच ... की बंदरगाह है। १४)यह लडकी बहुत ... है। १५)हम नदी के एक ... पर रहते हैं। १६)वह नगर जिस में इतिहास बनता है ... कहलाता है। १७)मास्को की ... बारहवीं सदी में हुई। १८)नहरों के ... से मास्को असल में पाँच सागरों से जुडा है। १९)... १९९१ से मास्को देश की राजधानी है। २०)रूसी ... की स्थापना कब हुई? २१)क्रेमलिन रूसी ... का सुंदर नमूना है। २२)मेरे पिता जी एक ... संस्थान में काम करते हैं। २३)भारत ने इस देश को बहुत बडी ... सहायता दी है। २४)संसद ... का एक अंग है। २५)मास्को के अलावा रूसी ... की राजधानी क्या नगर था? २६) ... में रूसी वास्तुकला के सुंदर नमूने हैं। २७)इस ... में क्या-क्या चीजें बनती हैं? २८) ... शासन का एक हंग है। २९)यह नदी सागर से ... के जाल से जुडी है। ३०)राजधानी की स्थापना ... के तट पर हुई। ३१)क्रेमलिन मास्को का एक ऐतिहासिक ... है। ३२)इस गिरजेघर का ... तेरहवीं सदी में पूरा हुआ। ३३)इस ... में अनगिनत बीमार हैं। ३४)इस थियेटर का ... संसार भर में प्रसिद्ध है। ३५)भारत के बाजारों में सब ... मिलती हैं। ३६)यह वैज्ञानिक ... अकादेमी में काम करते हैं। ३७)यह वैज्ञानिक सारी दुनिया में ... है। ३८)म्गिमो विदेश ... से जुडा है। ३९)किसी भी देश के लिए ... संबंध बहुत महत्वपूर्ण होते हैं। ४०)विज्ञान अकादेमी के भीतर अनेक वैज्ञानिक ... हैं। ४१)इस कालेज में हम अनेक महत्वपपूर्ण ... का अध्ययन करते हैं। ४२) ... के द्वारा हम

भारत से जुडे हैं। ४३)भारत किन-किन देशों को आर्थिक … देता है? ४४)हमारे कालेज में … छात्र भी पढते हैं। ४५)वे लोग विश्व के … … से आये हैं। ४६)उपग्रह की सहायता से हम अनेक देशों की … पाते हैं। ४७)प्रधान मंत्री आम तौर पर एक अच्छा … होता है। ४८)मैं … कालेज जाता हूँ। ४९)भारत में जो भी … हो रही हैं हम उनको टी.वी. में देखते हैं। ५०)आम तौर पर देशवासी देश की राजधानी … कहते हैं। ५१)जो विदेशी लोग हमारे देश में आते हैं वे आम तौर पर … में रहते हैं। ५२)भारत और रूस के राजनयिक … की स्थापना सन् १९४७ में हुई। ५३)यह राजनीतिज्ञ सारे संसार में … है। ५४)प्रधान मंत्री ने संसद के … भाषण दिया। ५५)मैं दूरदर्शन के पहले … को देखना पसंद करता हूँ।

९.अनुवाद कीजिये।

1)Столицей обычно называют главный город страны. Там находятся органы власти, работает президент и парламент страны. 2)Парламент является самым важным органом власти. 3)Обычно столица является также важным культурным, научным и экономическим центром страны. 4)Именно таким городом является Москва. 5)Здесь находятся десятки театров и музеев, сотни университетов, школ и колледжей, тысячи научных учреждений, бесчисленное количество коммерческих фирм. 5)Москва – крупный железнодорожный узел. Она – порт пяти морей, с которыми она соединена сетью каналов. 6)В Москве много красивых и больших мостов, которые соединяют берега реки, поскольку Москва раскинулась по обоим ее берегам. 7)Москва было основана в 12 веке. В 15 веке она стала столицей русского государства, а в 1991 – столицей Российской Федерации. 8)В центре Москвы находится Кремль, который является прекрасным образцом древней русской архитектуры. 9)В Москве много исторических мест, связанных с древней историей страны. 10)В мире хорошо известны многие московские му-

зей и картинные галереи. 11)Сейчас в Москве идут большие строительные работы. Возводятся новые здания гостиниц, больниц, жилых домов. 12)На берегу реки находится самый большой стадион России, где обычно проходят международные игры по футболу. 13)В Москве много супермаркетов, или торговых центров, внутри которых находятся тысячи различных магазинов, среди которых особенно известны книжные магазины, магазины готового платься, обувные магазины и т.д. 14)Москва – важный центр науки. Здесь расположена Российская Академия Наук и много других научных институтов. 15)В Москве находится много министерств. Среди них находится и Министерство иностранных дел, к которому относится Московский государственный университет международных отношений. Этот университет сокращенно называют МГИМО. 16)В МГИМО учатся более пяти тысяч студентов. Они изучают десятки иностранных языков, истории различных стран, историю международных отношений и другие предметы. 17)Многие студенты занимаются изучением языков, истории и географии Индии. Через спутник и интернет студенты получают большую информацию об этой великой стране. 18)В МГИМО обучается много иностранных студентов, которые приехали из различных уголков всего мира. Они изучают российскую историю, русский язык и другие важные предметы. 19)В МГИМО приезжают политические деятели из разных стран мира. Перед студентами МГИМО выступали президенты, премьер-министры, министры иностранных дел, известные ученые из многих стран мира. 20)Студенты МГИМО очень любят свой университет, который сегодня хорошо известен во всем мире.

१०.अनुवाद कीजिये।

क. हमारे दादा-दादी सेंट पीटर्सबर्ग में रहते हैं। सन् १९१७ तक यह नगर रूसी राज्य की राजधानी था। सेंट पीटर्सबर्ग मास्को की तरह पुराना नगर नहीं है। उसकी स्थापना १८वीं सदी में हुई। उस समय शासन के अंग सेंट पीटर्सबर्ग में थे,

पर १९१८ में ही वे मास्को आये हैं। सेंट पीटर्सबर्ग नेवा नदी के दोनों तटों पर फैला है इसलिए नगर में अनगिनत छोटे-बडे पुल हैं जो दसियों तटों को मिलाते हैं। सेंट पीटर्सबर्ग बडा सांस्कृतिक और वैज्ञानिक केंद्र है, उसे रूस की सांस्कृतिक राजधानी कहलाता है। उसके संग्रहालय संसार भर में बहुत प्रसिद्ध हैं। सेंट पीटर्सबर्ग की वास्तुकला भी सारी दुनिया में प्रसिद्ध है। कई ऐसे भवन हैं जो संसार भर में प्रसिद्ध हैं। इनको देखने के लिए विश्व के कोने-कोने से हजारों लोग आते हैं और इस सुंदर नगर को देखने से उनको बडा आनंद आता है। विदेशी लोग सेंट पीटर्सबर्ग बहुत पसंद करते हैं।

ख. दिल्ली भारत की राजधानी है। वह नगर मास्को से अधिक पुराना है। जब मास्को के स्थान पर कुछ ही नहीं था, उस समय दिल्ली बडा और सुंदर नगर था। दिल्ली अनेक राज्यों की राजधानी थी। दिल्ली यमुना नदी के एक तट पर फैला है। दूसरे तट पर नए नगर का निर्माण हो रहा है। एक लंबा पुल यमुना नदी के दोनों तटों को मिलाता है। असल में दिल्ली में दो नगर हैं पुराना और नया। नयी दिल्ली सन् १९११ में भारत की राजधानी हो गयी है। पुरानी दिल्ली में एक प्रसिद्ध जगह है जिसका नाम चाँदनी चौक है। यह एक लंबी सडक है जिन में अनगिनत दुकानें हैं: घरेलू चीजों की दुकानें, तैयार कपडे की दुकानें, जूतों की दुकानें, किताबों की दुकानें आदि। नयी दिल्ली में भी एक प्रसिद्ध स्थान है कनाट प्लैस, पर यह सडक नहीं है, चौक है जहाँ अनगिनत दुकानें भी हैं। रात के समय कनाट प्लैस दिल्ली के सब चौकों में से सब से सुंदर यानी सुंदरतम हो जाता है। दिल्ली की सडकों पर हजारों विदेशी लोग मिलते हैं जो भिन्न-भिन्न भाषाओं में बोलते हैं।

ग. आज मास्को में भारत के प्रधान मंत्री आये हैं। वे रूस के राष्ट्रपति से मिले और क्रेमलिन को देखा। उन्हें एक रूसी गिरजाघर बहुत पसंद आया। उन्होंने कहा कि वह क्रेमलिन की रूसी वास्तुकला और वहाँ के संग्रहालयों से बहुत प्रभावित है।

शाम को प्रधान मंत्री जी ने मास्को विश्वविद्यालय के विद्यार्थियों के सामने भाषण किया। विद्यार्थियों ने प्रधान मंत्री से अनेक सवाल किये जिनका जवाब देने में प्रधान मंत्री को पूरा एक घंटा लग गया। प्रधान मंत्री और विद्यार्थी एक दूसरे संतुष्ट रहे।

घ. इंटरनेट की सहायता से मैं अनेक महत्वपूर्ण विषयों की जानकारी पायी है। मैंने कई कठिन सवालों को भी समझ लिया है। इंटरनेट के द्वारा मैंने क्रियाओं के नये रूपों को भी सीख लिया है जो असल में बहुत कठिन थे। उपग्रह के द्वारा मैं भारतीय दूरदर्शन के अनेक चैनल भी देखता हूँ और भारत में जो भी घटनाएँ होती हैं मैं उनको साफ-साफ देखता हूँ।

११. अनुवाद कीनिये।

Маленький город на большой реке

Этот древний исторический город расположен по обоим берегам большой реки. Когда-то он был одним из известных центров России. Там правили («править» - शासन करना) многие русские князья, один из которых и основал («основывать» – की स्थापना करना) этот город в далеком 12 веке. В городском музее имеется карта старого города. Там каждый видит маленькие дома, высокие церкви и мосты, которые соединяли оба берега реки. В городе было несколько больниц и школ.

Сейчас город стал много больше. Появилось много новых больниц и школ, открылось несколько колледжей. Во многих уголках города идет большое строительство. Кроме жилых домов строятся новые школы и больницы. В цетре города возводится большая церковь. На берегу реки сооружается новый стадион. В городе открылось много новых магазинов. На одной из улиц открыт большой магазин готового платья. В городе имеются прекрасные образцы древней русской архитектуры. Все жители города находятся под впечатлением старой церкви 12 века, которая была построена вместе с основанием города.

Эта церковь хорошо известна во всем мире. Многим жителям России нравится отдыхать в этом маленьком городе на берегу большой реки.

१२. रूसी में सवालों का अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

1)Какой город обычно бывает столицей? 2)Какие органы власти обычно бывают в столице? 3)Есть ли страны мира, где нет парламента? 4)Как называют главу государства в различных странах? 5)Каждая ли столица является большим культурным, научным, торговыи и экономическим центром страны? 6)В каком веке была основана столица России Москва? 7)Кто ее основал? 8)На берегу какой реки стоит столица России? 9)Разве эта река самая большая река России? 10)Есть ли в России реки больше чем та, на берегах которой раскинулась Москва? 11)Имеете ли Вы информацию о том, сколько в Москве театров, банков, университетов и колледжей, гостиниц и больниц? 12)С какого года Москва является столицей Российской Федерации? 13)Где в Москве работает президент страны? 14)Что такое Московский кремль? 15)Сколько в Москве было церквей в начале 20 века? 16)Известен ли Московский кремль за пределами России? 17)Где находится Московский университет? 18)В каком он находится здании? 19)Когда он был основан? 20)А когда был основан МГИМО? 21)Когда МГИМО стал университетом? 22)Сколько языков изучают студенты в МГИМО? 23)Какие языки изучаете Вы, кроме хинди? Какой язык труднее: хинди или английский. 23)Сколько слов на хинди Вы знаете? 24)А на английском? 25)Сколько раз в неделю Вы занеимаетесь историей Индией? 26)Любите ли Вы Индию? 27)Почему Вы ее любите? 28)Хотели ли Вы изучать Индию и ее языки? 29)Смотрите ли Вы по спутнику первый канал индийского телевидения? 30)Под впечатлением какого события из Индии Вы находитесь? 31)Нравится ли Вам работать в интернете? 32)Какую информацию он Вам дает? 33)Занимаются ли в МГИМО иностранные студенты? 34)Из каких стран они

приехали? 35)Учатся ли в МГИМО студенты из Индии? 36)Вы хотите поехать в Индию и учиться в каком-нибуди индийском университете? 37)Как зовут президента и премьер-министра Индии? 38)Видели ли Вы их? 39)Какие политические деятели обычно приезжают в МГИМО, чтобы выступить перед преподавателями и студентами? 40)Как зовут министра иностранных лед Индии? 41)А министра иностранных дел России? 42)Выступал ли он перед Вами? 43)Любите ли Вы наш университет?

१३. Опишите на хинди любой город мира, который Вам нравится (संसार में आपकी पसंद के किसी भी नगर का वर्णन कीजिय).

१४. Расскажите о МГИМО (म्गिमो की कहानी कहिये).

१५.संक्षेप में भारत की कहानी कहिये।

१६.बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीनिये।

इवान: देखो, अशोक, हम एक प्रसिद्ध सडक पर जा रहे हैं। सडक के मकान कितने सुंदर हैं। उनमें बहुत ऐसे हैं जो रूसी वास्तुकला के सुंदरतम नमूने हैं। इस गिरजेघर तो देखो। कितना सुंदर और कितना पुराना! कहते हैं कि एक रूसी राजा ने इसको बनाया। संग्रहालय की इमारत भी बहुत सुंदर है, यह १६वीं सदी की रूसी वास्तुकला का नमूना है।

अशोक: धन्यवाद, इवान जी, जो कुछ मैं ने देखा है उससे मैं बहुत प्रभावित हूँ। मैं कब से यह सडक देखना चाहता था, पर केवल आज ही मैं असल में इसको देखा और वह मुझे बहुत पसंद आयी है। दूर में मैं एक नयी इकारत देख रहा हूँ, यह क्या इमारत है?

इवान: यह विज्ञान अकादेमी का भवन है। इसका निर्माण पिछले साल में पूरा हुआ। इसमें कई वैज्ञानिक संस्थान हैं जिनमें अनगिनत वैज्ञानिक काम करते हैं। अब हमारे पास इस भवन के भीतर जाने का समय नहीं है इसलिये हम जा रहे हैं।

अशोक: यह क्या कोई थियेटर या चित्रशाला है। कितना बडा और सुंदर भवन है। यह कब बना?

इवान: मैं ऐसा समझता हूँ कि १९वीं सदी में।

अशोक: किसने बनाया?

इवान: एक प्रसिद्ध राजनयिक ने। वह अनेक सालों से विदेशों में काम करता था और ऐसी वास्तुकला के भवन उसे बहुत पसंद आये।

अशोक: आम तौर पर रिहायशी इकारतें कितनी ऊँची होती हैं?

इवान: ठीक जवाब देना आसान नहीं, पर मैं समझता हूँ कि पाँच मंजिलों से लेकर तीस मंजिलों तक।

अशोक: तुम्हारे भवन में कितनी मंजिलें हैं?

इवान: अठारह।

अशोक: तुम किस पर रहते हो?

इवान: पहले तो छटी पर, लेकिन अब तेरहवीं पर रह रहा हूँ।

अशोक: सडक तो बहुत साफ है। क्या सडकों की सफाई राजाना होती है?

इवान: हाँ, रोजाना। देखो, एक लडकी संग्रहालय के सामने सडक साफ रही है।

अशोक: मास्को की सब से ऊँची इमारत क्या है?

इवान: इस सवाल का जवाब आसान नहीं है, लेकिन लोग समझते हैं कि मास्को विश्वविद्यालय का भवन जो मास्को नदी के ऊँचे तट पर है।

अशोक: कहो, भाई, तुम ने हिन्दी कहाँ सीखी?

इवान: मास्को के अंतराष्ट्रीय संबंधों के विश्वविद्यालय में।

अशोक: वहाँ हिन्दी कौन लोग पढाते हैं?
इवान: एक अध्यापिका और दो अध्यापक।
अशोक: इन लोगों ने हिन्दी कहाँ सीखी?
इवान: कहते हैं कि एक भारतीय विश्वविद्यालय में।
अशोक: सब छात्र इतनी अच्छी हिन्दी बोलते हैं?
इवान: हाँ, सब। हिन्दी सीखना हमें बहुत पसंद आता है। तुम रूसी सीखो।
अशोक: जी तो बहुत चाहता है। पर समय नहीं है।

१७. संख्याओं को याद कीजिये।

३१ इकतीस, ३२ बत्तीस, ३३ तैंतीस, ३४ चौंतीस, ३५ पैंतीस, ३६ छत्तीस, ३७ सैंतीस, ३८ अडतीस, ३९ उनतालीस, ४० चालीस।

УРОК 5

व्याकरण

Супин

Супин является неизменяемой грамматической категорией, равной по форме косвенному инфинитиву. Его также можно расматривать как неличную глагольную форму, образованную от глагольной основы с помощью суффикса **ने**: बोल + ने = बोलने, लिख + ने = लिखने и т.п.

Самостоятельно супин не употребляется. Он выступает в составе глагольного словосочетания (о чем будет сказано в последующих уроках) или участвует в образовании причастия постоянного качества.

Причастие постоянного качества

Причастие постоянного качества (ППК) образуется от супина прибавлением морфемы **वाला**: बोलने + वाला = बोलने वाला «говорящий», लिखने + वाला = लिखने वाला «пишущий».

В функции определения данное причастие выражает постоянный процессный признак предмета и согласуется со своим определяемым регулярно: लिखने वाला लडका, लिखने वाले लडके, लिखने वाली लडकी (लडकियाँ).

В функции предиката данное причастие всегда выступает со связкой и указывает на намерение совершить действие. Время совершения действия определяется связкой: वह जाने वाला है «он собирается уехать», वह जाने वाली थी «она собиралась уехать». Как видно из примеров, и здесь причастие согласуется с субъектом регулярно.

Выражая постоянный признак предмета, ППК отличается по значению от ПНВ и ПП: किताबें पढने वाली लडकी «[постоянно] читающая книги девушка» - किताब पढती लडकी «чи-

тающая [в любой момент настоящего времени] книгу» – किताब पढ रही लडकी «читающая [в данный момент] книгу девушка».

ППК могут субстантивизироваться. При этом они выступают как существительные собственно хинди с окончанием на आ: बोलने वाला «оратор» – बोलने वाले ने कहा…; यह कमरा आने वालों के लिए है «эта комната [предназначается] для приезжих»; किताब पढने वालियाँ आयी हैं «читательницы книги приехали».

Существуют два способа написания морфемы वाला с супином – раздельно и слитно. В последнее время предпочитается раздельное написание двух составляющих частей этого аналитического причастия.

В литературе это причастие также называют причастием с морфемой वाला.

Страдательный залог

Страдательный залог образуется в хинди сочетанием ПСВ от переходных глаголов с формами вспомогательного глагола जाना. Таким образом страдательный залог может иметь следующие формы:

Инфинитива: पढा जाना «быть читаемым».

Супина: पढा जाने

ПНВ: पढा जाता «читаемый».

ПСВ: पढा गया «прочитанный».

ППК: पढा जाने वाला «читаемый».

ПП: पढा जा रहा «читаемый».

Выступая в функции определения, страдательные (пассивные) причастия согласуются регулярно со своим определяемым: छात्रों द्वारा पढी जाती (पढी गयी, पढी जा रही, पढी जाने वाली) किताब (किताबें),

छात्रों द्वारा लिखे जाते (लिखे गये, लिखे जा रहे, लिखे जाने वाले) इमले.

В функции предиката страдательные причастия могут выступать как самостоятельно (только ПСВ), так и со связками. При этом причастие и связка согласуются с подлежащим регулярно:

किताब पढी गयी «книга прочитана»,
किताबें पढी गयी हैं «книги [есть] прочитанные»,
कमरे साफ किये गये «комнаты убраны»,
इमला लिखा जा रहा है «диктант пишется»,
घर बनाया जाने वाला है «дом собираются строить».

Пассивные предложения

В хинди пассивные предложения образуются только на базе переходных глаголов, и поэтому они всегда трехкомпонентны, поскольку состоят из субъекта пассивного действия, подлежащего (прямое дополнение, перешедшее в позицию подлежащего) и предиката.

В пассивных предложениях субъект выступает с орудийными послелогами: किताब छात्रों द्वारा पढी गयी «книга студентами прочитана». В обусловленных языковой практикой случаях он может опускаться: हमारी सडक पर नया घर बनाया जा रहा है «на нашей улице строится новый дом». Однако он всегда подразумевается, поскольку «дом» не может «строиться» сам по себе, его кто-то строит.

Придаточные предложения места

Данные предложения присоединяются к главному предложению при помощи союзного слова जहाँ «где», «куда». В главном предложении с ним могут соотноситься наречие वहाँ «там», «туда».

Придаточные места могут употребляться <u>перед главным предложением</u>: जहाँ हम रहते हैं वहाँ नदी नहीं है, <u>входить в состав главного предложения</u>: वहाँ जहाँ हम रहते हैं नदी नहीं

है или выступать после главного предложения: वहाँ नदी नहीं है जहाँ हम रहते हैं।

व्याकरण के अभ्यास

१.अनुवाद कीजिये।

१)आज शाम को माता जी आने वाली हैं। २)घर बनाने वाले लोग दूसरे देश से आये हैं। ३)कमरे को साफ करने वाली लडकी मेरी बहन है। ४)हमने बोलने वाले से अनेक सवाल किये। ५)छात्र सवाल करने वाला है। ६)विद्यार्थी खेलकूद का अभ्यास करने वाले हैं। ७)वह स्टेडियम जाने वाला है। ८)इस नगर में बनाये जाने वाले मकान बहुत सुंदर होते हैं। ९)इस कारदाने में नये नमूने के टी.वी.सेट बनाये जाने वाले हैं। १०)पढने वालों के लिए सब पुस्तकें दी गयी हैं। ११)इस कारखाने में काम करने वालियों के लिए शाम की कक्षाएँ खोली गयी हैं। १२)विदेशी कपडों को पसंद करने वालियों के लिए नयी दुकान खुली है। १३)हम विश्वविद्यालय में पढे जाने वाले विषयों से संतुष्ट है। १४)इस छात्रा को फटकार दी जाने वाली है। १५)मैं इस कार्य के लिए समय निकालने वाला हूँ। १६)मेरा भाई डाक्टर बनने वाला है। १७)गृहस्थी का काम करने वाले लोग आराम कभी नहीं पाते। १८)कौन इस विषय को समझाने वाला है? १९)वह व्याकरण अच्छी तरह समझने वालों में से एक है। २०)वे शाम तक इस कार्य को पूरा करने वाले हैं।

२.अनुवाद कीजिये।

1)В прошлом году изучающие хинди студенты собирались поехать в Индию. 2)Оратором был студент нашего университета. 3)Это – дом для приезжих. 4)На нашей улице собираются построить новый дом. 5)Возводимые в нашем городе церкви

очень красивы. 6)Вечером я собираюсь смотреть игру по футболу. 7)Люди, убирающие аудитории, очень устают. 8)Кто является получателем этой информации? 9)Основавший этот город раджа известен во всем мире. 10)Делаемые поздними вечерами переводы редко бывают правильными.

३.अनुवाद कीनिये।

१)इमला लिखा जा रहा है, इमला लिखा गया, इमला अध्यापक जी को दिया गया है। २)मुझ द्वारा पढी जाती किताबें उस अलमारी में हैं। ३)उस द्वारा पढी जा रही पुस्तक हिन्दी की है। ४)रूसी भाषा सारे रूसी परिसंघ में बोली जाती है। ५)नगर में बहुत नये घर बनाये जाते हैं, बहुत नये घर इस चौक पर बनाये जा रहे हैं, इस सडक पर दो ऊँचे घर बनाये गये हैं, इस स्थान पर एक नई इमारत बनायी जाने वाली है। ६)छात्र को पाठ्यपुस्तक दी जाती है (दी गयी, दी जाने वाली है, दी जा रही है)। ७)यहाँ कमरे अच्छी तरह साफ किये जाते हैं, जो कमरा अब साफ किया जा रहा है वह बैठक है, कौन इस कमरे को साफ किया जाने वाला है। ८)दरवाजा माता जी से खोला गया, दरवाजा आम तौर पर माता जी से खोला जाता है, दरवाजा माता जी से खोला जाने वाला है। ९)ऐसा कहा जाता है, ऐसा कहा गया, ऐसा कहा जाने वाला है। १०)मैं अध्यापक जी द्वारा अच्छी तरह समझाये गये व्याकरण को समझ गया। ११)ऐसा नहीं लिखा जाता। १२)इस कार्य की तैयारियाँ समय से बहुत पहले शुरू की जाती (की गयी) हैं। १३)यह अभ्यास पिता जी की सहायता से पूरा किया गया (किया जाता, किया जा रहा) है। १७)उसे काम से निकाला गया है। १८)हम लोगों से लिखे जाने वाले इमले बहुत कठिन होते हैं। १९)हमारे अध्यापक द्वारा लिखी गयी पुस्तक सारे संसार में प्रसिद्ध हो गयी है। २०)इस नगर की स्थापना कब की गयी?

४.अनुवाद कीजिये।

1)Москва была основана в 12 веке. 2)Это здание строится целый год. 3)В городе ведется большое жилищное строительство. 4)Это задание было подготовлено студентами нашей группы. 5)Нам объясняли эту грамматику на прошлой неделе. 6)Этот рассказ был написан много лет назад. 7)Диктант написан студентами. 8)Студентам объяснили новую грамматику. Студентам каждую неделю объясняют новую грамматику. Сейчас нам объясняют новую грамматику. 9)Студенту дали книгу на языке хинди. Нам часто дают книги на иностранных языках. Сейчас мне дают новую книгу. 10)Эту книгу перевели на язык хинди. Здесь переводят книги на иностранные языки. Эта книга сейчас переводится на английский язык. Эту книгу собираются перевести на русский язык. 11)Домашние упражнения обычно делаются после занятий. Это упражнение было сделано поздно вечером. Сейчас студентами делается десятое упражнение. Я собираюсь сделать это упражнение вечером. 12)Эта книга хорошо читается. 13)Эти вещи взяты из шкафа. Эти вещи обычно берутся на базаре. 14)Мне дали хороший совет. Здесь обычно даются хорошие советы. 15)Эта комната убирается раз в неделю. Комнату убрали рано утром. Сейчас эта комната убирается. Комнату собираются убрать поздно вечером.

५)Образуйте все возможные неличные формы страдательного залога от следующих глаголов (निम्नलिखित क्रियाओं के कर्मवाच्य अविधेय रूप बनाइये):

करना, लेना, देना, बनाना, खोलना, समझाना, बोलना.

पाठ

भारत की जानकारी

भारत एशिया के दक्षिणी भाग में स्थित सब से बडा प्रायद्वीप है। इसका क्षेत्रफल बत्तीस लाख वर्ग किलोमीटर है। इसकी उत्तर-दक्षिण की लंबाई ३ हजार दो सौ किलोमीटर और पूर्व-पश्चिम की चौडाई २ हजार नौ सौ किलोमीटर है। इसके उत्तर में हिमालय और दक्षिण में हिन्द महासागर स्थित है। द(क्षिण भारतीय प्रायद्वीप के पूर्व में बंगाल की खाडी और पश्चिम में अरब सागर स्थित हैं।

कुछ लोग कहते हैं कि धरातल के विचार से भारत के तीन क्षेत्र हैं और कुछ का मत है कि पाँच खंड हैं। तीन क्षेत्र हैं हिमालय पर्वतमाला, उत्तर का मैदान जिससे होकर सिंधु, गंगा और ब्रह्मपुत्र नदियाँ बहती हैं और दक्षिण का पठार जिसे विंध्य पर्वतमाला उत्तर के मैदान से अलग करती है। पाँच खंडों के समर्थक यहाँ थार रेगिस्तान जिसे भारतीय महामरुस्थल भी कहते है तथा तट के मैदान जोड देते हैं।

उतरी पर्वतीय खंड। उत्तरी सीमा के साथ-साथ हिमालय की बहुत ऊँची श्रेणियाँ तथा हिम से ढंकी चोटियाँ हैं। यह पर्वतमाला लगभग २५०० किलोमीटर लंबी और १५० से ४०० किलोमीटर तक चौडी है। यहाँ संसार की सब से ऊँची चोटी एवरेस्ट (८८४८ मीटर) है। हिमालय से अनेक नदियाँ निकलती हैं। हिमालय की लगभग सब चोटियों पर वर्ष भर बर्फ जमी रहती है। कुछ कम ऊँची चोटियाँ वनों से ढंकी हैं। इनके नीचे तराई का दलदली क्षेत्र है। यहाँ चीड और देवदार के वन हैं और विभिन्न जंगली पशु (हाथी, शेर, गैंडे, हिरन आदि) मिलते हैं।

उत्तरी भारत का उपजाऊ मैदान। यह गंगा, यमुना, ब्रह्मपुत्र और उनकी सहायक नदियों का उपजाऊ मिट्टी का बना प्रदेश है। बर्फीले पहाडों से आने वाली ये नदियाँ साल भर बहती हैं। इन में से अनेक नहरें निकाली जाती हैं और खेती की जाती है। इस मैदान में बड, पीपल, आम, जामुन, शीशम

के वृक्ष होते हैं। खेतों में चावल, गेहूँ, गन्ना, कपास और पटसन (जूट) बहुत होता है। गाय, भैंस, बैल आदि पशु होते हैं।

भारत का मरुस्थल। इस रेतीले प्रदेश में पानी के अभाव के कारण बबूल, काँटेदार झाडियाँ और कहीं-कहीं खजूर के पेड होते हैं। ऊँट, भेड-बकरियाँ, घोडे-गधे होते हैं। जहाँ कहीं पानी मिलता है वहाँ "मरूद्यान" बन जाते हैं जिन में कुछ हरियाली और खजूरों के पेडे पाये जाते हैं।

पठारी प्रदेश। दक्षिणी भारत पथरीली भूमि और पहाडियों का ऊँचा-नीचा प्रदेश है। यहाँ साल, सागवान, चन्दन, आबनूस और बाँस के वन मिलते हैं। इन वनों में अनेक जानवर मिलते हैं। यहाँ कई स्वास्थ्यवर्धक स्थान हैं।

समुद्रतटीय मैदान। पश्चिमी तट का मैदान पूर्वी तट के मैदान से कम चौडा, पर अधिक हरा-भरा है। नारियल के पेड बहुत होते हैं। दक्षिणी भाग में रबड के वृक्ष तथा काली मिर्च, लौंग, काजू आदि बहुत होते हैं। यहां अनेक नदियों के डेल्टे हैं जहाँ खेती की जाती है।

जनसंख्या की दृष्टि से भारत चीन के बाद दूसरा स्थान लेता है। यहाँ एक अरब से ज्यादा लोग रहते हैं। यह विशाल जनसंख्या दो सौ से अधिक भाषाएँ बोलती है और यहाँ संसार के सब मुख्य धर्मों के मानने वाले मिलते हैं। अँग्रेजी में इस देश का नाम "इंडिया" पडा। इस देश का नाम भारत बहुत पुराने काल के राजा भरत के नाम से पडा।

भारत के सब निवासियों को चार मुख्य विभागों में बाँटा जाता है: भारतीय आर्य, जो भारत के उत्तर में रहते हैं, द्रविड जो भारत के दक्षिण में रहते है, आदिवासी जो भारत के मध्य भाग में रहते हैं और मंगोल जाति के लोग जो उत्तर-पूर्व में रहते हैं।

भारत की एकता उसकी संस्कृति तथा सभ्यता पर आधारित है। इसी एकता के कारण २६ जनवरी १९५० को भारत का संविधान लागू कर दिया गया और भारत लोकतांत्रिक गणराज्य

घोषित किया गया। प्रशासन की सुविधा के लिए इसे कई राज्यों और संघीय प्रदेशों में बाँटा गया है। कुल मिलाकर भारत में २८ राज्य और ७ संघीय प्रदेश हैं। नई दिल्ली भारत की राजधानी है।

भिन्नता में एकता। अलग-अलग राज्यों में लोग अलग-अलग भाषाएं बोलते हैं। वे भिन्न-भिन्न पोशाकें पहनते हैं। उनके रीति-रिवाज भी विभिन्न है, पर सब का राष्ट्र एक है, सब भारतीय हैं, सब एक झंडे को प्रणाम करते हैं, सब एक राष्ट्रीय गीत गाते हैं, सब एक ही मातृभूमि के पुत्र हैं।

नये शब्द

अभाव **абhаао** *м* 1)отсутствие 2)нехватка

अरब I **араб** *м* араб

अरब II **араб** *м* миллиард

आदिवासी **аадиваасии** *м* коренной житель, абориген

आधारित **аадhаарит** основанный, базирующийся

आबनूस **аабнуус** *м* эбеновое дерево

आम **аам** *м* манго (*дерево и плод*)

आर्य **аарйа** *м* арий, ариец

उपजाऊ **упджаауу** плодородный

उत्तरी **уттарии** северный

ऊँट **ŷуt** *м* верблюд

एकता **ектаа** *ж* единство

कपास **капаас** *ж* хлопчатник; хлопок

कहीं **каhий** 1)где-то; куда-нибудь 2)гораздо, больше

काँटेदार **кăаtедаар** колючий

काजू **кааджуу** *м* орех кешью

कारण **каараН̲** **1.** *м* причина **2.** के ~ *послелог* по причине, из-за

काल **каал** *м* время; период; эпоха

किलोमीटर **киломииtар** *м* километр

कुल **кул** весь, целый

क्षेत्र **кшетр** *м* 1)район, зона 2)область деятельности

क्षेत्रफल **кшетрпhал** *м* площадь

खंड **кhанд** *м* 1)часть; кусок 2)район

खजूर **khаджуур** *м/ж* финиковая пальма

खाडी **khaarии** *ж* залив

खेत *м* поле, пашня

खेती **khетии** *ж* земледелие

गणराज्य **гаṉрааджйа** *м* республика

गधा **гадhaa** *м*

गन्ना **ганнаа** *м* сахарный тростник

गाना **гаанаа** *п* петь

गाय **гаай** *ж* корова

गीत **гиит** *м* песня

गेहूँ **гehŷ** *м* пшеница

गैंडा **гĕндаа** *м* носорог

घोडा **ghoraa** *м* конь, лошадь

घोषित **ghoṯит** провозглашенный; объявленный

चंदन **чандан** *м* сандаловое дерево

चावल **чаавал** *м* рис

चीड **чииr** *м* ель; сосна

चोटी **чotии** *ж* вершина

चौडाई **чауraaии** *ж* ширина

जंगली **джангалии** 1)лесной 2)дикий

जनवरी **джанварии** *ж* январь

जनसंख्या **джансанкhйаа** *ж* численность населения; население

जमना **джамнаа** *нп.* 1)застывать, замерзать 2)собираться

जाति **джаати** *ж* 1)каста 2)раса 3)национальность

जानवर **джаанвар** *м* животное

जामुन **джаамун** *м* гвоздичное дерево

जूट **джуут** *м* джут

जोडना **джоrнаа** *п* соединять, связывать; добавлять

झंडा **джhandaa** *м* флаг, знамя

झाडी **джhaarии** *ж* куст, кустарник

डेल्टा **deлtaa** *м* дельта

ढँकना **dhăкнаа** *нп.* покрываться; быть покрытым

तटीय **taтиий** береговой; прибрежный

दक्षिण **дакшин** *м* юг

दक्षिणी **дакшинии** южный

दलदली **далдалии** болотистый

दृष्टि **дриṯти** *ж* взгляд, взор

देवदार **деодаар** *м* гималайский кедр

द्रविड **дравиr** *м* дравид

धरातल **dharaaтал** *м* поверхность [земли]

धर्म **dhapм** *м* религия, вера

नारियल **наарийал** *м* кокосовая пальма

निकलना **никалнаа** *нп.* выходить, появляться

निवासी **ниваасии** *м* житель

नीचे **нииче 1.** низко; внизу; снизу **2.** के ~ *послелог* внизу; под

पटसन **паtсан** *м* джут

पठार **паthаар** *м* плоскогорье, плато

पठारी **паthаарии** относящийся к плоскогорью

पडना **паrнаа** *нп.* падать

पथरीला **паthриилаа** каменистый

पर्वत **парват** *м* гора

पर्वतीय **парватийа** горный; гористый

पशु **пашу** *м* 1)животное 2)скотина, скот

पश्चिम **пашчим 1.** западный **2.** *м* запад

पश्चिमी **пашчимии** западный

पहनना **паhанаа** *п* надевать; носить

पहाड **паhааr** *м* гора

पहाडी **паhааrии 1.** горный **2.** *ж* небольшая гора; холм

पानी **паании** *м* вода

पीपल **пиипал** *м* фикус священный

पुत्र **путр** *м* сын

पूर्व **пурв** *м* восток

पूर्वी **пурвии** восточный

पेड **пеr** *м* дерево

पोशाक **пошаак** *ж* одежда, одеяние

प्रणाम **пранаам** *м* поклон; приветствие

प्रदेश **прадеш** *м* область; территория

प्रशासन **прашаасан** *м* 1)управление 2)администрация

प्रायद्वीप **праайадвиип** *м* полуостров

बकरी **бакрии** *ж* коза

बड **баr** *м* баньян

बबूल **бабуул** *м* акация

बर्फ **барф** *ж* лед, снег

बर्फीला **барфиилаа** снежный

बहना **баhнаа** *нп.* течь, протекать

बाँटना **бăаtнаа** *п* делить; распределять

बाँस **бăас** *м* бамбук

बैल **байл** *м* вол

भरना **бhарнаа** *нп.* наполняться, заполняться

भाग **бhааг** *м* 1)часть, доля 2)участие

भिन्नता **бhинтаа** *ж* различие, разница

भूमि **бhууми** *ж* 1)земля, почва 2)территория

भेड **бher** *ж* овца

भैंस **бhайс** *ж* буйволица

मंगोल **мангол** *м* монгол

मत **мат** *м* 1)мнение 2)голос

मध्य **мадhйа** средний

मरुस्थल **марустhал** *м* пустыня

मरूद्यान **маруудйаан** *м* оазис

महासागर **маhаасаагар** *м* океан

मातृभूमि **маатрибhууми** *ж* родина, отчизна

मानना **мааннаа** *п* 1)признавать 2)предполагать 3)полагать

माला **маалаа** *ж* 1)гирлянда, венок 2)ряд, серия

मिट्टी **миttии** *ж* земля, почва

मिर्च **мирч** *ж* перец

मीटर **миитар** *м* метр

मुख्य **мукhйа** основной, главный

मैदान **майдаан** *м* долина, равнина

रबड **рабаr** *м* каучук; резина

राष्ट्र **раашtр** *м* 1)страна, держава 2)нация

राष्ट्रीय **раашtриий** национальный

रिवाज **риваадж** *м* обычай, традиция

रीति **риити** *ж* 1)манера, стиль 2)обычай

रेगिस्तान **регистаан** *м* пустыня

रेतीला **ретиилаа** песчаный

लंबाई **ламбааии** *ж* длина

लगभग **лагбhаг** около, приблизительно

लाख **лаакh** *м* сто тысяч

लागू **лаагуу** применимый, употребимый

लोकतांत्रिक **локтаантрик** демократический

लौंग **лаӯг** *м* гвоздика

वन **ван** *м* лес

वर्ग **варг** *м* 1)разряд; класс 2)квадрат

वर्ष **варш** *м* год

विचार **вичаар** *м* 1)мысль, идея 2)мнение

विभाग **вибhааг** *м* 1)часть, доля 2)отдел 3)ведомство

वृक्ष **врикш** *м* дерево

शीशम **шиишам** *м* розовое (полисандровое) дерево

शेर **шер** *м* тигр

श्रेणी **шрении** *ж* 1)класс, сословие 2)ряд, линия

संघीय **сангhиий** союзный; федеративный

संविधान **санвидhаан** *м* конституция

संस्कृति **санскрити** *ж* культура

सभ्यता **сабhйатаа** *ж* цивилизация

समर्थक **самарthак** *м* сторонник

समुद्र **самудр** *м* море

समुद्रतटीय **самудртатиий** приморский

सहायक **саhаайак 1.** вспомогательный **2.** *м* помощник

सागवान **саагваан** *м* тик, тиковое дерево

साल **саал** *м* дерево сал

सीमा **сиимаа** *ж* край, предел; граница

सुविधा **сувидhаа** *ж* 1)удобство 2)льгота

स्थित **сthит** расположенный, находящийся

स्वास्थ्यवर्धक **сваасthйавардhак** целебный; курортный

हरियाली **hарийаали** *ж* зелень, зеленая растительность

हाथी **hааthии** *м* слон

हिम **hим** *м* снег; лед

हिरन **hиран** *м* олень; антилопа

निजी नाम

भरत – Бхарата, имя родоначальника племени бхаратов, жившего примерно в 10 в. до н.э.

भौगोलिक नाम

इंडिया **инdийаа** Индия

एवरेस्ट **еверест** *м* Эверест

एशिया **ешийаа** *м* Азия

गंगा **гангаа** *ж р.* Ганг

चीन **чиин** *м* Китай

थार **thаар** *м* Тар (Тхар), пустыня

नई दिल्ली **наии диллии** Новый Дели (*официальное название столицы Индии*)

बंगाल **бангаал** Бенгалия (*историческая область Индии*)

ब्रह्मपुत्र **браhмапутр** *м р.* Брахмапутра (*букв.* «сын Брахмы»)

यमुना **йамунаа** *ж р.* Джамна (Ямуна)

विंध्य **виндhйа** *м* горы Виндхья
सिंधु **синдhу** *м р.* Инд
हिंद **hинд** *м* Индия
हिमालय **hимаалай** *м* Гималайские горы (*букв.* «обитель снегов»)

Лексико-грамматический комментарий

१. वर्ग किलोमीटर «квадратный километр».

२. हिंद महासागर «Индийский океан».

३. दक्षिण भारतीय प्रायद्वीप «полуостров Индостан».

४. बंगाल की खाडी «Бенгальский залив».

५. अरब सागर «Аравийское море».

६. धरातल के विचार से «с точки зрения рельефа».

७. पर्वतमाला «горная цепь», «горы».

८. उत्तर का मैदान «Индо-Гангская равнина».

९. से होकर «через», «минуя».

१०. दक्षिण का पठार «плоскогорье Декан».

११. Глагольный монолит अलग करना имеет следующие значения: «отделять», «устранять».

१२. भारतीय महामरुस्थल «Великая индийская пустыня».

१३. तट के मैदान «прибрежные низменности».

१४. बर्फ जमी रहती है «лежит снег» (*букв.* «остается замерзшим».

१५. सहायक नदी «приток».

१६. मिट्टी का बना प्रदेश «бассейн рек… с аллювиальной почвой». Субъектом причастий может выступать слово с послелогом का: अध्यापक जी की लिखी पाठ्यपुस्तक.

१७. नहर निकालना «отводить канал».

१८. Именно-глагольное сочетание खेती करना имеет следующие значения: «заниматься сельским хозяйством», «заниматься выращиванием сельскохозяйственных культур». Так, गन्ने (कपास) की खेती करना означает: «заниматься выращиванием сахарного тростника (заниматься хлопководством)».

१९. जहाँ कहीं «где бы ни», «там, где».

२०. पठारी प्रदेश «район плоскогорья».

२१. ऊँचा-नीचा «неровный», «с перепадами высот».

२२. स्वास्थ्यवर्धक स्थान «курорт».

२३. हरा-भरा «зеленый», «плодородный».

२४. जनसंख्या की दृष्टि से «с точки зрения численности населения».

२५. स्थान लेना «занимать место».

२६. मानने वाला «верующий»; *зд.* «лица, исповедующие».

२७. नाम पडना «именоваться», «называться».

२८. मंगोल जाति के लोग «монголоиды».

२९. Глагольный монолит लागू करना имеет следующие значения: «применять», «вводить в действие».

३०. Глагольный монолит घोषित करना имеет следующие значения: «провозглашать», «объявлять». Расширяется двумя компонентами: прямым дополнением и комплементом. Прямое дополнение может осложняться послелогом को. Комплемент, как правило, примыкает к монолиту и всегда выступает без послелога: भारत गणराज्य घोषित करना, राजनीतिज्ञ को राष्ट्रपति घोषित करना. На русский язык комплемент переводится словом в творительном падеже: «провозглашать Индию республикой», «провозглашать политического деятеля президентом».

३१. प्रशासन की सुविधा के लिए «для удобства управления».

३२. Слово राज्य «государство» используется в хинди для названия индийских штатов. Штат является самой крупной административной единицей страны.

३३. संघीय प्रदेश «союзная территория». Меньшая, чем штат административная единица, обладающая самостоятельным статусом.

३४. कुल मिलाकर «всего», «в целом».

३५. भिन्नता में एकता «единство в многообразии», один из основных объединяющих лозунгов в Индии.

३६. रीति-रिवाज «обычаи и нравы».

३७. Глагольный монолит प्रणाम करना имеет следующие значения: «приветствовать», «салютовать».

३८. राष्ट्रीय गीत «гимн».

पाठ के अभ्यास

१.पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२.हरेक नये शब्द को तीन बार लिखिये।

३.अनुवाद कीजिये।

Южная Азия, расположенный в южной части океана, разделить на три части, площадь полуострова, протяженность с севера на юг, ширина приморской низменности, быть расположенным на берегу залива, полуостров Индостан, восточная провинция страны, западные страны, три прибрежные зоны, в области науки, важная мысль, неровная поверхность, выслушать мнение врача, отдать голос за политического деятеля, горная цепь, протекать через долину, отделять страну от северных морей, плоскогорье Декан, сторонник новых идей, соединять два мнения, связывать два города с помощью железной дороги, песчаная пустыня, горный район страны, покрытая снегом вершина, горные цепи на севере полуострова, быть покрытым снегом, жить в болотистой местности, изучать деревья и кустарники гималайских тераев, границы города (поля), государственная граница, течь на равнине, стекать с Гималайских

гор, водиться в лесах, быть покрытым лесом, изучать жизнь диких животных, домашний скот, течь под мостом, сидеть под деревом, плодородная долина (почва), отводить два канала, заниматься сельским хозяйством, заниматься выращиванием джута (риса, пшеницы, сахарного тростника, хлопка, риса), работать в поле, снежная вершина, сидеть под баньяном (фикусом священным, тиковым деревом), изучать колючие кустарники пустныни, зеленая растительность оазиса, каменистая почва, изделия из бамбука, строить дома из бамбука, частная земля, жить на западном (восточном) берегу океана, изучать целебные места, каучуковое дерево, расположенный в дельте реки город, занимать первое место с точки зрения численности населения, население штата, признавать религию, принимать совет родителей, жить в древние времена, основные религии мира, работать в одном из отделом министерства, изучать жизнь аборигенов Индии, жить в средней полосе страны, провозглашать Индию демократической республикой, вводить в действие конституцию страны, работать в администрации президента, федеральный парламент, единство культур стран Азии, провозглашать жителя страны ее президентом, разбить на штаты и союзные территории для удобства управления, носить национальную одежду, признавать обычаи и нравы других стран, салютовать флагу, исполнять государственный гимн, возвращаться на родину, разделить власть между сыновьями, демократический парламент, национальное единство, национальная культура, индийская цивилизация, цивилизация Древней Азии, признавать обычаи других стран, надеть новые ботинки, различные касты Индии, различные животные лесов и тераев, национальный флаг, петь русские песни, единство нации, национальный день Индии.

४.अनुवाद कीजिये।

कमरे (खेत, मैदान) का क्षेत्रफल, दिल्ली में स्थित मकान, भारत में स्थित परिवार, दक्षिणी प्रायद्वीप, महासागर के उत्तरी

भाग में, पुस्तक (नगर, मकान) का एक भाग, प्रायद्वीप (कमरे, पर्वतमाला) की लंबाई, लंबाई में बत्तीस मीटर, कमरे की लंबाई-चौडाई, नदी की चौडाई, एक हजार किलोमीटर लंबी पर्वतमाला, दो सौ मीटर चौडी नदी, आठ किलोमीटर ऊँची चोटी, प्रायद्वीप के पूर्व में, सांस्कृतिक धरातल, धरातल पर स्थित, मन में विचार आना, नये विचारों के समर्थक, वास्तुकला (विज्ञान) के क्षेत्र में, प्राकृतिक क्षेत्र, भिन्न मत, वैज्ञानिकों का मत, पुस्तक का पहला खंड, भूमि का खंड, रेतीला (ऊँचा-नीचा, उपजाऊ, पथरीला) मैदान, पहाडों से निकलने वाली नदियाँ, पर्वत की श्रणियाँ, हिम (बर्फ) से ढँकी चोटी, घर (कमरे) से निकलना, बाहर निकलना, पूर्व में निकलना, वनों से ढँकना, तराई का दलदली क्षेत्र, चीड (देवदार) का वन, जंगली जानवर, जंगली (घरेलू) हाथी, वर्ष भर का समय, रेगिस्तान के ऊँट, आठ में नौ जोडना, संबंध जोडना, पर्वतीय क्षेत्र, पर्वत की चोटी, दक्षिण प्रायद्वीप के पर्वत, नगर की सीमा के भीतर रहना, खेत की सीमा, राजकीय सीमा, दो खंडों की पुस्तक, उपजाऊ मिट्टी (मैदान, भूमि, प्रदेश), मैनेजर का सहायक (सहायक मैनेजर), सहायक क्रिया (सुविधाएँ), सहायक कारण (अंग, काम), पथरीली (काली, लाल, उपजाऊ, रेतीली) मिट्टी, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश, पर्वतीय (पठारी) प्रदेश, हिम से ढँका (बर्फीला) पहाड, पटसन (कपास, गन्ने, गेहूँ) की खेती करना, आम खाना, बड (पीपल) के नीचे बैठना, जंगली भैंस, बैल की तरह काम करना, साफ पानी का अभाव, समय (सभ्यता, संस्कृति) का अभाव, कई कारणों से घर लौटना, खाने की चीजों के अभाव के कारण, काँटेदार झाडी, खेतों की हरियाली, रेगिस्तान के केंद्र में मरूद्यान, हरे खेच (पेड), हरा-भरा प्रदेश, समुद्रतटीय मैदान, नारियल का पानी, प्राकृतिक रबड, नदी के डेल्टे में खेती करना, काली (लाल) मिर्च, देश की कुल जनसंख्या, विशाल जनसंख्या, विज्ञान की दृष्टि से, मुख्य मंत्री, मुख्य नगर (विषय, सवाल), धर्म मानना, शासन काल, घर (देश, मकान) के निवासी, मंत्रालय का विभाग,

विभाग का प्रधान, दो भागों (विभागों) में बाँटना, निवासियों में गेहूँ बाँटना, भारत की जातियाँ, राष्ट्रीय एकता, एक ही संस्कृति पर आधारित होना, भारतीय (राष्ट्रीय) संस्कृति, एशिया की संस्कति, लोकतांत्रिक गणराज्य का संविधान, संविधान लागू करना, भारत को गणराज्य घोषित करना, प्रधान मंत्री को राष्ट्रपति घोषित करना, कालेज (राज्य, प्रदेश) का प्रशासन, प्रशासन की सुविधा के लिए देश को अनेक राज्यों में बाँटना, निवासियों की सुविधा के लिए, जीवन की सुविधाओं को पाना, संघीय गणराज्य, संघीय मंत्री (मंत्रालय, क्षेत्र), विचारों (मतों, रीतियों, रूपों) की भिन्नता, राष्ट्रीय पोशाक, पोशाक पहनना, किसी देश के रिवाज, राष्ट्रीय रिवाज, लिखने की रीति, परिवार की रीति, आर्य लोगों के रीति-रिवाज, घरेलू चीजों को बनाने की रीति, राष्ट्रीय गीत गाना, मातृभूमि में लौटने का आनंद, भूमि पुत्रों में बाँटना, राष्ट्रीय मत का निर्माण करना, पिता जी को प्रणाम देना, झंडे को प्रणाम करना.

५.समानार्थक शब्द लिखिये।

भाग, सागर, पर्वत, रेगिस्तान, श्रेणी, हिम, पशु, जूट, पेड, साल, स्थान, भारत, समय, संसार, वासी, रीति, कपडा, राज्य, किताब, घर, पर्वतीय।

६. पाठ से सब जानवरों के नाम कापी में लिखिये।

७. पाठ से सब वृक्षों के नाम कापी में लिखिये।

८. पाठ से सब नदियों के नाम लिखिये।

९. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)दक्षिण भारतीय ... के पूर्व में बंगाल की ... और पश्चिम में ... सागर स्थित हैं। २)भारत की उत्तर-दक्षिण की ... तीन हजार से अधिक किलोमीटर है। ३)भारत का ... बत्तीस वर्ग किलोमीटर है। ४)हिमालय पर्वतमाला की ... १५० से ४०० किलोमीटर तक है। ५)... के विचार से भारत को तीन ... में बाँटा जाता है। ६)कुछ वैज्ञानिकों का ... है कि भारत पाँच भागों में बाँटा जाता है। ७)उसका ... सही निकला। ८)भारत के उत्तर में हिमालय ... स्थित है। ९)हिमलाय पर्वत के दक्षिण में विशाल ... है जिससे होकर अनेक नदियाँ ... हैं। १०)विंध्य पर्वतमाला दक्षिण का ... उत्तर के मैदान से अलग करती है। ११)जहाँ पानी का ... होता है वहाँ ... बनता है। १२)जहाँ बहुत पहाड होते हैं वहाँ ऊँची ... भी होती हैं। १३)एवरेस्ट की चोटी वर्ष भर ... से ढँकी रहती है। १४)हिमालय पर्वत से भारतीय प्रायद्वीप की सब से बडी नदियाँ ... हैं। १५)इस ... के अनेक समर्थक होते हैं। १६)... क्षेत्रों में बहुत पानी होता है। १७)इस ऊँचे पहाड के ... बडा नगर फैला है। १८)हिमालय के वनों में अनेक पसिद्ध ... जानवर मिलते हैं। १९)यमुना गंगा की ... नदी है। २०)यह ... मिट्टी का बना प्रदेश है। २१)ऊँचे पर्वत आम तौर पर ... होते हैं। २२)भारत में सात संघीय ... हैं। २३)पानी के अभाव के ... रेगिस्तान में हरियाली कम होती है। २४)रेगिस्तान में आम तौर पर ... भाडियाँ मिलती हैं। २५)खजूर के पेड आम तौर पर ... में पाये जाते हैं। २६)पठारों में मिट्टी आम तोर पर ... होती है और पाठरों में ...। २७)पहाडों में आम तौर पर विभिन्न ... स्थान पाये जाते हैं। २८)भारत में कुछ ऐसे जंगली ... होते हैं जो रूस में नहीं पाये जाते। २९)भारत की ... एक अरब से ज्यादा है। ३०)भारत में अनेक मुख्य ... के मानने वाले हैं। ३१)उसका नाम दादा के नाम पर ... है। ३२)जनसंख्या की ... से भारत संसार में दूसरा स्थान लेता है। ३३)पश्चिमी तट का मैदान पूर्वी तट से अधिक ...-भरा है। ३४) यह नदी वर्ष भर से ... है। ३५)भारत में कपास का

मुख्य ... किस क्षेत्र में होती है? ३६)भारत के सब निवासियों को कितने ... में बाँटा जाता है? ३७)भारत में एकता किस रि आधारित होती है? ३८)भारत का ... कब लागू कर दिया गया? ३९)२६ जनवरी १९५० को भारत लोकतांत्रिक ... घोषित किया गया। ४०)उसे राष्ट्रपति ... किया गया। ४१)क्या आप राष्ट्रीय झंडे को ... करते हैं? ४२)क्या आप रूसी राष्ट्रीय ... गाते हैं। ४३)मेरे दादा जी के दो ... हैं। ४४)भारत के हरेक राज्य में अलग-अलग ...-... होते हैं। ४५)राज्यों के लोग भिन्न-भिन्न ... पहनते हैं। ४६)हमारे मकान में रहने की सब ... हैं। ४७)भारत में ... जाति के लोग रहते हैं। उन्हें पीली जाति के लोग भी कहते हैं। ४८)... की सुविधा के लिए भारत को राज्यों तथा संघीय प्रदेशों में बाँटा गया है। ४९)... मिलाकर भारत में कितने राज्य हैं? ५०)भारत में सब का ... एक है, सब लोग एक ही ... के पुत्र हैं।

१०. अनुवाद कीजिये।

1. Индия расположена в Южной Азии на полуострове Индостан, к которому примыкают Индо-Гангская равнина и Гималайские горы. Ее площадь составляет 3,2 млн. кв. км. С севера на юг ее протяженность составляет более 3 тыс. км., а с востока на запад она протянулось почти на 3 тысячи км. Гималайские горы находятся на севере страны, на юге раскинулся Индийский океан, на востоке находится Бенгальский залив, а на западе – Аравийское море.

2. Одни ученые считают, что Индия состоит из трех природных зон: Гималайских гор, Индо-Гангской равнины и полуострова Индостан. По мнению других ученых, Индия делится на пять природных зон. Они присоединяют к трем зонам пустыню Тар и прибрежные нзменности.

3. Гималайские горы принадлежат к самым высоким горам мира. Они протянулись с востока на запад на 2500 км. Их ширина составляет от 150 до 400 км. Многие гималайские вер-

шины покрыты снегом. Эверест является высочайшей вершиной мира. Менее высокие горы покрыты сосновыми и кедровыми лесами. В гималайских заболоченных тераях водятся много разнообразных животных: тигров, носорогов, оленей, слонов. С заснеженных Гималайских гор спускается много рек, самыми известными среди которых являются Ганг, Инд и Брахмапутра.

4. Индо-Гангская равнина является одной из самых плодородных в мире. Кроме Инди, Ганга и Джамны и их притоков, здесь течет много других рек. От них отводятся многочисленные каналы. Здесь ведутся различные сельскохозяйственные работы. По берегам рек и каналов раскинулись рисовые поля, поля сахарного тростника и пшеницы, хлопка и джута.

5. В пустыне Тар из-за нехватки воды встречаются колючие кустарники, акации и финиковые пальмы. Там, где есть вода, образуются оазисы, где много зелени и финиковых пальм. Песчаные почвы не бывают плодородными.

6. Плоскогорье Декан представляет собой природную зону с каменистой почвой и многочисленными невысокими горами и холмами. В здешних лесах встречаются сандаловые, тиковые и эбеновые деревья и много бамбуковых лесов. Декан известен несколькими известными курортами.

7. Прибрежные низменности, которые подразделяются на восточную и западную, являются «воротами» Индии. Здесь построено много огромных портов. В дельтах деканских рек люди занимаются земледелием. Здесь встречаются и кокосовые пальмы, и каучуковые деревья, из которых получают природный каучук. Здешние орехи кешью известны во всем мире.

8. Индия занимает после Китая второе место в мире по численности населения. Сейчас в Индии живут более миллиарда человек, которые говорят более чем на двухстах языках. В Индии существуют все крупные мировые религии.

9. Говорят, что индийское название Индии «Бхарат» происходит от имени царя Бхараты, жившего в древние времена. Слово «Индия» связано с именем реки Инд.

10. Жителей Индии обычно подразделяют на четыре расовые группы: ариев, которые пришли в Индию с севера, дра-

видов, которые раньше жили на севере, а потом ушли на юг, монголоидов, которые пришли в Индию из Китая, и аборигенов, которые сейчас живут в центре страны.

11. 26 января 1950 года была введена в действие конституция Индии и она была провозглашена демократической республикой. Главой государства является президент. Индийская конституция считается самой большой в мире. Для удобства управления Индия подразделена на 28 штатов и 7 союзных территорий. Столицей Индии является город Новый Дели.

12. Индийцы провозгласили лозунг (नारा *м*) «единство в многообразии». Поэтому все индийцы, которые живут в разных штатах и союзных территориях, говорят на разных языках, носят разные одежды, имеют различные обычаи и нравы, салютуют одному флагу, поют один гимн и считают себя сыновьями одной Матери-Родины.

११.अनुवाद कीजिये।

क. हिमालय पर्वतमाला भारत की उत्तरी सीमा पर स्थित है। यह विशाल ऊँची बर्फीली श्रेणी बहुत दूर तक फैली है। यह लगभग २५०० किलोमीटर लंबी और १५० से ४०० किलोमीटर तक चौडी है। इसकी कम ऊँची दक्षिणी श्रेणी को शिवालिक की पहाडियाँ (Сиваликские горы) कहते हैं। ये चीड और देवदार के वनों से ढँकी हैं। इनके नीचे तराई का दलदली क्षेत्र है। यहाँ बहुत जंगली पशु मिलते हैं जिनमें से हाथी, शेर, गैंडा, हिरन सारी दुनिया में प्रसिद्ध है। यहाँ कई सुंदर स्वास्थ्यवर्धक पहाडी स्थान स्थित हैं जहाँ अनेक भारतीय निवासी और विदेशी लोग आराम करते हैं। सब से ऊँची श्रेणी उत्तर-पूर्व में हैं। वहाँ की चोटियाँ वर्ष भर बर्फ से ढँकी रहती हैं। इन चोटियों में एवरेस्ट भी है जो असल में नेपाल में स्थित है। इन बर्फों से उत्तरी भारत के अनेक नदियाँ सिंधु, यमुना, गंगा, ब्रह्मपुत्र और उनकी सहायक नदियाँ निकालती हैं।

ख. उत्तरी भारत के उपजाऊ मैदान से होकर गंगा, यमुना, ब्रह्मपुत्र और उनकी सहायक नदियाँ बहती है। यह प्रदेश अनगिनत वर्षों से बहने वाली नदियों के कारण उपजाऊ मिट्टी का बना है। बर्फीले पहाडों से आने वाली ये नदियाँ साल भर बहती हैं। इन में से अनेक नहरें निकाली गयी हैं जिसके कारण यहाँ अच्छी खेती की जाती है।

ग. भारतीय महामरुस्थल भारत के पश्चिम में पाकिस्तान की सीमा तक फैला है। यह रेतीला प्रदेश है जहाँ कहीं-कहीं छोटी पहाडियाँ भी हैं। पानी के अभाव के कारण यहाँ हरियाली कम है, अधिकतर काँटेदार झाडियाँ और खजूर के पेड होते हैं। यह ऊँटों का प्रदेश है, यहाँ ऊँट मुख्य पशु है। इसकी सहायता से यहाँ सारा काम किया जाता है।

घ. पठारी प्रदेश यानी दक्षिण का पठार प्रायद्वीप के मध्य भाग में स्थित है। यहाँ कई बडी नदियाँ बहती हैं जो अरब सागर या बंगाल की खाडी से जा मिलती है। यहाँ कपास की खेती की जाती है और अनेक प्रसिद्ध वृक्ष मिलते हैं जिन में साल, सागवान, चंदन और आबनूस भी हैं।

च. तट के मैदान पूर्वी तथा पश्चिमी में बाँटे जाते हैं। पश्चिमी तट का मैदान कम चौडा है, इसमें कोई बडी नदी नहीं है। पर पूर्वी तट का मैदान अधिक चौडा है और इसमें कई नदियों के डेल्टे हैं। पूर्वी तटीय मैदान में चावल की खेती की जाती है। पश्चिमी तटीय मैदान नारियल तगा रबड की खेती के लिए प्रसिद्ध है।

छ. भारत विशाल देश है, इसलिए प्रशासन की सुविधा के लिए इसे कई राज्यों तथा संघीय प्रदेशों में बाँटा गया है। हरेक भाग की संस्कृति, भाषा और भूगोल अलग-अलग हैं। कुल मिलाकर भारत में २८ राज्य और सात संघीय प्रदेश है। भारत में सब मुख्य धर्मों के मानने वाले लोग हैं। पुराने काल से भारत में अनेक विदेशी लोग आये हैं जिनमें सब से प्रसिद्ध आर्य लोग थे। भारत के उत्तर-पूर्व में मंगोल जाति के लोग रहते हैं।

भारत के मध्य भाग में आदिवासी लोग रहते हैं जिनकी संस्कृति तथा सभ्यता भारत के दूसरे निवासियों से काफी भिन्न है। दक्षिण में द्रविड लोग रहते हैं जो उत्तर के रहने वालों से कुछ अधिक काले हैं। उत्तर और दक्षिण के निवासियों के रीति-रिवाज भी कुछ अलग हैं। राज्यों में रहने वालों की पोशाकें भी अलग हैं, भाषाएँ और गीत भी अलग हैं। पर इन सब लोगों का राष्ट्रीय झंडा तथा राष्ट्रीय गीत एक हैं और वे एक दूसरे को भारत माता यानी एक ही भातृभूमि के पुत्र समझते हैं।

ज. १)मेरे विचार में आज शुक्रवार है, विचार केवल यह है कि वह आने वाला नहीं है, मेरा विचार है कि आज छुट्टी का दिन है, उसे दूसरों का कोई विचार नहीं ह।, क्या आपको वहाँ जाने का विचार है?, यह विचार मेरे मन में नहीं आया २)इसके विषय में तुम्हारा क्या मत है?, मेरा मत यह है कि वह भारत जाने वाला ह।, वह तीस मतों से जीत गया, यह सही है कि लोगों के भिन्न-भिन्न मत होते हैं। ३)पानी बहता है, वह बहती नदी में कूद पडा। ४)इस घटना ने दोनों परिवारों को जोड दिया है, रेलवे ने दो नगरों को जोड दिया। ५)वह सवेरे से निकला है, लडका घर से निकल गया, बाहर निकल जाओ, नहर से पानी निकलता है, मुँह से शब्द निकले, एक नयी पुस्तक निकली है, हम सात बजे निकल पडे। ६)पानी जम गया, नदी जम गयी। ७)यह घोषित किया गया कि नया संविधान लागू किया जाने वाला है, देश लोकतांत्रिक गणराज्य घोषित हुआ। ८)मानो या न मानो, पर काम समाप्त हो गया है, वह उसे पुत्र मानता है, मैं मानता हूँ कि यह घटना महत्वपूर्ण नहीं है, मेरी सलाह मानिये। ९)पुस्तकें अलग-अलग पडी हैं, यह चीज वहाँ कई दिन से पडी है, वह पलंग पर पडा है, छुट्टी का दिन सोमवार पर पडता है, बर्फ पड रही है, रिवाज पड गया। १०)लडकी ने नयी पोशाक पहन ली, ऐसी पोशाक अब नहीं पहनी जाती, नये जूते पहन लो, उसे कयडे पहनने में दस मिनट लगे।

१२. Напишите все возможные сочетания прилагательных с существительными (सँज्ञाओं और विशेषणों की यथासंभव जोडियाँ लिखिये).

दक्षिणी	संसद	पर्वतीय	राज्य
दलदली	देश	जंगली	स्थान
बर्फीला	मिट्टी	उपजाऊ	झाडी
काँटेदार	भूमि	पठारी	पशु
पथरीला	चोटी	रेतीला	खंड
स्वास्थ्यवर्धक	पठार	लोकतांत्रिक	क्षेत्र
संघीय	मैदान	समुद्रतटीय	प्रदेश

१३. Поставьте вопросы к выделенным словам и словосочетаниям (रेखांकित शब्दों और शब्दबंधों के लिए सवाल कीजिये).

१)भारत का क्षेत्रफल संसार भर में सातवाँ है। २)भारत के दक्षिण में हिंद महासागर स्थित है। ३)धरातल के विचार से भारत के तीन क्षेत्र हैं। ४)मैदान में कई नदियाँ बहती हैं। ५)इस चोटी पर वर्ष भर बर्फ जमी रहती है। ६)रेगिस्तान में अनगिनत काँटेदार झाडियाँ पायी जाती हैं। ७)उत्तरी मैदान में गाय, भैंस, बैल आदि पशु होते हैं। ८)यहाँ कई स्वास्थ्यवर्धक स्थान हैं। ९)भारत लोकतांत्रिक गणराज्य घोषित किया गया १०)सन् १९५० में भारत में संविधान लागू किया गया।

१४. रूसी में सवालों का अनुवाद करके उनका सवाल कीजिये।

1)Где расположена Индия? 2)Как называется полуостров, на котором расположена Индия? 3)Какова площадь Индии? 4)На сколько километров протянулась Индия с севера на юг и с востока на запад? 5)Что находится у северных границ Индии? 6)Сколько природных зон, по Вашему мнению, имеет Индия? 7)Как называются природные зоны Индии? 8)В какой природной зоне находится столица Индии? 9)Что находится на восточных границах Индии? 10)А на западных? 11)Почему Южный океан называют Индийским? 12)Какие крупные реки Индии начинаются в Гималайских горах? 13)Какая река в Индии считается самой пртяженной? 14)Как называется «великая индийская пустыня»? 15)Какова высота самой высокой вершины Гималайских гор? 16)Какова протяженность главного гималайского хребта? 17)Что такое гималайские тераи? 18)Какие дикие животные встречаются в тераях? 19)Водятся ли тигры в России? 20)Если да, то в каком месте? 21)Какие горы отделяют Индо-Гангскую равнину от плоскогорья Декан? 22)Как переводится слово «Декан» на русский язык? 23)Чем покрыты невысокие гималайские вершины? 24)Какие деревья встречаются в Гималаях? 24)Имеются ли такие деревья в России? 25)Есть в России пустыни? 26)Какие деревья встречаются в пустыне Тар? 27)Где в Индии имеются плодородные почвы? 28)Встречаются ли деревья Индо-Гангской равнины в России? 29)А где в России встречаются волы и ослы? 30)Занимаются ли люди земледелием на песчаных почвах? 31)Какие почвы встречаются на Деканском плоскогорье? 32)Растут ли в России сандаловые и тиковые деревья? 33)Встречается ли в России бамбук? 34)Где расположены основные индийские курорты? 35)Есть ли в России приморские низменности? 36)Какая из приморских низменностей Индии менее широкая? 37)Какое место в мире занимает Индия по численности населения? 38)А какая страна занимает первое место? 39)Какое место по численности населения занимает Россия? 40)Почему Индию называли «Бхарат»? 41)На какие этнические группы делится население Индии? 42)На скольких языках говорят жители Индии? 43)Каким языком является хинди? 44)Когда была введена в действие Конституция Индии? 45)Какой республикой была провозглашена

Индия? 46)Сколько в Индии штатов и союзных территорий? 47)Еть ли в Индии парламент? 48)Какой город является столицей Индии? 49)Почему Индия была разделена на штаты и союзные территории? 50)Почему индийцы являются сыновьями одной Родины? 51)Что такое «единство в многообразии»?

१५. भारत की कहानी कहिये।

१६. भारत के किसी भी प्राकृतिक क्षेत्र की कहानी कहिये।

१७. रूस संबंधी कहानी कहिये।

१८. Перескажите своими словами (अपने शब्दों से बताने की कोशिश कीजिये)।

Индия

Индия рвасположена на юге Азии, занимая седьмое место в мире по площади (3,2 млн. кв. км) и второе место – по численности населения (сейчас численность населения превышает один миллиард человек). С севера на юг страна тянется на 3,2 тыс. км, а с востока на запад – на 2,9 тыс. км.

На территории Индии, по мнению ученых, имеются пять природных районов: 1)Северный горный массив, 2)Индо-Гангская равнина, 3)Великая Индийская пустыня, 4)Южное плато, или Деканское плоскогорье и 5)Восточное и Западное побережья.

В Индии имеются семь крупных горных цепей, среди которых наибольшей протяженностью отличаются Гималайские горы и горы Виндхья. Гималайские горы протянулись от р. Брахмапутра до р. Индии на 2500 км при ширине от 150 до 400 км. Горя Виндхья стоят на границе Индо-Гангской ранины и Деканского плоскогорья и отделяют равнину от плоскогорья.

Индо-Гангская равнина представляет собой район плодородной почвы, ширина которого колеблется от 240 до 500 ки-

лометров. Общая площадь равнины 650 тыс. кв. км. Здесь первое место занимает ранина Ганга, протянувшаяся на 1050 км и охватывающая площадь в 319 тыс. кв. км. Здесь проживает четверть (एक चौथाई) населения страны.

На западе к Индо-Гангской равнине примыкает Великая Индийская пустыня, которую в России обычно называют пустыней Тар (Тхар). Пустыня тянется вдоль индийско-пакистанской границы.

Деканское плоскогорье, или Южное плато (название Декан происходит от слова *дакшин* «южный») протянулось на 1600 км с севера на юг и на 1400 км – с востока на запад.

Приморские низменности тянутся вдоль берега Аравийского моря и Бенгальского залива. Западная низменность протянулась на 1500 км, а восточная – на 1100 км. Дельты рек здесь очень плодородны и поэтому жители этих районов занимаются сельским хозяйством.

В Гималаях начинаются три самые большие реки Индии: Ганг (2510 км), Инд (почти 2900 км) и Брахмапутра (2900 км). Ганг и Брахмапутра впадают (गिरना *нп.*) в Бенгальский залив, а Инд – в Аравийское море.

२०.बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

इवान: मैं भारत में पहली बार आया हूँ, इसलिए इस देश की कोई भी जानकारी नहीं है। तुम मेरी सहायता करो।

सुरेश: क्यों नहीं। भारत की कहानी सुनो। भारत एशिया के दक्षिणी भाग में है इसलिए वह दक्षिणी देश है। पर यहाँ उत्तरी प्रदेशों में जहाँ ऊँची-ऊँची पर्वतमालाएँ फैली हैं, ऐसी चोटियाँ भी हैं जिनपर साल भर बर्फ जमी रहती है।

इवान: क्या यह सही है?

सुरेश: बिलकुल सही। एवरेस्ट पूरे साल से बर्फ से ढँका रहता है।

इवान: पर जहाँ गंगा बहती है वहाँ क्या बर्फ भी पडती है?

सुरेश: नहीं, कभी नहीं, इस मैदान में बर्फ बिलकुल नहीं होती। यहाँ हरियाली ही हरियाली है। दक्षिण के पठार में भी बर्फ नहीं पडती। क्या रूस में कोई ऐसी जगह है जहाँ बर्फ नहीं होती?

इवान: ऐसी कोई भी जगह नहीं है।

सुरेश: दक्षिण में भी?

इवान: हाँ, क्योंकि रूस का दक्षिण भारत के उत्तर से कहीं उत्तर में है।

सुरेश: क्या रूस में रेगिस्तान भी नहीं है?

इवान: नहीं जी, नहीं है।

सुरेश: तब ऊँट भी नहीं मिलती?

इवान: बिलकुल नहीं किलती।

सुरेश: घोडा तो मिलता है?

इवान: हाँ, मिलता है, गधे भी मिलते हैं, लेकिन बहुत कम। हम तो उत्तरी दश में रहते हैं और हमारे यहाँ वे ही पेड मिलते हैं जो हिमालय में पाये जाते है यानी चीड तथा देवदार।

सुरेश: तो बड, पीपल, चंदन आदि पेड नहीं हैं।

इवान: नहीं हैं।

सुरेश: आम भी नहीं है।

इवान: नहीं है। वे ही पेड मिलते हैं जो उत्तर के होते हैं।

सुरेश: कोई सागर, महासागर भी नहीं हैं?

इवान: सागर तो अनेक हैं, एक का नाम काला सागर है। महासागर भी है पर वह दक्षिणी नहीं, उत्तरी है जहाँ साल भर बर्फ जमी रहती है। अच्छा, और कुछ कहिये।

सुरेश: अच्छा, तो भारत में गंगा-यमुना मैदान बहुत प्रसिद्ध है। कहते हैं कि यह मैदान भारतीय सभ्यता का केंद्र है। आर्य लोग इस मैदान में ही हजारों साल पहले आये हैं यह भरत

राजा का काल था जिसके नाम से भारत का नाम पडा है। मैदान बहुत उपजाऊ है। हिमालय से निकलने वाली नदियाँ यहाँ बहुत पानी देती हैं इसलिए यहाँ अनेक चीजों की खेती की जाती है: चावल, गेहूँ, गन्ने, कपास की अच्छी खेती की जाती है। यहाँ भारत की एक चौथाई जनसंख्या रहती है जो आम तौर पर हिन्दी बोलती है।

इवान: तो भारत के लोग अनेक भाषाएँ बोलते हैं

सुरेश: यह सही है। कुछ लोग कहते है कि दो सौ भाषाएँ भारत में बोली जाती हैं पर कुछ लोगों का मत है कि भारत में लगभग एक हजार भाषाएँ बोली जाती हैं।

इवान: अच्छा, यह कहो, पठारी प्रदेश भी उपजाऊ है?

सुरेश: नहीं जी। पठार की भूमि पथरीली है, यहाँ पानी भी कम है क्योंकि यहाँ की नदियाँ साल भर नहीं बहतीं। लेकिन यहाँ बहुत वन हैं जिनमें प्रसिद्ध भारतीय पेड मिलते हैं। इन पेडों में से सब से प्रसिद्ध चंदन का पेड है। यहाँ के पहाडों में कई अच्छे स्वास्थ्यवर्धक स्थान हैं।

इवान: क्या हिमालय में ऐसे स्थान हैं?

सुरेश: बहुत। हम इनको "हिल स्टेशन" कहते हैं।

इवान: तो तुहारे विचार से भारत का सब से सुंदर जगह क्या है?

सुरेश: मेरे विचार से उत्तर के रहने वालों के लिए ऐसी जगह हिमालय है और दक्षिण के निवासियों के लिए समुद्रतटीय मैदान। वह जगह जहाँ हिंद महासगर, अरब सागर तथा बंगाल की खाडी मिलती हैं सब से सुंदर है।

इवान: तुमने कहा है कि भारत के लोग अनगिनत भाषाएँ बोलते हैं, तो देश की एकता कैसे पायी जाती है?

सुरेश: यह सही है कि हम अनगिनत भाषाएँ बोलते हैं, भिन्न-भिन्न पोशाकें पहनते हैं, हरेक राज्य में अलग-अलग रीति-रिवाज हैं पर सब लोगों का राष्ट्र एक है, हम सब भारतीय हैं। इस भिन्नता में हम एकता भी देखते हैं क्योंकि हम सब एक

ही मातृभूमि के पुत्र हैं। मैंने सुना कि रूस में भी लोग अनेक भाषाएँ बोलते हैं? यह सही है?

इवान: बिलकुल सही है। हमारे देश में भी भिन्नता में एकता बहुत महत्वपूर्ण समझी जाती है। हम भी एक ही मातृभूमि के निवासी हैं। हम भी एक झंडे को प्रणाम करते हैं, एक राष्टीय गीत गाते हैं और रूस को मातृभूमि मानते हैं। अच्छा सुरेश, इस जानकारी के लिए बहुत धन्यवाद।

सुरेश: तुम को भी। तुमने भी रूस की काफी अच्छी कहानी कही।

२१. संख्याओं को याद कीजिये।

४१ इकतालीस, ४२ बयालीस, ४३ तैंतालीस, ४४ चवालीस, ४५ छियालीस, ४७ सैंतालीस, ४८ अडतालीस, ४९ उनचास, ५० पचास.

УРОК 6

व्याकरण

Деепричастие несовершенного вида

Деепричастие несовершенного вида (ДНВ) образуется присоединением суффикса ते к основе глагола: पढ + ते = पढते «читая», बोल + ते = बोलते «говоря». ДНВ совпадает по форме с косвенным ПНВ муж. рода: गाते छात्र सडक पर जा रहे हैं «поющие студенты идут по улице» и छात्र गीत गाते सडक पर जा रहे हैं «студенты, распевая песни, идут по улице».

ДНВ выражает добавочное действие, происходящее одновременно с действием основного предиката: खाना खाते वह बोला… «принимая пищу, он сказал…», दरवाजा खोलते लडकी बोली… «открывая дверь, девушка сказала…».

Повтор ДНВ усиливает его значение и делает действие более длительным: वह गाते-गाते थक गया «он устал петь» (*букв.* «он, поя-поя, устал»).

На уровне предложения ДНВ может образовывать деепричастные обороты со своим субъектом: मुझे यहाँ काम करते दो साल हो गये «прошло два года, как я здесь работаю» (*букв.* «меня здесь дело делая, два года стало»).

Как видно из примеров, ДНВ выступает в неизменной форме.

Деепричастие совершенного вида

Деепричастие совершенного вида (ДСВ) образуется присоединением суффкса ए к основе глагола: बैठ + ए = बैठे «севши», खोल + ए = खोले «открывши».

Если основа глагола оканчивается на долгий звук **а**, то между ним и суффиксом **е** может для удобства произнесения

появляется звук **й**, обозначаемый на письме буквой **य**: बना + य + ए = बनाये «сделавши», लटका + य + ए = लटकाये «подвесивши».

Следует помнить, что ДСВ от глаголов करना, लेना, देना, होना образуется от ПСВ этих глаголов, где долгий гласный **а** меняется на **е**: किया «сделанный» – किये «сделавши», दिया «данный» – दिये «давши». При этом ДСВ имеют не пассивное, а активное значение.

ДСВ выражает результативное состояние, одновременное действию основного предиката: वह मुँह लटकाये घर जा रहा है «он, повесивши голову, идет домой», वह पेड के नीचे बैठे किताबें पढता था «он читал книги, сидя (*букв.* «сидевши») под деревом».

Длительно-прогрессивный аспект

Данный аспект образуется сочетанием ПНВ с формами глаголов-модификаторов जाना «уходить» и आना «приходить», основным из которых является глагол जाना.

Длительно-прогрессивный аспект выражает длительное, эволютивное (развивающееся), многократное процессное состояние субъекта, характеризующее количественные и качественные изменения, происходящие с ним: दिन कम होता जा रहा है «день все уменьшается и уменьшается», दिन खुलता आता था «день все разгорался и разгорался», लडकी दौडती गयी «девушка стремительно убежала», कठिनाइयाँ आती गयीं «стремительно надвинулись трудности».

Длительно-результативный аспект

Данный аспект образуется сочетанием ПСВ или ДСВ (последнее только для переходных глаголов) с формами глаголов-модификаторов रहना «оставаться» и रखना «класть».

Длительно-результивный аспект передает результативное состояние субъекта, которое может быть ограничено временными рамками: वह सारी रात मेंज पर बैठी रही «она всю ночь просидела за столом», अब यह पोशाक पहने रखना ठीक नहीं है «теперь носит это не является правильным», सप्ताह भर मैं बीमार पडी रही «всю неделю я пролежала больная».

Повтор ДСВ усиливает его значение и подчеркивает длительность состояния субъекта: कुरसी पडी ही पडी रही «стул долго оставался лежащим».

Следует помнить, что когда оба указанных выше аспекта выступают в форме инфинитива, вместо причастий основного глагола, как правило, выступают деепричастия: मैं उसे खिलाते जाना चाहता हूँ «я хочу все кормить и кормить его», यहाँ दिन भर बैठे रहना मुश्किल था «сидеть здесь весь день было трудно».

Начинательный аспект с глаголом लगना

Данный аспект образуется сочетанием супина основного глагола с формами глагола लगना: बोलने लगना «начинать говорить», लिखने लगना «начинать писать», मैं काम करने लगा «я начал работать», लोग जमा होने लग गये «люди начали собираться».

Наряду с активным здесь может выступать и пассивный супин: गीत गाये जाने लगे «начали распевать песни».

Условные придаточные предложения

Данные придаточные предложения вводятся союзами यदि и अगर «если». Главное предложение, как правило, открывается соотносительным союзом तो: यदि विद्यार्थी भाषा अच्छी तरह सीखते हैं तो भाषा की उनकी जानकारी भी अच्छी होती है,

अगर पानी कम आता जाता है तो हरियाली भी कम होती जाती है, यदि वह आया है तो उसे यह किताब दीजिये.

Условные союзы могут опускаться, но соотносительный союз, как правило, не опускается: कमरा रोशन होता है तो इसमें पढना कितना आसान होता है.

व्याकरण के अभ्यास

१.अनुवाद कीजिये।

१)मुझे काम करते तीस साल हो गये। २)एक साल पूरा होते-होते उसके पास कुछ नहीं रहा। ३)उसने किताब खोलते कहा... ४)यह कहते लडकी कमरे में आयी। ५)इन किताबों को लिये वह घर गया। ६)इस काम को करते कितना समय लगा। ७)आठ बजते-बजते सारा नगर उसके दरवाजे पर जमा हो गया। ८)किताब लिखे दो साल हो गये। ९)अध्यापिका पहली पाठ्यपुस्तक से प्रभावित हुए दूसरी पाठ्यपुस्तक लिखने लगी। १०)घर का काम करते-करते दो घंटे हो गये। ११)लडके बडे होते गये। १२)अध्यापक उससे सवाल करते गये और वह जवाब देता गया। १३) देखती जाओ, मैं क्या करता हूँ। १४)हरे-हरे पेड पीले और लाल होते गये। १५)सडक पर चलते वह यह कहती गयी। १६)लडका आम तौर पर पेड के नीचे बैठे एक के बाद दूसरा आम खाता जाता था। १७)इन लोगों ने दोनों देशों के संबंध बनाये रखना चाहा। १८) दुकान सारा दिन खुली रहती है। १९)मैं लगभग एक घंटा वहाँ बैठा रहा। २०)वह दौडते-दौडते थक गया। २१)इन लागों को देखे रहो। २२)हमने सारा दिन दरवाजा खोले (खुले) रखा। २३)लडकी एक हफ्ते बीमार पडी रही। २४)सारी रात वहाँ पडा रहा। २५)वह बैठे ही बैठे रहा।

२.अनुवाद कीजिये।

1)Бежала, бежала она и очень устала. 2)В работе прошло тридцать лет. 3)Читая книгу, он слушал радио. 4)Держа рас-

крытую книгу, он говорил с братом. 5)Прошло целая неделя со дня его отъезда. 6)Они сидели в комнате, надевши национальные одежды. 7)Он пришел домой, повесив голову. 8)Изучая историю страны, можно получить много хорошей информации. 9)Взявши книги, я пошел домой. 10)Мы устали бегать и прыгать. 11)Студенты успешно изучают язык хинди. 12)Вода в реке все уменьшалась и уменьшалась. 13)День становлся все длиннее и длиннее. 14)Девочка становилась все выше и выше. 15)Бабушка весь день просидела на кухне. 16)Россия поддерживает отношения с многими странами мира. 17)Оставайся сидеть на диване. 18)Супермаркет оставался открытым всю ночь. 19)Я два часа просидел у врача. 20)Прошло три года, как я работаю в Индии.

पाठ

जलवायु

मौसम किसी समय पर किसी स्थान के वायुदाब, तापमान, वायुमंडल की आर्द्रता, हवा की गति, धूप, बादल, वर्षा आदि की अवस्था को कहते हैं। मौसम थोडे-थोडे समय पर बदलता है।

जलवायु किसी स्थान के अनेक वर्षों के मौसम के मध्यमान को वहाँ की जलवायु कहते हैं यानी जलवायु किसी स्थान या प्रदेश के तापमान, आर्द्रता, वर्षा आदि विषयों की मध्यमान अवस्था को कहते हैं।

किसी भी स्थान की जलवायु पर क्या-क्या बातें प्रभाव डालती हैं?

१. **भूमध्य रेखा से दूरी**। भूमध्य रेखा पर सब से अधिक गरमी होती है। हम जैसे-जैसे उत्तर या दक्षिण की ओर जाते हैं तापमान में कमी आती जाती है। ध्रुवीय क्षेत्र सब से अधिक ठंडे होते हैं क्योंकि हम जैसे-जैसे ध्रुवों के निकट जाते हैं, सूर्य की किरणें अधिक तिरछी पडती हैं।

२. **समुद्रतल से ऊँचाई**। पर्वतों पर मैदानों की अपेक्षा तापमान कम होता है। ऊँचाई के साथ-साथ तापमान में क्रमश: कमी होती जाती है। प्रति १६५ मीटर की ऊँचाई पर तापमान एक डिग्री सेंटीग्रेड कम हो जाता है।

३. **समुद्र से दूरी**। समुद्र के निकट के स्थानों में सम जलवायु होती है, अत: गरमी-सरदी कम पडती है। समुद्र से दूर के स्थानों की जलवायु शुष्क और कठोर होती है, सरदियों में अधिक ठंडे तथा गरमियों में अधिक गरम।

जल की अपेक्षा स्थल शीघ्र गर्म और ठंडा होता है। अत: जल की अपेक्षा स्थल पर रात और दिन के तापमान का अंतर अधिक होता है। इसीलिए समुद्र के निकट के स्थानों की अपेक्षा दूर के स्थानों में ग्रीष्म तथा शीत ऋतु के मध्य तापमान में अंतर अधिक होता है।

४. हवाएँ। हवाओं का वेग तथा उनकी दिशा जलवायु पर विशेष प्रभाव डालती हैं। ध्रुवीय हवाओं में सर्दी बढ जाती है, उष्णमंडलीय हवाएँ गर्मी लाती हैं। विशाल भूभाग पर से आने वाली हवाएँ सूखी होती हैं, जबकि समुद्र पर से आने वाली हवाएँ वर्षा लाती हैं। दिन में जलीय समीर के चलने से तटीय प्रदेशों का तापमान कम हो जाता है।

५. **महासागरीय धाराएँ**। महासागारों से चलने वाली गर्म और ठंडी धाराओं का प्रभाव उनके ऊपर चलने वाली हवाओं पर तथा उनके निकट के स्थल भागों की जलवायु पर पडता है। यदि किसी शीत प्रदेश के पास से गरम धारा बहती है तो जलवायु कम सर्द, सुहावनी हो जाती है। सर्द धारा निकट बहती है तो ठंड बढ जाती है। ब्रिटिश द्वीप समूह और नार्वे के तटों के पास से मेक्सिको की खाडी की गरम धारा गल्फस्ट्रीम बहती है जो उनकी जलवायु सुहावना और नम बना देती है, जबकि उन्हीं अक्षांशों में स्थित लैब्राडोर की जलवायु आर्कटिक महासागर से आने वाली ठंडी लैब्राडोर धारा के कारण बहुत ठंडी और शुष्क हो जाती है।

६. **पर्वत श्रेणियों की दिशा।** पर्वतों की दिशा के कारण जलवायु में बहुत अंतर पड जाता है। उदाहरण के लिए भारत के उत्तर में पश्चिम-पूर्व दिशा में स्थित हिमालय पर्वत भारत को साइबेरिया की ठंडी हवाओं से बचाये रखता है, हिन्द महासागर की मानसून हवाओं को रोकता है और भारत में ही सारा जल बरसा देने पर विवश करता है। उसी हिमालय पर्वत के कारण तिब्बत बहुत ठंडा और शुष्क है।

७. **भूमि की ढाल।** साइबेरिया की ढाल उत्तर की ओर है इसीलिए वहाँ सर्दी बहुत अधिक होती है।

८. **मिट्टी की बनावट।** रेतीली मिट्टी नम मिट्टी की अपेक्षा शीघ्र गरम होती है और शीघ्र ही ठंडी हो जाती है। यही कारण है कि भारत के राजस्थान में बंगाल की अपेक्षा अधिक कठोर जलवायु पायी जाती है।

९. **वनस्पति का होना या अभाव।** वन आदि वनस्पति भूमि में और वायुमंडल में नमी बनाये रखती है जिससे जलवायु सम हो वाती है और वर्षा अधिक होती है। वनस्पति के अभाव से वर्षा कम होने लगती है तथा जलवायु अत्रिक कठोर हो जाती है।

ऋतुएँ। पृथ्वी एक वर्ष में सूर्य का एक बार चक्कर लगाती है। इसका परिणाम यह होता है कि उत्तरी गोलार्ध मं मार्च में वसंत ऋतु होती है, जून में ग्रीष्म ऋतु। सितंबर में शरद् ऋतु और दिसंबर में शीत ऋतु। दक्षिणी गोलार्ध में ऋतुएँ इसके विपरीत होती हैं।

भारत की जलवायु। भारत का बहुत-सा भाग उष्ण कटिबंध में और उसके निकट स्थित है। कर्क रेखा भारत के मध्य में से गुजरती है। अत: भारत गर्म देश है। केवल अत्यंत उत्तरी भागों में शीत ऋतु में घोर जाडा पडता है। पहाडी भाग मैदानों की अपेक्षा अधिक शीतल हैं इसलिए ग्रीष्म ऋतु में कई लोग वहाँ चले जाते हैं। समुद्र के निकट के भागों में भीतरी भागों की अपेक्षा कम गरमी पडती है। मानसून हवाएँ भारत की जलवायु

पर सब से अधिक प्रभाव डालती हैं क्योंकि उन्हीं के कारण उत्तर-पूर्वी भारत और पश्चिमी तट पर घनी वर्षा होती है और उत्तरी-पश्चिमी भारत शुष्क रह जाता है।

भारत में गंगा-यमुना के मैदान में छ: ऋतुएँ होती हैं: वसंत (मार्च-अप्रैल), ग्रीष्म (मई-जून), वर्षा (जुलाई-अगस्त), शरद् (सितंबर-अक्तूबर), हेमन्त (नवंबर-दिसंबर), शिशिर (पतझड) (जनवरी-फरवरी)। सागरतटीय मैदानों में सम जलवायु होती है। दक्षिण में सदा घोर गरमी होती है।

नये शब्द

अंतर **антар** *м* различие, разница, отличие

अक्तूबर **актуубар** *м* октябрь

अक्षांश **акшаанш** *м* широта; параллель

अगस्त **агаст** *м* август

अत: **атаh** поэтому

अत्यंत **атйант 1.** чрезвычайный, крайний **2.** крайне, очень

अपेक्षा **апекшаа** *ж* **1.**сравнение **2.** की ~ *послелог* в сравнении, по сравнению

अप्रैल **апрайл** *м* апрель

अवस्था **авастhаа** *ж* 1)состояние, положение 2)ступень, фаза

आर्कटिक **аарtик** арктический

आद्रता **аардратаа** *ж* влажность

उदाहरण **удааhара<u>н</u>** *м* пример

उष्ण **у<u>шн</u>** жаркий; тропический

उष्णमंडलीय **у<u>шн</u>ма<u>н</u>dалий** тропический

ऊँचाई **ŷучааии** *ж* высота

ऊपर **уупар 1.** наверху, вверху **2.** के ~ *послелог* на; над

ऋतु **<u>р</u>иту** *м/ж* время года, сезон

ओर **ор 1.** *ж* сторона, направление **2.** की ~ *послелог* в сторону, в направлении

कटिबंध **katибандh** *м* зона, пояс

कठोर **kathор** 1)твердый, жесткий 2)суровый, жестокий

कर्क **карк** *м* рак; краб

कमी **камии** *ж* 1)нехватка; недостаток 2)уменьшение

किरण **киран** *ж* луч

क्रमश: **крамашаh** постепенно, понемногу; по порядку

गति **гати** *ж* 1)движение, ход 2)темп, скорость

गरम **гарам** горячий, жаркий

गरमी **гармии** *ж* 1)теплота; зной, жара 2)лето

गुजरना **гузарнаа** *нп.* проходить, проезжать

गोलार्ध **голаардh** *м* полушарие

ग्रीष्म **гришм** лето, жаркое время года

घना **гhанаа** густой; частый; плотный

घोर **гhор** 1)страшный, ужасный 2)частый, густой

चक्कर **чаккар** *м* оборот, виток

चलना **чалнаа** *нп.* идти; двигаться; ехать

जल **джал** *м* вода

जलीय **джалиий** водный; водяной; влажный

जलवायु **джалваайу** *м/ж* климат

जाडा **джаагаа** *м* зима, холодный сезон

जुलाई **джулааии** *ж* июль

जून **джуун** *м* июнь

जैसे **джайсе** как будто, как бы; словно, будто

ठंड **thand** *ж* холод, мороз

ठंडा **thandaa** холодный; прохладный

डालना **daaлнаа** *п* 1)бросать, кидать 2)вставлять

डिग्री **dигрии** *ж* 1)градус 2)диплом 3)ученое звание

ढाल **dhaaл** *ж* склон, скат; покатость

तल **тал** *м* 1)поверхность 2)уровень 3)дно

तापमान **таапмаан** *м* температура

तिरछा **тирчhaa** кривой; косой; наклонный

थोडा **тhoraa 1.** малый, незначительный **2.** немного

दिशा **дишаа** *ж* 1)сторона, направление 2)направление движения

दिसंबर **дисамбар** *м* декабрь

दूरी **дуурии** *ж* 1)удаленность 2)расстояние

द्वीप **двиип** *м* остров

धारा **дhаараа** *ж* поток; струя; течение

धूप **дhууп** *ж* солнечный зной, солнечное тепло

ध्रुव **дhрув** *м* полюс

ध्रुवीय **дhрувий** полярный

नम **нам** сырой, влажный

नमी **намии** *ж* влажность, сырость

नवंबर **навамбар** *м* ноябрь

निकट **никаt** **1.** близкий **2.** вблизи, около **3.** के ~ *послелог* вблизи, около

पतझड **патджhар** *ж* 1)листопад 2)холодный сезон 3)осень

परिणाम **паринаам** *м* результат, итог

पृथ्वी **притhвии** *ж* Земля, земной шар

प्रति **прати** **1.** каждый **2.** *ж* копия; экземпляр

प्रभाव **прабhаао** *м* влияние; воздействие

फरवरी **фарварии** *ж* февраль

बचाना **бачаанаа** *п* 1)спасать, избавлять 2)сберегать

बढना **баrhнаа** *нп.* 1)расти, увеличиваться 2)идти вперед

बदलना **бадалнаа** **1.** *нп.* [из]меняться **2.** *п* изменять; превращать

बनावट **банаавat** *ж* состав; строение, структура

बरसाना **барсаанаа** *п* поливать, проливать

बात **баат** *ж* 1)слово; речь, разговор 2)дело; факт; вопрос

बादल **баадал** *м* облако; туча

ब्रिटिश **бриtиш** британский

भीतरी **бhиитарии** внутренний

भूभाग **бhуубhааг** *м* территория; район, область

मई **маии** *ж* май

मध्यमान **мадhйамаан** *м* средняя величина, средний показатель

महासागरीय **маhаасаагрий** океанский

मानसून **маансуун** *м* муссон

मार्च **марч** *м* март

मौसम **маусам** *м* 1)погода 2)сезон

यदि **йади** если

रखना **ракhнаа** *п* 1)ставить; класть 2)хранить, беречь

रेखा **рекhаа** *ж* линия, черта

रोकना **рокнаа** *п* 1)останавливать, задерживать; сдерживать

लगाना **лагаанаа** *п* прикреплять; присоединять

लाना **лаанаа** *п* приносить; доставлять

वनस्पति *ж* 1)растение 2)растительный мир

वर्षा **варшаа** *ж* 1)дождь 2)сезон дождей

वसंत **васант** *м* весна

वायु **ваайу** *ж* 1)воздух 2)ветер

वायुदाब **ваайудааб** *м* атмосферное давление

वायुमंडल **ваайумаndал** *м* атмосфера

विपरीत **випариит 1.** противный, противоположный **2.** के ~ *послелог* против; наоборот

विवश **виваш** вынужденный, принужденный

विशेष **вишеш** особый, особенный; специальный

वेग **вег** *м* скорость движения

शरद् **шарад** *ж* холодный сезон; осень

शिशिर **шишир** *м* 1)зима 2)холод, мороз

शीघ्र **шиигhр** быстро, скоро

शीत **шиит 1.** холодный **2.** *м* холод

शीतल **шиитал** холодный

शुष्क **шушк** 1)сухой; высохший 2)засушливый

सदा **садаа** всегда, постоянно

सम **сам** одинаковый, равный; ровный

समीर **самиир** *м* ветер

समूह **самууh** *м* 1)группа 2)скопление

सरद **сард** холодный; прохладный

सरदी **сардии** *ж* 1)холод, стужа 2)зима

सा **саа** *частица* 1)подобие, сходство 2)изменение качества

सितंबर **ситамбар** *м* сентябрь

सुहावना **суhаавнаа** приятный

सूखा **суукhаа** сухой, высохший; засохший

सूर्य **суурйа** *м* солнце

सेंटीग्रेड **сентиигред** стоградусный

स्थल **стhал** *м* земля, суша

हवा **hаваа** *ж* 1)воздух 2)ветер

हेमंत **hемант** *м* зима, зимний сезон

भौगोलिक नाम

गल्फस्ट्रीम Гольфстрим
तिब्बत Тибет
नर्वे Норвегия
मेक्सिको Мексика

राजस्थान штат Раджастхан (*в Индии*)
लैब्राडोर полуостров Лабрадор
साइबेरिया Сибирь

Лексико-грамматический комментарий

१. जलवायु «климат» (*букв.* «вода-воздух»). В хинди широко распространенно беспослеложное примыкание двух (реже трех) существительных. При этом образуются две группы лексических единиц.

В первой группе оба существительных сохраняют свое значение. Левое существительное выступает в функции определения к правому существительному: समुद्रतल «уровень моря», स्थल भाग «часть суши», ग्रीष्म ऋतु «летний сезон» (*букв.* «лето-сезон»), मानसून हवा «мусонный ветер» (*букв.* «муссон-ветер»), पर्वत श्रेणी «горная цепь» (*букв.* «гора-цепь»), कर्क रेखा «тропик Рака» (*букв.* «рак-линия») и т.д. Словосочетания этой группы могут писаться слитно, раздельно или через черточку.

Во второй группе оба существительных образуют некое новое значение, которое может быть близким значениям обоих компонентов, но может и отличаться от них: जलवायु «климат» (*букв.* «вода-воздух»), तापमान «температура» (*букв.* «теплота-мера»), कटिबंध «зона, пояс» (*букв.* «талия-лента»), भूगोल «география» (*букв.* «земля-шар») и т.д. Словосочетания этой группы чаще всего пишутся слитно.

По модели словосочетаний второй группы возникают сложные слова, которые всегда пишутся слитно, поскольку соединены своими конечными гласными звуками, претерпевающими различные фонетические изменения: विद्यार्थी «студент» (*букв.* विद्या «знание» + अर्थी «стремящийся»), मरूद्यान «оазис» (*букв.* मरु «пустыня» + उद्यान «сад»). Подробнее об этом явлении говорится в учебнике для 2 и 3 года обучения.

२. Глагол कहना в значении «называть» требует своего расширения двумя зависимыми компонентами: прямым объектом и комплементом. Прямой объект может осложняться послелогом को: अवस्था को मौसम कहना, मौसम के मध्यमान को जलवायु कहना, बहन को सुंदर कहना и т.д.

३. В данном контексте слово धूप можно перевести как «солнечный день».

४. Именно-глагольное сочетаний प्रभाव डालना имеет значение «оказывать влияние», «влиять». Зависимый компонент присоединяется с помощью послелога पर: जलवायु (लडके, इतिहास की गति) पर प्रभाव डालना.

५. भूमध्य रेखा «экватор».

६. Удвоенный союз जैसे-जैसे имеет значение «по мере того как», «меж тем как». Он вводит придаточное предложение времени: हम जैसे-जैसे उत्तर या दक्षिण की ओर जाते हैं तापमान में कमी आती जाती है.

७. Именно-глагольное сочетание कमी आना (पडना) имеет значение «уменьшаться», «сокращаться».

८. Глагол पडना «падать» в сочетании с прилагательными и существительными может сохранять свое значение: सूर्य की किरणें अधिक तिरछी पडती है «лучи солнца падают более косо», но может передавать общее значение действия: अत: गरमी-सरदी कम पडती है «поэтому меньше бывает («выпадает») зноя или холода», ...जलवायु में बहुत अंतर पड जाता है «... происходит («выпадает») заметное различие в климате», ...घोर जाडा पडता है «...бывает («выпадает») суровая зима», ...कम गरमी पडती है «...бывает менее жарко» (*букв.* «выпадает меньше жары»).

९. समुद्रतल से ऊँचाई «высота над уровнем моря».

१०. एक डिग्री सेंटीग्रेड «один градус по Цельсию».

११. के निकट के сложные послелоги могут осложняться послелогом का, который служит для более тесной связи компонентов словосочетания: समुद्र के निकट के स्थान.

१२. सम जलवायु «ровный (морской) климат», «климат с незначительным перепадом температур».

१३. Частица ही, сочетаясь с отдельными местоимениями и наречиями, может фонетически сливаться с ними, утрачивая звук **h**. Это особенно касается слов, имеющих в окончании звук h в сочетании с кратким или долгим звуком **a**: यह + ही = यही («именно это»), वह + ही = वही («именно он»), इस (उस) + ही = इसी (उसी), वहाँ (यहाँ) + ही = वहीं (यहीं) «именно там (здесь)», इसीलिए «именно поэтому».

Сочетание этой частицы с местоимением सब и наречиями अब, तब, कब образуют единую словоформу: सब + ही = सभी, अब (तब, कब) + ही = अभी (तभी, कभी).

१४. पर से – данное сочетание двух простых послелогов имеет значение «с», «с поверности».

१५. Глаголы बोलना и लाना в результате сложившийся практики могут в совершенных формах прошедшего времени употребляться без послелога деятеля ने: वह बोला, लडका दो किताबें लाया.

१६. Составной союз जबकि имеет значение «в то время как», «между тем [как]». Вводит придаточное предложение времени, которое чаще располагается после главного предложения: मैं किताब पढता था जबकि वह कुछ लिखती थी.

१७. गरमी (वर्षा) लाना «приносить жару (дождь)».

१८. प्रभाव पडना «сказываться (о влиянии)». Зависимый компонент присоединяется с помощью послелога पर: जलवायु पर महासागरीय धाराओं का प्रभाव पडता है।

१९. Составной послелог के पास से имеет значение «мимо»: घर के पास से गुजरना «проходить мимо дома».

२०. द्वीप समूह «архипелаг»; ब्रिटिश द्वीप समूह «Британские острова».

२१. मेक्सिको की खाडी «Мексиканский залив».

२२. आर्कटिक महासागर «Северный Ледовитый океан».

२३. उदाहरण के लिए «например».

२४. जल बरसाना «проливать дождь».

२५. Глагольный монолит विवश करना имеет значение «вынуждать», «принуждать». Зависимый компонент присоединяется с помощью послелога पर:मुझे यह लिख देने पर विवश किया गया.

२६. Именно-глагольное сочетание चक्कर लगाना имеет значение «совершать оборот («виток»)».

२७. Частица सा в сочетании с именами прилагательными указывает на ослабление или усилении качества: लाल-सा «красноватый», काला-सा «черноватый», но बहुत-सा «весьма большой».

२८. उष्ण कपटबंध «тропический пояс», «тропики».

२९. चला जाना «уходить», «удаляться». О подобной аспектуальной форме речь пойдет в последующих уроках.

पाठ के अभ्यास

१.पाठ को पढिये और रूसी में उसका अनुवाद कीजिये।

२.हरेक नये शब्द को दो बार लिखिये।

३.निम्नलिखित शब्दों की बनावट समझाइये।

वायुदाब, वायुमंडल, मध्यमान, समुद्रतल, शीत ऋतु, उष्णमंडलीय, महासागरीय, स्थल मार्ग, पर्वतमाला, पर्वत श्रेणी.

४.अनुवाद कीजिये।

хорошая (приятная) погода, погода в июле (мае, марте), высокое атмосферное давление, атмосферное давление в районе Северного Ледовитого океана, атмосфера Земли, изучение атмосферы, очищать атмосферу, распространяться в атмосфере, высокая (осенняя, декабрьская, ночная) температура, температура воды (воздуха, комнаты), температура по Цельсию, температура на солнце (Солнце), понижать температуру, температура на Северном полюсе, влажность воздуха, влажная почва, влажный (приморский, горный, суровый, сухой, тропический, муссонный, арктический) климат, климат пустынь и гор, климат на побережье, изменять климат, оказывать влияние на климат, скорость (направление) ветра, приятный (холодный, теплый, сухой, влажный, южный, весенний, утренний) ветер, большая (маленькая) скорость, ход событий (истории, строительства), густые (темные, высокие, красивые) облака, частый (холодный, весенний) дождь, экономическое состояние, состояние дома, удаленность от экватора (дома, моря), жить на большом расстоянии от океана, расстояние от Дели до Москвы, уменьшение температуры (влаги), нехватка предметов домашнего обихода, идти в сторону океана, заниматься изучением полярных районов, высота над уровнем моря, косые лучи солнца, высота здания, получить ученую степень, каждое лето; районы, находящиеся вблизи моря; жизнь на суше и в воде, видеть (понимать) разницу, уменьшать разницу, небольшая разница, жаркий (холодный, летний, зимний, осенний, весенний) сезон, сезон дождей, особое событие (положение), особые удобства, приносить дождь (трудности, воду, книги), сухой ветер (климат, район, воздух), сухая пустыня (местность), холодное (теплое, океанское) течение, течение мыслей, пробегать мимо дома, жить на острове, группа островов, британский флаг, водяной поток, находиться на десятой параллели, экономить время, спасать людей, избавлять от трудностей, оберегать страну, спасать от жары (холода), вынуждать покинуть страну, строение почвы (Земли), влияние растительности на климат, сохранять влагу в

почве, начинать петь (идти, расти, изменять, останавливать), класть книги на стол, положить книги в шкаф, положить манго в холодильник, положить рядом со стулом, совершать два оборота, совершать оборот вокруг Солнца, хороший результат, получить новые результаты в изучении Солнца, жить в Западном (Восточном) полушарии, тропический пояс, жить в тропиках, суровая зима, холодная погода, внутренние районы страны, внутренняя стена, внутренние двери.

५.अनुवाद कीजिये।

अच्छा (गरम, ठंडा, सुहावना), गरमी (सरदी) का मौसम, खेती करने का मौसम, गरम (सरद, पर्वतीय, उष्णमंडलीय, आर्कटिक, नम, महासागरीय) जलवायु, जलवायु का प्रभाव, जलवायु बदलना, वायुदाब कम करना, वायुदाब का अध्ययन करना, हवाओं को रोकना, साफ (ठंडी, गरम, नम) हवा, सुहावना समीर, हवा का जोर, शीघ्र गति, पूरी गति से चलना, गति रोकना, गति कम करना, धूप में बैठना, काला (सफेद, घना) बादल, दु:ख के बादल, कपडे (विचार, स्थान, स्कूल) बदलना, आर्थिक अवस्था, निर्माण के विभिन्न अवस्थाओं के समय, थोडा अंतर (पानी, समय), बात बदलना, बात मानना, मुख्य बात, बात समझना, विद्यार्थियों पर अध्यापक जी का प्रभाव, अच्छा प्रभाव डालना, पानी डालना, समुद्र में जाल डालना, रेखा बनाना, भूमध्य रेखा, भाग्य की रेखा, कुछ (लंबी) दूरी, तीन किलोमीटर की दूरी पर, समुद्र से काफी दूरी पर रहना, कमरे (दिन, मौसम) की गरमी, धूप (पानी) की गरमी, भूमध्य रेखा की ओर जाना (बहना), हमारी ओर से, लागों (जल, खाने) की कमी, ध्रुवीय समीर (भूभाग, कटिबंध), ठंडा (पानी, कमरा, मौसम), ठंडी रात (जलवायु, साँस), निकट आना, मेज दीवार के निकट रखना, घर के निकट की दुकान, तिरछी किरण, सूर्य की किरण, इमारत (दीवार, पहाड) की ऊँचाई, प्रति वर्ष (वृक्ष, दिन), पुस्तक की दो प्रतियाँ, पिछले वर्ष की अपेक्षा, डाक्टर की डिग्री

पाना, सरदी का मौसम, पिछली (अब की) सरदियों में, शुष्क समीर (देश, क्षेत्र), सूखा देश (पेड, मौसम), सूखी हवा (सडक), सूखे कपडे पहनना, कठोर कार्य (जलवायु, अध्यापक, मन, जाडा), गरम पानी (खाना, हवा, कपडे, कमरा, दिन), शीतल जल, जलतल, प्रसिद्ध (ऐतिहासिक) स्थल, स्थल पर रात का तापमान, थोडा (बहुत-सा, बहुत बडा) अंतर, अंतर कम करना, वर्षा (ग्रीष्म, शीत, वसंत, शिशिर, हेमंत, शरद्) ऋतु, नदी (वायु) का वेग, पूरे वेग से दौडना, उसी दिशा में जाना, पूर्व की दिशा से आना, विपरीत दिशा में चलना, विशेष सुविधा, विशेष रूप से महत्वपूर्ण होना, उत्तर शीघ्र देना, शीघ्र जाना (आना, दौडना), पानी (किताब, पेन) लाना, बाजार की ओर चलना, महासागरीय (पानी की) धारा, धारा रोकना, द्वीपों का समूह, दक्षिणी द्वीप, द्वीपों पर स्थित होना, पशुओं (भाषाओं, लोगों) का समूह, नम हवा (भूमि, कमरा, मौसम), आर्कटिक महासागर (कटिबंध, क्षेत्र), उदाहरण के लिए (के तौर पर), उदाहरण देना, लोगों (समय, देश) को बचाना, पहाड (छत) की ढाल, मिट्टी (मकानों, सूर्य, भाषा) की बनावट, वनस्पति जीवन, पहाड से वनस्पतियों को लाना, भूमि (मौसम, जलवायु) की नमी, पृथ्वी पर रहने वाले लोग, पृथ्वी को बचाना, सूर्य का चक्कर लगाना, हिन्दी सीखने के अच्छे परिणाम, वसंत ऋतु, वसंत का जल, विपरीत दिशा में जाना, घोर रूप (वन, अंतर, वर्षा), घना वन (बादल, नगर), अत्यंत कठिन (कठोर, सुंदर).

६.समानार्थक शब्द लिखिये।

मौसम, वायु, नमी, स्थान, ठंडा (३), सरदी (३), हर, अतः, सूखा, पानी, गरमी, गति, ओर, गरम, धरती, अभाव.

७.विपरीतार्थक शब्द लिखिये।

काला, ठंडा, गरमी, बहुत, दूर, सूखा, जल, वसंत, ग्रीष्म.

८. भारत की ऋतुएँ वसंत से लेकर क्रमश: लिखिये।

वसंत, वर्षा, शिशिर, शरद्, ग्रीष्म, हेमंत।

९. Напишите все возможные существительные со следующими прилагательными (निम्नलिखित विशेषणें के साथ सभी संभव सँज्ञाएँ जोडिये).

ठंडा, गरम, नम, सूखा, कठोर, घोर, घना, सुहावना, आर्कटिक, थोडा.

१०. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)किसी स्थान के अनेक वर्षों के मौसम के ... को वहाँ की जलवायु कहते हैं। २)जलवायु किसी प्रदेश के तापमान, आद्रता, वर्षा आदि विषयों की मध्यमान ... को कहते हैं। ३)जलवायु पर अनेक बातें ... डालती हैं। ४)इन बातों में से भूमध्य ... से दूरी बहुत महत्वपूर्ण होती है। ५)जैसे-जैसे हम भूमध्य रेखा से उत्तर की ... जाते हैं तापमान में ... आती जाती है। ६)... क्षेत्रों में सूर्य की ... सदा तिरछी होती हैं। ७)... के निकट सब से बडी सरदी होती है। ८)... के साथ-साथ तापमान में क्रमश: कमी होती जाती है। ९)समुद्र से दूर के स्थानों की जलवायु ... और कठोर होती है। १०)जल की अपेक्षा ... शीघ्र गरम और ठंडा होता है। ११)हवाओं का ... औरु उनकी दिशा जलवायु पर विशेष प्रभाव डालती है। १२)... हवाएँ गरमी लाती हैं। १३)रेगिस्तान से चलने वाली हवाएँ ... होती हैं। १४)समुद्र से आने वाली हवाएँ ... लाती हैं। १५)दिन में ... समीर के चलने से तटीय प्रदेशों का तापमान कम हो जाता है।

१६)गरम और ठंडी ... का प्रभाव जलवायु पर पडता है। १७)... ऋतु के समय बर्फ पडती है। १८)यदि गरक धारा पास बहती है तो जलवायु कम सरद औ ... हो जाती है। १९)ब्रिटिश ... समूह के पास से गल्फस्ट्रीम बहती है। २०)गल्फस्ट्रीम अनेक देशों की जलवायु ... और सुहावना बना देती है। २१)हिमालय पर्वत भारत को साइबेरिया की ठंडी हवाओं से ... रखता है। २२)वही पर्वत महासागर की ... हवाओं को रोक लेता है और भारत में ही सारा जल बरसा देने पर ... करता है। २४)दक्षिणी पठार की ढाल पूर्व की ओर होती है, अत: वहाँ की नदियाँ बंगाल खाडी की दिशा में कहती हैं। २५)... की दृष्टि से मिट्टी रेतीली और पथरीली होती है। २६)वनस्पति भूमि में और वायुमंडल में ... बनाये रखती है। २७)... सूर्य के चक्कर लगाता है जिसका ... यह होता है कि दिन की जगह रात आती है और रात की जगह दिन। २८)एशिया पूर्वी ... में स्थित है। रूस में ... ऋतु अप्रैल-मई में आता है। २९)जून में ... काल शुरू होता है। ३०)... में पढाई आरंभ होता है। ३१)जब उत्तरी गोलार्ध में ग्रीष्म ऋतु होती है तो दक्षिणी गोलार्ध में ... ऋतु होती है। ३२)रूसी साइबेरिया में घोर ... पडता है। ३३) मानसून के समय भारत के उत्तर पूर्वी भूभाग पर ... वर्षा होती है। ३४)देश के ... भागों की वलवायु अधिक कठोर होती है। ३५)रूस देश में ... अक्तूबर-नवंबर में होती है जब कि भारत में ... शिशिर यानी जनवरी और फरवरी में होती है। ३६)... रेखा भारत के मध्य में से गुजरती है। ३७)यह लडकी ... सुंदर है। ३८)भारत ... कटिबंध में स्थित है। ३९)१९वीं सदी में भारत के ऊपर ... शासन था। ४०)हमने पहुओं का बडा ... देखा। ४१)दक्षिण और उत्तर की जलवायु में बडा-सा ... पडता है। ४२)साइबेरिया की जलवायु बहुत ... है। ४३)सहायता ... आयी है। ४४)हवा पूरे ... से चलने लगा। ४५)इतिहास की ... बदलना काफी कठिन है। ४६)उसने मेरी ओर ... दृष्टि से देखा। ४७)इस घटना ने रूस के इतिहास पर बहुत बडा प्रभाव ...।

४८)भूमध्य रेखा ... के मध्य में से गुजरती है। ४९)दोनों देशों के मध्य में बहुत बडी ... है। ५०)वे लोग पूर्वी ... में चले गये हैं।

११.अनुवाद कीजिये।

Краткосрочное состояние атмосферы какой-либо местности, ее дневная и ночная температура, влажность воздуха, наличие облачности или дождя обычно называется погодой. Климатом называют средний показатель температуры, влажности, атмосферого давления местности на протяжении многих лет.

На климат оказывают влияние многие факторы, основными среди которых являются: удаленность от экватора, удаленность от моря, высота над уровнем моря, основные направления ветров, океанские течения, направление горных хребтов, наклон местности, строение почвы, наличие или отсутствие растительности.

Территории вблизи экватора или тропика Рака относятся к тропикам, где всегда стоит жаркая погода, дуют горячие ветры, выпадает много муссонных дождей, которые приносят с собой много влаги. Но там, где выпадает мало осадков, образуются пустыни, в которых из-за нехватки влаги почти нет растительности.

Наиболее холодными являются полярные зоны, которые круглый год покрыты снегом и где всегда очень холодно. Косые лучи солнце не прогревают («прогревать» गरम करना) землю, поэтому люди там не занимаются сельским хозяйством.

Температура в горах всегда ниже, чем на равнинах. Через каждые 165 метров подъема температура опускается на один градус. Горные вершины всегда покрыты снегом. Здесь дуют ледяные ветры и из-за нехватки воздуха людям трудно дышать. В горах давление атмосферы много ниже, чем на равнине.

Приморские территории обладают ровным климатом, здесь нет больших перепадов температуры. На побережье Бенгальского залива средняя температура января составляет 25

градусов по Цельсию, а средняя температура июля – 30 градусов по Цельсию.

Территории, удаленные от моря, имеют сухой и суровый климат. Там очень холодно зимой и очень жарко летом. Здесь также имеется большое различие в дневных и ночных температурах.

На климат оказывают большое влияние скорость и направление ветров. На севере обычно дуют («дуть» चलना) холодные арктические ветры. А в зоне тропиков с суши дуют главным образом теплые ветры. Они проносят с собой жару. Суховеи превращают почву в пустыню. Но ветры, которые дуют с моря, несут с собой влагу. Насыщенные влагой ветры понижают температуру приморских районов. Особенно много влаги приносят муссонные ветры. В Индии они дуют и с Аравийского моря и с Бенгальского залива. Эти влажные ветры встречаются на северо-востоке Индии, где есть места, которые считаются самыми влажными на земле.

На климате сказывается влияние и океанских течений. Если мимо какой-либо части суши проходит теплое течение, оно приносит с собой тепло и влагу. Холодные течения понижают температуру местности. На климате Британских островов сказывается влияние теплого течения Гольфстрим, которое течет из Мексиканского залива.

Напрвление горных цепей также оказывает влияние на климат. Гималайские горы, протянувшиеся с востока на запад, защищают Индию от холодных ветров Северного Ледовитого океана, тогда как горные хребты Сибири тянутся с севера на юг. Сибирь наклонена в сторону севера и здесь зимой всегда очень холодно, поэтому в Сибири находится «полюс холода» (शीत ध्रुव).

Наличие или отсутствие растительности также влияет на климат. Леса задерживают влагу. Там, где много растительности, воздух более влажен. Там, где растительности нет, выпадает меньше осодков, и климат оказывается более суровым.

В разных районах земли существует различное количество сезонов. В России таких сезонов четыре: весна, лето, очень и

зима. В Южном полушарии сезоны противоположны сезонам Северного полушария. Наша весна там является осенью, лето – зимой, осень – весной, а зама –летом.

В Индии, которая является жаркой страной, так как тропик Рака проходит по ее середине, существуют несколько природных зон. В каждой из них имеется свое количество («количество» मात्रा *ж*) сезонов. В Северной Индии их – четыре: весная, лето, осень и зима. В Индо-Гангской равнине их – шесть: весна, жаркий сезон, который можно назвать летом, сезон дождей, прохладный сезон, который можно назвать осенью, холодный сезон и холодный листопадный сезон. Оба этих сезона можно назвать зимой. В Южной Индии имеется всего один сезон – жаркий. Очень жаркий – в апреле-сентябре и менее жаркий – в октябре-марте.

१२.अनुवाद कीजिये।

क. भारत मानसून हवाओं के भूभाग में आता है। यहाँ की जलवायु आम तौर पर गरमियों में गमरु तथा नम, सरदियों में सरद-शुष्क होती है, वर्षा आम तौर पर ग्रीष्म ऋतु में होती है। इस खंड में संसार में सब से अधिक वर्षा होती है। यहाँ की ऋतुओं के तापमान में काफी अंतर होता है। इस खंड में सागवान, बाँस और देवदार के वन मुख्य हैं। यहाँ हाथी, शेर, बंदर, गैंडा आदि मुख्य पशु पाये जाते हैं। यहाँ चावल, गेहूँ, गन्ने, कपास, पटसन की खेती की जाती है।

ख. जनवरी तापमान. जनवरी में सूर्य मकर («Козерог») रेखा के निकट होता है, अत: दक्षिणी गोलार्ध में तापमान अधिक होता है और उत्तरी गोलार्ध के देशों में शीतकाल होता है। दक्षिणी अफ्रीका में सब से अधिक गरमी होती है और साइबेरिया में अत्यंत जाडा होता है। यहाँ वेर्खोयान्स्क के स्थान पर सब से अधिक सरदी होती है। इन दिनों भारत के समुद्रतटीय क्षेत्रों में मध्य तापमान २५ डिग्री सेंटीग्रेड के ऊपर

होता है। गंगा-यमुना के मैदान में १५ से २० डिग्री सेंटीग्रेड होता है। हिमालय के प्रदेश में १० डिग्री सेंटीग्रेड से नीचे और ऊँचे पर्वतों पर और कभी-कभी उत्तरी भारत में तापमान जीरो (जीरो *м* ноль) डिग्री सेंटीग्रेड से भी नीचे हो जाता है।

ग. तापमान जुलाई. जुलाई में कर्क रेखा के पास सूर्य की किरणें सीधी (सीधा прямой) पडती हैं। अत: उत्तरी गोलार्ध में ग्रीष्मकाल होता है और दक्षिणी गोलार्ध में शीतकाल। इन दिनों उत्तरी अफ्रीका, अरब और उत्तर-पश्चिमी भारत में तापमान ४० डिग्री सेंटीग्रेड से भी अधिक होता है। राजस्थान के मरुस्थल में कभी-कभी ४५ डिग्री सेंटीग्रेड से ऊपर होता है।

घ. गरमियों की मानसून हवाएँ. ग्रीष्म ऋतु में उत्तरी भारत की भूमि बहुत गरम होती है और यहाँ की वायु गरम हो जाती है तथा ऊपर उठती है। इसी कारण से यहाँ का वायुदाब कम हो जाता है और हिन्द महासागर से शीतल हवाएँ चलने लगती हैं। वे दक्षिणी-पश्चिमी मानसून हवाएँ कहलाती हैं। समुद्र से आने के कारण वे अपने साथ बहुत सी नमी लाती हैं। बंगाल की खाडी से आने वाली हवाओं को हिमालय पर्वत रोक देता है जिससे पूर्वी भारत में घनी वर्षा होती है। जब ये हवाएँ हिमालय के साथ-साथ पश्चिम की ओर चल देती हैं तो चलते-चलते वर्षा करती जाती हैं। जैसे-जैसे ये पश्चिम को बढती हैं इनका जल कम होता जाता है, अत: राजस्थान में कम वर्षा होती है।

सरदियों की मानसून हवाएँ. सरदियों में भारत और मध्य एशिया कस् भूमि हिन्द महासागर की अपेक्षा अधिक सरद होती है तथा कम दाब का क्षेत्र अब हिन्द महासागर में चला जाता है और हवाएँ स्थल से समुद्र की ओर चलती हैं। आम तौर पर ये हवाएँ शुष्क होती हैं। जब ये हवाएँ बंगाल की खाडी पर से होकर चलती है तो कुछ जल साथ ले लेती हैं और फिर पूर्वी सागरीय तट पर घनी वर्षा करती हैं। उत्तर-पश्चिमी भाग में

अत्यंत शीत पडने के कारण वायु में जो कुछ नमी होती है वह वर्षा के रूप में पडती है।

च. १)पहाडों में मौसम अक्सर बदलता जाता है। २)वसंत का मौसम बहुग सुहावना होता है। ३)काले बादल आते हैं। ४)बादल जुडने लगते हैं। ५)मेरी उससे बात हुई। ६)क्या बात है? कोई बात नहीं है। ७)बात यही पर समाप्त नहीं होती। ८)मुख्य बात यह है कि अच्छी घनी वर्षा हुई है। ९)यह एक समय की बात है। १०)बात यह है कि मैं जाने वाला नहीं हूँ। ११)विद्यार्थियों पर अध्यापक का प्रभाव सदा पडता है। १२)इस फिल्म ने हम पर बडा प्रभाव डाल दिया है। १३)मेरे भाग्य की रेखा कौन समझता हे? १४)आज बहुत गरमी है। १५)वे लोग खेतों को गरमी से बचाना चाहते हैं। १६)पुस्तकें मेजों पर पडी हैं। १७)दादी जी पलंग पर पडी हैं। १८) कठिनाई पड गयी। १९)मेरी छुट्टियाँ सोमवार पर पडती हैं। २०)बर्फ पड रही है। २१)इससे क्या अंतर पडता है? २२)जल की कमी पड गयी। २३)ऐसा ही रिवाज पड गया २४)जाडा घोर पड गया। २५)यह चीज उसकी अपेक्षा अच्छी है। २६)पानी लाओ। २७)वह मेरी किताब लाया। २७)मैंने उसे एक किताब ला दी। २८)पेड बढने लगे। २९)नदी में जल बढ गया। ३०)वे बहुत दूर तक बढ गये। ३१)हम उस ओर बढे। ३२)वह लंबाई में बढ गया। ३३)माता जी चली गयीं। ३४)लडकी शीघ् ही चल दी। ३५)हम चौक की ओर चले, ३६)वे वन तक चलते गये। ३७)मैंने थोडा चलना चाहा। ३८)हमारा परिवार दूसरे फ्लेट में चला गया। ३९)खेल कितना किय चला? ४०)इसकी दुकान अच्छी चलती है। ४१)पश्चिम से जोर की हवा चलती है। ४२)लडका स्कूल में अच्छी तरह चल रहा है। ४३)दो सप्ताह (घंटे) गुजर गये। ४४)यह सडक दिलली से गुजरती है। ४५)रात गुजर गयी। ४६)यह मकान हमें सरदी और वर्षा से बचाता है। ४६)उसने काफी शक्ति बचा रखी। ४७)मेज पर किताबें रखिये। ४८)इन चीनों को अलग रखो। ४९)छात्रो, पेन रख दो और सुनो। ५०)आप दुकान में क्या-क्या

चीजें रखते हैं? ५१)हमने लो गायें रखी हैं। ५२)यह बात मन में रखो। ५३)साँस रोको। ५४)लडके ने घोडे को रोक लिया। ५५)पृथ्वी एक वर्ष में सूर्य के कितने चक्कर लगाती है? ५६)इस कार्य का परिणाम क्या था? ५७)इसका कोई परिणाम न निकला। ५८)इससे हम क्या परिणाम निकालते हैं? ५९)स्कूल में एक नया अध्यापक लगाया गया। ६०)वह छात्र सदा अनुपस्थित रहता है।

१३.हिन्दी में सवालों का अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

1)Что такое погода? 2)Что такое климат? 3)Что оказывает влияние на климат? 4)Что приносит влагу в засушливые районы? 5)Как далеко от экватора находится Индия? 6)Какой тропик проходит почти по середине Индии? 7)Почему к югу от экватора становится все холоднее и холоднее? 8)Почему полярные районы самые холодные? 9)Каков климат высоко в горах? 10)Почему приморские районы теплее, чем районы в глубине страны? 11)В каких районах земли самый суровый климат? 12)Как различаются дневные и ночные температуры на побережье и в глубине страны? 13)В каких районах климат бывает сухим и жарким? 14)Что приносят с собой тропические ветры? 15)как влияют на климат арктические ветры? 16)Что несут ветры, дующие с моря на сушу? 17)От чего понижается температура в прибрежных районах? 18)Какое влияние на климат оказывают океанские течения? 19)Как называется самое важное для Британских островов течение? 20)Где оно начинается? 21)Протекают ли теплые течения вблизи России? 22)Где холоднее зимой в Москве или на полуострове Лабрадор? 23)А где жарче летом, в Москве или на Лабрадоре? 24)Какой океан больше, Северный Ледовитый или Индийский? 25)Какое влияние на климат Индии оказывает Индийский океан? 26)А как влияет на климат России Севрный Ледовитый океан? 27)Почему в Индии теплее, чем в России? 28)Какое влияние на климат Индии оказывают Гималайские горы? 29)В какую сторону наклонена Сибирь? 30)Где больше лесов, в Индии или

России? 31)Какое самое жаркое место в Индии? 32)А какое самое холодное место в России? 33)Где всего холднее в Индии? 34)Где находится самое теплое место России? 35)Какое влияние оказывают леса на климат? 36)Сколько оборотов за один год совершает Земля вокруг Солнца? 37)Как это сказывается на климате? 38)Сколько климатических сезонов в России? 39)А сколько таких же сезонов в Индии? 40)Сколько климатических сезонов в районе Гималаев? 41)Сколько на юге Индии? 42)Когда в Индию приходяи муссонные ветры? 43)В каком месте Индии выпадает больше всего осадков? 44)А какой район Индии самый засушливый? 45)Где находится «полюс холода»? 46)Как далеко находится Раджастхан от Тибета? 47)Когда в Индии наступает холодный листопадный сезон? 48)Когда начинается индийский новый год? 49)В какой зоне лежит большая часть Индии? 50)Нравится ли Вам климат Индии?

१४. भारत की जलवायु संबंधी कहानी कहिये।

१५. रूस की जलवायु संबंधी कहानी कहिये।

१६. आज के मौसम की कहानी कहिये।

१७. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

इवान: रीता जी, मैं कुछ समय के बाद भारत जाने वाला हूँ। अब वहाँ क्या मौसम है?

रीता: अब भारत में वसंत शुरू हो गया है। यह सब से सुहावना मौसम है। पतझड समाप्त हुई, थोडी सी गरमी आने लगती है, वनस्पतियों में नया जीवन भी आता है।

इवान: इन दिनों बर्षा भी होती है?

रीता: जी नहीं, वर्षा बिलकुल नहीं होती। वर्षा दिल्ली में जुलाई में आती है।

इवान: तो क्या-क्या बातें भारत की जलवायु पर मुख्य प्रभाव डालती हैं?

रीता: ऐसी बातें बहुत हैं। भारत विशाल देश है। हाँ, रूस की तरह इतना बडा नहीं है, पर काफी बडा है। इसलिए देश की जलवायु भिन्न-भिन्न स्थानों में भी भिन्न है। अत्यंत ठंडे क्षेत्रों से लेकर उष्ण कटिबंध तक.

इवान: क्या दिल्ली में बर्फ पडती है?

रीता: जी नहीं, नयी दिल्ली में नहीं और पुरानी दिल्ली में नहीं। आम तौर पर भारत गा।म देश है।

इमान: तो भारत में कितनी दिल्लियाँ हैं?

रीता: दिल्ली एक है। नयी दिल्ली अँग्रेज लोगों के काल में बनायी गयी। वही देश की राजधानी समझी जाती है।

इवान: तो दिल्ली में ठंड बिलकुल नहीं पडती?

रीता: पडती है। शीत काल के समय, यानी नवंबर से मार्च तक। कभी-कभी रात का तापमान दो-तीन डिग्री सेंटीग्रेड होता है। तब तो बडी मुश्किल होती है। हम लोग गरम कपडे पहन देते हैं।

इवान: और दिन के समय वही तापमान?

रीता: नहीं जी। दिन के समय कभी पंद्रह, कभी बीस, कभी पच्चीस डिग्री सेंटीग्रड का तापमान होता है। काफी गरमी होती है। मुझे यह मौसम पसंद है। वर्षा नहीं है, हवा बहुत सुहावनी। थोडी-थोडी नयी हरियाली भी आने लगती है। लेकिन पानी की कमी के कारण पूरे जोर से नहीं।

इवान: क्या दक्षिण में पूरे साल गरमी होती है?

रीता: यह सही है। वहाँ पूरे साल ग्रीष्म काल।

इवान: मैं सारे भारत का चक्कर लगाना चाहता हूँ। किस जगह से शुरू करना ठीक समझा जाता है?

रीता: दिल्ली से शुरू कीजिये। फिर उत्तर, हिमालय को देखने जाइये। बहुत सुंदर स्थान है। पहाडी नदियाँ, जिन में पानी बर्फ की तरह ठंडा है। वहाँ के जानवरों को देखिये। इसके बाद

दक्षिण को जाइये। वहाँ सुंदर तटीय मैदान हैं, वहाँ बंगाल खाडी, अरब सागर और हिन्द महासागर का जल मिल आता है। तट का मौसम बहुत सुहावना है, हवा ठंडा और नम, सागर का पानी भी बहुत अच्छा है। मैं समझती हूँ कि आपका भाग्य खुला है। जाइये और लौट आइये।

इवान: रीता, बहुत, बहुत धन्यवाद।

रीता: कोई बात नहीं।

१८. संख्याओं को याद कीजिये।

५१ इकावन, ५२ बावन, ५३ तिरपन, ५४ चौवन, ५५ पचपन, ५६ छप्पन, ५७ सत्तावन, ५८ अट्ठावन, ५९ उनसठ, ६० साठ.

УРОК 7

व्याकरण

Деепричастие предшествующего действия

В хинди наряду с ДНВ и ДСВ имеется и деепричастие предшествующего действия, которое образуется от основы глагола путем прибавления суффиксов कर, के, करके, но может выступать в форме, равной основе.

Данное деепричастие выражает действие, предшествующее действию предиката: पेड के नीचे बैठ (बैठकर) वह किताब पढने लगा «сев под деревом, он начал читать книгу», कपडे बदल (बदलकर) वह काम पर गयी «сменив одежду, она пошла на работу».

По сложившейся языковой практике, чаще всего употребляется деепричастием с суффиксом कर. Суффикс के чаще всего употребляется с деепричастием от глагола करना – करके «сделав». Суффикс करके – используется весьма редко.

Упомянутые выше суффиксы, по сути дела, являются деепричастными формами глагола करना, поэтому языковая практика предусматривает два способо написания этих суффиксов с основой глагола: слитное и раздельное, т.е. लिखकर и लिख कर, बचाकर и बचा कर. В данном учебнике предпочтение отдается слитному написанию.

В некоторых случаях данное деепричастие может передавать действие, находящееся в одной временной плоскости с действием предиката. Это происходит в тех случаях, когда предикат выражается несовершенными временными формами глагола: रेडियो सुनकर वह कमरा साफ करती है «она убирает комнату, слушая радио», लडकी पेड के नीचे बैठकर किताबें पढती थी «девушка читала книги, сидя под деревом».

Следует помнить, что если основной глагол предиката выступает в страдательном залоге, деепричастие также приобретает пассивное значение: गिरजाघर बनाकर नगर की स्थापना की जाती है «город закладывается, после того как построят церковь» (*букв.* «церковь построив, основание города делается»).

Составные причастия несовершенного вида

Данные причастия (СПНВ) образуются путем присоединения ПСВ от глагола होना (हुआ) к ПНВ: लिखता + हुआ = लिखता हुआ «пишущий», बढता + हुआ = बढता हुआ «продвигающийся».

СПНВ является формой аналитической. Оно имеет то же лексическое значение, что и простое ПНВ. В отличие от простого причастия СПНВ, как правило, не употребляется предикативно, выступая главным образом в функции определения, которое чаще всего предшествует определяемому слову, но может располагаться и после него: हमने <u>बहता हुआ</u> पानी देखा, но हमने पानी <u>बहता हुआ</u> देखा.

Реже СПНВ выражает добавочное действие: रेडिया <u>सुनता हुआ</u> वह किताब पढ रहा है «слушая (*букв.* «слушающий») радио, он читает книгу», т.е. «он слушает радио и читает книгу».

Со своим определяемым словом СПНВ согласуется регулярно: पढता हुआ लडका, पढते हुए लडके, पढती हुई लडकी.

Будущее простое (Будущее I)

Данная форма времени яется спрягаемо-склоняемой, поскольку образуется от основы глагола путем прибавления личных окончаний, суффикса будущего времени ग и изменяемого окончания आ, о чем свидетельствует следующая таблица:о

лицо	основа	л/оконч	суфф.	оконч.	м. р.	ж.р.
मैं	लिख	ऊँ	ग	आ, ई	लिखूँगा	लिखूँगी
तू	लिख	ए	ग	आ, ई	लिखेगा	लिखेगी

वह	लिख	ए	ग	आ, ई	लिखेगा	लिखेगी
हम	लिख	एँ	ग	ए, ई	लिखेंगे	लिखेंगी
आप	लिख	एँ	ग	ए, ई	लिखेंगे	लिखेंगी
वे	लिख	एँ	ग	ए, ई	लिखेंगे	लिखेंगी
तुम	लिख	ओ	ग	ए, ई	लिखोगे	लिखोगी

Как видно из таблицы, в хинди имеются четыре личных окончания: ऊँ – для 1 лица ед. ч., ए – для 2 и 3 лица ед. ч., एँ - для 1, 2 (вежливого) и 3 лица мн. ч. и ओ – для 2 лица мн. ч. Эти окончания практически тождественны личным окончаниям глагола-связки ह: मैं हूँ, तू, वह है, हम, आप, वे हैं, तुम हो.

На русский язык глаголы хинди в форме простого будущего могут переводиться как простой (синтетической) формой, так и сложной (аналитической) формой: मैं लिखूंगा «я напишу», «я буду писать»; वह लाएगी «она принесет», «она будут приносить».

Будущее простое в хинди, как и в русском языке, указывает на то, что действие будет осуществлено после момента речи: मैं दो दिनों के बाद भारत जाऊँगा, वह जुलाई के अंत में आएगी, वर्षा के बाद नदी में पानी बढती जाएगी (длительно-прогрессивный аспект в будущем времени), घर साल के अंत तक बनाया जाएगा (пассив в будущем времени).

Модальный глагол सकना «мочь»

Данный глагол употребляется только в сочетании с основой смыслового глагола, выражая при этом все его грамматические характеристики: मैं आ सकता हूँ «я могу приходить», मैं आ सका «я смог прийти», मैं आ सकूँगा «я смогу приходить». Как видно из примеров, на русский язык основа глагола переводится инфинитивом. Неличные и спрягаемо-склоняемые

формы глагола सकना образуются, как видно из примеров, регулярно: सक-सकता-सका-सकेगा.

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

१)कहानी सुनकर मैंने दो-तीन सवाल किये। २)घर का अभ्यास पूरा करके तुम क्या करोगे? ३)हम भारत जाकर लौट आये। ४)हिमालय की नदियाँ पहाडों से निकलकर मैदान में बहती हैं। ५)खाना खाके मैं काम पर जाऊँगा। ६)हमने उठकर अध्यापक जी से नमस्ते कहा। ७)किताब लाकर इसे आपको दे दूँगा। ८)पेन लेकर यह लिखो। ९)मैं भारत की जानकारी पाकर ही वहाँ जाउँगा। १०)घर आकर वह खाना तैयार करने लगी। ११)समय निकालकर हम यह फिल्म देखने गये। १२)नदी से अनेक नहर निकालकर खेती की जाती है। १३)क्रेमलिन बनाकर मास्को की स्थापना की गयी। १४)आप से मिलकर दो साल गुजर गये हैं। १५)छुट्टियों के समय अच्छी तरह आराम करके हम नये जोर से पढने लगे। १६)दो-चार कहानियाँ जोडकर नयी पुस्तक तैयार की गयी है। १७)अशोक रीता के साथ बैठकर बातें करने लगा। १८)वन का पूरा चक्कर लगाकर हम थक गये। १९)वह नाम बदलकर भारत आया। २०)यह कहकर वह चली गयी। २१)राजा देश को सात प्रदेशों में बाँटकर शासन करने लगा। २२)वह गीत गाकर कमरन साफ कर रही है। २३)फटकार खाकर वह घर गया। २४)मुँह लटकाकर रहना आसान नहीं हैं। २५)मैंने अभी यह फिल्म देखकर आया हूँ।

२.Постройте предложение, используя вместо первого предиката деепричастие предшествующего действия (पहले विधेय की जगह पूर्वकालिक कृदंत लगाकर वाक्य बनाइये).

१)पेन लीजिये और इमला लिखिये। २)वे खाना खाएँगे और घर चले जाएँगे। ३)मैं वहाँ जाऊँगा और कहानी पढ़ूँगा। ४)माता जी ने दरवाजा खोला और घर के भीतर आयीं। ५)पिता जी ने खाना खाया और काम पर गये। ६)लडकी ने कपडे बदले और घर के बाहर निकली। ७)वे कक्षा में आये और उपस्थित लोगों से नमस्ते कहा। ८)आइये और मेरी सहायता कीजिये। ९)छात्र ने कापी ली और कुरसी पर बैठ गया। १०)विदेशी लोगों ने राष्ट्रीय पोशाकें पहन लीं और स्टेडियम के निकट जमा होने लगे।

३.अनुवाद कीजिये।

१)सडक पर चलता हुआ लडका देखा गया है। २)पहाडों से बहता हुआ पानी नदियों से जा मिलता है। ३)यह कहता हुआ राम ऊपर चला गया। ४)सामने से बहता हुआ जल देखकर वह समझी कि पहाडों में घनी वर्षा हो रही है। ५)मेरी ओर देखती हुई लडकी बोलती गयी। ६)पहाडों से निकलते हुए पानी से नदियाँ बनती हैं। ७)वह यह काम करता हुआ मुझे मिलता है। ८)जाकर बाजार से कुछ चीजें ला। दौडता हुआ जा। ९)सवाल का जवाब देता हुआ वह दूसरी ओर देखता था। १०)फुटबाल खेलते हुए लडके बहुत थक गये।

४.अनुवाद कीजिये।

1)Приезжая в большой город, люди обычно живут в гостиницах. 2)Покушав, он сели смотреть телевизор. 3)Придя домой и переодевшись, моя сеста села читать книгу. 4)Войдя в комнату, я увидел бабушку. 5)Отец ушел, сказав, что быстро вернется. 6)Надев новые ботинки, мой брат пошел в университет. 7)Переведя книгу на русский язык, я помог преподавателю. 8)Не получив ответа, Суреш задал вопрос еще раз. 9)Посоветовавшись с адвокатом, она вернулась в банк. 10)Дав этой

преподавательнице юридический совет, адвокат направился в одну частную компанию.

५.अनुवाद कीजिये।

1)Ты пойдешь сегодня на работу? Да, пойду. 2)Какая погода будет во вторник? Во вторник будет дождь. 3)Сегодня вечером я буду смотреть телевизор или слушать радио. 4)Когда Вы дадите мне эту книгу? Я дам Вам ее в конце марта. 5)Когда у вас будет отпуск? В июле. Я поеду на юг, к морю. В июле там будет хорошая погода. 6)Когда открывается этот магазин? Он откроется в девять часов. 7)Что ты будешь делать дома? Я буду учить новые слова. 8)Когда ты придешь ко мне? Я приду вечером. 9)Когда Вы найдете время, чтобы посетить наш музей? На этой недели у меня не будет времени. 10)Когда ветер начнет дуть с океана, пойдут сильные дожди.

६.अनुवाद कीजिये।

१)आराम करने के बाद तुम अच्छी तरह काम कर सकोगे। २)यह लडका राजनयिक बन सका। ३)दिल्ली में आप राष्ट्रपति भवन देख सकेंगे। ४)रविवार को तुम हमारे यहाँ आ सकोगे? ५)मैं आपका सवाल नहीं समझ सका। ६)आप इस सवाल का जवाब दे सकेंगे? जी हाँ, दे सकूँगा। ७)मैं इतना ज्यादा खाना नहीं खा सका। ८)दादी जी, आप वहाँ क्यों न जा सकीं? ९)अध्यापक जी हमें नया व्याकरण समझा सके। १०)मैं अपना जीवन बदल सकूँगा। ११)राजा देश को बचा सके। १२)वह अच्छी तरह खेल न सका। १३)सारा दिन दौड सकना आसान नहीं है। १४)हम टी.वी.सेट में यह घटना देख सकेर १५)तुम यह काम कर सकोगे? सकूँगा।

७. अनुवाद कीनिये।

1)Я не смог выполнить эту работу. 2)Все студенты могут хорошо учиться. 3)Сможете ли Вы сделать эту работу за две недели? 4)Вы можете перевести этот рассказ на хинди? Смогу. 5)Кто сможет помочь Вам в этом деле? 6)Почему ты не пришел в среду? 7)Сможем ли мы спасти диких животных? Да, если захотим. 8)Кто может ответить на этот вопрос? 9)Больная сестра не смогла пойти в университет. 10)Мы смогли вернуться домой только рано утром.

पाठ

समाज सेवा

मनुष्य का जन्म समाज में होता है। व्यक्ति से समाज और समाज से व्यक्ति का गठन होता है। अत: समाज और व्यक्ति में आपसी संबंध है। अगर व्यक्ति विकसित है तो समाज भी ठीक है अन्यथा उलटा ही फल होगा। उन्नत समाज ही हमारे व्यक्तित्व के उचित विकास का साधन प्रस्तुत कर सकता है। भोजन, वस्त्र और घर जीवन के लिए आवश्यक हैं, पर जीवन को सफल, उन्नत आ सार्थक बनाने के लिए स्वस्थ और उन्नत समाज आवश्यक ही नहीं अनिवार्य है। समाज के सुख और दु:ख से ही व्यक्ति सुखी और दुखी रह सकता है। अत: जिस समाज में हमने जन्म लिया है उसकी सेवा हमारा कर्त्तव्य है। मनुष्य जिस समाज में जन्म लेता है उस समाज का ऋृण चुकाना उसके लिए आवश्यक हो जाता है। पर देश और समाज का ऋृण हम देश समाज सेवा के द्वारा ही चुका सकते हैं। समाज का संगठन, उसकी स्थिति में सुधार, उसका कल्याण - सब सहायता, सहानुभूति एवं सेवा जैसे गुणों पर ही निर्भर है। समाज के प्रत्येक धर्म ने समाज सेवा को बडा महत्व दिया है।

समाज सेवा के भिन्न-भिन्न रूप हैं। मनुष्य किसी भी परिस्थिति में जीवन यापन के लिए किसी भी कार्य को करता हुआ समाज सेवा कर सकता है। किसान कृषि के द्वारा प्रचुर

अन्न उपजाकर, व्यापारी व्यापार द्वारा वैभव में वृद्धि कर, कारीगर कला कौशल की वृद्धि द्वारा, शिक्षाशास्त्री विद्यादान के द्वारा अज्ञान दूर कर, डाक्टर लागों के स्वास्थ्य को उन्नत कर, कर्मचारी अपनी सेवा वृत्ति द्वारा समाज का कल्याण कर सकते हैं। किसी को किसी प्रकार का सुख पहुँचाना समाज सेवा ही है। कलाकार, लेखक, कवि, संगीत शास्त्री आदि भी प्रदर्शनी, कविता, नाटक, उपन्यासरु कहानी, खेलकूद आदि के द्वारा व्यक्ति के मन का संस्कार बदलकर समाजसेवा कर सकते हैं। अत: प्रत्येक कार्य के द्वारा हम समाजसेवा कर सकते है। समाज की मुख्य समस्याएँ अनेक हैं और उन्हें दूर करना हमारा कर्त्तव्य है। समाजसेवा का क्षेत्र घर से प्रारंभ होता है और गाँव, नगर, देश तक व्याप्त कर जाता है। अपने परिवार में ही बहुतों को सेवा की अपेक्षा है। किसी भी अच्छे कार्यों को हम घर से ही प्रारंभ कर सकते हैं। घरवालों की सेवा भी समाज सेवा ही है क्योंकि वे भी हमारे समाज के ही अंग हैं।

जब समाज के प्रत्येक व्यक्ति के भीतर अपने देश के लिए, अपने समाज के कल्याण के लिए सर्वस्व निछावर कर देने की त्याग भावना का उदय होगा और हमारे नवयुवक अपने कर्त्तव्यों को समझने लगेंगे तभी देश में रामराज्य की स्थापना के स्वप्न पूरे होंगे।

नये शब्द

अगर **агар** если

अज्ञान **агйаан** *м* незнание

अनिवार्य **аниваарйа** обязательный

अन्न **анн** *м* 1)пища, продовольствие 2)зерно, хлеб

अन्यथा **анйатhаа** в противном случае, иначе

अपना **апнаа** свой; собственный

अपेक्षा **апекшаа** *ж* 1)желание 2)потребность, нужда

आपसी **аапасии** взаимный, обоюдный

आवश्यक **аавашйак** необходимый, нужный

उचित **учит** соответствующий, надлежащий

उदय **удай** *м* 1)появление 2)восход

उन्नत **уннат** развитой; передовой

उपजाना **упджаанаа** *п* производить; выращивать

उपन्यास **упанйаас** *м* роман

उलटा **улtаа** обратный, противоположный

ऋण **ри<u>н</u>** *м* долг; задолженность

एवं **евам** и

कर्त्तव्य **карттавйа** *м* долг, обязанность

कर्मचारी **кармчаарии** *м* служащий

कला **калаа** *ж* искусство, мастерство

कलाकार **калаакаар** *м* артист; художник

कल्याण **калйаа<u>н</u>** *м* благополучие, благосостояние

कवि **кави** *м* поэт

कविता **кавитаа** *ж* стихотворение; поэма

कारीगर **кааригар** *м* мастер; ремесленник

किसान **кисаан** *м* крестьянин

कृषि **кри<u>ш</u>и** *ж* земледелие, сельское хозяйство

कौशल **каушал** *м* умение, мастерство

गठन **гаthан** *м/ж* образование, формирование

गाँव **гãао** *м* деревня, село

गुण **гу<u>н</u>** *м* качество, свойство

चुकाना **чукаанаа** *п* уплачивать, выплачивать

जन्म **джанм** *м* рождение

जैसा **джайсаа** 1)какой, который 2)такой, как; подобный

त्याग **тйааг** *м* отказ; отречение

दुखी **дукhии** печальный, грустный

नवयुवक **навйувак** *м* молодой человек

नाटक **наatак** *м* пьеса; драма

निछावर **ничhаавар** *м* жертва; дар, плдношение

निर्भर **нирбhар** 1)зависящий 2)опирающийся

परिस्थिति **паристhити** *ж* 1)обстановка 2)состояние, положение

पहुँचाना **паhŷчаанаа** *п* доставлять; приводить

प्रकार **пракаар** *м* 1)способ 2)род, вид

प्रचुर **прачур** обильный, оромный

प्रत्येक **пратйек** каждый

प्रदर्शनी **прадаршании** *ж* выставка

प्रस्तुत **праступ** представленный

प्रारंभ **прааpамбh** *м* начало; начинание

फल **пhал** *м* 1)плод, фрукт 2)плод, результат

भावना **бhаавнаа** *ж* чувство

भोजन **бhоджан** *м* принятие пищи; еда, пища

मनुष्य **манушйа** *м* человек

महत्व **маhатв** *м* важность, значение

यापन **йаапан** *м* проведение, осуществление

रामराज्य **раамрааджйа** *м* царство счастья

लेखक **лекhак** *м* писатель

विकसित **викасит** развившийся; развитой

विकास **викаас** *м* развитие; эволюция

वस्त्र **вастр** *м* платье, одежда

विद्या **видйаа** *ж* 1)знание 2)наука

विद्यादान **видйаадаан** *м* обучение

वृत्ति **вритти** *ж* профессия, занятие

वृद्धि **вриддhи** *ж* рост, увеличение

वैभव **вайбhав** *м* богатство

व्यक्ति **вйакти** *м* лицо, личность

व्यक्तित्व **вйактитв** *м* индивидуальность; личность

व्यापार **вйаапаар** *м* торговля

व्यापारी **вйаапаарии** *м* торговец

व्याप्त **вйаапт** распространившийся

शास्त्री **шаастрии** *м* знаток

शिक्षा **шикшаа** *ж* 1)обучение 2)образование

शिक्षाशास्त्री **шикшаашаастрии** *м* педагог

संगठन **сангтhан** *м* 1)организация 2)организация, учреждение

संगीत **сангиит** *м* музыка

संगीतशास्त्री **сангиитшаастрии** *м* музыкант

संस्कार **санскаар** *м* 1)обряд, ритуал 2)влияние

सकना **сакнаа** *нп.* мочь, быть в состоянии

सफल **сапhал** успешный

समस्या **самасйаа** *ж* проблема, вопрос

समाज **самаадж** *м* общество

सर्वस्व **сарвасв** *м* [всё] имущество

सहानुभूति **сahaанубhууmu** *ж* сострадание, сочувствие

साधन **саадhан** *м* средство, способ; источник

सार्थक **саарthак** имеющий смысл; приемлемый

सुखी **сукhии** счастливый

सुधार **судhaар** *м* 1)улучшение 2)преобразование, реформа

सेवा **севаа** *ж* 1)служба, служение 2)обслуживание

स्थिति **стhити** *ж* 1)положение, обстановка 2)позиция

स्वप्न **свапн** *м* 1)сон 2)мечта

स्वस्थ **свастh** здоровый

स्वास्थ्य **свaacтhйа** *м* здоровье

Лексико-грамматический комментарий

१. समाज सेवा «служение обществу».

२. Глагольный монолит प्रस्तुत करना имеет значение «представлять».

३. आवश्यक ही नहीं अनिवार्य है «является не только необходимым, но и обязательным». Сочетание частицы ही с отрицанием имеет значение «не только, но…».

४. Идиоматические выражение जन्म लेना означает «рождаться».

५. Выражение ऋण चुकाना в прямом и переносном смысле имеет значение «платить долг».

६. Местоимение जैसा, выступая между существительными и местоимениями, имеет значение «такой, как»: सहायता, सहानुभूति एवं सेवा जैसे गुणों पर निर्भर «основывающийся на таких качествах, как помощь, сочувствие, служение»; आप जैसे लोग «такие люди, как Вы», तुम जैसी लडकी «такая девушка, как ты». Как видно из примеров जैसा регулярно согласуется со своим определяемым.

७. Идиоматическое выражение महत्व देना означает «придавать значение».

८. Словосочетание जीवन यापन имеет значение «существование».

९. Именно-глагольное сочетание सेवा करना имеет значние «служить», «оказывать услугу». Выражение समाज सेवा करना означает «служить обществу».

१०. Именно-глагольное сочетание वृद्धि करना имеет значение «увеличивать». Присоединяет зависимый компонент через послелог में: वैभव में वृद्धि करना «увеличивать богатство».

१२. Парное сочетание कला कोशल имеет значение «искусство», «мастерство». В хинди такие сочетания синонимичных или близких по значению слов используется как стилистический прием, усиливающий значение всего сочетания.

१३. Словосочетание विद्यादान (*букв.* «дарение знания») имеет общее значение «образование», «просвещение».

१४. Глагольный монолит उन्नत करना имеет следующие значения: «развивать», «улучшать», «совершенствовать». Прилагательное उन्नत может сочетаться и с глаголом बनाना, сохраняя указанные выше значения. В хинди некоторые прилагательные могут сочетаться как с глаголом करना, так и с глаголом बनाना, выражая одно и то же значение.

१५. Словосочетание सेवा वृत्ति (*букв.* «профессия служения») передает общее значение «служение». В хинди встречаются словосочетания, второй компонент которых лишь усиливает значение первого, напр., जीवन धारण (*букв.* «несение жизни»), т.е. «жизнь» и т.п.

१६. Именно-глагольное сочетание कल्याण करना имеет значение «приносить благополучие (счастье)». Присоединяет зависимый компонент через послелог का: समाज का कल्याण करना «приносить благополучие обществу».

१७. Идиоматическое выражение सुख पहुँचाना означает «приносить счастье».

१८. Слово शास्त्री (*букв.* «знаток шастр») в сочетании с различными нарицательными существительными передает общее понятие «специалист», «знаток»: शिक्षाशास्त्री «специалист в области педагогики», संगीतशास्त्री «музыковед» и т.п.

१९. Идиоматическое выражение संस्कार बदलना означает «изменить предначертание судьбы», поэтому словосочетание मन का संस्कार बदलना можно перевести как «изменить природу ума (мышления».

२०. Глагольный монолит व्याप्त करना имеет значение «распространять».

२१. В хинди, как и в русском языке, прилагательные и причастия могут субстантивироваться, т.е. функционально переходить в разряд существительных, приобретая все грамматические свойства последнего: बहुतों ने कहा... «многие сказали...», मैंने बहुत आते हुओं को देखा «я увидел многих прибывающих» и т.п.

२२. Сочетание प्रारंभ करना контекстуально может выступать как именно-глагольное сочетание и как глагольный монолит. В первом случае оно присоединяет зависимый компонент через послелог का: कार्य का प्रारंभ करना , во втором – зависимый компонент или непосредственно примыкает к монолиты, или осложняется послелогм को: कार्य [को] प्रारंभ करना.

२३. Морфема वाला может выступать с отдельными конкретными существительными как словообразовательный суффикс: घरवाले «домашние», दुकानवाला «лавочник», पानीवाला «разносчик воды», मास्कोवाला «москвич» и т.п.

२४. Идиоматическое выражение सर्वस्व निछावर करना означает «жертвовать всем».

२५. Словосочетние त्याग भावना означает «чувство самоотречения».

२६. Словосочетание रामराज्य (*букв.* «царство Рамы») связано с индийской мифологией, согласно которой должно прийти время, когда бого-человек Рама (одно из воплощений бога Вишну) принесет на землю царство всеобщего благополучия.

२७. Идиоматическое выражение स्वप्न पूरा (पूरे) होना означает «сбываться (о мечте, мечтах)».

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढ़िये और रूसी में उसका अनुवाद कीजिये।

२. प्रत्येक नये शब्द को दो बार लिखिये।

३. समानार्थक शब्द लिखिये।

यदि, विकसित, पोशाक, खाना, परिणाम, सुख, खेती, विज्ञान, आरंभ.

४. अनुवाद कीजिये।

хороший (суровый, высокий, здоровый, больной) человек, день рождения, больной от рождения, рождение сына (новых идей), развитое общество, построение (структура, организация, жизнь, единство, история, формирование, изучение) общества, занимать место в обществе, строить (создавать, улучшать) общество, общество ученых (врачей, педагогов), государственная служба, служение обществу (Родине, стране), служить народу (обществу, делу), служить в Москве (на границе), частное (главное, историческое) лицо, развитие (формирование) личности, формирование органов власти (новых передовых) идей, взаимная помощь (связь), развитой район, противоположное направление, противоположный результат, надлежащее (быстрое, экономическое, научное, историческое, культурное, де-

мократическое) развитие, развитие человека (общества, личности, связей, силы, сельского хозяйства, культуры, жизни, идеи),

средство развития, отсутствие необходимых средств, предоставлять средства, во время еды, вечерняя (дневная) еда, красивая (новая, старая, теплая, летняя, зимняя, национальная), необходимые вещи (учебники, средства), необходимый для жизни (для брата, для страны, для отдыха), быть необходимым, успешный человек (год), успешная пьеса (жизнь, работа), быть успешным, делать жизнь значительной, здоровое общество, здоровый мальчик, обязательное обучение, обязательная причина, обязательный результат, счастливый человек (юноша, народ), счастливая семья (девушка), печальный молодой человек, печальные мысли, печальное событие, национальный долг, платить по долгам, выполнять свой долг, государственная (культурная, демократическая) организация, улучшение положения народа, экономическое положение страны, трудное положение, реформа сельского хозяйства (образования), улучшение положения человека, благополучие общества (человека, страны), человеческие качества, качества преподавателя (политического деятеля, воды), опираться на собственные силы (на новые идеи, на мастерство), придавать значение, важность события (реформ, проблем), международное положение, важное обстоятельство, тяжелые (разные) обстоятельства, выращивать зерно, увеличивать богатство (скорость, торговлю, население), небольшой (постепенный) рост, государственная (международная) торговля, торговля зерном (фруктами), частное богатство, деревенский мастер, индийское (русское, национальное) искусство, искусство музыки (драмы), приносить радость людям, доставлять международную помощь, известный (национальный, индийский) писатель, прочитать роман индийского писателя, язык писателя, читать стихи зарубежных поэтов, изучать поэму известного поэта, исторический роман, лошадь (корова, овца) крестьянина, развитое сельское хозяйство, зависеть от сельского хозяйства, здоровье нации, состояние здоровья, укреплять здоровье, международная (индийская) выставка, выставка одежды, раздел выставки, писать драмы, трудная (важная, международная, экономическая, национальная) проблема,

большая (горная, дальняя, северная) деревня, потребность в служении, потребность жизни, национальное чувство, приятное чувство, чувство радости (печали, покоя, любви), жертвовать всем ради счастья людей, видеть счастливые сны, отказ от всех удовольствий жизни.

५. अनुवाद कीजिये।

विकसित (उन्नत, लोकतांत्रिक, अंतर्राष्ट्रीय, स्वस्थ) समाज, समाज में स्थिति, समाज कार्य, समाज [में] सुधार, विदेशी सेवा, दो वर्ष की सेवा के बाद, देश की सेवा करना, मनुष्य की भावना, मनुष्य जाति, पुत्र को जन्म देना, भारत में जन्म लेना, जन्म से रूसी, जन्म दिन, जन्म भूमि, महत्वपूर्ण (निजी) व्यक्ति, उलटा फल, फल पाना, फल खाना, फलों की दुकान, उलटी दिशा, उलटी हवा, उचित विकास (स्थान, समय), कला (व्यक्तित्व, शक्ति, भाषा, मनुष्य, नाटक, समाज) का विकास, प्राकृतिक (कानूनी, घरेलू) साधन, जीवन के साधन, साधन प्रस्तुत करना, घर का बना भोजन, रात का भोजन, वस्त्र का व्यापारी, बने-बनाये वस्त्रों की दुकान, सरदी के लिए आवश्यक वस्त्र, आवश्यक परिणाम (सहायता, कर्त्तव्य), सफल जीवन (नाटक, वर्ष, व्यक्ति), स्वस्थ समाज (जीवन, मन, व्यक्ति), अनिवार्य सहायता (कार्य, कारण, परिणाम, शिक्षार विषय), सुखी जीवन (परिवार, लोग), दुखी मनुष्य (व्यक्ति), कर्त्तव्य पूरा करना, अपना कर्त्तव्य समझना, कर्त्तव्य भावना, राष्ट्रीय ऋण, ऋण देना (चुकाना), बैंक का ऋण, सांस्कृतिक (व्यावसायिक, लोकतांत्रिक) संगठन, समाज का संगठन, स्थिति में सुधार, समाज में स्थिति, देश की आर्थिक स्थिति, संबंधों (स्वास्थ्य) में सुधार, भूमि सुधार, मनुष्य का कल्याण करना, मनुष्य (घोडे, पढाई) के गुण, घरेलू चीजों के गुण, ऐतिहासिक (सांस्कृतिक) महत्व, महत्व का विषय, किसी बात का महत्व समझना, अन्न (फल, गेहूँ) उपजाना, व्यापारियों का संगठन, विदेशी व्यापार, व्यापार केंद्र, व्यापार करने वाली

कंपनी, जनसंख्या (व्यापार, ऋण) में वृद्धि, वृद्धि रोकना, संगीत कला, पुराने भारत की कला, विद्याएँ सीखना, विद्या के केंद्र, अज्ञान दूर करना, घोर अज्ञान, अज्ञान में रहना, स्वास्थ्य मंत्रालय, स्वास्थ्य की अवस्था, मन का स्वास्थ्य, लडके को स्कूल पहुँचाना, लडकी घर तक पहुँचाना, आम के कई प्रकार, कई प्रकार के आम, किसी न किसी प्रकार से, प्रसिद्ध (भारतीय) कलाकार, अंतर्राष्ट्रीय प्रदर्शनी, घरेलू चीजों (वस्त्रों) की प्रदर्शनी, मुख्य समस्या, पाठ [का] प्रारंभ करना, सारे संसार में व्याप्त करना, सूर्य का उदय, राष्ट्रीय भावना, नयी भावनाओं का उदय, स्वप्न देखना, अच्छे स्वप्न आना.

६. निम्नलिखित विशेषणों के साथ सभी संभव सँज्ञाएँ जोडिये।

अनिवार्य, आपसी, आवश्यक, उचित, उन्नत, उलटा, दुखी, प्रचुर, विकसित, सफल, साथृक, सुखी, स्वस्थ.

७. निम्नलिखित सँज्ञाओं के साथ सभी संभव विशेषण जोडिये।

समाज, संबंध, विकास, फल, संगठन, स्थिति, कला, व्यापार, प्रदर्शनी, लेखक, साधन.

८. Составьте предложения, используя следующие идиоматические выражения (निम्नलिखित मुहावरों को लेकर वाक्य बनाइये):

जन्म लेना, ऋण चुकाना, महत्व देना, सर्वस्व पनछावर करना, स्वप्न पूरा होना, फटकार खाना, मुँह लटकाना, भाग्य खुलना, मेरे मन में कुछ और है और विधना के कुछ और, जी चाहना, साँस लेना, समय निकालना, चककर लगाना.

९. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)मनुष्य का ... समाज में होता है। २)समाज ... प्रत्येक व्यक्ति का ... है। ३)विदेशों के साथ ... संबंध का बहुत बडा महत्व होता है। ४)अगर व्यक्ति ... है तो समाज भी ... है। ५)विकास केवल ... समाज में हो सकता है। ६)समाज ही ... के उचित विकास का साधन प्रस्तुत करता है। ७)भारत में प्राकृतिक ... की कमी नहीं है। ८)अगर समाज उन्नत नहीं है तो विकास का ... उलटा होता है। ९)जीवन में वैभव का बडा महत्व है, पर इसी के साथ जीवन ... होना आवश्यक है। १०)... ही से जी नहीं भरता। ११)इसी दिशा में व्यक्ति के मन का ... बदलना समाज का सब से बडा कर्त्तव्य है। १२)केवल वैभव ... जीवन के लिए काफी नहीं है। १३)अधिकतर लोगों का स्वास्थ्य केवल ... समाज में ही हो सकता है। १४) भोजन और ... भी महत्वपूर्ण हैं, पर पूरे सुख के लिए ... भावना भी आवश्यक ही नहीं ... है। १५)वैभव पाकर मनुष्य ... भी हो सकता है। १६)सुख तब आता है जब मन ... होता है, अत: मन का स्वास्थ्य सब से महत्वपूर्ण बात है। १७)जिस समाज में हमने जन्म लिया है उस समाज का ... चुकाना हमारा ... है। १८)समाज कई महत्वपूर्ण ... पर निर्भर रहता है। १९)अपने देशवासियों से ... उन ... में से एक है जिस पर समाज आधारित है। २०)जीवन ... के लिए प्रत्येक मनुष्य के लिए कोई न कोई कार्य करना आवश्यक होता है। २१)जो काम नहीं करता वह खाता भी नहीं। ऐसा ही उन्नत ... में समझा जाता है। लेकिन यह बात सदा सही नहीं होती। २२)... अन्न उपजाता है, ... व्यापार करता है, ... कोई न कोई चीज तैयार करता है, ... उपन्यास लिखता है, ... कविता लिखता है, ... विद्यादान के द्वारा अज्ञान दूर करता है। २३)कुछ ऐसे विद्यार्थी हैं जो कुछ न करने के सुखी ... देखते हैं, पर इसका ... उलटा होता है। २४)अपने को ... पहुँचाना सब लोग बहुत चाहते हैं, पर इसके

लिए अक्सर मन का ... बदलना आवयशक होता है। २५)पिछले सप्ताह भारत में किताबों की अंतर्राष्ट्रीय ... खोल दी गयी। २६)इसमें अनेक प्रसिद्ध लेखकों के नाटक एवं उपन्यास ... किये गये हैं। २७)शासन के सभी अंगों का कर्त्तव्य आम लोगों का ... करना है। २८)समाज का कल्याण प्रत्येक ... से प्रारंभ होता है। २९)वह समाज सुखी कहा जा सकता है जिस में प्रत्येक ... सुखी है। ३०)समाज की एक बडी समस्या है ... का विकास करना। ३१)जिस समाज में लडके-लडकियों का ... रोका जाता है वह समाज बढता नहीं। ३२)भारत में सूर्य का ... लगभग सुबह के पाँच बजे होता है। ३३)क्या आप देश के कल्याण के लिए अपना ... निछावर करने के लिए तैयार हैं? ३४)आपके मन में ... भावना है? ३५)क्या किसी भी देश में रामराज्य की स्थापना की जा सकती है? ३६)क्या आप ... देखते हैं? वे पूरे होते हैं? ३७)क्या आपको रेडियो पर ... सुनना पसंद है? ३८)देश में शासन के अंगों का ... समाप्त हुआ है। ३९)आपका ... कब हुआ? किस साल में? ४०)किसान ... उपजाता है, व्यापारी ... करता है, लेखक ... लिखता है। और कवि क्या करता है?

१०. अनुवाद कीजिये।

Служение обществу является важнейшим долгом каждого человека. Человек рождается в обществе и живет в этом обществе. Все в этом обществе зависит от человека. Если человек развит, то развито и общество, в котором он живет. Только развитое общество может стать средством надлежащего развития индивидуальности. Еда, одежда и жилище являются важным фактором (делом) для развития личности, но только здоровое и развитое общество наполняет смыслом жизнь человека, далая ее успешной и красивой. Поэтому служение обществу – не только нужно, но и обязательно. Счастливый человек несет с собой счастье, а несчастный – печаль и многие трудности, которые обществу необходимо преодолевать. Как говорят, нужно

возвращать долги обществу, своей семье, своим родителям, которые произвели тебя на свет (дали тебе рождение), дали тебе образование и помогли начать свою жизнь. Только служа обществу, в котором ты родился, можно заплатить этот долг. Здоровое общество жиждется на многих достоинствах, среди которых ведущее место занимают любовь и сочувствие. Только любовью, сочувствием и взаимной помощью можно улучшить наше общество, приумножить его богатства.

Каждый человек по-своему служит обществу. Крестьянин выращивает зерно, торговец свой торговлей приумножает наше богатство, мастер своим мастерством делает наше общество более красивым, учитель несет нам знания и прогоняет невежество, врач делает нас здоровыми. Писатель своими книгами открывает нам новый мир, поэт в своих стихотворениях воспевает («воспевать» – गुण गाना) любовь. Музыкант свое музыкой приносит нам радость и покой. И все они несут нам счастье, счастье жить и работать на благо общества и получать все те плоды, которые общество выращивает для каждого из нас.

Общество может менять склад ума человека. Оно заставляет личность по-новому смотреть на результаты своей леятельности. У каждого из нас в жизни есть свои проблемы. И часто, решая («решать» हल करना) свои проблемы, мы решаем проблемы общества.

Служение обществу начинается с каждого отдельного человека, с каждой отдельной семьи, деревни, города, региона. Поэтому служение своим домашним, свои родителям, бабушкам и дудушкам – есть также служение обществу, потому все они, все мы – маленькие части этого общества.

Человек должен быть готовым пожертвовать всем ради служения обществу. Внутри каждого из нас живет чувство самоотдачи. Мы все хотим увидеть наше общество здоровым и счастливым. От нас зивисит, придет ли царство всеобщего счастья, как мы будем жить через год, через сто лет.

११. अनुवाद कीजिये।

क. जो व्यक्ति जिस समाज में जन्म लेता है वह उस समाज का अंग है। समाज में व्यक्ति का गठन होता है और समाज का गठन इसमें रहने वाले मनुष्यों पर निर्भर होता है। समाज और व्यक्ति में आपसी संबंध है। जब ये संबंध अच्छे होते हैं तो समाज सुखी और स्वस्थ होता है। जब संबंध कठिन और कठोर होते हैं तो समाज बीमार समझा जाता है। ऐसे समाज में विकास नहीं हो सकता है, समाज उलटी दिशा में जाने लगता है जिससे समान का दु:ख बढता ही जाता है और सुखी मनुष्य को देखना मुश्किल हो जाता है।

ख. सफल परिवार में सब लोग सफल होते हैं। वे सुखी हैं और अपना सुख दूसरों को पहुँचाते हैं। उनका जीवन सार्थक है और वे दूसरों का जीवन भी सार्थक बनाना चाहते हैं जिससे समाज का सुख भी बढता जाएगा और समाज भी सफल और स्वस्थ बन जाएगा। भोजन, वस्त्र और घर जीवन के लिए बहुत महत्वपूर्ण हो सकते हैं, लेकिन वे जीवन में सब कुछ नहीं हैं। जीवन में समाज सेवा, देश के कल्याण, त्याग भावना जैसी कहीं ज्यादा महत्वपूर्ण बातें होती हैं।

ग. जीवन में सब से बडी बात है ऋण चुकाना। अपने माता-पिता का, अपने परिवार का, अपने समाज का, अपने देश का ऋण चुकाना आवश्यक होता है और यह प्रत्येक मनुष्य का कर्त्तव्य है। जो ऐसा नहीं करता वह समाज के बाहर रह जाता है और जो समाज से अलग रहता है वह सुखी कभी नहीं हो सकेगा, वह दुखियों में से सब से दुखी रहेगा। उसका भाग्य नहीं खुलेगा और उनका काम होगा मुँह लटकाये रहना और दु:ख के दिन देखते जाना।

घ. मनुष्य के भीतर जो भी गुण हैं उनका विकास तब हो सकता है जब मनुष्य समाज की सेवा करता है। समाज सेवा जीवन को महत्व देता है, इसको सार्थक बनाता है। तभी व्यक्ति की स्थिति में सुधार आता है, उसकी कला कौशल बढता है और वह समाज को ज्यादा देता है और समाज से कम लेता हे

जिससे समाज का वैभव बढता जाता है और इससे प्रत्येक व्यक्ति का वैभव भी बढता जाता है। इसे कहते हैं समाज और व्यक्ति में आपसी संबंध।

च. कुछ व्यक्तियों के मन में संगठन की भावना नहीं होती। वे लोग आम तौर पर समाज से अलग रहते हैं। वे समझते हैं कि उनका और समाज का कोई आपसी संबंध नहीं होता और हो भी न सकता। ये लोग उस दिशा में नहीं जाते जिस दिशा में समाज बढता है, वे उलटी दिशा चलते चले जाते हैं। ऐसे लोगों का अंत बहुत दुखी होता है। उनको न लोगों का प्रेम, न इनकी सहानुभूति पायी जाती है। जीवन यापन के लिए समाज में काम करना आवश्यक होता है और समान के वैभव में वृद्धि करने के लिए समाज की सेवा करना आवश्यक होता है। समाज को प्रत्येक व्यपक्त का दान भिन्न-भिन्न होता है। किसान खेत में काम करते हुए अन्न उपजाता है, व्यापारी व्यापार करता है जिससे दूर में उपजाया गया अन्न और दूसरे प्रदेश में बनायी गयी चीज अपनी सडक की दुकान में मिल आती है। कारीगर अपनी कला कोशल की सहायता से बहुत सुंदर चीजें बनाते हैं जो हमारे घरों के लिए आवश्यक होती हैं। शिक्षाशास्त्री विद्यादान के द्वारा अज्ञान दूर करता है जिससे मनुष्य विकसित और पढा-खिखा हो जाता है। लेखक अच्छ्रा उपन्यास या नाटक लिखकर नयी दुनिया के दरवाजे खोल देता है और हम दूसरे लोगों का जीवन, उनका सुख-दु:ख, उनका प्रेम और उनकी अपेक्षाएँ समझने लगते हैं और इस नये संसार को पसंद करने लगते हैं। रेडियो पर संगीत सुनते हुए हमें आनंद और आराम आता है। प्रेम की कविता पढते हुए हमारे भीतर प्रेम की भावनाएँ बढने लगती हैं।

छ. १)मैं आपकी क्या सेवा कर सकता हूँ? २)मेरा जन्म १९३२ में हुआ। ३)वह जन्म से ही ऐसा है। ४)वह जनम से रूसी है। ५)माँ ने लडके को जन्म दिया। ६)उसने भारत में जन्म लिया। ७)इस लेश में नये विचारों ने जन्म लिया। ८)वह

फल खाने में अच्छा था। ९)पेडों रि फल आये (लगे) हैं। १०)हम लोगों ने अच्छा भोजन किया। ११)इस कारखाने में वस्त्र बनता है, १२)यहाँ सुंदर वस्त्र मिलते हैं। १३)जीवन के लिए भोजन आवश्यक है। १४)भारत जाता आवश्यक हो गया। १५)वह लडका पहली बार सफल हुआ। १६)काम करोगे तो सफल हो जाओगे। १७)स्वस्थ रहने के लिए खेलकूद करना आवश्यक है। १८)बडा का उलटा छोटा होता है। १९)यह मेरा कर्त्तव्य है। तुम अपना कर्त्तव्य पूरा करो। २०)ऋण लिया और दिया जाता है। २१)इस संगठन में सुधार लाना आवश्यक है। २२)मैं कठिन स्थिति में हूँ। २३)मंत्रालय में उसकी स्थिति अच्छी है। २४)मैं तुम्हारी सहायता करने की स्थिति में नहीं हूँ। २५)इस मनुष्य में कई गुण हैं। २६)इस उपन्यास के गुण क्या हैं? २७)इस बात का बहुत बडा महत्व है। २८)इसको हम कुछ भी महत्व नहीं देते। २९)हम इस चीज का महत्व समझते हैं। ३०)देश का कल्याण विकसित कृषि पर निर्भर है। ३१)वह एक व्यापार करने वाली कंपनी में काम करता है। ३२)हम उसके वैभव से प्रभावित हैं। ३३)ऋण में वृद्धि हुई है। ३४)हम यहाँ विभिन्न देशों की कलाओं का अध्ययन करते हैं। ३५)अन्न उपजाना भी एक कला है। ३६)बीमार लडके के स्वास्थ्य में सुभार हो रहा है। ३७)इस देश की संस्कृति उन्नत हुई। ३८)लेखक भी कलाकार होता है। ३९)उसने लडकी को स्कूल पहुँचाया। ४०)मैंने दादी जी को बाजार तक पहुँचाया। ४१)सूर्य उदय हो रहा है। ४२)मुझे उससे सहानुभूति है। ४३)ऐसे लोगों से मेरी कोई सहानुभूति नहीं है।

१२. रूसी में सवालों का अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

1)Что такое «служение обществу»? 2)Какая связь существует между человеком и обществом? 3)Где рождается человек? 4)Зависит ли развитие общества от развития личности? 5)Какое общество можно считать развитым? 6)Что нужно для того, что-

бы жизнь была полна смысла? 7)Какую жизнь можно считать успешной? 8)Все ли в жизни зависит от питания, одежды и жилья? 9)Что необходимо для успешного развития личности? 10)Какое значение имеет общество в формировании личности. 11)Является ли служение обществу обязательным для каждого человека? 12)В чем Вы видите основной долг личности? 13)Почему так важно платить долги обществу. 14)Есть такие организации, которые занимаются организацией человеческой жизни? 15)От чего зависит положение человека в обществе? 16)Нужно ли человеку в любых обстоятельствах служить своей стране? 17)Чем занимается крестьянин? 18)Чем помогает обществу врач? 19)В чем значение торговли? 20)Чем занимаются люди педагогической профессии? 21)Что делают люди искусства? 22)Читали ли Вы стихотворения индийских поэтов? 22)Как называется тот роман, который Вы только что прочитали? На каком он написан языке? 23)Были ли Вы хотя бы на одной выставке индийского искусства? 24)Нравится ли Вам индийская музыка? 25)Слышали ли Вы ее когда-нибудь? 26)Можно ли изменить природу человеческого ума? 27)Как Вы избавляетесь от своих проблем? 28)Считаете ли Вы себя частью общества? 29)Готовы ли Вы пожертвовать всем ради счастья Ваших домашних? А ради блага страны и общества? 30)Придет ли когда-нибудь на землю царство всеобщего счастья, или это только мечты людей?

१३. समाज की अपनी सेवा के संबंध में आपका क्या विचार है?

१४. आपके विचार में किसका महत्व अधिक है समाज या व्यक्ति? और क्यों? इसकी कहानी कहिये।

१५. लोग किस तरह समाज सेवा कर सकते हैं। इसकी भी एक छोटी सी कहानी कहिये।

१६. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

अध्यापक: छात्रो मैं आपके साथ समाज सेवा के संबंध में कुछ बातें करना चाहता हूँ। सब से पहले कहिये कि क्या समाज सेवा असल में इतना महत्वपूर्ण है?

पहला छात्र: जी हाँ, मेरे विचार में बहुत महत्वपूर्ण है क्योंकि इसपर समाज का संगठन निर्भर होता है।

अध्यापक: अगर व्यक्ति समाज सेवा करना नहीं चाहता तो क्या होता है?

दूसरा छात्र: तब समाज का विकास रोका जाता है और स्वस्थ समाज बीमार हो जाता है जिस में सब लोगों की स्थिति दुखी हो जाती है, लोगों में आपसी संबंध समाप्त हो जाते हैं? लोग अलग-अलग रहने लगते हैं। न किसी की सहायता की जाती है, न कोई किसी से प्रेम करता है, न किसी को किसी से सहानुभूति होती है।

अध्यापक: आपने ठीक कहा है। संबंध बिलकुल या लगभग समाप्त हो जाते हैं और लोग एक दूसरे को सुख नहीं, दु:ख ही पहुँचा देते हैं। क्या इससे समाज बचाया जा सकता है?

तीसरा छात्र: हाँ, क्यों नहीं। सबसे पहले विद्यादान के द्वारा अज्ञान को दूर करना आवश्यक है। जब मनुष्य विकसित और पढा-लिखा है तो वह शीघ्र ही समझ लेता है कि समाज सेवा आवश्यक ही नहीं अनिवार्य है। मैं समझता हूँ कि समाज सेवा मेरा और हर किसी का कर्त्तव्य है। हमारे लिए जिस समाज में हमने जन्म लिया है उसका ऋण चुकाना आवश्यक है अन्यथा सारे विकास का फल उलटा होगा और विकास भी उलटी खिशा में चल सकेगा।

अध्यापक: तो हम किस तरह ऐसी सेवा कर सकते हैं?

पहला छात्र: प्रत्येक अपने काम से। किसान खेतों में अन्न उपजाकर, व्यापारी व्यापार करके, कारीगर सुंदर चीनों को बनाकर, डाक्टर लोगों का स्वास्थ्य उन्नत करके, लेखक उपन्यास और नाटक लिखकर यानी सब अपना कार्यदान करके।

अध्यापक: क्या आप लोग देश के कल्याण के लिए अपना सर्वस्व निछावर करने को तैयार हैं?

छात्र: हाँ, हाँ, सदा तैयार हैं।

१७. संख्याओं को याद कीजिये।

६१ इकसठ, ६२ बासठ, ६३ तिरसठ, ६४ चौसठ, ६५ पैंसठ, ६६ छियासठ, ६७ सरसठ, ६८ अडसठ, ६९ उनहत्तर, ७० सत्तर.

УРОК 8

व्याकरण

Деепричастие мгновенного предшествования

Деепричастие мгновенного предшествования (ДМП) образуется сочетанием ДНВ с частицей ही. Оно выражает действие предшествующее действию основного предиката, причем разрыв между обоими процессами представляется минимальным: कमरे में आते ही वह कुरसी पर बैठ गया «как только он вошел в комнату, он сел на стул» (*букв.* «в комнату только войдя…»).

Субъект ДМП может совпадать с субъектом предложения: अध्यापक को देखते ही छात्र उठे «студенты встали, как только они увидели преподавателя» (*букв.* «преподавателя только увидя…»).

Однако ДМП может иметь и свой субъект. В этом случае он или присоединяется к ДМП через послелог के: अध्यापक जी के कमरे में आते ही विद्यार्थी उठे, или непосредственно примыкает к ДМП: रात आते ही हम खाना खाने बैठे «как только наступил позний вечер, мы сели ужинать» (*букв.* «вечер только наступя…»).

Составное причастие совершенного вида

Данное причастие образуется сочетанием ПСВ основного глагола с формами ПСВ от глагола होना – हुआ: बैठा + हुआ = बैठा हुआ «сидевший»,»севший»; लिखा + हुआ = लिखा हुआ «написанный».

Данное аналитическо причастие чаще употребляется в функции определения, при этом результативное состояние деепричастия может совпадать с временной плоскостью основного предиката: कुरसी पर बैठा हुआ लडका मेरा भाई था, но

может находиться с ним в разных временных плоскостях: कुरसी पर बैठा हुआ लडका इस सप्ताह के अंत में भारत जाएगा.

Составное ПСВ может располагаться как перед определяемым словом, так и после него: मैंने एक लडके को कुरसी पर बैठा हुआ देखा «я увидел мальчика, седевшего на стуле».

Наряду с функцией определения составное ПСВ может выполнять функции, близкую к предикативной: तू मुझे बदली हुई समझता है (*ср.* तू समझता है कि मैं बदली हूँ). Как видно из примера, причастие может согласовываться в роде даже с определяемым, осложненным послелогом.

Составные ПСВ могут выступать в чисто предикативной функции, но обязательно с глаголом-связкой ह: वह पेड के नीचे बैठी हुई है «она сидит под деревом» (*букв.* «она есть севшая…»), किताब लिखी हुई है «книга написана» (*букв.* «книга есть написанная»).

Каузативные (понудительные) глаголы

Данные глаголы представлены в хинди производными глагольными словами, при которых субъект действия или сам инициирует действие (каузативные глаголы первой степени), или выступает инициатором действия не непосредственно, а через другого инициатора действия (каузативные глаголы второй степени): मैंने लडकी को घर पहुँचाया «я доставил девушку домой», т.е. «заставил ее прийти домой» (каузатив первой степени), но मैंने अपने भाई से लडकी को घर पहुँचवाया «я попросил брата доставить девушку домой».

Каузативные глаголы первой степени образуются от основы глагола присоединением суффиксов **आ** и **ला**. Каузативные глаголы второй степени образуются присоединением суффиксов **वा** и **लवा** к той же основе: करना-कराना-करवाना, देखना-दिखाना (दिखलाना)-दिखवाना, बनना-बनाना-बनवाना, उठना-उठाना-उठवाना, सुनना-सुनाना-सुनवाना.

Некоторые каузативные глаголы под воздействием языковой практики начали передавать значение обычных переходных глаголов: बनाना «делать», पहुँचाना «доставлять», पढाना «преподавать».

При каузативных глаголах второй степени второй инициирующий субъект, выступающий с послелогом से, может опускаться: राजा ने भवन बनवाया.

В предложении каузативные глаголы функционируют как обычные глаголы: प्रदर्शनी भारत में पहुँचवायी गयी, भवन बनवाया गया है и т.п.

Преждепрошедшее время

Данная форма времени образуется сочетанием ПСВ с глаголом-связкой था: बनाया + था = बनाया था, बैठा + था = बैठा था и т.п. При этом непереходные причастия согласуются с субъектным подлежащим, а переходные причастия – с объектным подлежащим, формируя эргативную конструкцию.

Преждепрошедшее время, которое в литературе иногда называют прошедшим совершенным или плюсквамперфектом, обозначает результативное состояние подлежащего, которое чаще всего соотносится с моментом времени. В этом случае эта форма времени выражает результативное состояние, предшествующее другому действию или определенному моменту в прошлом: जब मैं घर लौटा, मेरा भाई चला गया था «когда я вернулся домой, мой брат уже ушел», т.е. «мой брат ушел до моего прихода домой», काम पर जाने से पहले हमने खाना खाया था «мы поели до ухода на работу», भारत जाने से पहले लेखक ने यह उपन्यास लिखा था «писатель написал этот роман до отъезда в Индию».

Здесь так же, как и в других совершенных формах времени прослеживаются три конструкции: субъектная (काम समाप्त होने से पहले वह आया था), объектная (रात आने से पहल

उसने किताब पढी थी) и нейтральная (जब मैं भारत आया कवि ने इस कविता को लिखा था).

Завершительный аспект

Данный аспект образуется сочетанием деепричастия-основы глагола с глаголом-модификатором चुकना «кончаться», «завершаться». Глагол चुकना может присоединяться прктически к любому глаголу в хинди, которому он привносит значение законченности действия: मैं किताब पढ चुका हूँ «я уже прочитал книгу», माता जी कई बार उन्हें रोक चुकी थीं «мама уже несколько раз останавливала их».

Чаще всего चुकना употребляется в форме ПСВ, однако встречаются случаи, когда этот глагол выступает в форме будущего времени: यह कारखाना साल के अंत तक बन चुकेगा, जब आप लोग यह पुस्तक पढ चुकेंगे तभी हम इस पर बातें करेंगे।

Глагол चुकना сравнительно редко употребляется самостоятельно как полнозначный глагол: खाना चुक गया «провизия закончилась», ऋण चुक गया था «долг погашен», काम चुक गया «работа закончилась».

Модальные предложения долженствования

Данные предложения образуются сочетанием изменяемого инфинитива (причастного инфинитива) с формами модальных образующих глаголов पडना «падать», ह(होना) «быть» и модальным словом चाहिए «следует». Как правило, такие конструкции употребляются только предикативно.

При непереходном инфинитиве конструкция состоит из двух компонентов: субъекта и предиката. При переходном инфинитиве конструкция состоит из субъекта, подлежащего и предиката. При этом изменяемый инфинитив согласуется под-

лежащим как причастие. Субъект в подобных конструкциях всегда выступает с послелогом को.

Модальные глаголы и модальное слово привносят свои оттенки долженствования.

Глагол पडना передает вынужденную необходимость совершить действие: मुझे जाना पडा «мне пришлось уйти» (*букв.* «мне выпало уйти»), हमें खिडकी खोलनी पडी «нам пришлось открыть окно». Этот глагол имеет практически полную парадигму спряжения, т.е. может употребляться во всех формах времени и наклонения.

Глагол ह (होना) передает категорическую необходимость совершить действие: मुझे जाना है «мне надо (я должен) уехать», मुझे सोमवार तक यह उपन्यास पढना है «мне нужно (я должен) к понедельнику прочитать этот роман». Данный образующий глагол также имеет практически полную парадигму спряжения, хотя меньшую по количеству форм, чем у глагола पडना.

Глагольное слово चाहिये передает желательную необходимость совершить действие: मुझे जाना चाहिए «мне следует уйти», मुझे यह किताब शीघ्र ही पढनी चाहिए «мне следует быстро прочитать зту книгу». В отличие от образующих глаголов पडना и ह (होना) глагольно слово चाहिए имеет еще только две редко употребляющиеся формы: форму мн. ч. चाहिएँ и форму прошедшего несовершенного времени चाहिए था.

Уступительные придаточные предложения

Данные предложения вводятся союзами यद्यपि, चाहे, हालांकि, अगरचे «хотя», которым в главном предложении соответствуют соотносительные союзы и союзные слова तथापि, तो भी, फिर भी, लेकिन «тем не менее», «однако».

Между частями сложного предложения устанавливаются уступительные отношения, поскольку действие главного предложения совершается вопреки тому, о чем говорится в придаточном предложении: यद्यपि शुरू में मुश्किल होगा तथापि पहले ही पाठ से हिन्दी में बोलना आवश्यक है, अगरचे वह समय पर वहाँ आया फिर भी सब लोग चले गये थे, सोमवार का मौसम बहुत अच्छा निकला गोकि सप्ताह के अंत में बादल थे और ठंडी हवा चलती थी, हालांकि घनी वर्षा हो रही है फिर भी किसान लोग खेतों में गये थे.

Уступительные придаточные предложения чаще всего располагаются перед главным.

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

१) भाई के आते ही मैं काम पर चला जाऊँगा। २)मेरे लौटते ही हम खाना खाने लगे। ३)पिता जी नौ बनते ही बैंक में नाते हैं। ४)बहन के घर से निकलते ही वर्षा शुरू हुई। ५)अभ्यापक जी के कक्षा में आते ही सब छात्र उठ गये। ६)दादा जी की बात सुनते ही अशोक शीघ्र ही दौड आया। ७)माता जी शाम [के] होते ही घर लौटने वाली हैं। ८)घर का काम पूरा करते ही वह विश्वविद्यालय गया। ९)वर्षा [के] शुरू होते ही लडके घर की ओर दोड गये। १०)घर लौटते ही सीता पाठ की तैयारी करने लगी। ११)अध्यापक जी के सवाल करते ही मैंने शीघ्र ही जवाब दिया। १२)दरवाजा खुलते ही हम भीतर आये। १३)कमरा साफ करते ही लडकी ने आराम की साँस ली। १४)भाई के घर लौटते ही हम दोनों कम्प्यूटर के खेल खेलने लगे। १५)पुराना ऋण चुकाते ही हमने या ऋण ले लिया।

२. अनुवाद कीजिये।

1)Как только преподаватель вошел в клас, урок начался. 2)Как только я услышал о том, что он приехал, я отправился к нему. 3)Как только мальчик пришел домой, мама сказала ему делать домашнее задание. 4)Как только пробило девять часов, мы начали смотреть телевизор. 5)Как только наступила ночь, мы вернулись домой. 6)Как только прозвенел звонок преподавательница вошла в аудиторию. 7)Как только я вышел из университета, пошел снег. 8)Как только мы вошли в гостиную, фильм начался. 9)Как только приехал премьер-министр, выставка открылась. 10)Как только открылся новый магазин, мы пошли туда. 11)Как только мы совершили один круг вокруг стадиона, пошел дождь. 12)Как только я пришел домой, пошел сильный дождь. 13)Только заплатив старый долг, вы сможете

взять новый. 14)Как только я положил учебник на стол, его тут же взяли. 15)Как только была введена в действие конституция, Индию провозгласили демократической республикой.

३. अनुवाद कीजिये।

१) राष्ट्रीय पोशाक पहना हुआ किसान हमारे पास आया। २)थके हुए लोग आराम करने बैठे। ३)इस पानी में बहुत सी चीजें मिली हुई रहती हैं। ४)वह विदेश गया हुआ है। ५)उसने एक घोडा रखा हुआ है। ६)दादा जी ने तीन हजार बचाकर रखे हुए थे। ७)लडकी मुझे पेड के नीचे बैठी हुई मिली। ८)फटकार खाया हुआ मनुष्य कैसा संतुष्ट हो सकता है?। ९)मैं ने किताब खुली हुई पायी। १०)जाडे का मौसम आया हुआ समझा जाता है। ११)मैंने उसको कोने में बैठा हुआ देखा। १२)मैंने यह चीज सडक पर पडी हुई पायी। १३)लडका दौडा हुआ आया। १४)उन्होंने मुझे बहुत थका हुआ समझ लिया। १५)एक दिन मेरी बहन दादा नाना जी के घर गयी हुई थी। १६)सारा मकान कुरसियों, मेजों और अलमारियों से भरा हुआ था। १७)अलमारी से निकली हुई चीजें सामने रखी गयी हैं। १८)उसने अपने पास बैठे हुए नवयुवक से सवाल किया। १९)कभी वह हमें अपनी लिखी हुई कहानियाँ पढता था। २०)यह उपन्यास प्रसिद्ध लेखक का लिखा हुआ है।

४. अनुवाद कीजिये।

१)हम एक कहानी सुनते हैं। अध्यापक जी हमें एक कहानी सुनाते हैं। अध्यापक जी एक छात्र के द्वारा हमें यह कहानी सुनवाते हैं। २)यह चीज अच्छी बनी है। कारीगर ने अच्छी चीज बनायी है। मैंने कारीगर से अच्छी चीज बनवायी। ३)मैं ने एक कहानी पढी। दादी जी नें मुझ से एक छोटी सी कहानी पढवायी। ४)वह कुछ नहीं लिखता, किसी से लिखवाता है। ५)मैंने

यह बात समझी। अध्यापक जी ने मुझे यह बात समझायी। अध्यनपक जी ने एक छात्र से मुझे यह बात समझवायी। ६)मैंने यह काम किया। मैं यह काम अपने घरवालों से कराना (करवाना) चाहता हूँ। ७)ऋण चुक गया है। मैंने अपना ऋण चुकाया। मैं अपना ऋण बैंक से चुकवाना चाहता हूँ। ८)वह कुरसी पर बैठा। उसे कुरसी पर बिठाया (बिठवाया) गया। ९)खिडकी खुल गयी। लडकी ने खिडकी खोली। किसी से यह खिडकी खुलवाओ। १०)उसने मेज पर किताब रखी। किसी से यह किताब अलमारी में रखवायी गयी। ११)सडक पर पेड लग गया। हमने अनेक पेड लगाये। हमारी सडक पर नये पेड लगवाये जाएंगे। १२)वह घर से निकला। उसे घर से निकालो। उसे देश से निकलवाया गया।

५. अनुवाद कीजिये।

१)मैंने नये शब्द नहीं सीखे इसलिए सही अनुवाद नहीं दे सका। २)अच्छ्रार सुरेशरु आप पहले कभी हमारे यहाँ आये थे? ३)जब वह कालेज में आया पढाई प्रारंभ हुई थी। ४)हमने उससे यह सवाल कई बार किया थार पर अब तक जवाब नहीं मिला। ५)जो संगीत आपने रेडियो पर सुना था, क्या वह पसंद आया? ६)१९४७ तक भारत एक देश हुआ था। ७)बैंक ने इस कंपनी को बडा ऋण दिया था पर यह अब तक चुकाया नहीं गया। ८)कुछ दिन पहले हमारे विश्वविद्यालय में भारत का विदेश मंत्री आया था। ९)यहाँ आने से पहले मैंने अच्छा खाना खाया था। १०)जब अशोक कालेज आया रीता चली गयी थी। ११)बर्फ पडने से पहले ठंडी हवा चली थी। १२)आपने घंटी सुनी थी लेकिन उठे भी नहीं। १३)जब हम घर आये दादी जी बाजार गयी हुई थी। १४)पहाड से नीचे जाने से पहले हमने वहाँ राष्ट्रीय झंडा लगाया था। १५)सूर्य के उदस से पहले वह काम पर गया था।

६. अनुवाद कीजिये।

1)Я пришел домой раньше, чем моя сестра. 2)Два года назад мой брат побывал в Сибири. 3)В 15 веке один русский посетил Индию. 4)Я задал ему этот вопрос на прошлой неделе, но до сих пор не получил ответа. 5)Мастер уже закончил работу, когда он пришел. 6)Я впервые встретил его двадцать лет назад. 7)Он сказал мне, что говорил об этом с врачом на прошлой неделе. 8)Сестра пришла домой поздно вечером, потому что до этого ходила в Исторический музей. 9)Работа была закончена к семи часам вечера. 10)Я не видел его с 1961 года. Он очень изменился. 11)Наш преподаватель уехал в Индию в прошлом году и до сих пор не вернулся. 12)Прежде чем прийти сюда, мы сыграли в футбол. 13)Мы вернулись, потому что на вершину навалило много снега. 14)Когда он пришел? Он пришел два часа назад. 15)Мой брат в пролом году ездил в Гималаи, но он уже вернулся.

७. अनुवाद कीजिये।

१. जब दादा जी बाजार आये सब दुकाने खुल चुकी थीं। २)मैं खाना खाने का नहीं जाऊँगा, मैं खा चुका हूँ। ३)यह कारखाना साल के अंत तक बन चुकेगा। ४)तुम कितने बजे यह काम पूरा कर चुकोगे। ५)सब कुछ खा चुकने के बाद हम आराम करने गये। ६)आठ बज चुके हैं, अब मेरे लिए जाना आवश्यक है। ७)वर्षा समाप्त हो चुकी है। ८)मैं ऐसी कितनी फिल्में देख चुकी थीं। ९)सीता घर से निकल चुकी थी। १०)आपसे मैं कितनी बार कह चुकी हूँ। ११)अब तक यह साफ हो चुका होना चाहिए। १२)नदी पहाड से निकल जा चुकी है।

८. अनुवाद कीनिये।

1)К пяти часам вечера мы уже перевели этот рассказ с языка хинди. 2)Он уже вернулся из отпуска. 3)Мы уже поели, когда он пришел. 4)К семи часам я уже закончу эту работу. 5)Она уже пришла домой. 6)Дождь уже прекратился. 7)Моя сеста уже прочитала эту книгу. 8)Урок уже начался, когда Сшок вошел в аудиторию. 9)Президент уже произнес свою речь. 10)Рабочий день кончился, и адвокат уже уехал домой. 11)Я уже видел этот индийский фильм. 12)Наша маленькая мечта уже осуществилась. 13)Писатель уже изменил начало пьесы. 14)Крестьяне уже вырастили хорошее зерно. 15)Выставка индйского искусства уже открылась.

९. अनुवाद कीजिये।

१)उसे जाना है, उसे जाना पडा, उसे जाना चाहिए, उसे वहाँ अक्सर जाना होता (पडता) है, उसे वहाँ जाना होगा (पडेगा), उसे जाना चाहिए था। २)हमें यह किताब पढनी पडी, हमें यह उपन्यास पढना है, हमें यह कहानी पढनी चाहिए। ३)छात्रों को यह काम प्रतिदिन करना पडता (होता) है, छात्रों को यह फिल्म देखनी चाहिए। ४)आज छात्रों को अध्यापम से मिलना है (मिलना पडा, मिलना चाहिए, मिलना पडेगा, मिलना होगा)। ४)देश को ऋण चुकाना पड रहा है (पडता है, पडा, पडा है, पडा था, पडेगा, पडता था)। ५)मेरी बहन अस्पताल जाना है (जाना था, जाना होगा, जाना होता है)। ६)पिछ्ले हफ्ते मुझे रोजाना कालेज जाना होता था (जाना पडता था, जाना चाहिए था)। ७)हमें अनेक बार इमला लिखना पडा (पडता है, पडता था, पडेगा)। ८)मुझे जो कुछ कहना था मैंने कहा। ९)संग्रहलाय की इमारत सुंदर होनी चाहिए। १०)अनुवाद कठिन नहीं होना चाहिए (होना है)। ११)जवाब सही होना चाहिए (होना है)। १२)सप्ताह में कितनी बार कमरा साफ करना [पडता] है (साफ करना चाहिए)। १३)यह बहुत महत्वपूर्ण काम है, इसे अभी-अभी पूरा करना चाहिए। १४)कभी-कभी अपने विचारों को

बदलना पडता है (होता है, चाहिए)। १५)मुझे दो हफ्ते की छुट्टी लेनी पडेगी (लेनी पडी, लेनी पडती है, लेनी पडती थी)।

१०. अनुवाद कीजिये।

1)Мне пришлось выйти из дома рано утром. Я должен был выйти из дома рано утром. Мне следует выйти из дома рано утром. 2)Ему не надо (не следует) приходить сюда каждый день. 3)Ему пришлось (приходится, придется) написать все это. 4)Ей не нужно было ходить к врачу. Ей не следует ходить по врачам. 5)Ко мне должен прийти мой брат. Моему брату придется прийти ко мне. Моему брату следует прийти ко мне. 6)Врач должен был прийти к десяти часам. Врачу пришлось прийти к десяти чассам. Врачу следует прийти к десяти часам. 7)Эту книгу индийского писателя следует перевести на русский язык. Мы должны перевести эту книгу на русский язык. Нам придется переводить эту книгу на русский язык. 8)Мне нужно (следует, придется) посоветоваться с адвокатом. 9)Мы дожны остановить его. Нам пришлось (придется) остановить его. Нам следует остановить его. 10)Писателю пришлось (следует) изменить конц романа. Писатель должен изменить конец романа.

पाठ

मेरी योरप यात्रा
(डाक्टर राजेंद्रप्रसाद)

रास्ते में मुझे ऐसा मालूम हुआ कि जब तक जहाज स्वेज नहर में गुजरता है तब तक टामस कुक कंपनी की ओर से ऐसा प्रबंध रहता है कि जो मुसाफिर चाहता है, मोटर द्वारा जाकर “कैरा” नगर और उससे थोडी दूर स्फिंक्स को देख आ सकता है। मैंने यह देख लेना अच्छा समझा। मेरे ही जेसै कुछ

और मुसाफिर भी थे जिन्होंने टामस कुक के साथ वहाँ जाने का प्रबंध कर लिया। हम लोग बहुत सवेरे ही, करीब पाँच बजे, जहाज से उतर कर मोटर पर कैरो चले गये। कैरो में पहुंचने पर मुँह-हाथ धोने और कुछ हलका नाश्ता कर लेने के लिए एक होटल में हम लोग ले जाये गये। उसके बाद कैरो का म्यूजियम देखने गये। वहीं पिरामिडों की खुदाई से निकली हुई चीजें सुरक्षित रखी गयी हैं। यह बडा सुंदर संग्रह है। वे सब चीजें एक से एक अच्छी बनी हैं। उनसे जान पडता है कि उस समय भी लोग सोने का व्यवहार जानते थे। मैंने कछ चित्र खरीदे।

उस म्यूजियम को देखने के बाद हम लोगों को शहर की कुछ प्राचीन और प्रसिद्ध इमारतें और दूसरे मशहूर जगहें दिखायी गयीं जिन में एक बडी और सुंदर मस्जिद भी थी। मिस्र में मुसलमान पूरब रुख मुँह करके नमाज पढते हैं क्योंकि वहाँ से काबा पूरब पडता है। यह हिन्दुस्तान के लिये कुछ अजीब सा मालूम पडता है। वहाँ की मस्जिद भी इसी कारण से हिन्दुस्तान की मस्जिदों जैसी पशिचम रुख की न होकर पूरब रुख की होती है। यह बडी मस्जिद वैसी ही थी। कैरो यद्यपि पुराना शहर है तथापि जिस हिस्से को हमने देखा वह बहुत कुछ आज कल के शहरों जैसा ही था।

दोपहर का भोजन करके हम लोग कुछ दूर तक पिरामिड देखने गये। एक स्थान पहुँच कर मोटर छोड देनी पडी। ऊँटों पर सवार होकर पिरानिडों पर जाना पडा। मेरे लिए ऊँट की सवारी बिलकुल नयी थी क्योंकि मैं कभी हिन्दुस्तान में ऊँट पर न चढा था। पर एक बार चढ जाने पर कोई विशेष बात न हुई। पिरामिडों के नजदीक जाकर देखा। ये बहुत ऊँची चौकोनी इमारतें हैं। यह सब किसी एक राजा के नाम को उसके मरने के बाद भी कायम रखने के लिए किया गया था। पिरामिडों में से अनेकों के अंदर की खुदाई हुई है। इन्हीं में से निकले हुए सामान का संग्रह कैरो के म्यूजियम में है। मुझे स्मरण है कि

हाल ही में हम लोगों ने अखबारों में पढा था कि कब्रें खोदनेवालों की मृत्यु हो गयी थी। जिस किसी ने यह प्रयत्न किया वह मर गया।

स्फिंक्स एक अजीब चीज है। मनुष्य का मुँह और शरीर जानवर का। एक बहुत बडी मूर्त्ति उस रेगिस्तान में इसी शकल की बनी है। सुनते हैं कि प्राचीन काल में इससे प्रश्न किये जाते थे और यह भविष्य की बातें बता देना था।

यह सब देखकर हम लोग संध्या तक वापस आकर रेल पर सवार हुए। पोर्ट सईद में प्राय: ११ बजे रात के पहुँचे। वहाँ जहाज पहुँच गया था। हम सब अनपे-अपने कमरे में ही जाकर सो रहे। खाना-पीना रास्ते में रेल में हो चुका था।

भूमध्य सागर पहुँचने पर कुछ सर्दी लगने लगी। लाल समुद्र बहुत गरम था - अरब सागर से भी अधिक। भूमध्य सागर में हवा जोर से चलती थी इसलिए जहाज कुछ हिलता था। रास्ते में जो देखने को मिला, मैंने सब कुछ देखा। इटली के नजदीक सिसिली टापू के पास होकर ही जहाज गुजरा। वहाँ का शहर कुछ दूर पर देखने में आया। पहाड तो साफ नजर आता था। कई दिनों के बाद हम लोग मार्सेल्स (फ्राँस) पहुँच गये। रास्ते में कोई विशेष बात नहीं हुई। कभी-कभी कोई टापू नजर आता था तो सब लोग उसे देखने लगते थे। समुद्र यात्रा में चारों ओर पानी ही पानी दीखता है। इससे दिन-रात पानी देखते-दखते दो दिनों के बाद ही जी ऊब जाता है। अगर कहीं कोई दूसरा गुजरता हुआ जहाज नजर आ गया या जमीन देखने में आ गयी तो बहुत आनंद होता है। सभी मुसाफिर उसे इस तरह देखने लगते हैं मानो उन्होंने कभी जमीन देखी ही नहीं है।

हम लोग मार्सेल्स में सबेरे ही उतरे। वहाँ एक होटल में ठहर गये। वहाँ भी कुक कंपनी की कृपा से शहर के सभी देखने योग्य स्थानों को देख लिया। टामस कुक का प्रबंध बहुत अच्छा होता है। यात्रियों को उनका दुभाषिया मुख्य-मुख्य स्थान दिखला देता है। उनकी अपनी मोटर गाडी रहती है। ऐसा अच्छा

प्रबंध रखते हैं कि निश्चित समय के अंदर सब कुछ आदमी देख लेता है। सबेरे जहाज से उतरते ही रात में रवाना होने वाली गाडी में अपने लिए जगह मैंने ठीक करा ली थी। दिन भर घूम-घाम कर रात की गाडी से पेरिस के लिए रवाना हो गया। पेरिस में गाडी बदल कर कैले पहुँचा। वहाँ फिर जहाज पर चढकर संध्या होते-होते डोवर में उतर गया। डोवर से रेल पर चलकर रात के प्राय: ९ बजे लन्दन पहुँच गया। वहाँ मैं मार्च महीने के तीसरे सप्ताह में पहुँचा था, पर अभी तक काफी सर्दी थी। स्टेशन पर पहले से वहाँ पहुँचे हुए मित्र मिल गये। मैं सीधे उस मकान में चला गया जो पहले किराये पर लिया गया था। हम लोग कुछ दिनों तक वहीं ठहरे रहे।

नये शब्द

अंदर **андар 1.** внутрь; внутри **2.** के ~ *послелог* 1)внутрь, внутри 2)в течении

अखबार **ак**<u>**kh**</u>**баар** *м* газета

अजीब **аджииб** 1)удивительный 2)необычный, странный

आदमी **аадмии** *м* человек

उतरना **утарнаа** *нп.* сходить, спускаться

ऊबना **уубнаа** *нп.* 1)уставать 2)чувствовать отвращение

कब्र **<u>к</u>абр** *ж* могила

करीब **карииб 1.** близкий **2.** близко **3.** के ~ *послелог* близ, около

कल **кал** *м* 1)завтра 2)вчера

कायम **<u>к</u>аайам** установленный; основанный

किराया **кираайаа** *м* арендная плата

कृपा **к<u>р</u>ипа** *ж* милость, благосклонность

खरीदना **<u>kh</u>арииднаа** *п* покупать, приобретать

खुदाई **khудааии** *ж* 1)рытье, копание 2)раскопки

खोदना **khоднаа** *п* рыть, копать

गाडी **гааrии** *ж* 1)карета 2)вагон 3)поезд

चढना **чарhнаа** *нп.* взбираться, влезать

चित्र **читр** *м* картина; рисунок

चुकना **чукнаа** *нп.* кончаться, заканчиваться

चौकोना **чауконаа** четырехугольный

छोडना **чhорнаа** *п* оставлять, покидать; бросать

जहाज **джаhааз** *м* судно, корабль

जानना **джааннаа** *п* знать; познавать; узнавать

टापू **tаапуу** *м* остров

ठहरना **thahарнаа** *нп.* останавливаться; располагаться

तथापि **таthаапи** тем не менее

दिखाना **дикhаанаа** *п* показывать, демонстрировать

दीखना **диикhнаа** *нп.* 1)быть видимым 2)показываться

दुभाषिया **дубhаа<u>ш</u>ийаа** *м* переводчик

दोपहर **допаhар** *ж* полдень

घूमना **гhуумнаа** *нп.* 1)кружиться, вертеться 2)прогуливаться

धोना **дhонаа** *п* мыть; стирать

नजदीक **наздиик 1.** близко, вблизи **2.** के ~ *послелог* около, близ

नजर **назар** *ж* взор, взгляд

नमाज **намааз** *ж* намаз

नाश्ता **наaштаа** *м* завтрак

निश्चित **нишчит** решенный; определенный, установленный

पहुँचना **паhŷчнаа** *нп.* прибывать, приходить

पिरामिड **пираамиd** *ж* пирамида

पीना **пиинаа** *п* пить

पूरब **пуураб** *м* восток

प्रबंध **прабандh** *м* устройство, организация

प्रयत्न **прайатн** *м* 1)попытка 2)усердие, старание

प्रश्न **прашн** *м* 1)вопрос 2)проблема

प्राचीन **праачиин** старинный, древний

प्राय: **прайаh** 1)часто 2)около

बताना **батаанаа** *м* говорить; сообщать

भविष्य **бhавишйа** *м* будущее

मरना **марнаа** *нп.* умирать

मशहूर **машhуур** известный, знаменитый

मस्जिद **масджид** *ж* мечеть

महीना **маhиинаа** *м* месяц

मानो (मानों)маано (маанô) как бы, словно, как будто

मालूम **маалуум** известный

मित्र **митр** *м* друг, приятель

मुसलमान **мусалмаан** *м* мусульманин

मुसाफिर **мусаафир** *м* пассажир

मूर्त्ति **муурттии** *ж* скульптура; изваяние

मृत्यु **мритйу** *ж* смерть

मोटर **мотар** *ж* 1)мотор 2)автомобиль

यद्यपि **йадйапи** хотя

यात्रा **йаатраа** *ж* путешествие; поездка

यात्री **йаатрии** *м*)путешественник 2)пассажир

योग्य **йогйа** пригодный, подходящий

रवाना **раваанаа** отправленный; отбывший

रास्ता **раастаа** *м* путь, дорога

रुख **ру<u>kh</u>** *м* курс; направление

रेल **рел** *ж* 1)железная дорога 2)поезд

ले जाना **ле джаанаа** *п* уносить, увозить

वापस **ваапас** назад, обратно

व्यवहार**вйаваhаар** 1)обращение 1)использование, применение

शकल **шакал** *ж* наружность, внешний вид

शरीर **шариир** *м* тело

शहर **шаhар** *м* город

संग्रह **санграh** *м* собрание, коллекция

संध्या **сандhйаа** *ж* вечер; сумерки

सवार **саваар** севший

सवारी **саваарии** *ж* езда

सामान **саамаан** *м* 1)вещи, предметы 2)вещи, багаж

सीधे **сииդhе** прямо

सुरक्षित **суракшит** защищенный, охраняемый

सोना **сонаа** *м* золото

सोना **санаа** *нп.* спать

स्टेशन **стешн** *м* станция; вокзал

स्मरण **смара<u>н</u>** *м* память; воспоминание

हलका**hалкаа** легкий; слабый

हाथ **haaтh** *м* рука

हाल **haaл** *м* настоящее время

हिलना **hилнаа** *нп.* качаться, раскачиваться

हिस्सा **hиссаа** *м* 1)часть, доля 2)участие

निजी नाम

टामस कुक Кук, Томас (1808-92), основатель одной из самых известных туристических компаний мира, находится в Лондоне.
राजेंद्रप्रसाद Прасад, Раджендра (1884-1963), первый президент независимой Индии (1950-62).
स्फिंक्स Сфинкс

भौगोलिक नाम

इटली *ж* Италия
काबा *м* Кааба
कैरो *м* Каир
कैले *м* г. Кале
डोवर *м* г. Дувр
पेरिस *м* г. Париж
पोर्ट सईद *м* Порт-Саид
फ्रांस *м* Франция
मार्सेल्स *м* г. Марсель
मिस्र *м* Египет
योरप *м* Европа
लंदन *м* г. Лондон
सिसिली टापू *м* о. Сицилия
स्वेज नहर *ж* Суэцкий канал
हिन्दुस्तान *м* Индия

Лексико-грамматический комментарий

१. Слово डाक्टर, расположенное перед именем собственным, указывает на ученую степень человека. Обычно этим словом обозначется степень «доктора философии» (первая ученая степень в ряде стран, аналогичная степени кандидата наук в России.

२. जब तक... तब तक «до тех пор пока»; один из парных союзов, вводящих предаточное времени и главное предложение. Сопоставительный союз तब तक обычно на русский язык не переводится.

३. देख आ सकना «осмотрев, может вернуться». Здесь выступает деепричастие предшествующего действия в форме

основы и полнозначный глагол, осложненный модальным показателем.

४. В хинди имеются глаголы неполной предикации, которые для раскрытия своего значения требуют расширения двумя зависимыми компонентами: прямым объектом и комплементом. Комплемент чаще всего может быть выражен существительным (सुरेश को मित्र समझना «считать Суреша другом»), прилагательным (देख देना अच्छा समझना «считать осмотр хорошим [делом]»), причастием (मित्र को बदला समझना «считать друга изменившимся»).

५. Именно-глагольное сочетание प्रबंध करना имеет значение «организовывать», «устраивать».

६. मुँह-हाथ (हाथ-मुँह) धोना «умываться», «совершать утренний туалет».

७. Именно-глаольное сочетание नाश्ता करना имеет значение «завтракать».

८. Бивербальный глагол ले जाना «уносить», «забирать с собой» принадлежит к глаголом интенсивного аспекта. Он по значению является переходным глаголом, хотя один из его составных элементов (जाना) является неперходным. Данный глагол образует пассивную конструкцию (हम लोग ले जाये गये), где вместо формы गया выступает оригинальная форма ПСВ от глагола जाना – जाया, но не образует конструкции эргативной दुभाषिया यात्रियों को ले गया.

९. Глагольный монолит सुरक्षित रखना имеет следующие значения «хранить», «сохранять» и «обеспечивать».

१०. एक से एक अच्छा «один лучше другого».

११. Глагольный монолит जान पडना имеет значение «казаться».

१२. Идиоматическое выражение मुँह करना означает «поворачиваться лицом». पूरक रुख मुँह करना «поворачиваться

лицом к востоку». Вместо слова रुख здесь может выступать послелог की ओर.

१३. Именно-глагольное сочетание नमाज पढना (करना) имеет значение «совершать намаз».

१४. पूरब पडना «находиться к востоку».

१५. Глагольный монолит मालूम पडना имеет значение «казаться», «представляться».

१६. Парное сочетание आज कल (*букв.* «сегодня-вчера», «сегодня-завтра») имеет значение «теперь», «в настоящее время».

१७. Глагольный монолит सवार होना имеет значение «садиться».

१८. Глагольный монолит कायम रखना имеет следующие значения «устанавливать», «основывать», «упрочивать».

१९. В хинди широко распространены так называемые «дативные конструкции», которые состоят из субъекта, выступающего с послелогом को, подлежащего и глагола ह (होना). Подобные конструкции передают различные оттенки чувственного восприятия субъекта, выраженного, как правило, личным именем или местоимением: मुझे स्मरण है «мне помнится» (*букв.* «мне память есть»), अशोक को दु:ख है «Ашоку печально» (*букв.* «Ашоку печаль есть»), सुरेश को पुस्तकों से प्रेम होने लगा है «у Суреша началась любовь к книгам».

२०. हाल ही में «только что», «совсем недавно».

२१. Именно-глагольное сочетание प्रयत्न करना имеет следующие значения «пытаться», «стараться»; «прилагать усилия».

२२. सुनते हैं कि… «можно услышать о том, что…». В устоявших оборотах такого рода субъект, как правило, опускается.

२३. Именно-глагольное сочетание प्रश्न करना имеет значение «задавать вопрос», «спрашивать».

२४. रेल पर सवार होना «садиться в поезд».

२५. Одним из модифицирующих глаголов в интенсивном аспекте является глагол रहना, который привносить основному глаголу значение большей длительности действия-состояния: वह सो रहा «он уснул» (*букв.* «уснув, остался»).

२६. Парное сочетание खाना-पीना имеет значение «еда», «пища» и «принятие пищи».

२७. भूमध्य सागर «Средиземное море».

२८. सरदी लगना «мерзнуть»; «простужаться». В конструкциях «имя существительное + लगना» субъект выступает с послелогом को: मुझे (उस को, सुरेश को) सरदी लगी «я (он, Суреш) замерз (простудился)».

२९. लाल समुद्र «Красное море».

३०. देखने को मिलना «попадаться на глаза».

३१. के पास होकर «проплывая (проходя и т.п.) мимо».

३२. देखने में आना «попадаться на глаза».

३३. Идиоматическое выражение नजर आना означает «попадаться на глаза». Оно является синонимичным к выражением देखने को मिलना и देखने में आना, которые занимают промежуточное положением между свободными и фразеологическими сочетаниями.

३४. समुद्र यात्रा «путешествие по морю», «морское путешествие».

३५. पानी ही पानी «одна лишь вода». Повтор существительного, разрываемого частицей ही, усиливает его значение.

३६. Парное сочетание दिन-रात (*букв.* «день-ночь») имеет значение «круглые сутки».

३७. Идиоматическое выражение जी ऊब जाना означает «чувствовать отвращение».

उ८. Под влиянием других индийских языков звук **в** может произноситься как **б**: सवेरा - सबेरा, पूर्व - पूरब и т.п. Такая замена свойственна для разговорного языка.

३९. कृपा से «по милости», «с благоволения».

४०. देखने योग्य स्थान «достопримечательность».

४१. मोटर गाडी «автомобиль». Слово गाडी, сочетаясь с различными словами, относящимся к наземным способам передвижения, передает названия транспортных средств: रेलगाडी «поезд», घोडा गाडी «конный экипаж».

४२. Именно-глагольное сочетание प्रबंध रखना синонимично сочетанию प्रबंध करना.

४३. Глагольный монолит रवाना होना имеет значение «отправляться», «отбывать».

४४. Глагольный монолит ठीक करना имеет следующие значения «исправлять», «чинить»; «выправлять», «улаживать». Выражение जगह ठीक कराना означает «зарезервировать место».

४५. Парное сочетание घूमना-घामना имеет значение «гулять», «прогуливаться».

४६. गाडी बदलना «делать пересадку».

४६. जहाज पर चढना «садиться на корабль».

४७. संध्या होते-होते «с наступлением вечера».

४८. रेल पर चलना «отправляться на поезде».

४९. किराये पर लेना «снимать», «брать в аренду».

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. प्रत्येक नये शब्द को दो बार लिखिये।

३. अनुवाद कीजिये।

морское путешествие, поедка в Индию, отправляться в поездку, поездка по железной дороге, совершить поездку в Индию, идти правильное дорогой, встретить по дороге, быть известным, длинная (коротая) дорога, читать (спать) в дороге, торговый (иностранный, индийский, огромный) корабль, садиться на корабль, сходить с корабля, организовывать поезку (помощь), организовывать обслуживание пассажиров, отпраляться на автомобиле, садиться в автомобиль, иностранный автомобиль, атомобильный завод, путеществовать на автомобиле, спускаться с горы (с крыши), выходить из автомобиля (поезда), опускаться на землю, спускаться по склону горы, достигать вершины горы, прибывать в город (на станцию), мыть руки, стирать белье, мыть в горячей воде, легкая еда (завтрак), разговаривать во время завтрака, приготовить завтрак, отнести завтрак в гостиную, отвести девочку в школу, раскоки древних городов; сохранять предметы, извлеченные во время раскопок; сохранять природные ресурсы (растительность), коллекция русских картин, сборник рассказов, покупать изделия из золота, древний город, известные места, известный писатель, показывать дорогу (кинофильм, пьесу, картину), показывать картину друзьям, показать сына врачу, совершать намаз в старинной мечете, совершать намаз, обратив лицо на восток, изменять направление ветра, удивительный человек (обычай), удивительное событие (животное, качество), часть дома (города, территории, леса), прибывать (отбывать) завтра, видеть (покупать) вчера, садиться на лошадь (на верблюда, в поезд), езда на верблюде (лошади), взбираться на гору (дерево, лошадь, верблюда), умирать своей смертью, умирать в больнице (за границей), умереть за Родину, рыть могилу (канал), основать фабрику, сохранить име после смерти, предметы дома (домашняя утварь); предметы, извлеченные из пирамид, спортивный инвентарь, воспоминания о печальных событиях, смерть в дороге, смерть сына, успешная попытка, попытка совершить путешествие, пытаться поддерживать связи с иностранными государствами, пытатться купить картину известного мастера, здоровое тело, тело человека (животного), откопать древнюю статую, странное обличие, скульптура с лицом человека и телом животного, чело-

век странной наружности, изменить внешний облик человека, задать вопрос переводчику, ответить на сложный вопрос, близкое (далекое) будущее, будущее страны, мечтать о будущем, называть свое имя, сообщать новые факты, возвращаться вечером домой, пить воду, спать в постели (на диване, в кресле), качаться от ветра, проплывать мимо острова, останавливаться в гостинице (у приятеля), способный студент, прибывать на станцию в указанное время, гулять целый день по городу, делать две пересадки, снять комнату в большом доме, заплатить за аренду комнату, смотреть косым взглядом.

४. अनुवाद कीजिये।

लंबी (सफल) यात्रा, तीन दिन (भारत) की यात्रा, यात्रा पर चल पडना, रेल (समुद्र) यात्रा, भारत में यात्रा करना, भीतर जाने (बाहर निकलने) का रास्ता, अपना रास्ता बनाना, रास्ता दिखाना, रास्ते पर लाना, जहाज पर चढना (सवार होना), जहाज से उतरना, जहाज से जाना, यात्रा का प्रबंध करना, नये मकान बनाने का प्रबंध करना, मुसाफिरों का सामान, गाडी के मुसाफिर, मोटर में बैठना, गाडी (पहाड, छत) से उतर आना, जमीन पर उतरना, घर पहुँचना, चोटी पर पहुँचना, ठंडा (साफ, सूखा) हाथ, हाथ से निकल जाना, हाथ का काम, हाथ की बनी हुई चीज, हाथ धोना, मित्र से हाथ मिलाना, सुरक्षित पहुँचना, सामान सुरक्षित रखना, निजी संग्रह, किताबों (चित्रों) का संग्रह, मित्रों से अच्छा व्यवहार करना, व्यवहार में आना (लाना), सोने का व्यवहार जानना, दो भाषाएँ जानना, दिल्ली शहर, शहर बनाना (छोड देना), चित्र लटकाना, संग्रहालय के चित्र देखना, मकान (किताब, कपडा), दुकान से खरीदना, प्राचीन इतिहास (काल, भाषाएँ, रीति-रिवाज, मनुष्य), मशहूर जगह दिखाना, छात्रों को भारतीय फिल्म दिखाना, मस्जिद का रुख, रुख बदलना, अजीब कहानी (आदमी, सवाल), दोपहर का खाना, दोपहर से पहले (के बाद), घोडे (ऊँट, रेल) पर सवार होना, घोडे (ऊँट)

की सवारी, घोडे की सवारी करना, पेड (पहाडी, घोडे) पर चढना, रेलगाडी में चढना, चौकोना कमरा, चौकानी मेज, संबंध कायम रखना, नाम कायम रखना, शाम (आज) का अखबार, अखबार में पढना, घर (खेलकूद) का सामान, निजी सामान, कब्र खोदना, जीवन और मृत्यु का प्रश्न, मृत्यु के द्वार पर, सफल प्रयत्न करना, प्राचीन सामान पाने का प्रयत्न करना, शरीर का गठन, मनुष्य का शरीर, शरीर के अंग, प्राचीन मूर्त्ति, किताब (बादल, आदमी) की शकल, अजीब शकलें, शकल से जानना, कठिन प्रश्न करना, प्रश्न पर विचार करना, निकट भविष्य, परिवार के भविष्य के लिए, भविष्य काल, भविष्य की बात बताना, नाम (विषय) बताना, संध्या के समय, शनिवार संध्या को, वापस ले जाना, शब्द वापस लेना, वापस आना (जाना), दूसरों की चीजें वापस करना, रेल का किराया (पुल), रेल यात्रा, रेलों का जाल, रेलगाडी, सोने जाना, फर्श पर सोना, पानी पीना, तिरछी नजर, नजर डालना, नजर में रखना, यात्री जहाज, निश्चित समय (मत, स्थान), निश्चित समय के अंदर, दिल्ली की गाडी, मोटर (घोडा) गाडी, अंदर आना, दो दिन के अंदर, एक घंटे के अंदर वापस आना, घर के अंदर जाना, दो या तीन बजे के अंदर, लंबा आदमी, सुबह घूमने जाना, बडा (मुख्य, रास्ते का, रेलवे) स्टेशन, स्टेशन पर पहुँचना, सीधे जाना, मित्र देश, मित्रों से मिलना, कमरे (मकान) का किराया, किराये का मकान, गाडी (जहाज) का किराया, पिछला महीना, महीने में दो बार.

५. समानार्थक शब्द लिखिये।

मुसाफिर, पास (३), प्रसिद्ध, पूर्व, सवाल, द्वीप, दृष्टि, भीतर, मनुष्य, दिशा.

६. Составьте предложения, используя следующие выражения (निम्नलिखित शब्दबंधों को लेकर वाक्य बनाइये).

हाथ-मुँह धोना, पूरब रुख मुँह करना, एक से एक ऋच्छ्रा, पूरब पडना, देखने को मिलना, देखने में आना, नजर आना, जी ऊब जाना, संध्या होते-होते, गाडी बदलना, किराये पर लेना, प्रबंध रखना, सुरक्षित रखना, कायम रखना, प्रयत्न करना.

७. Напишите все возможные существительные со следующими глаголами (निम्नलिखित क्रियाओं के साथ सभी संभव सँज्ञाएँ जोडिये).

चढना, उतरना, सवार होना, रवाना होना, बताना, दिखाना, पहुँचना, छोडना, ले जाना.

८. अनुवाद कीजिये।

Меняется время, меняются и наши вкусы. Сейчас многие россияне хотят отдыхать в Италии, Франции, Египте. В прошлом году я со своими родителями совершил поездку в Египет. Мы давно хотели приехать туда на корабле, посмотреть страну и особенно – египетские пирамиды. Наш корабль должен был отправляться из одного южного порта, до которого нам пришлось добираться на поезде.

Прибыв в порт, мы на сутки остановились в гостинице, осмотрели город, побывали на его известном базаре, вечером сходили в театр и утром, умывшись и позавтракав, были готовы к поездке.

Сначала мы плыли по Черному морю, а затем вошли в Средиземное море. Около десяти часов вечера мы прибыли в Порт-Саид, который часто называют воротами в Суэцкий канал и Красное море. Покинув корабль, мы из Порт-Саида на автомашинах отправились в Каир.

Каир большой и красивый восточный город. Здесь много высоких зданий и особенно много мечетей. По сравнение с мечетями России они смотрят не на запад, а на восток, поскольку именно в том направлении находится знаменитая Кааба.

Мы побывали в знаменитом Каирском музее, где хранятся различные предметы, извлеченные в о время раскопок, которые многие годы велись и сейчас ведутся особенно в районе пирамид. Среди извлеченные предметов было много золотых изделий. В те далекие времена люди умели обращаться с золотом. осмотрев музей, мы купили несколько красивых картинок.

На следующий день мы отправились в район пирамид. Каждый из нас много слышал об египетских пирамидах, но, как говорят, лучше один раз увидеть, чем сто раз услышать. Пирамиды представляют собой высокие четырехугольные здания. Пирамиды на самом деле являются могилами правителей, живших в те древние времена. Они построены для того, чтобы сохранить имя правителя и после его смерти. За несколько тысяч лет было сделано много попыток раскопать эти могилы и извлечь из них предметы того времени.

Возле пирамид можно покататься на верблюде. До этого никто из нас не садился на этот «корабль пустыни». Усевшись на верблюда, мы проехали около ста метров. Верблюд при ходьбе очень качается, поэтому на нем трудно усидеть.

Возле пирамид находится статуя Сфинкса, у которого лицо человека и туловище животного. Возле Сфинкса можно было услышать о том, что он древнее пирамид. Говорят, что раньше ему задавали вопросы и он предсказывал будущее. Я вспомнил это потому, что совсем недавно прочел об этом в одной книге об Египте.

Мы возвращались в Каир поздно вечером и очень замерзли. Ночи в пустыне бывают много холоднее, чем температура днем.

После осмотра Каира и пирамид мы утром немного погуляли по городу, а затем отправились к месту нашего отдыха – небольшому городу на берегу Красного моря, где мы сняли маленький, но очень красивый домик на самом берегу моря.

Хочу сказать два слова о переводчиках. Здесь есть переводчики на всех языках Европы и Азии. Есть здесь и такие, которые знают русский язык. Многие из них учились в российских университетах, долго жили в России и хорошо выучили русский язык.

९. अनुवाद कीजिये।

क. मनुष्य ऐसा ही बना है कि वह सदा अपना जीवन बदलना चाहता है। एक स्थिसत में रहते-रहते मनुष्य का मन ऊ जाता है। तब वह देश-विदेश में घूमना चाहता है। वह दूसरे स्थानों की जानकारी पाना चाहता है। आजकल विज्ञान ने रेलरु मोटर, जहाज आदि यात्रा के अच्छे साधन को प्रस्तुत करके यात्रा को आसान बना दिया है। पहले समय में यात्रा करना बहुत कठिन ही था। रास्ते में बडे-बडे वन, नदी, पहाड आदि ने यात्रा को मुश्किल बना दिया था। लोगों के लिए दूर की यात्रा कठिन थी, कारण सवारी नहीं थी। लेकिन आज ऐसी बात नहीं है। अब सब कुछ बदल गया है। आज देश-विदेश की यात्रा न करके शिक्षा पूरी नहीं समझी जाती है। किसी देश की जलवायु, उसकी स्थिति, आर्थिक वैभव, रीति-रिवाज की ठीक-ठीक जानकारी यात्रा के द्वारा ही पायी जा सकती है। जो व्यक्ति यात्रा करते हैं उन्हें अनेक प्रकार की जानकारी पायी जाती है। वह समझने लगता है कि मनुष्य को किस परिस्थिति में कैसे रहना चाहिए।

ख. हम लोग चलने को तैयार हो गये। कुछ सामानों को भी साथ ले जाना था। हम लोगों ने उसकी तैयारी कर ली। १२ जुलाई २००२ बो सुबह सात बजे हम लोग दिल्ली जंकशन रेलवे स्टेशन पहुँच गये। हमें एक्स्प्रेस गाडी से जाना था।

स्टेशन पहुँचने पर वहाँ प्रदेश के दूसरे लडकों को भी देखा। वे भी हम लोगों के साथ ही जाने वाले थे। हम लोगों के लिए जगहें सुरक्षित थीं। अनेक शहरों और गाँवों से होते हुए हम कानपुर शहर पहुँचे। वहाँ हम लोगों को सारा दिन ठहरना

पडा। संध्या के छ: बजे गाडी चल दी। रात भर वन-पहाड के मध्य से होते हुए सबेरे के चार बजे नागपुर पहुँचे। जागपुर पहाडी स्थान है। फिर से वहाँ से रवाना होकर वर्धा आये। हम लोग यह जहग देखना बहुत चाहते थे, पर समय नहीं था। वर्धा से चलकर बाँस के घने वन से होते हुए हम लोग एक बडे स्टेशन पहुँचे। यहीं पर गोदावरी नदी देखने में आयी। इस प्रदेश में वन ही वन हैं। इस स्थान को देखकर दंडकारण्य वन का स्मरण हो आया, जहाँ रामचंद्र जी घने वनों में रहा था। इस स्टेशन को छोडकर हम लोग हैदराबाद आठ बजे रात को पहुँच गये।

ग. दिन भर हैदराबाद में ठहरने के बाद हम लोग चेन्नै (मद्रास) की ओर रवाना हुए। समुद्र की ओर से हवा चलती थी। मिुद्र पूर्व की ओर नजदीक ही मालूम पडता था। यहाँ का क्षेत्र बहुत उपजाऊ है। यहाँ चावल की खेती चेन्नै को छोडकर और कहीं भी देखने को नहीं मिली।

चेन्नै के दो स्टेशन हैं। एक सेंट्रल रेलवे स्टेशन। इस स्टेशन से बडी लाइन की गाडियाँ चलती हैं और वे सीधे दिल्ली, मुंबई आदि शहर जाती हैं। दूसरे स्टेशन का नाम इगमोर है। यहाँ से छोटी लाइन की गाडियाँ दक्षिण भारत की ओर जाती हैं। हमें दक्षिण जाना था इसलिए हम लोग इगमोर की ओर चल पडे। घोडा गाडी पर चलकर हम लोग करीब आड बजे इगमोर पहुँचे। हम में से अधिकतर लोग रात में यहीं ठहर जाना चाहते थे। पाँच दिनों से हम लोगों ने भोजन भी ठीक से नहीं किया थारु सोना तो दूर रहा। अत: होटल को देखने निकल पडे। पास ही एक उचित होटल देखा। होटल में भोजन करने के बाद हम लोग सो रहे। सुबह सवेरे चेन्नै शहर देखने के लिए टैक्सी से चल पडे। कुल चार घंटे हम लोग घूम सकते थे। सब से पहले हम समुद्र के तट की ओर चल पडे। यहाँ पहुँचने पर मन आनंद से भर गया। इस के बाद हा लोग लाइटहाउस देखने के लिए चल पडे। यह स्थान करीब एक

सौ मीटर ऊँचा है और इसपर चढने से सारा चेन्नै शहर नजर आता है। इसके बाद हम लोग यहाँ के बंदरगाह, एक सुपरमार्केट आदि स्थानों को देखते हुए फिर इगमोर स्टेशन लौट आये। वहाँ पहली गाडी तो चली गयी थी, दूसरी गाडी दोपहर को मिली। इसी से हिन्द महासागर के लिए रवाना हुए।

घ. १)इस रास्ते से जाइये। २)मेरे रास्ते में मत आओ। ३)मैं दिल्ली के रास्ते चेन्नै जाऊँगा। ४)हमें उसका घर मालूम है। ५)मुझे यह बात मालूम होनी चाहिए। ६)मालूम होता (पडता) है कि वह आज आने वाला है। ७)मेरा घर बिलकुल करीब है। ८)वह और करीब आया। ९)वह मेरे करीब बैठा था। १०)हम पहाड की चोटी पर नहीं पहुँच सकते। ११)गाडी कितने बजे पहुँचती है? १२) मैं तुम्हारे भाई को जानता था। १३)उसने मेरा नाम जानार १४)मैंने यह बात जान ली। १५)मैंने उसकी बहन से जान लिया कि वह बीमार है। १६)वह अच्छा आदमी जान पडता है। १७)उसने हमसे सहानुभूति दिखायी। १८)यह रीति-रिवाज अजीब सा मालूम पडता है। १९)उसने पुत्र को माँ के साथ छोड दिया। २०)आज का काम कल पर मत छोडो। २१)मैं सब कुछ तुम पर छोडता हूँ। २२)छोडिये इन बातों को। २३)वे अपना सामान मेरे पास छोड गये हैं। २४)मोहन को छोडकर सब चले गये। २५)इस तरह की सवारियाँ यहाँ नहीं मिलतीं। २६)वह गाडी में सवार होकर यहाँ आया। २७)सूर्य कितने बजे चढता है? २८)नदी चढी हुई थी। २९)वह घोडे पर चढ बैठा। ३०)वह गाडी के नीचे आकर मर गया। ३१)धूप में हरियाली मर जाती है। ३२)वह इस लडकी पर मरता है। ३३)डाक्टर ने बीमार को मरने से बचाने का प्रयत्न किया। ३४)हमें इस कात का स्मरण हो आया। ३५)मुझे ठीक स्मरण है। ३६)मुझे बताओ कि वहाँ कौन-कौन था? ३७)उसे यह बात बतायी गयी। ३८)किसी को यह मत बताओ। ३९)मेरा कोई भविष्य नहीं है। ४०)यह पुस्तक वापस दे जाओ। ४१)अपने शब्द वापस लो। ४२)मुझे अपना सामान वापस मिल गया। ४३)पृथ्वी हिल गयी। ४४)कोई आदमी अपनी

जगह से न हिला। ४५)वह बमिार दीखता है। ४६)गाडी यहाँ भी ठहरती है। ४७)हम सुबह घूमने जाते हैं। ४८)पृथ्वी सूर्य के चारों और घूमती है। ४९)रास्ता एक ओर घूम गया। ५०)हमने छोटा सा मकान किराये पर लिया।

१०. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)... में कोई विशेष बात नहीं हुई। २)समुद्र यात्रा समाप्त होने पर ... से उतरना पडा। ३)कुक कंपनी ने शहर को देखने का अच्छा ... किया। ४)हम लोग ... द्वारा शहर को देखने गये। ५)जो लोग यात्रा करते हैं उनको ... या ... कहते हैं। ६)... दो बजे जहाज चेन्नै पहुँचा। ७)भोजन से पहले ...-मुँह धोना आवश्यक है। ८)हलका ... करके मैं काम पर गया। ९)पिरामिडों की ... हजारों सालों से की जा रही है। १०)उस लेखक के पास प्राचीन रूसी पुस्तकों का अच्छा ... हैं। ११)संग्रहालयों में खुदाई से निकली हुई चीजें अच्छी तरह ... रखी जाती है। १२)मेरे पास ... से बनी एक सुंदर चीज है। १३)लोग प्राचीन काल में ही सोने का ... जानते थे। १४)मुसलमान लोग ... में नमाज पडते हैं। १५)योरप के मुसलमान ... रुख मुँह करके ... पढते हैं। १६)जहाज का ... बदल गया। १७)कल हमें एक नयी फिल्म ... जाएगी। १८)किसी कारण से उसे कालेज ... पडा। १९)स्फिंक्स ... मूर्त्ति है। २०)रूस में ऊँटों की ... प्राय: नहीं होती। २१)जब ऊँट चलता है वह ... है। २२)मुसाफिर ऊँट पर ...। २३)इस दुकान में घर का सारा ... खरीदा जा सकता है। २४)यह जीवन और ... का प्रश्न है। २५)पिरामिड असल में राजा की ... है। २६)वैज्ञानिक लोग प्राचीन काल की चीजों को पाने के लिए अनेक कब्रें ... हैं। २७)हम ने अनेक ... किया पर सफल नहीं हुए। २८)स्फिंक्स एक ऊँची ... है। २९)अगर आज भाग्य नहीं खुला तो ... में खुलेगा। ३०)अंदर आने के लिए अपना नाम ... पडता है।

३१)भारत में लोग ज्यादातर ... की यात्रा करते हैं। ३२)सब जानवर पानी ... के लिए नदियों के तट पर आते हैं। ३३)किताब पढकर मैंने उसको ... दे दिया। ३४)मैं रोजाना ... पढता हूँ। ३५)स्फिंक्स का ... जानवर का है। ३६)हमने अध्यापक जी से अनेक ... किये। ३७)सिसिली भूमध्य सागर का एक ... है। ३८)दूर में इटली का तट साफ ... आता था। ३९)दिन-रात पानी देखते-देखते जी ... जाता है। ४०)शहर आकर मैं एक सुंदर होटल में ...। ४१)विदेशी भाषा न जानने के कारण हमें ... की सहायता लेनी पडी। ४२)काम पूरा करने का समय ... किया गया था। ४३)रेलगाडी ... पर आ गयी। ४४)यात्री गाडी से ... लगे। ४५)... वही जो समय पर आता है। ४६)मेरे माता-पिता जी ने ग्रीष्मकाल के लिए एक सुंदर मकान ... पर लिया है। ४७)मुझे संध्या को शहर में ... पसंद है। ४८)यह काम निश्चित समय के ... पूरा करना चाहिए। ४९)कंपनी की ... से हमने सारा शहर देख लिया। ५०)हम जहाज से भारत के लिए ... हुए।

११. रूसी में सवालों का अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

1)Кем был Раджендра Прасад? 2)Куда он совершал путешествие? 3)Как он добирался до Европы? 4)Какие удобства предоставила ему компания Томаса Кука? 5)Что Раджендра Прасад увидел в Каире? 6)Что удивительное показалось ему в тамошних мечетях? 7)Что увидел он в Каирском музее? 8)Куда обращены мечети в Индии? А в России? 9)Что делают мусульмане в мечетях? 10)Сколько раз день нужно творить намаз? 11)Моете ли Вы руки перед едой? 12)Какой завтрак Вы съедаете утром? 13)Есть ли у Вас изделия из золота? 14)Где главным образом живут мусульмане в России? 15)Где хранится золото России? 16)Какие имена известных политических деятелей Индии Вы знаете? 17)Сколько языков Вы знаете? 18)Где можно

купить хорошую картину? 19)Катались ли Вы когда-нибудь на верблюде или на лошади? 20)Трудна ли езда на верблюде? 21)Что представляют собой египетские пирамиды? 22)Как выглядит Сфинкс? 23)Что обычно говорят о сфинксе? 24)Когда Раджендра Прасад добрался до Порт-Саида? 25)Что расположено ближе к России Средиземное или Красное море? 26)Как сложилась судьба у тех, кто раскапывал могилы в египетских пирамидах? 27)Скульптуры каких индийских политических деятелей установлены в Москве? 28)О каком будущем Вы мечтаете? 29)Какой вопрос Вы хотели бы задать премьер-министру Индии? 30)Мерзнете ли Вы зимой? 31)Кто первый рассказал Вам об Индии? 32)Сколько часов в день Вы спите? 33)А сколько часов должен спать студент, по мнению врачей? 34)Где Вы покупаете спортивный инвентарь? 35)Что такое Сицилия, осров или полуостров? 36)Является ли Марсель итальянским городом? 37)Как называется столица Франции? 38)Кстаете ли Вы о долгой поездки? 39)Хотели ли бы Вы стать переводчиком? 40)Где находятся города Дувр и Кале? 41)Какие Вы знаете достопримечательности Москвы? 42)Нравится ли Вам гулять по городу? А если идет дождь? 43)Сколько в Москве вокзалов? А сколько вокзалов в Дели? 44)Снимала ли Ваша семья когда-нибудь домик в деревне? 45)Вы когда-нибудь ездили на пароходе по русским рекам? 46)За какой период времени Вы добираетесь до МГИМО? 47)Какое для Вас значение имеет благосклонность преподавателя? 48)Нравятся ли Вам морские путешествия? 49)Что наблюдают пассажиры, плывущие на корабле? 50)Помните ли Вы Вашу первую поездку за границу?

१२. रूस की आपकी पहली यात्रा की कहानी कहिये।

१३. अगर आप विदेश गये थे तो इस यात्रा की कहानी कहिये। अगर नहीं गये तो किसी भी यात्रा की कहानी कहिये।

१४. किसी देखने योग्य स्थान की कहानी कहिये।

१५. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

सुरेश: रमेश, तुम चेन्नै से कब लौटे?

रमेश: कल सुबह।

सुरेश: छुट्टियाँ भर चैन्नै में ही रहे या कहीं और भी गये?

रमेश: इस बार तो मैं बहुत घूमा। यहाँ से सीधे हैदराबाद गया। वहाँ दो दिन तक ठहरा। फिर वहाँ से मैसूर होकर बंगलौर पहुँचा।

सुरेश: बंगलौर में कहाँ रहे?

रमेश: बंगलौर में मेरा नानी रहती है। उनके यहाँ ठहरा।

सुरेश: क्या शहर के बाहर भी गये?

रमेश: नहीं, समय बहुत कम था।

सुरेश: क्या बंगलौर से सीधे दिल्ली वापस आये?

रमेश: नहीं, वहाँ से मैसूर गया। मैसूर में मैं एक सप्ताह रहा। वहाँ तो बहुत देखने योग्य स्थान हैं। सब को देखा।

सुरेश: मैसूर से ऊटी तो पास है, वहाँ नहीं गये?

रमेश: नहीं, छुट्टियाँ केवल १५ दिन की थीं, इसलिए मैसूर से दिल्ली लौट आया।

सुरेश: किस रास्ते से लौटे? क्या मुंबई के रास्ते से वापर आये?

रमेश: नहीं, चेन्नै में मुझे एक मित्र से मिलना था इसलिए चेन्नै के रास्ते से आया। तुम भी छुट्टियों में कहीं जा रहे हो क्या?

सुरेश: मैं छुट्टियों में दक्षिण जा रहा हूँ। वहाँ रहने की कोई कठिनाई तो नहीं होगी?

रमेश: दक्षिण में कोई कठिनाई नहीं। होटल काफी अच्छे हैं।

सुरेश: मैं अनेक देखने योग्य स्थानों को देखना चाहता हूँ।

रमेश: ठीक है, तुम कभी हमारे यहाँ आओ। हम लोग मिलकर किसी टूरिस्ट कंपनी में चलेंगे।

सुरेश: ठीक है। रविवार को आऊँगा।

१६. संख्याओं को याद कीजिये।

७१ इकहत्तर, ७२ बहत्तर, ७३ तिहत्तर, ७४ चौहत्तर, ७५ पचहत्तर, ७६ छिहत्तर, ७७ सतहत्तर, ७८ अठहत्तर, ७९ उन्नासी, ८० अस्सी.

УРОК 9

व्याकरण

Дробные числительные

Дробные числительные, называющие части целых чисел, в хинди подразделяются на простые и составные.

К простым дробным числительным относятся следующие слова: पौने «без четверти», सवा «с четвертью», साढे «с половиной», डेढ «полтора» и ढाई «два с половиной».

В счетном ряду от 3 до 99 числительные पौने, सवा и साढे присоединяются к каждой единице, увеличивая или уменьшая ее на указанный порядок: पौने तीन «три без четверти», т.е. 2.75; सवा दस «десять с четвертью», т.е. 10.25; साढे सत्तर «семьдесят с половиной», т.е. 70.5.

Присоединяясь к последующим единицам (सौ, हजार, लाख, अरब), все дробные числительные увеличивают или уменьшают их на указанный порядок: पौने एक सौ «без четверти сто», т.е. 75; सवा तीन सौ «три сотни с четвертью», т.е. 325; डेढ सौ «полторы сотни», т.е. 150; ढाई सौ «две с половиной сотни», т.е. 250; साढे तीन सौ «три сотни с половиной», т.е 350; ढाई हजार «две с половиной тысячи»; साढे उनहत्तर हजार «шестьдесят девять с половиной тысяч»; पौने हजार «тысяча без четверти», т.е. 750; सवा हजार «тысяча с четвертью», т.е. 1250; डेढ हजार «полторы тысячи»; साढे पचास हजार «пятьдесят с половиной тысяч»; पौने एक लाख «сто тысяч без четверти», т.е. 75 тыс.; सवा आठ लाख «восемьсот тысяч с четвертью», т.е. 825 тыс.; साढे बारह लाख «двенадцать с половиной по сто тысяч», т.е. 1 млн. 250 тыс.; ढाई अरब «два с половиной миллиарда», सवा अरब «миллиард с четвертью», т.е. 1 млрд. 250 млн.; साढे

दो सौ अरब «двести с половиной миллиардов», т.е. 200 млрд. 500 млн. и т.п.

Аналогично обозначаются соответствующие промежутки времени: पौने बारह बजे «без четверти двенадцать», डेढ बजा «половина второго», ढाई बजे «половина третьего», सवा सात बजे «четверть восьмого», साढे नौ बजे «половина десятого» и т.п.

Следует помнить, что при всех дробных числительных, кроме ढाई, существительное выступает в ед. числе: पौने (सवा, डेढ) घंटा, но ढाई घंटे.

Составные числительные будут рассмотрены в последующих уроках.

Обозначение точного времени

Точное время в хинди выражается сочетанием числительного, указывающего на конкретный час, с деепричастием предшествующего действия от глагола बजना, за которыми следует числительные, обозначающие минуты и секунды. В функции предиката здесь выступают формы глагола ह (иногда в сочетании с ПСВ мн. числа муж. рода от глагола होना): सात बजकर बारह मिनट तेरह सेकेंड [हुए] हैं «семь часов двенадцать минут тринадцать секунд» (*букв.* «семь пробив, двенадцать минут тринадцать секунд есть («есть бывши»)».

Существует и другой способ выражения точного времени, при котором с числительным, указывающим на час, выступает косвенный инфинтив от глагола बजना , осложненный послелогом में, после чего следует числительное, обозначающее минуты и секунды: नौ बजने में पच्चीस मिनट हैं «без двадцати пяти минут девять» (*букв.* «в пробитии девяти двадцать пять минут есть»).

Оба способа обозначения времени используется главным образом на бытовом уровне.

Инфинитив в значении повелительного наклонения

Наряду с личными формами повелительного наклонения побуждение к действию может быть выражено инфинитивом, который соотносится с местоимениями तू и तुम: यह किताब उसे दे देना, कल सुबह आना, सीधे जाना, मत बैठना.

Сослагательное наклонение (простая форма)

Простая форма сослагательного наклонения образуется от основы глагола путем присоединения к ней личных окончаний. Эти личные окончания были рассмотрены во время характеристики простого будущего времени:

лицо	основа	основа	оконч.	глагол	глагол
मैं	आ	लिख	ऊँ	आऊँ	लिखूँ
तू	आ	लिख	ए	आए	लिखे
वह	आ	लिख	ए	आए	लिखे
यह	आ	लिख	ए	आए	लिखे
हम	आ	लिख	एँ	आएँ	लिखें
तुम	आ	पलख	ओ	आओ	लिखो
आप	आ	लिख	एँ	आएँ	लिखें
वे	आ	लिख	एँ	आएँ	लिखें

Простая форма сослагательного наклонения выражает потенциально возможное или желательное действие, относящееся главным образом к настоящему или будущему временному плану: मैं आऊँ «я бы пришел», मैं आऊँ? «могу я войти?», तुम कुछ खा लो «поел бы ты хоть чуть-чуть», अब मैं क्या करूँ? «что мне теперь делать?», अशोक से कहिये कि वह घर जाए «скажите Ашоку, чтобы он шел домой», हम चाहते हैं कि घर समय पर बनाया जाए «мы хотим, чтобы дом был построен вовремя», क्या घर समय पर बनाया जा सके? «можно ли по-

строить дом вовремя?», मामा जी चाहती हैं कि मैं भाई को यह किताब खरीद दूँ «мама хочет, чтобы я купил эту книгу брату», आवश्यक है कि काम समय पर पूरा हो (पूरा कियम जाए) «необходимо, чтобы работа была закончена в срок».

В простых предложениях значение потенциально возможного или желателного действия может усиливаться вводным словом शायद «вероятно», «возможно»: शायद रीता आपसे बातें करना (मिलना) चाहे, शायद कल की कक्षा में मैं न आऊँ.

Простая форма сослагательного наклонения может употребляться в придаточной части ряда изъяснительных или подлежащных сложноподчиненных предложений, которая вводится союзами कि «чтобы». Главная часть данных предложений часто редставляет собой типизированную структуру: चाहता है कि..., चाहिए कि..., मेरा कहना है कि..., आवश्यक है कि..., उसने सलाह दी है कि...: वह चाहता है कि हम लौटें, चाहिए कि घर समय पर बनाया जाए, मेरा (तेरा) कहना है कि आप आज हम चले जायें, आवश्यक है कि वह कल आए, उसने सलाह दी है कि हम ये किताबें खरीद लें.

Простая форма сослагательного наклонения может употребляться в придаточной части других сложноподчиненный предложений, о чем будет сказано при изложении последующего граммаического материала.

Придаточное предложение меры и степени

Одной из разновидностей указанных придаточных предложений являются предложения, вводимые союзным словом (местоименным наречием) जितना, которому в главном предложении соответствует союзное слово उतना. Здесь отношения меры и степени осложняются сопоставительными: जितने लोग यहाँ आते हैं उतने लोग वहाँ नहीं जाते, जितनी नदियाँ इस

प्रदेश में बहती हैं उतनी ही नदियाँ किसी और प्रदेश में नहीं बहतीं, जितने मुँह उतनी बातें.

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

१)दस बजकर सात मिनट हुए हैं। २)ग्यारह बजने में दो मिनट हैं। ३)पौने तीन बजे हैं। ४)रात के साढे चार बजे हैं। ५)डेढ बजा है। ६)साढे सात के साथ पौने बारह जोडिये। ७)सवा एक सौ के साथ साढे तीस हनार जोडिये। ८)बारह बजकर चालीस मिनट हैं। ९)दो बजने वाला है। १०)अभी पौने एक बजने वाला है। ११)वह संध्या के सवा छः बजे आने वाला है। १२)सुबह के पौने आड बजे मैं घर से निकलता हूँ। १३)हम लोग ठीक तेरह बजकर अडतालीस मिनट (होने) पर वहाँ पहुँचे १४)चार बजते-बजते मैं घर पहुँचा। १५)अलमारी में सवा दो सौ किताबें हैं। १६)सात बजने पर हम खाने जाएँगे। १७)बहन को पौने बारह बजे घर आना था पर वह अब तक नहीं आयी। १८)बारह बजकर दस मिनट पर भोनज काल शुरू होता है। १९)कल हमने रात के साढे बारह बजे तक काम किया। २०)दस बज चुके हैं। २१)रेलगाडी नौ बजने में पंद्रह मिनट पर रवाना हो जाएगी। २२)यह टापू डेढ-ढाई किलोमीटर दूर है। २३)वे करीब पौने ग्यारह बजे वहाँ पहुँचे। २४)शीघ्र ही चार बजने वाले हैं। २५)सवा दो और पौने तीन जोडिये।

२. अनुवाद कीजिये।

1)Который час? Сейчас один час сорок пять минут. 2)Я каждый день встаю в половине восьмого и около девяти часов сажусь за работу. 3)Занятия в университете начинаются в девять часов утра. Чтобы вовремя прийти на работу, мне прихо-

дится выходить из дома без двадцати минут восемь. 4)Перерыв на обед начинается в двенадцать часов десять минут. 5)Занятия заканчиваются без десяти четыре. 6)Домой я прихожу обычно бес пятнадцати минут семь. 7)Вчера с половины восьмого до десяти часов двадцати минут по телевизору показывали новый фильм. 8)Я ложусь спать около двенадцати часов. 9)Я прихожу на работу без десяти минут девять. 10)Завтра в десять часов пятнадцать минут я должен быть у врача. 11)В десять минут второго звучит звонок. 12)Вчера в девять часов шесть минут по телевизору начал выступать президент. 13)На эту работу ушло семнадцать с половиной минут. 14)Я прочитал рассказ за десять минут и пятнадцать секунд. 15)Завтрак обычно начинается в семь часов тридцать минут. 16)Он все съел за десять минут и сорок пять секунд. 17)На корабле находилось 750 пассажиров. 18)Этот участок земли был куплен за 14 млн. 850 тыс. рупий (रुपया *м* «рупия»). 19)В этом городе живет 3 млн. 750 тыс. человек. 20)Население этой страны составляет примерно 1 млрд. 8 млн. человек.

३. अनुवाद कीजिये।

१)शायद अशोक आपसे सलाह लेना चाहे। २)शायद मैं उनसे मिलना चाहूँ। ३)शायद हम आप लोग से कुछ बातें करना चाहें। ४)उनका कहना है कि तुम आज ही चले जाओ। ५)पिता जी का कहना है कि मैं शाम तक आ जाऊँ। ६)अध्यापक जी का कहना है कि आप उन से बातें कर लें। ७)आपने सलाह दी हैं कि हम लोग शिक्षा पाने के लिए भारत चले जाएँ। ८)वकील ने सलाह दी है कि वह इस शहर को छोड जाए। ९)हो सकता है कि सुरेश कल आए। १०)हो सकता है कि शीला हमारे साथ जाए। ११)आवश्यक है कि तुम आओ। १२)आवइशक है कि घर समय पर बनाया जाए। १३)मैं चाहता हूँ कि आप हमारे यहाँ आएँ। १३)अध्यापक जी चाहते हैं कि हम अच्छी तरह हिन्दी सीखें। १४)रमेश से कहिए कि वह आए। १५)चाहिए कि पुल

साद के अंत तक बने (बनाये जाए)। १६)ऐसा न हो कि बर्फ पडे। १७)ऐसा नहीं होना चाहिए कि यात्रा का प्रबंध न किया जाए। १८)आज बडी सरदी है। कहीं वे लोग बीमार न पडें। १९)बडी कृपा हो अगर आप हमारे यहाँ आएँ। २०)हमें द:ख होगा अगर आप बीमार पडें।

४. अनुजाद कीजिये।

Я хочу, чтобы работа была выполнена (дом был построен, книга была куплена, совет был услышан, попытка была сделана, влияние было оказано, положение было изменено, реформа была завершена, канал был прорыт, комната была снята).

Необходимо, чтобы дорога была построена (раскопки были завершены, поездка была организована, судно было покинуто, имущество было приобретено, картины была повешена, игра была сыграна, влияние было расширено, все средства были представлены, обход дома был сделан, влага была задержана).

५. Измените предложение (वाक्य बदलिये)।

नमूना: सुरेश कल आएगा
१)शायद सुरेश कल आए।
२)हो सकता है कि सुरेश कल आए।

१)आपको गाडी मिल जाएगी। २)तुमको यह चीज पसंद होगी। ३)मैं यहाँ ज्यादा दिन नहीं ठहरूँगी। ४)कल यहाँ से कोई आदमी चेन्नै जाएगा। ५)सीता हमारे साथ जाएगी। ६)पुल सितंबर में बनेगा। ७)हम मोटर गाडी से ले जाये जाएँगे। ८)मेरा भाग्य खुलेगा। ९)जहाज समय पर पहुँचेगा। १०)कमरा किराये पर लिया जाएगा।

नमूना: अब मैं क्या कर सकता हूँ?
अब मैं क्या करूँ?

१)अब मैं किससे बाते कर सकता हूँ? २)अब हम कहाँ जा सकते हैं? ३)गरमी की छुट्टियों में हम क्या कर सकते हैं? ४)अब मैं कहाँ जा सकता हूँ? ५)अब मैं किसे यह सलाद दे सकता हूँ।

६. अनुवाद कीजिये।

1)Скажите ему, чтобы зашел вечером. 2)Мы сказали ей, чтобы она купила нам манго. 3)Сегодня очень сильный мороз. Как бы не случилось так, чтобы они заболели. 4)Он сказал, что хотел бы пойти в театр. 5)Не купить ли нам эту картину? 6)Можно войти? 7)Пойдемте в музей. 8)Хотел бы я послушать, что он скажет. 9)Можно нам посмотреть этот кинофильм? 10)Отдохнули бы Вы хоть часок.

पाठ

डाक की सेवाएँ

मदन लाल को आज बहुत काम हैं। उनके पास मिलने आने वालों की भीड लगी हुई है। आज उन्हें डाकघर के भी कई जरूरी काम करने हैं, पर उन्हें समय नहीं मिलेगा। इसलिए उन्होंने अशोक को बुलाकर कहा, “आज तुम्हें डाकखाने के कई काम करने हैं। तुम ने अब तक ये काम किये तो नहीं हैं, लेकिन आज तो ये काम समझदारी के साथ करने ही हैं। आज तुम कालेज कब जाओगे?”

अशोक ने कहा, “आज तो हमारी छुट्टी है।”

मदन लाल ने बताया, “तुम्हारे नाना जी गाँव में रहते हैं। वहाँ न सेलफोन का प्रबंध है, न कम्प्यूर वाली इ-मेल का, इसलिए उनके नाम एक तार देना है, एक पार्सल और दो मनी

आर्डर कराने हैं। मेरे हिसाब में ५०० रुपये जमा कराने हैं। कुछ कार्ड और लिफाफा भी लाने हैं। मुझे कई पत्र भेजने हैं। इन सब कामों में तुम्हें डेढ दो घंटे लग जाएंगे। डाकखाना सुबह आठ बजे खुल जाता है। तुम जल्दी से स्नान करके मेरे पास आओ।"

थोडी देर में अशोक स्नान करके मदन लाल के पास पहुँच गया। मदन लाल ने अशोक को एक एक काम समझाना शुरू किया। उन्होंने कहा, "सब से पहले तार देना। तार बाबू से पूछना कि तार पर कितने के टिकट लगेंगे, वे शब्द गिनकर बता देंगे। तुम अपने साथ माता जी से कुछ रुपये ले जाना। जितने टिकट तार पर लगें उतने टिकट लगाकर तार तार बाबू को दे देना। वे तुम्हें इसकी रसीद देंगे। उसे घर ले आना। इसके बाद इस पुलिंदे की रजिस्ट्री कराना। जिस खिडकी पर पार्सल भेजे जाते हैं उस खिडकी पर यह पुलिंदा बाबू जी को देना। वे इसका वजन करके बता देंगे कि इस पर कितने टिकट लगेंगे। तुम इस पर टिकट लगाकर बाबू जी को रजिस्ट्री करने के लिए दे देना। वे भी तुम्हें इसकी रसीद देंगे। इसको भी सँभालकर रखना। तुम्हें दो मनी आर्डर कराने हैं: एक ७५ रुपये का और एक १२५ रुपये का। मनी आर्डर वाली खिडकी पर जाकर बाबू जी को मनी आर्डर दे देना। वे जो कुछ मनी आर्डर कमीशन बतायें उन्हें दे देना, और उनसे दोनों की रसीद ले लेना।"

"डाकखाने में एक खिडकी "बचत बैंक" की है, उस पर जाकर तुम इस किताब में २५० रुपये जमा करा देना और किताब वापस ले आना। यह देख लेना कि रुपये किताब में जमा कर दिये गये हैं। कुछ कार्ड और लिफाफे भी ले आना।"

अशोक ने माता जी से रुपये लेकर डाकघर गया। पहली ही खिडकी तार और पार्सल की रजिस्ट्री की थी। उस पर उसने तार और पुलिंदा दोनों दे दिये। बाबू जी ने बताया कि तार पर पंद्रह रुपये के टिकट लगेंगे और पुलिंदे पर साढे बाईस रुपये

के। टिकट लेकर अशोक ने तार और पुलिंदे पर टिकट लगा दिये और दोनों चीजें बाबू जी को दे दीं। उनसे दोनों की रसीद लेकर वह आगे बढा। अगली खिडकी थी मनी आर्डर और बचत बैंक की। अशोक पहले मनी आर्डर दिये। मनी आर्डर कमीशन देकर और रसीदें लेकर उसने बाबू जी को बचत बैंक की किताब और २५० रुपये दिये। बाबू जी ने किताब में रुपये जमा कर दिये। अशोक ने बाबू जी से किताब वापस माँगी। बाबू जी ने कहा, "सूद लगाने के लिए किताब डाकखाने को चाहिए"। अशोक कुछ उलझन में पड गया। बाबू जी ने किताब ले लेने की रसीद दी और कहा, "चार पाँच दिन में सूद लगकर किताब वापस आ जायेगी, और रसीद वापस करने पर आपको किताब मिल जाएगी।" यह सुनकर अशोक को संतोष हुआ।

अशोक को अब कार्ड और लिफाफे लेने रह गया। वह कार्ड-लिफाफे के बेचने वाले के पास पहुँचा। वह बरामदे में लोहे की जाली के कमरे में था। कमरे की खिडकी पर पहुँचा और उसने कार्ड और लिफाफे माँगे। लिफाफे तो उस ने ले लिये, लेकिन कार्ड के संबंध में बाबू जी ने पूछा, "जवाबी कार्ड चाहिए या सादे?" अशोक कुछ चककर में पड गया। उसने सादे ही कार्ड ले लिये।

डाकघर के सब काम करके अशोक मदन लाल के पास पहुँचा। तार, अनी आर्डर और पार्सल की रसीदें उसने पिता जी को दे दीं। पिता जी ने मनी आर्डर की किताब माँगी तो अशोक ने उन्हें रसीद दी और कहा कि बाबू जी ने सूद लगाने के लिए किताब रख ली। चार-पाँच दिन बाद रसीद वापस करने पर किताब मिल जाएगी।

मदन लाल को लडके के काम से संतोष हुआ और उसे उन्होंने शाबाशी दी। अशोक को भी डाकघर के काम करने और अपनी जानकारी बढने पर खुशी हुई।

नये शब्द

अगला **аглаа** следующий; будущий

आगे **ааге 1.** 1)далее, дальше 2)впереди; перед **2.** के ~ перед

इ-मेल **и-мел** *ж* электронная почта

उतना **утнаа** столь многий

उलझन **улджhан** *м* затруднительное положение

कमीशन **камиишн** 1)комиссия 2)комиссионные

कार्ड **kaapd** *м* 1)карточка; карта 2)открытка

खुशी **khушии** *ж* радость

गिनना **гиннаа** *п* считать, подсчитывать

जरूरी **заруурии** нужный, необходимый; обязательный

जल्दी **джалдии** *ж* **1.** скоро, быстро **2.** *ж* скорость, быстрота

जवाबी **джаваабии** ответный; с оплаченным ответом

जाली **джаалии** *ж* решетка

जितना **джитнаа** сколько, сколь много

टिकट **tикаt** *м* 1)почтовая марка 2)билет

डाक **daaк** *ж* почта; корреспонденция

डाकखाना **daakkhaанаа** *м* отделение связи; здание почты

डाकघर **daaкгhap** *м* *см.* डाकखाना

डेढ **derh** полтора

तार **таар** *м* 1)проволока 2)телеграф 3)телеграмма

देर **дер** *ж* 1)промедление 2)опоздание 3)время

पत्र **патр** *м* 1)лист 2)письмо 3)газета

पार्सल **паарсал** *м* посылка

पुलिंदा **пулиндаа** *м* пачка, связка; пакет

पूछना **пуучhнаа** *п* спрашивать

बचत **бачат** *ж* 1)сохранение 2)экономия

बरामदा **бараамдаа** *м* 1)веранда 2)коридор 3)галерея

बाबू **баабуу** *м* 1)служащий 2)господин

बुलाना **булаанаа** *п* 1)звать 2)приглашать

बेचना **бечнаа** *п* продавать

भीड **бhиir** *ж* толпа

भेजना **бhеджнаа** *п* посылать, отправлять

मनी आर्डर **мании aapdap** *м* денежный перевод

माँगना **мăагнаа** 1)требовать 2)просить

रजिस्ट्री **раджистрии** *ж* регистрация

रसीद **расиид** *ж* квитанция, расписка

रुपया **рупайаа** *м* 1)рупия 2)деньги

लिफाफा **лифаафаа** *м* конверт

लोहा **лоhаа** *ж* железо

वजन **вазан** *м* вес; взвешивание

शाबाशी **шаабаашии** *ж* хвала, похвала

संतोष **санто<u>ш</u>** *м* удовлетворение

सँभालना **сăбhаалнаа** *п* 1)держать, удерживать 2)хранить

समझदारी **самаджддаарии** *ж* понимание; разумность

साढे **саarhe** с половиной

सादा **саадаа** простой, обычный

सूद **сууд** *ж* процент на капитал

सेलफोन **селфон** *м* сотовый телефон

स्नान **снаан** *м* омовение; купание

हिसाब **hисааб** *м* 1)подсчет 2)счет

Лексико-грамматический комментарий

१. В хинди имеется несколько глаголов, перед которыми наряду с инфинитивом употребляется и супин. К таким глаголам относятся глаголы движения (आना, जाना), глагол रहना и некоторые другие: मिलने [को] आना, लेने [को] रहना и т.д.

२. Идиоматическое выражение भीड लगना означает «собираться (о толпе)».

३. Наряду с морфемой वाला, участвующей в образовании слов и грамматических категорий, в хинди существует слово-послелог वाला, функционально тождественный в отдельных позициях послелогу का: कम्प्यूटर वाला इ-मेल «компьютерная электронная почта», मनी आर्डर वाली खिडकी «окошко для де-

нежный переводов», शहर वाला मकान «городской дом», सफेद कपडों वाला आदमी «человек в белых одеждах» и т.п.

४. तार देना «давать телеграмму».

५. Образующий глагол करना может употребляться практически с любым существительным, заменяя функционально многие глаголы. При этом он передает общее значение «производить действие». Каузативый вариант этого глагола означает «производить действие через другого агента» . Поэтому фраза पार्सल और मनी आर्डर कराना может переводиться как «отправить посылку и денежный перевод» (но не непосредственно, а через отделение связи).

६. Глагольный монолит जमा करना имеет следующие значения: «собирать», «накапливать» и «вносить вклад». Каузативная форма этого монолита указывает на то, что вклад быдет вноситься через оператора отделения связи.

७. Именно-глагольное сочетание स्नान करना наряду со значением «совершать обмовение», «купаться» имеет и более широкое значение «совершать утренний туалет».

८. थोडी देर में «в короткое время», «в короткий срок».

९. तार बाबू «телеграфист». Слово बाबू в сочетании с конкретными существительными передает понятие ряда профессий: टिकट बाबू «билетный кассир», डाक बाबू «работник отделения связи» и т.п.

१०. कितने के टिकट लगेंगे «марки какого достоинства будут наклеены на телеграмму. Соответственно टिकट लगाना означает «наклеивать марки» (*букв.* «прилагать марки»), «оплачивать стоимость».

११. Бивербальный глагол интенсивного аспекта ले आना антонимичен по значению глаголу ले जाना, т.е. «приносить» и «уносить». По значению ले आना является переходным глаголом: सामान विदेश से ले आया गया «оборудование было привезено из-за границы».

१२. रजिस्ट्री कराना «отправлять заказной корреспонденцией» (письмом, бандеролью) через отделение связи.

१३. Именно-глагольное сочетание वजन करना имеет значение «производить взвешивание», «взвешивать».

१४. बचत बैंक «сберегательный банк».

१५. Идиоматическое выражение सूद लगाना означает «начислять проценты».

१६. Идиоматическое выражение उलझन में पडना означает «попадать в затруднительное положение».

१७. Глагольный монолит वापस करना имеет значение «возвращать», «отдавать обратно».

१८. लोहे की जाली का कमरा «комната за железной решеткой».

१९. Идиоматическое выражение चक्कर में पडना означает «колебаться», «быть в нерешительности».

२०. शाबाशी देना «хвалить».

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. प्रत्येक नये शब्द दो बार लिखिये।

३. अनुवाद कीजिये।

городская (сельская, ближайшая) почта, утренняя (вечерняя) почта, на почте работать (купить), получать (доставлять) почту, отправлять (получать) по почте, посылать почтой, большая (огромная) толпа, толпа людей (студентов, ребят), необходимые вещи (книги, учебники, средства), звать сына (друга, врача, родителей), звать к себе (к другу, к премьер-министру, к преподавателю), звать на помощь, звать обедать (гулять), звать врача к больному, звать в театр (в музей, картинную галерею),

давать (посылать, получать, доставлять) телеграмму, телеграмма с оплаченным ответом, отвечать на телеграмму, оплачивать телеграмму, телеграмма в двадцать слов, посылка с книгами, вес посылки, взвешивать посылку, приготовить (послать, получать, доставлять) посылку, отправлять (получать) денежный перевод, открывать счет, вносить деньги на счет, получать деньги со счета, начислять проценты на счет, покупать открытку, банковская карта, конверт с маркой, покупать конверт, класть письмо в конверт, наклеивать марку на конверт, купаться в реке, совершать омовение, через некоторое время, через короткий промежуток времени, приходить с опозданием, спрашивать [у] друга (преподавателя, политического деятеля), купить билет на поезд, билет до Дели, билет в театр, собирать почтовые марки, заграничная марка, коллекция почтовых марок, считать слова (людей, студентов, присутствующих), считать до десяти, получить триста семьдесят пять рупий, попросить (давать, получать) расписку, расписка за сберегательную книжку, отправлять заказным письмом, получать важное письмо (письмо от друга), направлять письмо в газету, письмо с оплаченным ответом, диктовать письмо, регистрировать рождение (смерть), общий вес посылки, отправлять письмо (телеграмму, посылку, пакет, вещи), отправлять почтой (телеграфом, поездом, электронной почтой), отправлять телеграмму родителям, отправлять обратно (за пределы страны), хранить деньги в сберегательном банке, личные сбережения, экономия времени (денег), продвигаться вперед, идти впереди толпы, приходить на следующей неделе, выходить на следующей станции, приезжать в следующем месяце, требовать ответа (квитанцию), просить помощи, давать (брать) под проценты, с чувством удовлетворения, продавать марки (вещи, одежду, туфли, шкафы, холодильники, телевизоры), окно с железной решеткой, есть простую пищу, насить простую одежду, попадать в затруднительное положение, быть в нерешительности, хвалить сына за работу.

४. अनुवाद कीजिये।

डाक से (के द्वारा) भेजना (पहुँचाना), डाक टिकट, लोगों की भीड, डाक्टर को बुलाना, भीतर बुलाना, कर्मचारियों को बुलाना, मित्र को खाने पर बुलाना, समझदारी के साथ काम करना, जवाबी तार, तार देना (भेजना), तार के शब्द गिनना, सेलफोन पर बातें करना, इ-मेल से पत्र भेजना, पिता जी का पत्र (तार) पाना, कपडों (किताबों) का पार्सल, पार्सल बनाना (भेजना), मनी आर्डर द्वारा रुपया भेजना, तार का मनी आर्डर, हिसाब खोलना, हिसाब में जमा कराना, बैंक का कार्ड, टिकट वाला लिफाफा, लिफाफे में पत्र डालना, जल्दी से काम पूरा करना, जल्दी आना (समझना, बोलना), थोडी सी देर से, दो घंटे की देर से आना, देर में (से) आना (पहुँचना, सोना), आने वालों से नाम पूछना, रेलवे टिकट, चेन्नै का टिकट, प्रदर्शनी का टिकट, टिकट खरीदना (दिखाना), लिफाफे पर टिकट लगाना, टिकट जमा करना, डाक टिकटों का संग्रह, पार्सल की रसीद लेना, रजिस्ट्री डाक की रसीद देना, पार्सल की रजिस्ट्री, जवाब (पत्र, रुपया, फल) भेजना, वापस (देश के बाहर) भेजना, पार्सल का वजन करनारु कुल वजन, वजन कम करना, बोझ सँभालना, किताबों का पुलिंदा, सात रुपये में खरीदना, रुपया बचाना (जोडना), कमीशन देना, कमीशन की रसीद लेना, कुल (निजी) बचत, बचत व्यापार में लगाना, आगे जाना (बढना), मित्र से आगे बढ जाना, मकान के आगे दुकान, आगे देखना, अगला वर्ष (सप्ताह, महीना, गाडी, सोमवार), अगली गरमियाँ, जवाब (रुपया) माँगना, मित्र से रुपया वापस माँगना, सहायता माँगना, सूद पर रुपया लेना (देना), पूरा संतोष पाना, गाय (घोडा, मकान, आम) बेचना, बैठक के आगे बरामदा, लोहे की बनी चीज, लोहे की जाली, जवाबी तार (कार्ड), रसीद (किताब) वापस करना, शाबाशी देना (पाना), खुशी से काम करना.

५. Проспрягайте в сослагательном наклонении следующие глаголы (निम्नलिखित क्रियाओं के संभावनार्थ के सब रूप लिखिये).

बुलाना, भेना, बेचना, पूछना, सँभालना, माँगना.

६. अनुवाद कीजिये।

После появления сотовых телефонов и электронной почты люди меньше стали ходить на почту. Однако сотовые телефоны и электронная почта в России действуют только в больших городах. Поэтому людям приходится ходить на почту и отправлять телеграммы, посылать посылки и бандероли, покупать конверты и марки, чтобы писать письма туда, где нет ни сотовых телефонов, ни электронной почты.

Если Вы хотите отправить телеграмму дедушке и бабушке, живущим в деревне, Вам придется или идти на почту, или отправить телеграмму по телефону (टेलीफोन से). На почте вам придется заполнить специальный бланк (бланк फार्म *м*). Телеграфист подсчитает количество слов, и вы заплатите деньги.

Чтобы отправить посылку или бандероль, до сих пор приходится ходить на почту. Там посылка или бандероль взвешивается, и вы платите деньги за их вес.

Перед Новым годом особенно хорошо продаются открытки со специальными конвертами. Мы посылаем их нашим друзьям, родителям, бабушкам и дедушкам. На конверт необходимо наклеивать специальную почтовую марку.

В наше время люди перестали писать любовные письма. На смену им пришел сотовый телефон и электронная почта. Теперь о своей любви можно рассказать всему свету и объясниться в любви (प्रेम की बातें करना) тысячам юношей и девушек.

Для того чтобы послать денежный перевод, также приходится ходить на почту. Обычно деньги студентам посылают родители, которые хотят помочь им хорошо учиться и хорошо питаться. Денежный перевод можно послать телеграфом или

почтовым переводом. За это почта взимает комиссионные. Заполнив бланк и заплатив деньги, вы получаете расписку. Расписку нужно хранить некоторое время. До тех пор, пока тот человек, кому вы послали перевод, его не получит.

В Индии окна сберегательного банка находятся прямо на почте. Здесь каждый индиец может внести деньги на свой счет и после установленного срока получить процент на свой вклад. Каждый банк начисляет свой процент.

Многие люди на земле собирают почтовые марки. У многих есть большие коллекции марок. Мой друг собирает индийские марки. Они не такие красивые, как марки некоторых других стран, но с их помощью можно узнать многое об истории и культуре Индии.

В Индию на телеграмму приходится клеить марки. Чем больше слов в телеграмме, тем больше приходится клеить марок.

В Индии большое развитие получили сотовые телефоны. Сегодня в городах почти все торговцы приобрели сотовые телефоны. Они очень помогают им в работе. Развивается в Индии и электронная почта. Индия производит свои очень хорошие компьютеры, которые покупают во многих странах Азии.

७. अनुवाद कीजिये।

क. शहरों और गाँवों में डाकघर होते हैं। लगभग हर गाँव में आपको डाकघर मिल जाएगा। अगर आप पत्र सामान्य डाक से भेजना चाहते हैं तो आपको डाकघर जाना जरूरी नहीं है, आप उसे निकट के लेटरबक्स में डाल दीजिये। पर अगर आप चाहते हैं कि आपका पत्र या पार्सल, जिसके नाम भेजा जा रहा है, केवल उसी को मिले, तो उसे डाकघर जाकर देना पडेगा और कुछ और टिकट लगाकर रजिस्ट्री कराना पडेगा।

अगर आप तार भेजना चाहते हैं तो आपको निकट के तारघर में जाना पडेगा। कई डाकघरों में तार भी भेजे जा सकते हैं। टेलीफोन द्वारा भी तार दिया जा सकता है।

डाकघरों में सदा भीड लगी रहती है। कोई टिकट खरीद रहा है, कोई पत्र रजिस्ट्री कावा रहा है, कोई तार लिख रहा है। आपको हर काम के लिए सही खिडकी पर आना चाहिए। कौन सी किडकी किस काम के लिए है यह उसी पर लिखा रहता है।

यदि आप कोई पार्सल भेजना चाहते हैं तो यह कर्मचारी को दीजिये। वह पहले उसका वजन करके जरूरी टिकट लगाने के लिए कहेगा।

ख. आओ, हम तुम्हें डाकखाने की जानकारी बताएँ। देखो, यदि तुम्हें कोई कार्ड, लिफाफे या टिकट खरीदने हों तो डाकखाने जाना चाहिए। डाकखाने से रुपये भी भेजे जाते हैं। यहाँ से तुम तार भी भेज सकते हो।

तु जानते हो पहले जब रेलगाडी आदि न थी तो पत्र आदमियों के हाथ भेजे जाते थे। लोग दूर-दूर तक यात्रा करते थे। कभी घोडे या ऊँट पर सवार होकर जाते थे। पर उसमें समय बहुत लगता था। आज कल के साधनों द्वारा डाक भेजना आसान हो गया है।

जानते हो यदि किसी मित्र को पत्र भेजना हो तो क्या करोगे? देखो, पहले डाकखाने जाकर एक लिफाफा खरीदो। फिर पत्र लिफाफे के अंदर रखकर उसे पास के लेटरबक्स में डाल दो।

जानते हो यह पत्र तुम्हारे मित्र के पास कैसे पहुँचेगा? देखो, पहले डाकखाने के बाबू लेटरबक्स के सब पत्र डाकखाने पहुँचा देते हैं। फिर इन पत्रों को मोटर गाडी से स्टेशन या किसी और जरूरी जगह पहुँचा दिया जाता है। वहाँ से वे पत्र पाने वालों तक चलते चले जाएँगे। वे जरूरी स्टेशन पर निकलवा दिये जाएँगे। इसके बाद डाकिया (почтальон) इन पत्रों को घर-घर बाँट देता है।

ग. १)डाक देर से आयी है। २)मैं तुम्हें डाक से पुस्तकें भेज दूँगा। ३)डाकघरों में आज छुट्टी है। ४)लोगों की भीड लग

गयी। ५)रमेश, माँ तुम्हें बुला रही हैं। ६)उसे अशोक कहकर बुलाते हैं। ७)डाक्टर ने मुझे भीतर बुला लिया। ८)प्रधान मंत्री ने मंत्रियों को बुलाया। ९)मुझे थियेटर बुलाया गया था। १०)बाबू जी बुला लो। ११)उसने दिल्ली से तार दिया। १२)पार्सल बनाकर भेजा गया। १३)मैंने एक लिफाफे में दो पत्र डाल दिये। १४)टिकट वाला लिफफा दीजिये। १५)कोई जल्दी नहीं है। १६)जल्दी करें नहीं तो देर हो जाएगी। १७)हमने अपना काम जल्दी (से) पूरा किया। १८)पिता जी जल्दी आ जाएँगे। यह झाडी जल्दी बढ गयी। १९)यह काम जल्दी करने का है। २०)शीला ने पत्र लिखने में देर कर दी। २१)मुझे मंत्रालय में देर हो गयी। २२)आप कितनी देर बाहर रहेंगे? २३)वे देर तक बातें करते रहे। २४)देर हो गयी। २५)वह देर तक बैठा। २६)छात्र एक सौ तक गिन सकता है। २७)अध्यापक जी ने उपस्थित लोगों को गिना। २८)हमने किताबें गिन लीं, पुस्तकें गिनी गयीं। २९)मैंने यह चीज दस रुपये में खरीद ली। ३०)मैं अपनी सारी बचत व्यापार में लगाता हूँ। ३१)आगे सब कुछ बताया जाएगा। ३२)आगे ऐसा नहीं होगा। ३३)आगे क्या हुआ? ३४)मुझे आगे और कुछ नहीं करना है। ३५)आगे चलो। ३६)मोटर गाडी तीन लाख रुपये में बेच दी गयी है। ३७)यह पुस्तक वापस ले जाओ। ३८)अपने शब्द वापस लो। ३९)उसकी चीजें वापस कर दो। ४०)राजनयिक वापस बुला लिया गया। ४१)मुझे अपना रुपया वापस मिल गया। ४१)हमें बडा संतोष हुआ। ४२)पिता जी के संतोष के लिए मैंने ऐसा किया। ४३)मुझे खुशी है। ४४)यह जानकर हमें खुशी हुई है। ४५)वे यह काम खुशी से करेंगे।

८. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)मेरे पास मिलने आने वालों की ... लगी है। २)पार्सल भेजने के लिए ... जाना पडता है। ३)यह काम बहुत ... है, उसे आज ही पूरा करना चाहिए। ४)पिता जी ने अपने पुत्र को जोर से ...। ५)बीमार आदमी के लिए डाक्टर को ... जरूरी

है। ६)शाम की ... आयी है। ७)आज नानी जी का जन्म दिन है। उन्हें ... भेजना है। ८)२१वीं सदी में डाक की जगह ...-... आ रही है जिसको भविष्य की डाक कहा जा सकता है। ९)सामान्य टेलीफोन के लिए तार आवश्यक है, ... के लिए तार जरूरी नहीं है। १०)१९वीं सदी में प्रेम ... लिखना कला कौशल की बात थी। ११)अब लडके-लडकियाँ प्रेम के शब्द ... पर कहते हैं। १२)अगर आप किसी को रुपया भेजना चाहते हैं तो यह ... ... द्वारा किया जा सकता है। १३)नये साल के कुछ पहले के दिनों में डाक या इ-मेल से लाखों ... भेजे जाते हैं। १४)पत्र भेजने से पहले उसे ... में रखना चाहिए। १५)मैं हर महीने अपने ... में कुछ रुपये जमा कराता हूँ। १६)लगभग प्रत्येक भारतीय के लिए सुबह का ... अनिवार्य होता है। १७)यह काम बहुत जरूरी है, इसे ... से पूरा करना चाहिए। १८)रमेश थोडी ... के बाद घर आया है। १९)घनी वर्षा के कारण वह काम पर ... से आयी। २०)रेलगाडी में सवार करने के लिए ... खरीदना चाहिए। २१)यह विद्यार्थी दस तक ... नहीं जानता। २२)तार भेजने से पहले तार बाबू से ... है कि कितने के टिकट लगें। २३)मनी आर्डर भेजकर ... पाना आवश्यक है। २४)किताबों के ... का वजन भी करना पडता है। २५)प्रत्येक भेजी जाने वाली डाक की ... कराना आवश्यक होता है। २६)मनी आर्डर भेजने की सुविधा के लिए ... देना पडता है। २७)रूस की तरह भारत में भी ... बैंक है, पर वह ... का एक विभाग है। २८)हम थोडा ... बढे। २९)मेरा जन्मदिन ... महीने में होगा। ३०)एक मित्र ने पिछले साल मेरी एक किताब ले ली थी, अब मैंने उससे किताब को वापस ...। ३१)यह प्रशन सुनकर मैं ... में पड गया। ३२)भारत में वर्ष की ... लगाने के लिए बैंक के बाबुओं को किताब देना अनिवार्य है। ३३)यह बात सुनकर मुझे ... हुआ। ३४)आप से मिलकर मुझे बडी ... है। ३५)हम वही चीज खरीद सकते हैं जो ... जाती है। ३६)गरमियों में मैं ... में सोना पसंद करता हूँ। ३७)कृषि के

लिए योग्य अनेक चीजें ... से बनती हैं। ३८)मैं समउ पर सारा काम पूरा कर चुका था और मुझे ... दी गयी थी। ३९)लोहे की ... का कमरा अधिक सुरक्षित होता है। ४०)... तार भेजने के लिए और अधिक टिकट लगाने पडते हैं।

९. रूसी में सवालों का अनुवाद करके उनका जवाब दीजिये।

1)Почему Мадан Лал позвал сына? 2)Что Мадан Лалу нужно было сделать на почте? 3)Есть ли у Вас сотовый телефон? 4)Можете ли Вы посылать письма по электронной почте? 5)Как часто Вы ходите на почту? 6)Что Вы там обычно покупаете? 7)Пишите ли Вы письма Вашим друзьям или Вашим родителям? 8)Как осылаются в Индии телеграммы? 9)Дают ли у нас расписку за отправленную телеграмму? 10)Покупаете ли Вы конверт с маркой или Вам нравится клеить марки на конверт? 11)Как отправляется в Индии заказная бандероль? 12)Можете ли Вы считать до ста на хинди? 13)Считаете ли Вы новые слова урока? 14)Кто в Индии взвешивает посылки? 15)Получаете ли посылки из других городов? 16)Что нужно для того, чтобы отправить посылку в России? 17)Платят ли комиссионный сбор в России за денежные переводы? 18)Что Вы делаете со своими сбережениями, если у Вас они есть? 19)Нужно ли в России отдавать сберкнижку работнику банка для начисления процентов? 20)Есть ли у Вас счет в банке? 21)Где в России продаются почтовые принадлежности? 22)Есть ли решетки на окнах в Вашем доме? 24)Любите ли Вы спать на веранде в жаркое время года? 25)Испытываете ли Вы радость, встречаясь с друзьями? 26)Хвалят ли или ругают ли Вас за то, как Вы учитесь? 27)Сохранится ли почта в 21 веке? 28)Или ее место займет интернет? 29)Сколько лет существует почта на Земле? 30)Когда Вы пойдете на почту в следующий раз?

१०. डाकघर में अशोक को क्या करना था? इसकी कहानी कहिये।

११. डाकघर में किस प्रकार की सेवाएँ होती हैं? यह बताने का प्रयत्न कीजिये।

१२. मान लीजिये कि आप डाकघर का कर्मचारी है। आपको क्या काम करना जरूरी होगा? यह बताइये।

१३. बातचीतों का अनुवाद करके इनको याद कीजिये।

रकेश बाबू ने पत्र लिख लियार लेकिन उनके पास लिफाफा नहीं था। आज पत्र भेजना जरूरी था। इसलिए उन्होंने मोहन को बुलाया।

मोहन दौडता हुआ कमरे में आया और बोला, “क्या काम हैं, पिता जी?”

“जल्दी से डाकघर जाओ और दो लिफाफे ले आओ, पुत्र।”

मोहन कपडे पहनकर बाहर गया ही था कि उसकी छोटी बहन कमला आ गयी।

“भाई, मैं भी तुम्हारे साथ चलूँगी, मैंने डाक घर नहीं देखा है।”

“आओ, चलो। तुम्हें डाकघर दिखा लाऊँ।”

डाकघर पहुँचने पर कमला ने देखा कि डाकघर के सब कर्मचारी अपना-अपना काम कर रहे हैं। किडकियों के सामने लोगों की भीड लगी हुई है। कोई लिफाफा खरीद रहा है, कोई कार्ड खरीद रहा है, कोई टिकट खरीद रहा है, कोई मनी आर्डर भेज रहा है, कोई तार भेज रहा है। मोहन कमला से कहने लगा:

“कमला, देखो, डाकखाने से कार्ड, लिफाफे और टिकट मिल सकते हैं। अगर तुम्हें अपनी नानी जी को पत्र लिखना हो तो उसे लिखकर लिफाफे के अंदर रख दो। अगर लिफाफा सादा हो तो उसपर टिकट लगा दो और फिर इसे लेटरबक्स में डाल दो।”

कमला: ठीक है, लेकिन लेटरबक्स में डालने से पत्र नानी जी के पास कैसे पहुँच जाएगी?

मोहन: देखो, डाकघर का आदमी इन पत्रों को लेटरबक्स से निकालकर डाकघर में ले जाता है। वहाँ इन पत्रों पर मुहर लगायी जाती है (मुहर लगाना «штемпелевать», «ставить штемпель»)। फिर इन्हें स्टेशन पहुँचा देते हैं।

कमला: फिर क्या होता है?

मोहन: रेलगाडी में पत्र बाँटे जाते हैं और जरूरी स्टेशन पर वे वहाँ के डाक बाबू को दिये जाते हैं। डाकघर से पोस्टमैन पत्रों को घर-घर बाँट देता है। तो तुम्हारा पत्र नानी जी के पास पहुँच गया।

कमला: पोस्टमैन यानी डाकिया इतने आदमियों के नाम कैसे याद रखते हैं? (याद रखना «запоминать»)।

मोहन: देखो, पत्र बाँटने के लिए डाकिये को घर-घर जाना पडता है, गरमी और सरदी में वह अपना काम करता रहता है। शुरू में इतने आदमियों के नाम याद रखने में उसे कुछ कठिनाई होती है, पर थोडी देर के बाद सब कुछ ठीक हो जाता है।

कमला: क्या पत्र हवाई जहाज (самолет) से भी भेजे जाते हैं?

मोहन: हाँ, कमला! आजकल शहरों में हवाई जहाज से पत्र भेजे जाते हैं। इसलिए मुंबई का पत्र अगले दिन दिल्ली, चेन्नै पहुँच जाता है। युरोप में पत्र हवाई जहाज से ही भेजे जाते हैं। अब इंटरनेट के विकास से इ-मेल का विकास भी होने लगा। इ-मेल के पत्र मिनटों में पहुँच जाते हैं।

कमला: तो इंटरनेट की सहायता से हम नानी जी से सीधे बातें कर सकेंगे?

मोहन: हाँ, कमला, कर सकेंगे।

* * *

अशोक वर्मा कई कामों के लिए सेंट्रल बैंक में आते हैं।

वमा: बाबू जी, आज तो आपके पास कई काम लेकर आया हूँ।

बाबू: कहिये, क्या काम ह? हम तो यहाँ काम करने के लिए ही बैठे हैं।

वमा: बैंक में से २०० रुपये निकलवाने हैं। लीजिये यह तो दो सौ रुपये का स्लिप («расходный ордер») है।

बाबू: सौ सौ के दो नोट («банкнота») दूँ या आपको छोटे नोट चाहिए?

वर्मा: नहीं, सौ सौ नोट नहीं चाहिए। मुझे दस, पाँच और एक एक रुपये के नोट जरूरी हैं। आज शाम को दिल्ली जा रहा हूँ।

बाबू: लीजिये, बारह नोट दस दस के, बारह नोट पाँच पाँच के और बीस नोट एक एक रुपये के।

वर्मा: मुझे पाँच सौ पये के यात्री चेक भी चाहिए।

बाबू: यात्री चेक के लिए आप पास की खिडकी पर जाइये।

वर्मा: (पास की खिडकी पर जाकर) मुझे पाँच ाै रुपये के यात्री चेक चाहिए। लीजिये, यह मेरी किताब है।

बाबू: आपके पास चेक बुक नहीं है, इसलिए आप अप्ताह में दो बार रुपये निकलवा सकते हैं। इस सप्ताह में आप एक बार पहले रुपया निकलवा चुके हैं, और एक बार आज आपने रुपये निकाले हैं। अब आप सोमवार को यात्री चेक ले लें।

वर्मा: मैं आज शाम की गाडी से परिवार के साथ दिल्ली जा रहा हूँ। हमारे टिकट भी आ गये हैं। यह तो बडी मुश्किल हुई। मेरे हिसाब में काफी रुपये जमा हैं। अब क्या किया जाए? क्या मैनेजर कुछ कर सकेंगे?

बाबू: मैं नहीं कह सकता, आप उन से बात कर लें।

वर्मा मैनेजर के पास जाते हैं और अपनी मुश्किल उन्हें बताते हैं।

मैनेजर: (हिसाब की किताब देखकर) ओहो, आपके पास रुपया तो काफी जमा है। आपको पाँच सौ के यात्री चेक हम दे देंगे।

वर्मा: (नम्बर दो की खिडकी पर जाकर) बाबू जी, पाँच सौ के यात्री चेक दे दीजिये, लो ये पाँच सौ रुपये। मुझे दस यात्रप चेक पचास पचास रुपये के दे दें।

बाबू: लीजिए ये दस यात्री चेक पचास पचास रुपये के।

वर्मा यात्रप चेक लेकर नम्बर एक की खिडकी पर एक सौ रुपये का स्लिप अपने हिसाब में जमा कराने के लिए देते हैं और अपनी हिसाब की किताब भी बाबू जी को दे देते हैं।

बाबू: (वर्मा से एक सौ रुपये का स्लिप उनकी किताब में जमा करने के लिए ले लेते हैं) आपके हिसाब में एक सौ रुपये जमा कर दिये हैं। यह लीजिये किताब की रसीद। इसे हमें भेज दें और चार-पाँत दिन में अपनी किताब मँगवा लें।

वर्मा: अच्छा जी, मैं दिल्ली से लौटकर अपनी किताब मँगवा लूँगा। नमस्ते, अब दिल्ली से आकर मिलूँगा।

बाबू: नमस्ते जी।

१४. संख्याओं को याद कीजिये।

८१ इकासी, ८२ बयासी, ८३ तिरासी, ८४ चौरासी, ८५ पचासी, ८६ छियासी, ८७ सत्तासी, ८८ अठासी, ८९ नवासी, ९० नव्वे.

चुटकुले (шутки)

१. सुनो जी, आज मैंने बाजार में एक ऐसी पोशाक देखी कि...

पहनकर दिखा ही दो कि कैसी है।

२. पिता की मृत्यु के कुछ दिन बाद एक मित्र ने पुत्र से पूछा, “मरते समय तुम्हारे पिता जी ने कुछ कहा था?”

“जी नहीं, माँ यस समय उनके साथ थीं।

३. एक आदमी ने देखा कि उसका लडका घोडे पर बैठा कुछ लिख रहा है। उसने अपने लडके से पूछा, “तुम क्या कर रहे हो?”

लडका: मैं एक कहानी लिख रहा हूँ।

पिता जी: घर में क्यों नहीं लिखते?

लडका: अध्यापक जी ने घोडे पर एक कहानी लिखने को कहा था, इसलिए घोडे पर चढा और लिख रहा हूँ।

УРОК 10

व्याकरण

Вставные слова и сочетания слов

Вставные слова и сочетания слов служат для выражения добавочного сообщения или пояснения части предложения. Они всегда выделяются интонационно, что на письме обозначается тире или скобками: यह देश (भारत) संसार का एक प्राचीनतम देश है, यह आदमी (मदन लाल) पिता जी का मित्र है, मैंने बैंक - नगर के एक निजी बैंक – में हिसनब खोला है.

Условное придаточное предложение (продолжение)

Наряду с условными придаточными предложениями, в обеих частях которого выступают формы изъявительного наклонения, в хинди употребляются предложения, где предикат придаточной части представлен формами сослагательного наклонения, поскольку выдвигаемое здесь условие мыслится как нереальное (предполагаемое): यदि उससे यह सवाल किया जाए तो वह क्या जवाब देगा?, अगर मुझसे कोई यह पूछे तो मैं कह सकता हूँ कि यह परिवार का प्रश्न है.

Повторение

Причастные временные формы глагола в изъявительном наклонении

Настоящее общее (обычное) время

Данная форма времени образуется сочетанием ПНВ со спрягаемыми формам глагола-связки ह:

मैं	लिखता	हूँ	हम	लिखते	हैं
तू	लिखता	है	तुम	लिखते	हो
यह	लिखता	है	आप	लिखते	हैं
वह	लिखता	है	वे	लिखते	हैं

Данная форма выражает обычное, регулярно повторяющееся действие, относящееся ко всему настоящему временному плану. Реже эта форма выражает действие, совпадающее с моментом речи.

Настоящее время момента речи

Данная форма времени образуется сочетанием ПП со спрягаемыми формами глагола-связки है:

मैं	जा रहा	हूँ	हम	जा रहे	हैं
तू	जा रहा	है	तुम	जा रहे	हो
यह	जा रहा	है	आप	जा रहे	हैं
वह	जा रहा	है	वे	जा रहे	हैं

Данная форма выражает действие, происходящее в момент речи. Реже она указывает на действие, которое может осуществиться в ближайшем будущем.

Прошедшее несовершеное время

Данная форма времени образуется сочетанием ПНВ с формами глагола-связки था:

मैं	रहता	था	हम	रहते	थे
तू	रहता	था	तुम	रहते	थे
यह	रहता	था	आप	रहते	थे
वह	रहता	था	वे	रहते	थे

Данная форма выражает незаконченное действие, относящееся ко всему прошедшему временному плану.

Прошедшее совершенное (общее) время

Данная форма времени образуется простым ПСВ, выступающем в функции предиката:

मैं, तू, यह, वह	आया	हम, तुम, आप, वे	आये

Данная форма выражает однократное законченное действие, которое могло осуществиться в любой точке прошедшего времени. Реже эта форма передает «пучок» однократных законченных действий, происходивших в нескольких точках прошедшего времени (वह भारत कई बार गया).

Настоящее совершенное время

Данная форма времени образуется сочетанием ПСВ со спрягаемыми формами глагола-связки है:

मैं	आया	हूँ	हम	आये	हैं
तू	आया	है	तुम	आये	हो
यह	आया	है	आप	आये	हैं
वह	आया	है	वे	आये	हैं

Данная форма выражает законченное результативное состояние, актуальное для настоящего временного плана.

Предпрошедшее время

Данная форма времени образуется сочетанием ПСВ с формами глагола-связки था:

मैं, तू, यह, वह	आया था	हम, तुम, आप, वे	आये थे

Данная форма выражает результативное состояние, которое возникло до момента времени в прошлом, т.е. передает процесс, который совершился ранее другого прошедшего процесса или ранее определенного момента в прошлом.

Следует помнить, что во всех формах времени с участием переходных ПСВ предикат согласуется не с субъектом действия, выступающем с послелогом ने, а с беспослеложным подлежащим:

मैं (तू, इस, उस, हम, तुम, आप, इन्हों, उन्हों) ने	किताब	लिखी	है (थी)
मैं (तू, इस, उस, हम, तुम, आप, इन्हों, उन्हों) ने	किताबें	लिखीं (लिखी)	(हैं, थीं)

Настоящее намерительное

Данная форма времени образуется сочетанием ППК со спрягаемыми формами глагола-связки ह:

मैं	जाने वाला	हूँ	हम	जाने वाले	हैं

तू	जाने वाला	है	तुम	जाने वाले	हो
यह	जाने वाला	है	आप	जाने वाले	हैं
वह	जाने वाला	है	वे	जाने वाले	हैं

Данная форма указывает на намерение совершить действие в широком плане настоящего времени.

Прошедшее намерительное

Данная форма времени образуется сочетанием ППК с формами глагола-связки **था**:

मैं, तू, यह, वह	जाने वाला था	हम, तुम, आप, वे	जाने वाले थे

Данная форма выражает намерение осуществитель действие в широком плане прошедшего времени.

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

क. मैं राम विलास शर्मा हूँ। मैं हिन्दी अध्यापक हूँ। मैं दिल्ली में रहता हूँ और यहाँ हिन्दी पढाता हूँ।

मैं रमेश हूँ। मैं रेल मंत्रालय में काम करता हूँ। मैं भी दिल्ली में रहता हूँ। मैं यहाँ हिन्दी सीखता हूँ।

मैं कमला हूँ। मैं कृषि मंत्रालय में काम करती हूँ। मैं भी दिल्ली में रहती हूँ। आजकल यहाँ हिन्दी सीखती हूँ।

ख. आज सुबह से वर्षा हो रही है। सडक पर बहुत पानी है। गाडियाँ धीरे-धीरे («медленно») चल रही हैं। शाम के सात बजे हैं। पानी अब भी पड रहा है। सुरेश बाबू रोजाना पाँच बजे घर लौटते हैं। आज बाहर वर्षा हो रही है इसलिए वह अभी तक काम पर रहे हैं। वह पुरानी किताबें देख रहे हैं और अपने मित्र से बातें कर रहा है तथा चाय पी रहे हैं।

ग. पिछ्ले महीने मैं अपने परिवार के साथ जयपुर गया। हम लोग रात की गाडी में गये और सुबह पाँच बजे जयपुर पहुँच आये। सूर्य के उदय में अभी देर थी। हमने कुली को बुल(ाया। कुली ने सामान “क्लोक रूम” में जमा किया। थोडी देर तक हम लोगों ने “वेटिंग रूम” में आराम किया। इतने में दिन निकल आया।

“वेटिंग रूम” में हाथ-मुँह धोकर और तैयार होकर हम दोग स्टेशन के बाहर निकले। सामने कहुत सी दुकानें थीं। कुछ होटल भी थे। एक होटल में बैठकर हम लोगों ने नाश्ता किया। नाश्ता करके हम लोग नगर को देखने गये। इस में काफी घूमे। आठ के बजते-बजते हम लोगों ने खाना खाया और स्टेशन आ गये। “क्लोक रूम” से अपना सामान लिया और साढे नौ बजे दिल्ली की गाडी में सवार हुए।

घ. प्रिय («дорогой») गोपाल जी,

नमस्ते,

पिछ्ले हफ्ते आपका पत्र मिला था। आपने हम लोगों को अपनी लडकी की शादी («свадьба») में बुलाया है और शादी के लिए कुछ सामान खरीदने के लिए लिखा है। कल ही हमने आपको पत्र भेजा है जिसमें लिखा है कि हम शादी में आने वाले हैं। पर कल ही घर से पिता जी का पत्र आया है। उन्होंने पलखा है कि माता जी बीमार पड गयी हैं। ऐसी स्थिति में अब हम लोग आज शाम की गाडी से घर जा रहे हैं। आपके सामान में से हमने कुछ चीजों को खरीद भी लिया है। अब हम उन चीजों को डाक से भेज रहें हैं। हमारे एक मित्र

अगले हफ्ते मैसूर जा रहे हैं वे यह सामान आपके पास पहुँचा देंगे। हाँ, आपने लिखा था कि आपको हलके संगीत का एक कैसेट चाहिए। वह मैं घर जाकर एक दो दिन में भेज दूँगा।

आपका, समीर।

२. वाक्य बदलिये।

नमूना: गोपाल ने इस साल एक रेडियो खरीदा है। (पिछले साल) गोपाल ने पिछले साल एक रेडियो खरीदा था।

मैंने अभी तक आपकी गाडी नहीं देखी है। (कल तक)
रीता ने इस बार अच्छी किताब दी है। (पिछली बार)
रमेश ने यह पुस्तक आज पढी है। (पिछले साल)
मैंने यह गाडी आज ही खरीदी है। (कई साल पहले)
शीला ने कल रुपये भेजे हैं। (कई दिन पहले).

३. अनुवाद कीजिये।

А. 1)Все знают, что Земля вращается вокруг Солнца. Вращается она и сейчас и будет вращаться в будущем. 2)Мой отец работает в Министерстве здравоохранения. Писатель сейчас работает над новой книгой. 3)Я хожу в школу по этой улице, но сейчас я иду по этой улице в магазин. 4)По городу движется много автомобилей. Этой автомобиль идет на вокзал. 5)Все посылают письма по почте. Сейчас я посылаю открытку своему другу. 6)Бабушка обычно покупает фрукту на базаре, но сегодня она покупает манго на индийской выставке. 7)Обычно поезда прибывают вовремя, но сегодня этот поезд прибывает с опозданием. 8)Обычно этот продавец продает конверты и открытки, но сегодня он продает только марки. 9)Обычно почта доставляет газеты рано утром, но сегодня она доставляет их после полудня. 10)Обычно я завтракаю в восемь часов, но сегодня выходной день, и я завтракаю в десять часов.

Б. 1)Пришел ли наш друг? Да, он только что пришел и сидит в гостиной. 2)Наш преподаватель уехал в Индию. Сейчас он живет в Дели. 3)Он открыл окно, и я замерз. 4)В этом месяце я получил письмо из дома, прочитав которое, я узнал, что мой брат заболел и его доставили в больницу. 5)Мы только что перевели этот рассказ, который был написан в прошлом веке. 6)Мои родители только что вернулись с работы. 7)Письмо только что доставили. 8)Кто обычно сидит на этом кресле? Мой отец. А сейчас кто сидит там? Брат моего отца. 9)Этот город раскинулся по обеим берегам реки. 10)Наш университет относится к Министерству иностранных дел.

В. 1)Мы позавтракали раньше, чем он пришел. 2)Один русский путешественник прибыл в Индию в 15 веке. 3)Несколько месяцев назад я написал письмо другу, но до сих пор не получил ответа. 4)Студенты уже закончили перевод, когда прозвенел звонок. 5)Судно несколько часов назад уже прибыло в порт, и мы смогли вернуться в наши каюты. 6)Перед тем как пойти спать, он выпил немного воды. 7)Отец сказал, что отправил ему телеграмму еще вчера. 8)Мы вернулись домой до наступления сезона дождей. 9)Я узнал об этом до моего возвращения из поездки.

Г. 1)Прошлой зимой мы собирались поехать в Индию. Собираемся мы поехать и в этом году. 2)Мы собираемся купить новый автомобиль. Мы собирались купить его в прошлом году, но у нас не хватило денег. 3)Мои бабушка и дедушка собираются продать свой старый дом. Они давно собирались сделать это и переехать из деревни в город. 4)Мы собираемся поехать туда поездом. Мы собирались поехать пароходом, но не смогли купить билеты. 5)Мой друг собирается открыть свою частную фирму. Он собирался сделать это в прошлом году, но не смог скопить достаточно денег.

पाठ

जंतु जगत्

जीव-जंतुओं का विषय सभी को रुचिकर होता है। मदारी की डुगगी सुनकर भालू और बंदर का तमाशा देखने के लिए लोगों की भीड लग जाती है। जब कहीं कोई सरकस आता है तब लोगों को शेर, चीते और अन्य जानवरों को देखने की प्रबल इच्छा होती है। जिस प्रकार भिन्न-भिन्न प्रकार के जीव-जंतु होते हैं उसी प्रकार उनका रहन-सहन, भोजन, निवास स्थान और डील-डौल भी बडा विचित्र होता है। ऊँट हिमालय में क्यों नहीं होता और कस्तूरी मृग राजपूताना और सहारा की मरुभूमि में क्यों नहीं पाया जाता? शेर के शरीर पर धारियाँ और बाघ पर चकत्ते क्यों होते हैं? गिरगिट रंग क्यों बदलता है? इन सब प्रश्नों के उत्तर विज्ञान और भौगोलिक परिस्थितियों से संबंधित हैं।

जीव-जंतुओं के स्वभाव और उनके भोजन प्राप्ति के ढंग भी बडे ही अनोखे होते हैं। शेर बैल को एक ही थाप में मार देता है, पर यदि शेर को गाडी में जोत दिया जाये तो क्या उससे भारी गाडी दस-बीस गज भी खिंचेगी? कबूतर, गौरैया और कौआ अपने बच्चों को चुगा देते हैं, पर मुर्गी, चकोर और मोर के बच्चे अंडे से निकलते ही चुगना प्रारंभ कर देते हैं। मगर अंडा देता है और ह्वेल बच्चा देती है।

भारत जंगली जानवरों के लिए प्रसिद्ध है। वहाँ के वन्य पशु भारत के निवासियों के लिए ही नहीं, वरन् विदेश के प्रकृति प्रेमियों के लिए भी आकर्षण की वस्तु है। शेर, बघेरा, चीता, विभिन्न प्रकार के हिरन, घडियाल तथा अन्य जानवर भारत की एक भारी संपत्ति हैं और उनकी जानकारी हमारे लिए कौतूहल की दृष्टि से ही नहीं, वरन् ज्ञान की दृष्टि से भी बहुत आवश्यक है।

अपने देश के जंगली जानवरों के विषय में साधारण तथा रोचक परिचय देने से पूर्व यह आवश्यक है कि पाठकों को मोटे तौर पर यह बता दिया जाये कि जीव-जंतुओं के वर्गों का विभाजन किया जा सकता है।

सरलता के लिए जीव-जंतुओं को उनके शरीर की बनावट के अनुसार दो भागों में विभक्त कर सकते हैं। एक तो वे, जिनके रीढ होती है और दूसरे वे, जिनके रीढ नहीं होती। रीढदारों के पांच विभाग हैं:

१. दूध पिलाने वाले - ये अपने बच्चों को दूध पिलाते हैं और उनके हृदय के चार भाग होते हैं।

२. पक्षी - इनके पर होते हैं और ये अपने बच्चों को जो अंडों से निकलते हैं दूध नहीं पिलाते। पक्षी हवा में उडते हैं।

३. रेंगने वाले - इनका खून ठंडा होता है और इनके हृदय में केवल तीन कोठरियाँ होती हैं।

४. फुदकने वाले - ये रेंगने वालों के समान होते हैं, पर अपनी असली अवस्था पर आने तक इनके आकार में मेंढक की भाँति परिवर्त्तन होता है।

५. मछलियाँ - ये पानी में तैरती हैं और गलफडों से साँस लेती हैं। इनके हृदय में दो कोठरियाँ होती हैं।

बिना रीढ वालों के तीन विभाग हैं:

१. कोषधारी - इनके शरीर नरम होते हैं और ये एक कोष में होते हैं, जैसे, घोंघा।

२. कीडे-मकोडे - इनके छ: टाँगें और दो अथवा चार पंख होते हैं और इनका शरीर खानों का बना होता है, जैसे, तितली।

३. कवचधारी - इनके शरीर पर कडा कवच सा चढा रहता है, जैसे, केकडा।

परन्तु इन विभागों में भी अनेक उपविभाग हैं। उदाहरण के लिए, दूध पिलाने वालों में शिकार करने वाले जंतुओं की श्रेणी है। हम उनको उनके दांतों की बनावट से पहचानते हैं। उनके दाँत चबाने के लिए नहीं, वरन् हड्डियों से मांस नोचने, तोडने और फाडने के लिए बनाये गये हैं।

असल में, श्रेणी एक छोटा विभाग है और विभाग एक छोटा समुदाय है। अत: उपर्युक्त वर्गीकरण भी पर्याप्त नहीं है

क्योंकि <u>शिकारी जंतुओं</u> में ही अनेक ऐसे हैं जो एक दूसरे से बिलकुल भिन्न हैं। उदाहरण के लिए लकडबग्घा शेर से, लोमडी भेडिये से और भालू बाघ से बिलकुल भिन्न होते हैं। इसलिए प्रत्येक श्रेणी छोटे-छोटे वर्गों में विभक्त है जिनको परिवार कहते हैं। इस प्रकार, शिकारी जंतु श्रेणी में बिल्ली और कुत्ते हैं। यदि बाघ का कोई वर्णन-वर्गीकरण पूछे, तो हम कह सकते हैं कि बाघ बिल्ली के परिवार का है। वह शिकारी पशुओं की श्रेणी में है, स्तनपोषी विभाग में है और उस बडे समुदाय में है जो रीढदार कहलाता है।

बाघ रीडदार समुदाय में है, पर रीढदार समुदाय में गाय, कबूतर, भेडिया भी हैं, इसलिए गाय, कबूतर और भेडिया तथा बाघ का समुदाय एक ही है। पर चारों का विभाग एक नहीं है। कबूतर स्तनपोषी नहीं है। वह अंडा देता है। भेडिया, गाय और बाघ स्तनपोषी विभाग में हैं, इसलिए तीनों एक समुदाय में और एक ही विभाग में हैं, पर उनकी श्रेणी एक नहीं है। बाघ और भेडिया एक ही श्रेणी - शिकारी पशुओं की श्रेणी - में हैं, इसलिए बाघ और भेडिया एक ही समुदाय, एक ही विभाग और एक ही श्रेणाी के हुए, पर वे एक ही परिवार के नहीं हैं। बाघ <u>बिल्ली के परिवार</u> का है और भेडिया <u>कुत्ते के परिवार</u> का। अत: हम कह सकते हैं कि बाघ और भेडिया एक ही समुदाय (रीढदार) में हैं, एक ही विभाग (स्तनपोषी) में हैं और एक ही श्रेणी - शिकारी पशुओं की श्रेणी में हैं, पर बाघ बिल्ली के परिवार का है और भेडिया कुत्ते के परिवार का।

रीढदार और बिना रीढदार में मुख्य भेद यह है कि प्रत्येक रीढदार के हड्डियाँ और रीढ होती हैं और बिना रीढ वालों के <u>हड्डियों का ढांचा</u> नहीं होता। यदि बकरी की खाल निकाल ली जाये, तो शेष हड्डियों का ढांचा ही रह जाएगा। यह बात प्रत्येक रीढदार के लिए लागू है। बिना रीढ वालों का कडा भाग शरीर के ऊपरी भाग ही होता है, जैसे, केकडों का। बहुतों के तो कडा भाग होता ही नहीं। दूसरा मुख्य भेद इन

दोनों में यह है कि रीढदार के अधिक से अधिक चार भुजाएँ (हाथ और पैर) होती हैं। बिना रीढ वालों के अनेक भुजाएँ होती हैं। तीसरा मुख्य भेद हृदय संबंधी है। प्रत्येक रीढदार के हृदय स्पष्ट होता है और बिना रीढ वालों के नहीं होता। तीसरा भेद यह है कि सब रीढदार जंतुओं की आँखें होती हैं जबकि कई बिना रीढ वालों की आँखें नहीं हैं।

नये शब्द

अंडा **andaa** *м* яйцо

अनुसार **анусаар:** के ~ согласно, в соответствии с

अनोखा **анокhaa** удивительный; необычный

अन्य **анйа** другой, иной

असली **аслии** реальный; подлинный, настоящий

आँख **ăakh** *ж* глаз

आकर्षण **аакаршан** *м* притяжение, привлечение

आकार **аакаар** *м* 1)вид, форма 2)размер; объем

इच्छा **иччhaa** *ж* желание

उडना **уrнаа** *нп.* летать

उत्तर **уттар** *м* ответ

उपर्युक्त **упарйукт** вышесказанный

उपविभाग **упвибhaaг** *м* подкласс, подотдел

ऊपरी **упарии** 1)верхний 2)наружний, внешний

कडा **karaa** 1)крепкий, прочный 2)грубый, резкий

कबूतर **кабуутар** *м* голубь

कवच **кавач** *м* 1)панцирь 2)броня

कवचधारी **кавачдhaарии** 1)панцирный 2)бронированный

कस्तूरी **кастуурии** *ж* мускус

कीडा **кииraa** *м* насекомое

कुत्ता **куттаа** *м* собака

केकडा **кекraa** *м* рак, краб

कोठरी **kothрии** *ж* 1)комната 2)камера

कोष **кош** *м* 1)футляр 2)фонд 3)кладовая

कोषधारी **кошдhaарии** несущий футляр

कौआ **кауаа** *м* ворона

कौतूहल **каутууhал** *м* любопытство; интерес

खाना **khaанаа** *м* отделение; часть

खाल **khaaл** *ж* кожа; шкура
खिँचना **khûчнaa** *нп.* тянуться, тащиться
खून **<u>kh</u>yyн** *м* кровь
गज **газ** *м* ярд
गलफडा **галпhara** *м* жабры
गिरगिट **гиргit** *м* хамелеон
गौरैया **гаурайййаа** *ж* воробей
घडियाल **rhariйаал** *м* гавиал
घोंघा **rhõrhaa** *м* улитка
चकत्ता **чакттaa** *м* пятно (*на теле, шкуре*)
चकोर **чакор** *м* куропатка
चबाना **чабаанaa** *п* жевать, пережевывать
चीता **чиитaa** *м* гепард
चुगना **чугнaa** *п* клевать
चुगा **чугаа** *м* птичий корм
जंतु **джанту** *м* живое существо
जगत् **джагат** *м* мир, вселенная
जीव **джиив** *м* живое существо
जोतना **джотнaa** *п* 1)запрягать 2)пахать
ज्ञान **гйаан** *м* знание, познание
टाँग **tǎar** *ж* нога
डील-डौल **dиил-dayл** *м* телосложение, фигура
डुग्गी **dyггии** *ж* барабан
ढंग **dhанг** *м* метод, способ
ढाँचा **dhǎачaa** *м* 1)остов, каркас 2)структура; строй
तमाशा **тамаашaa** *м* представление, зрелище
तितली **титлии** *ж* бабочка
तैरना **тайрнaa** *нп.* плавать
तोडना **тоrнaa** *п* 1)ломать, разбивать 2)рвать
थाप **thaaп** *ж* удар; пощечина
दाँत **дǎат** *м* зуб
दूध **дуудh** *м* молоко
धारी **дhaарии** *ж* полоса
नरम **нарам** мягкий, нежный
निवास **ниваас** *м* 1)проживание 2)дом, жилище
नोचना **ночнaa** *п* 1)вырывать 2)царапать
पंख **панкh** *м* крыло
पक्षी **пакшии** *м* птица
पर **пар** 1)оперение, перья 2)крыло
परिचय **паричай** *м* 1)знакомство 2)ознакомление
परिपर्त्तन **париварттан** *м* изменение, перемена
पर्याप्त **парйаапт достаточный**
पहचानना **паhчаанннaa** *п* узнавать, распознавать

पाठक **паathак** *м* читатель
पिलाना **пилаанаа** *п* поить
पूर्व **пуурв** раньше
पैर **пайр** *м* нога
प्रकृति **пракрити** *ж* природа; характер, нрав
प्रबल **прабал** сильный, мощный
प्राप्ति **праапти** *ж* получении, приобретение
प्रेमी **премии** *м* 1)возлюбленный 2)любитель
फाडना **пhaarнaa** *п* рвать, разрывать
फुदकना **пhудакнаа** *нп.* прыгать, скакать
बंदर **бандар** *м* обезьяна
बघेरा **багhераа** *м* пантера
बच्चा **баччаа** *м* ребенок; детеныш
बाघ **баагh** *м* леопард
बिना **бинаа:** [के] ~ без
बिल्ली **биллии** *ж* кошка
भाँति **бhăати:** की ~ наподобие, подобно
भारी **бhaарии** тяжелый; серьезный
भालू **бhaалуу** *м* медведь
भुजा **бhуджаа** *ж* 1)рука 2)конечность
भेडिया **бhеrийаа** *м* волк
भेद **бhед** *м* разница, различие
भौगोलिक **бhayголик** географический
मगर **магар** *м* крокодил
मछली **мачhлии** *ж* рыба
मदारी **мадаарии** *м* бродячий дрессировщик
मांस **маанс** *м* мясо
मारना **маарнаа** *п* 1)ударять 2)убивать
मुरगी **мургии** *ж* курица
मृग **мриг** *м* олень; антилопа
मेंढक **mĕrhak** *м* лягушка
मोटा **motaa** толстый; упитанный
मोर **мор** *м* павлин
रंग **ранг** *м* цвет; окраска
रहन-सहन **pahan-cahan** *м* существование; образ жизни
रीढ **pirh** *ж* позвоночник
रीढदार **pirhдаар** позвоночный; хордовый
रुचिकर **ручикар** интересный
रेंगना **рĕгнаа** *нп.* ползать
रोचक **рочак** увлекательный, интересный
लकडबग्घा **лакarбaггhaa** *м* гиена
लोमडी **ломrии** *ж* лисица
वन्य **ванйа** лесной; лесистый
वरन् **варан** но, однако
वर्गीकरण **варгиикара<u>н</u>** *м* классификация

वर्णन **варн̲ан** *м* описание
वस्तु **васту** *ж* вещь, предмет
विचित्र **вичитр** 1)разноцветный 2)необычный
विभक्त **вибакт** разделенный
विभाजन **вибhааджан** *м* раздел, разделение
शिकार **шикаар** *м* 1)охота 2)добыча, жертва
शिकारी **шикаарии 1.** охотничий **2.** *м* охотник
शेष **шеш̲ 1.** остающийся **2.** *м* остаток
संपत्ति **сампатти** *ж* имущество; достояние
संबंधित **самбандhит** связанный
समान **самаан 1.** равный, подобный **2.** के ~ подобно, как
समुदाय **самудаай** *м* 1)общество 2)группа; отряд
सरकस **саркас** *м* цирк
सरलता **саралтаа** *ж* простота
साधारण **саадhааран̲** обычный, обыкновенный
स्तनपोषी **станпош̲ии** млекопитающий
स्पष्ट **спаш̲t** 1)явный, очевидный 2)ясный, понятный
स्वभाव **свабhаао** *м* характер; нрав
हड्डी **haddии** *ж* кость
हृदय **hр̲идай** *м* сердце
ह्वेल **hвел** *м/ж* кит

भौगोलिक नाम

राजपूताना Раджпутана, историческая область на западе Индии в штате Раджастхан (*букв.* «страна раджпутов»; раджпуты (*букв.* «царские дети») – название одного из кланов кшатриев-воинов).
सहारा пустыня Сахара

Лексико-грамматический комментарий

१. जंतु जगत् «животный мир», «фауна».

२. जीव-जंतु «живые существа».

३. मदारी бродячий дрессировщик, работающий, как правило, с медведями и обезьянами.

४. निवास स्थान «резиденция»; *зд.* «среда обитания».

५. कस्तूरी मृग «мускусный олень».

६. भोजन प्राप्ति «добывание пищи».

७. ही नहीं, वरन् «не только, но и» – градационно-соединительный союз, связывающий однородные члены предложения.

८. Именно-глагольное сочетание परिचय देना имеет значение «познакомить»; *зд.* «дать представление».

९. मोटे तौर पर «в общих чертах», «в общем».

१०. Именно-глагольное сочетание विभाजन करना имеет значение «производить деление», «разделять». Присоединяет зависимый компонень через послелог का.

११. Глагольный монолит विभक्त करना имеет значение «разделять», «подразделять».

१२. Послелог принадлежности के может присоединять не только одушевленные существительные: जिन के <u>रीढ</u> होती है «у кого имеется позвоночник».

१३. Слово विभाग в данном контексте имеет значение «класса» животных. Слово समुदाय передает понятие «тип» животных, слово श्रेणी – «отряд» животных. Иерархия выстраивается следующим образом: समुदाय, विभाग, श्रेणी, परिवार.

१४. दूध पिलाने वाले «млекопитающие».

१५. हृदय के चार भाग होते हैं «имеется четырехкамерное сердце».

१६. रेंगने वाले «пресмыкающиеся».

१७. फुलकने वाले *зд.* «земноводные» (*букв.* «прыгающие»).

१८. बिना रीढ वाले «беспозвоночные».

१९. कोषधारी *букв.* «несущие раковину». Так автор обозначает класс «брюхоногих».

२०. कीडे-मकोडे «насекомые». Парные сочетания синонимичных или близких по значению слов может передавать понятие множественности: जीव-जंतु, कीडे-मकोडे, रीति-रिवाज.

२१. Слово टाँग передает понятие «ноги от бедра до ступни», а слово पैर означает «ступню ноги», хотя на русский язык оба слова можно переводить как «нога».

२२. Слово खाना в данном контексте можно перевести как «сочленение». Членистоногие являются самым распространенным типом среди насекомых.

२३. कवचधारी *букв.* «несущие панцирь», т.е. «панцерные».

२४. Приставка उप передает общее понятие второстепенности, подчиненности: उपविभाग «подотдел», उपराष्ट्रपति «вице-президент», उपमंत्री «заместитель министра», उपनगर «пригород».

२५. Именно-глагольное сочетание शिकार करना имеет значение «охотиться», «вести охоту». Зависимый компонент присоединяется через послелог का: शेर का शिकार करना «охотиться на тигра».

२६. शिकार करने वाले (शिकारी) जंतु «хищники».

२७. बिल्ली का परिवार «семейство кашачьих».

२८. कुत्ते का परिवार «семейство псовых».

२९. खाल निकालना «снимать шкуру».

३०. रीढ का ढाँचा «скелет».

३१. भुजा передает понятие «руки от плеча до кисти». Слово हाथ буквально означает «кисть руки». Однако оба слова можно переводить на русский язык как «рука».

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. प्रत्येक नये शब्द को दो बार लिखिये।

३. पाठ में प्रस्तुत सभी जीव-जंतुओं के नाम अलग लिखिये।

४. अनुवाद कीजिये।

дикое (домашнее, млекопитающее, хищное, позвоночное) животное, тип (класс, отряд, семья) животных, изучение (развитие) животных, книга (фильм) о животных, кормить и поить животных, цирковое представление, организовывать представление, сильное железние, желание работать (учиться, познакомиться с животным миром), исполнять желание, сделать это согласно своему желанию, другой день (язык), другие люди (животные), изменять (улучшать) образ жизни, резиденция премьер-министра, человек крепкого телосложения, удивительное событие, удивительный характер (предмет), удивительная страна, удивительный способ добывания пищи, твердый (суровый, мягкий, странный) характер, получение долга (знаний), ответ на вопрос, давать ответ на письмо, сказать в ответ, географические условия, географические название, быть связанным с недавними событиями, изменять методы строительства, изучать научные методы изменения климата, убить одним ударом лапы, убивать диких животных, запрягать лошадь (быка) в повозку, обрабатывать поле, тяжелое бремя, тяжелая повозка, тяжелый багаж, красивый (здоровый, больной, спящий, играющий) ребенок, ребенок сестры, игры детей, кормить ребенка, поить ребенка молоком, родить ребенка, вылупляться из яйца, откладывать яйца, клевать корм, северная (южная, тропическая, суровая) природа, приода Индии (Азии, Европы, Сибири), ресурсы (богатства) природы, влияние климата на природу, изучать (изменять, охранять) природу, изучать природу вещей, природа солнечных лучей (человеческих знаний), крутой по природе человек, любитель природы (музыки, искусства), сила притяжения, являться предметом притяжения, частное имущество, национальное достояние, оставлять имущество, проявлять особое любопытство, удовлетворять детское любопытство, с любопытством смотреть на диких животных, обычные знания, знание предмета, знакомство с интересными людьми, знакомить с выставкой, показывать хорошее знание языка, иностранный читатель, пожелание читателей, обращать-

ся к читателям с речью, раздел страны (имущества), делить животных на классы согласно строению тела, делить на несколько частей, сломать позвоночник, больное (здоровое, человеческое) сердце, сердце человека (ребенка, юноши), молочные зубы, материнское молоко, лесная (хищная, певчая) птица, оперение (крыло) птицы, лететь в воздухе, холоднокровное животное, реальное положение вещей, объем торговли, изменение формы, большие изменения, именение направления (скорости, погоды, климата, температуры, условий существования, в положении служащего), причина изменений, большая (хищная, речная, морская), дышать жабрами, плавать в воде (реке, океане) приготовить еду из рыбы, мягкий стул (человек), мягкое тело, мягкая ткань, мягкая рука, нога человека (стола, стула), отделение в шкафу, жесткое мясо (сердце), жесткий человек, жетский ответ, суровая зима, суровое лето, охотиться на волков (лис, медведей, оленей), распознавать различные виды животных, узнавать по манере говорить, узнавать по структуре костей, жевать мясо, нарушать связи, ломать дом (кости), разрывать мясо (ткань), порвать письмо, рвать жертву, научная классификация животных (растений), описание природы (местности, человека), структура языка, экономическая структура общества, остов дома, изучать скелет человека, снимать шкуру с убитого животного, задать ячный вопрос, делать вопрос ясным, ясная форма, ясное описание недавних событий, проявлять ясное желание, остальное имущество, жить на верхнем этаже, верхние эшелоны власти, видеть своими глазами, красивые (черные, зеленые) глаза.

५. अनुवाद कीजिये।

जंतु जगत् का अध्ययन करना, भारत के जीव-जंतु, रुचिकर व्यवसाय (भोजन), आपकी इच्छा के अनुसार, पमत्र की इच्छा पूरी करना, अपनी प्रबल इच्छा से भारत जाना, राष्ट्रपति का निवास स्थान, ऊँची इमारत में निवास करना, विचित्र देश (घटना, नगर, स्वभाव, प्रश्न), काला (सफेद, लाल, पीला, हरा) रंग, कपडे का रंग, रंग बदलना, प्रश्न (पत्र, सलह) का उत्तर,

भौगोलिक स्थिति, कडा (कठोर, अच्छा) स्वभाव, ज्ञान (सुख, दुःख, वैभव) की प्राप्ति, एक ही थाप में मारना, अनोखा विषय (काम), पाने का अनेखा ढंग, वैज्ञानिक (नया, अनोखा, सादा) ढंग, बैठने (बोलने, बात करने) का ढंग, इस ढंग के कपडे पहनना, नये ढंग का वस्त्र, थाप मारना, शिकार मारना, पशु (पक्षी) मारना, खेत जोतना, गाडी में घोडा (बैल) जोतना, भारी ऋण (खाना, बोझ, वर्षा, सामान, अंतर, थाप), सुंदर (स्वस्थ, स्कूल जाने वाला, सोता, खेलता) बच्चा, बच्चों की किताब, मुरगी (कबूतर) का बच्चा, बच्चों का खेल, प्रकृति का वर्णन, मनुष्य की प्रकृति, अच्छे (अनोखे) स्वभाव का आदमी, समान शक्ति (संख्या, भाग), संगीत (थियेटर, सरकस) का प्रेमी, सरकस का आकर्षण, आकर्षण की वस्तु, अनोखी (प्रेम की) वस्तु, वस्तु बेचना (खरीदना, देखना, लाना, खाना), राष्ट्रीय (निजी, देश की) संपत्ति, संपत्ति बटोरना (छोडना), साधारण (वैज्ञानिक) ज्ञान, ऊपरी परिचय, मित्र का परिचय कराना, भारत (देश, संपत्ति) का विभाजन, विभक्त संपत्ति, संपत्ति विभक्त करना, कई भागों में विभक्त करना, पानी (दूध) पिलाना, दुखी (स्वस्थ, बीमार) हृदय, कोठरी में रहना, कोठरी साफ करना, कोठरी में सामान रखना, पेडों पर फुदकना, हवा में उडना, ठंडे खून के जंतु, जल में तैरना, संपत्ति (व्यापार) का आकार, बडे आकार की वस्तु, असली कला (मित्र, सोना, नाम), भारी (आवश्यक) परिवर्त्तन, ऋतु (हृदय) परिवर्त्तन, पानी (वायु) में परिवर्त्तन, स्थान का परिवर्त्तन करना, कोष में रुपया देना, शेर (भालू, लामडी) का शिकार करना (खेलना), शेर का शिकार, चबाने के दाँत, दाँत साफ करना, दाँत (हड्डी) तोडना, बडा (नरम) मांस, मांस चबाना (फाडना, नोचना), मुरगी के पर नोचना, राष्ट्रों (पक्षियों, पशुओं, टापुओं) का समुदाय, शिकारी जंतु (पक्षी, मछली, कुत्ता), चित्र (व्यक्ति, स्थान) का वर्णन, वर्णन के अनुसार चित्र बनाना, मोटे तौर पर वर्णन करना, भाषाओं (समाजों, पशुओं) का वर्गीकरण, दो रंगों में भेद, भालू और लोमडी का भेद, मोटर (मकान, हड्डियों, आदमी) का

ढाँचा, आर्थिक ढाँचा, ढाँचा बदलना, भूमि पर पैर रखना, स्पष्ट परिणाम (वर्गीकरण, उत्तर), समस्या स्पष्ट करना, ऊपरी नजर से देखना, शेष संपत्ति (वस्तुएँ), मनुष्य (शेर) की खाल, काली (हरी, सुंदर) आँखें, अपनी आँखों से देखना.

६. Выпишите отдельно названия всех живых существ мужского и женского рода (स्त्रीलिंग और पुंलिंग के सभी जीव-जंतुओं के नाम अलग-अलग लिखिये).

७. समानार्थक शब्द लिखिये।

जंतु, दूसरा, अजीब, स्वभाव, जवाब, चीज, वस्तु, जानकारी, से पहले, काफी, दूध पिलाने वाला, अंतर, साफ, रुचिकर.

८. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)... की डुगगी सुनकर लोग क्या करते हैं? २)भालू और बंदर का ... कौन देखना चाहता है?। ३)क्या आपको भारत जाने की ... है? ४)अपने ...-... से क्या आप संतुष्ट हैं? ५)रूस के राष्ट्रपति का ... स्थान कहाँ है? ६)कुछ जीव-जंतुओं का ...-... बडा विचित्र होता है। ७)शेर के शरीर पर ... होती हैं और बाघ के शरीर पर ... होते हैं। ८)गिरगिट अक्सर ... बदलता है। ९)लोग कहते हैं कि सब परिवर्त्तन भौगोलिक परिस्थितियों से ... हैं। १०)मनुष्य और जानवर का ... बडा अनोखा हो सकता है। ११)प्रत्येक जानवर के भोजन ... का ढंग अलग-अलग होता है। १२)शेर एक ही ... में बैल को मार देता है, पर उससे हलकी गाडी भी नहीं ... है। १३)कुछ बच्चे ... से निकलते ही चुगना प्रारंभ करते हैं। १४)भारत की ... अनोखी और विचित्र है। १५)वहाँ जंतु जगत् के लगभग सब ...-... पाये जाते हैं। १६)गंगा नदी में एक प्रकार का मगर पाया जाता है जिसको

... कहते हैं। १७)संगीत ... के लिए एक गीत गाया जाता है। १८)भारत में जंतु जगत् की दृष्टि से ... के अनेक स्थान हैं। १९)प्रत्येक ... में अपने-अपने भेद होते हैं जिनके कारण वे अलग-अलग होती हैं। २०)भारी ... बटोरना आसान नहीं होता, इसके लिए अनेक साल लग जाते हैं। २१)अपना ... पूरा करने के लिए लोग दूर-दूर की यात्राएँ करते हैं। २२)अज्ञान ... का उलटा है। २३)संग्रहालय में आप प्राचीन लोगों के रहन-सहन से ... पा सकते हैं। २४)१९४७ में ही भारत का ... हुआ। २५)पिता जी ने पुत्रों में अपनी संपत्ति ... की है। २६)प्रत्येक को ... भाग दिया गया है। २७)स्थल में मुख्य तौर पर स्तनपोषी जंतु रहते हैं, जल में ... रहती हैं और वायु में ... रहते हैं। २८)... मनुष्य के शरीर का सब से महत्वपूर्ण अंग है। २९)... और ... वाले जीवों के बच्चे दूध नहीं पीते। ३०)ह्वेल ... में मगर से कहीं अधिक बडी है। ३१)हम सदा अपनी ... स्थिति जानना चाहते हैं। ३२)जिन जीवों का ... ठंडा है वे जाडे के दिनों सो जाते हैं। ३३)मछलियाँ ... से साँस लेती हैं। ३४)जीव-जंतुओं में ...-... सब से बडी संख्या में मिलते हैं। ३५)शिकारी जंतुओं के दाँत ... के लिए नहीं हैं। ३६)वे हड्डियों से ... नोचकर उसे फाडते हैं। ३७)सब जीव-जंतु दो विशाल ... में बाँटे गये हैं: रीढ वाले और बिना रीढ वाले। ३८)यह ... १८वीं सदी में किया गया है। ३९)एक रूसी यात्री ने भारत के एक भूभाग का रोचक ... किया जो काफी ... दीखता है। ४०)... वे जंतु हें जो अपने बच्चों को दूध पिलाते हैं। ४१)जीव-जंतुओं का जो भी वर्गीकरण न किया जाए वह ... नहीं हो सकता है। ४२)... कुत्ता वही है जो शिकार खेलने में सहायता देता है। ४३)लकडबग्घा अपने दाँतों से मोटी-मोटी ... तोडता है। ४७)इन दोनों वस्तुएँ का मुख्य ... इनके आकार में है। ४८)भारत में शेर की ... न बेची न खरीदी जा सकती है। ४९)रीढदार जंतुओं के हड्डियों का ... होता है। ५०)मैंने स्थिति को ... करने का प्रयत्न किया।

९. अनुवाद कीजिये।

В мире существует много различных классификаций животных, однако большинство ученых считают, что существует шесть основных категорий (भेद): тип, класс, отряд, семейство, род (नस्ल *ж*) и вид (प्रकार). Ученые полагают, что в мире имеется не менее полутора миллионов видов животных, среди которых насчитывается около миллиона видов насекомых, около 90 тысяч видов брюхоногих, примерно 20 тысяч рыб, примерно 6 тысяч земноводных и пресмыкающихся, более 8 тысяч птиц и около 4.5 тысяч млекопитающих. Несколько видом животных образуют род, несколько родов – семейство, несколько семейств – отряд, несколько орядов – класс и несколько классов – тип.

Различают всего два типа животных: позвоночные и беспозвоночные. Позвоночные животные насчитывают пять классов: млекопитающие, рыбы, птицы, пресмыкающиеся и земноводные. Беспозвоночные животные имеют три класса: брюхоногие, насекомые и панцирные.

В классе млекопитающих ученые насчитыают двадцать отрядов, среди которых наиболее известен отряд хищников, т.е. животных, которые занимаются охотой и питаются мясом убитых ими животных. Хищники встречаются и среди других классов. Есть хищные рыбы, птицы и пресмыкающиеся.

Все животные различаются по образу своей жизни (одни охотятся днем, другие – только ночью), по среде обитания (вода, суша, воздух), по строению тела (позвоночные и беспозвоночные). Одни животные имеют четыре ноги, другие шесть и больше ног. У одних есть 4-камерное сердце, у других сердца нет совсем. Некоторые животные летают («летать» उडना *нп.*), некоторые плавают («плавать» तैरना *нп.*), кто-то ползает или передвигается скачками, а кто-то хорошо бегает. Животные имеют самую разнообразную окраску. Некоторые из них могут

эту окраску менять. Все животные по-разному добывают пищу. Они имеют разный нрав, разные размеры, разный вес.

Животные дают потомство главным образом в естественной среде обитания. И если ареал их обитания сокращается, их численность уменьшается.

Человек с древних времен охотился на животных. Сначала для того, чтобы есть и носить шкуры животных, а потом для того, чтобы получать удовольствие. Поэтому многие виды животных занесены в красную книгу (लाल पुस्तक).

Человек многих диких животных сделал домашними. Теперь многие из них помогают человеку, особенно в сельском хозяйстве. Лошадей и волов запрягают в телеги, коровы, буйволицы и козы дают молоко, куры несут яйца. Человек ест мясо животных, рыб и птиц.

На протяжении тысяч лет человек и животное связаны друг с другом. Будущее животного мира зависит от человека, но и будущее человека зависит от того, каким будет мир животных, каким человек сохранит его.

१०. अनुवाद कीजिये।

कुछ प्रसिद्ध जानवर

शेर। शेर, जिसे अँग्रेजी में “टाइगर” कहते हैं, एक प्रकार से एशिया का जानवर है। एशिया में चार प्रकार के शेर होते हैं। मंचूरियन शेर, भारतीय शेर, ईरानी शेर और मलय का शेर। इनके सब के स्वभाव एक से होते हैं, पर रैग और आकार में कुछ भेद शोता है। मंचूरियन शेर का समूर (мех) कुछ अधिक बडा और नरम होता है। ईरानी और मलय के शेर कुछ छोटे होते हैं और इनकी धारियाँ अधिक काली होती हैं।

शेर के रंग से स्पष्ट है कि वह घने वनों का जानवर है। शेर की लंबाई साढे पाँच गज से साढे छ: गज तक होती है, पर अधिक शिकार खेले जाने के कारण अब शेर उतने बडे

और लंबे नहीं मिलते। पहले कुल १२ गज तक के शेर मिल जाते थे, पर अब साढे नौ और दस गज तक के शेर का मिलना भी अनोखा समझा जाता है। स्वस्थ शेर का वजन ८० किलोग्राम से १२० किलोग्राम तक होता है। ऊँचाई के हिसाब से शेर की लंबाई अधिक है – ऊँचा वह केजल साढे तीन गज ही होता है।

शेर को प्रतिदिन भोजन नहीं मिलता और उसके लिए उसे बहुथ प्रयत्न करना पडता है – प्रति रात उसे १५-२० किलोमीटर जाना पडता है। सप्ताह में दो मोटे बैल वह आराम से मारकर खा लेता है।

भेडिया। दुनिया का कोई भी देश ऐसा नहीं है, जहाँ भेडिया न हों। ध्रुव प्रदेशों में भी वह पाया जाता है और अमेरिका में भी। तिब्बत जैसे ठंडे और बर्फीले प्रदेश में भी भेडिया होता है और योरप में भी। भारत में हिमालय से दक्षिण तक और पूर्व से पश्चिम तक भेडिये फैले हुए हैं। भेडिये की एक विचित्र बात यह है कि वह चेडिये तक खा जाता है।

बर्फ और ठंडी जगहों का भेडिया काफी बडा होता है। भारत में भेडियों की संख्या अब बहु कम हो गयी है, फिर भी वे सात-सात, नौ-नौ के समूह में देखे गये हैं। स्वभाव में भेडिया मिुदाय में रहने वाला और मिलकर शिकार खेलने वाला जानवर है।

भेडिया तीन गज लंबा और ढाई गज ऊँचा होता है।

भालू। दुनिया के भालू परिवार में तो कई प्रकार के भालू होते हैं, पर भारत में केवल तीन प्रकार के भालू होते हैं: भूरा भालू, हिमालय का काला भालू और रुक्ष भालू। अँग्रेजी में क्रमश: तीनों के नाम हैं: “ब्राउन बेयर”, “हिमालयन ब्लैक बेयर” और “स्लोथ बेयर” (медведь-губач)। दुनिया का सब से बडा भालू होते हैं, उत्तरी ध्रुव के सफेद भालू (पोलर बेयर), जिन्हें “उत्तर का शेर” कहते हैं। अन्य बडा भालू हैं “ग्रिजली भालू”, जो उत्तरी अमेरिका में पाया जाता है।

भारत में कुछ लोगों का विचार है कि भालू पेड पर उलटा चढता है और उतरता भी वैसे ही है। यह बात ठकि नहीं है। भालू सीधे ऊपर को मुँह किये ही पेड पर चढता है और उतरता भी वैसे ही है। कुछ लोगों का मत है कि भालू मांस नहीं खातेर पर ऐसा नहीं है। यह ठीक है कि हिमालय का काला भालू और रुक्ष भालू खाने के लिए पशु नहीं मारते। पर यदि उन्हें कोई पशु मरा पडा मिल जाए तो वे उसे खा लेते हैं।

आम तौर पर भूरे भालू की लंबाई साढे पाँच गन शोती है। कभी-कभी साढे सात गज तक लंबे भालू पाये गये हैं। बडे भालू की ऊँचाई सवा तीन गज होती है। हिमालय के काले भालू की लंबाई साढे पाँच गज से साढे छ: गज तक होती है। इसका वजन ९० किलाग्राम से ११० किलोग्राम तक होता है।

मदारियों के पास प्राय: रुक्ष भालू ही देखे जाते हैं। इसका एक कारण यह है कि हिमालय क्षेत्र को छोडकर भारत के शेष सब वनों और पहाडी क्षेत्रों में यह पाया जाता है। इसकी लंबाई ५-६ गज और ऊँचाई ढाई गज होती है।

मछली

जिस पृथ्वी पर हम रहते हैं उसका केवल चौथाई भाग ही स्थल है। शेष सारी पृथ्वी पर समुद्र का पानी फैला हुआ है। इस पानी के नीचे एक अपना संसार है। जिस तरह हमारे वनों में लाखों प्रकार के पशु, पक्षी और कीडे रहते हैं, इसी तरह समुद्र के वनों में लाखों प्रकार के जीव हैं।

समुद्र में कई प्रकार कस्‍ मछलियाँ मिलती है। छोटी छोटी मछलियों से लेकर जो कुछ सेंटीमीटर से बडी नहीं होतीं, ऐसी मछलियाँ भी हैं जो बीस-बीस गज लंबी और बारह तेरह टन भारी होती हैं। ह्वेल मछली चालीस गज तक लंबी होती है। पर

ह्वेल मछलियों के वर्ग में गिनना ठीक नहीं होतारु क्योंकि यह स्थल के जीवों की भाँति साँस लेती है।

रंग और आकार के अनुसार भी मछलियाँ कई प्रकार की हैं। गरम स्थानों में हरे, लाल, पीले रंग की मछलियाँ मिलती हैं।

स्थल के जीवों से मछली इस बात में भिन्न है कि वह गलफडों से साँस लेती है।

मछलियों में अपने बच्चों के लिए कोई प्रेम नहीं होता। वे प्राय: किसी सुरक्षित स्थान पर अंडे देकर चली जाती हैं। एक मछली साल भर में कई लाख अंडे देती है। पर ये सारे अंडे मछलियाँ नहीं बन जाते। कई अंडों को तो छोटे जानवर खा जाते हैं। कई अंडों से जब बच्चे निकलते हैं तो इन्हें बडी मछलियाँ खा जाती हैं। और इस प्रकार मछलियों की संख्या अधिक नहीं बढ जाती।

१)आज रात को एक तमाशा होगा। २)कविता लिखना कोई तमाशा नहीं है। ३)मेरी इच्छा है कि मैं भारत जाऊँ। ४)मुझे इस वस्तु की इच्छा है। ५)मैं इस वस्तु की इच्छा रखता हूँ। ६)यह सुंदर डील-डौल का आदमी है। ७)कपडे पर लाल धारियाँ हैं। ८)इस आदमी का स्वभाव कैसा है? ९)वह स्वभाव से कडा है। १०)उसने घोडे का मारा। ११)शिकारी ने कस्तूरी मृग को मार डाला। १२)मेरे लिए यहाँ कोई आकर्षण नहीं हैं। १३)सरकर असल में एक बडा आकर्षण है। १४)मुझे इसका कोई ज्ञान नहीं है। १५)संपत्ति दो पुत्रों में विभक्त हुई है। १६)इस लडकी से मेरा अच्छा परिचय है। १७)मैं आप से उसका परिचय कराना चाहता हूँ। १८)पिता जी ने सभी घरालों से अपने मित्र का परिचय कराया। १९)इस भाषा की सरलता अनोखी है। २०)उसने यह काम बडी सरलता से पूरा किया। २१)हम उसे कठिनाई से पहचान सके। २२)आप उसके बोलने के ढंग से उसे शीघ्र ही पहचान जाएंगे। २३)शासन के प्रबंध में नया परिवर्त्तन आया। २४)आपको स्थान का परिवर्त्तन करना चाहिए। २५)यह यसका

असली नाम नहीं है। २६)बच्चे नदी में तैरते हैं। २७)मैं तैरना नहीं जानता। २८)बादल तैर रहे हैं। २९)चलो, तैरने चलें। ३०)नदी में कुछ तैरता है। ३१)पक्षी उडता है। ३२)तितली उड गयी। ३३)दीवार का रंग उड गया। ३४)बच्चे ने आपनी आँखें खोलीं। ३५)मैंने अपनी आँखों से हाथी को देखा था। ३६)इस घटना का पूरा वर्णन कैसे किया जाए? ३७)बच्चे ने खिडकी तोडी। ३८)संबंध तोडने की हमारी कोई इच्छा नहीं है। ३९)मैंने दो आम खाये, शेष आप ले लें। ४०)शेष हिसाब में जमा कराओ।

११. रूसी में प्रश्नों का अनुवाद करके उनका उत्तर दीजिये।

1)Кто обитает в мире животных? 2)Каких зверей обычно показывает индийский бродячий дрессировщик? 3)Почему все мы так интересуемся миром животных? 4)Как часто Вы ходите в цирк. чтобы посмотреть представления животных? 5)Каких животных Вы бы хотели увидеть в Индии? 6)Чем отличаются животные друг от друга? 7)Как влияет географическая среда на популяцию животных? 8)Связан ли человек с миром животных? 9)Как добывают пищу хищники? 10)Можно ли тигра запрячь в повозку? 11)Какие птицы летают перед Вашим окном? 12)Кормите ли Вы птиц зимой? 13)Что такое кит? Рыба или животное? 14)Какие животные обычно откладывают яйца? А какие – икру? 15)Какие млекопитающие животные встречаются только в Индии? 16)Каких российских животных нет в Индии? 17)На какие типы и классы можно разделить всех животных нашей Земли? 18)В каких средах обитают животные? 19)Чем отличаются млекопитающие от рыб и птиц. 20)Нравятся ли Вам пресмыкающиеся? 21)Чем отличается индийский гавиал от крокодила? 22)Есть ли сердце у брюхоногих? 23)Их скольких камер состоит сердце у млекопитающих? 24)Нравятся ли Вам лягушки, скачущие в лесу после дождя? 25)Являются ли животные национальным достоянием страны? 26)Согласны ли Вы с тем, что «в знании - сила»? 27)Знакомили ли Вы Ваших роди-

телей или друзей с теми предметами, которые Вы изучаете в МГИМО? 28)Какие изменения произошли в Вашей жизни за этот год? 29)Нужны ли обществу перемены? 30)Каково Ваше мнение по этому вопросу? 31)Любите ли Вы пить молоко? 32)Поили ли Вас молоком, когда Вы были ребенком? 33)Будут ли у Вас дети? Если да, то сколько? 34)Знаете ли Вы, кто является «национальным животным» Индии? А «национальной птицей»? 35)Сколько ног обычно бывает у насекомых? А у млекопитающих? 36)Как на хинди называют «домик» улитки? 37)Ели ли Вы когда-нибудь настоящее крабовое мясо? 38)Согласны ли Вы с тем, что необходимо вести охоту на волков? Если да, то почему? 39)Охотились ли Вы кода-нибудь? Если да, то на кого? 40)Можно ли отличить хищника от других животных по строению зубов? 41)Правильно ли мнение о том, что в Индии большинство населения не ест мяса и есть такие индийцы, которые не едят яйца и не пьют молоко? 42)Какие личицы водятся в наших лесах? 43)Есть ли у Вас дома кошка или собака? 44)Когда произошел раздел Индии? 45)Нуждается ли в изменениях наш сегодняшний экономический строй? 46)Сколько ног у человека? А у обезьяны? 47)Смогли бы Вы снять шкуру с убитого животного? 48)В чем сосит основное отличие позвоночных животных от беспозвоночных? 49)Видели ли Вы когда-нибудь скелет человека? 50)Снятся ли Вам сны о животных?

१२. रूसी जंतु जगत् का वर्णन कीजिये।

१३. जो जानवर आपको सब से पसंद है उसकी कहानी कहिए।

१४. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

रमेश: यह कैसा हो सकता है कि मैं जन्म से भारत में रह रहा हूँ, पर उन स्थानों को नहीं देखा जहाँ तुम रूस का निवासी गये थे।

इवान: ऐसा अक्सर होता है कि हम अपने देश में रहते हुए देश के अनेक देखने योग्य स्थानों को नहीं देखते। मैं न तो कभी साइबेरिया गया, न उत्तरी कटिबंध के प्रदेशों में। पर अन्य देश आते ही हम सब कुछ देखना चाहते हैं। जब मैं बच्चा था तब मैंने किप्लिंग की एक किताब पढी थी जो उस लडके की कहानी थी जो भेडियों के साथ रहता था। तब से मेरी इच्छा थी कि मैं उस देश को देखूँ और भालू, बघेरा आदि जानवरों से परिचित हो जाऊँ।

रमेश: तो क्या परिचय हुआ?

इवाम: जी हाँ, पर इन जानवरों से नहीं, कुछ और जानवरों के साथ। समझो कि मेरा भाग्य खुल गया है और दो-चार पशु विहार देखने का मौका मिला था।

रमेश: रूसी पशु विहार के लिए क्या शब्द है?

इवान: हम रूसी में पशुविहार को "जापोवेदनिक" कहते हैं।

रमेश: कितना विचित्र शब्द है – "जापोवेदनिक"।

इवान: तो सब से पहले मुझे काजीरंगा जाने का मौका मिला। वह असम की पहाडियों में फैला हुआ है। वहाँ भारतीय गैंडे रहते हैं। पहले इनका बहुत बडा शिकार किया गया था। अब शासन उनको सुरक्षित रखता है। मुझे बताया गया कि काजीरंगा में छः-सात सौ गैंडे रहते हैं।

रमेश: तो क्या इसको देखा?

इवान: जी हाँ, एक बार। हम लोग एक बडे हाथी पर बैठे हुए आगे बढ रहे थे कि झाडियों से एक मादा गैंडा निकल आयी जिसके साथ एक छोटा सा बच्चा था।

रमेश: तो क्या हुआ?

इवान: हाथी एकदम रुक गया। गैंडा कुछ देर के लिए हमारी ओर देखता रहा, फिर उलटी दिशा में दौड गयी।

रमेश: तो वह कैसे लगी?

इवान: बडा सवेरा ही था, सो साफ नहीं देख सका। कह सकता हूँ: सफेद सी वस्तु और काफी बडी।

रमेश: काजीरंगा के अलावा और कहाँ गया?

इवान: कारबेट पार्क। वह तराइयों में है और वहाँ अनेक जानवरों का बडा समूह है। हम गाडी में चल रहे थे और बंदर लोग से लेकर कई प्रकार के हिरन और मृग देखे को मिले। दूर हमने एक हाथी परिवार भी देखा। इस से पहले मैंने हाथियों को लखनऊ के पशुविहार में घूमते समय देखा था और बहुत नजदीक।

रमेश: तो किस बात से तुम सब से ज्यादा प्रभावित हुइ?

इवान: भरतपुर के पक्षीविहार में। मैं गाडी से निकला ही था कि मेरे पास से लगभग बीस-पच्चीस सारस गुजरते गये। वे मुझ से पाँच-छः मीटर दूर थे। मैं बडा उलझन में पड गया कि क्या करूँ। कैमरा गाडी में पडा रहा था। मैं स्तब्ध रह गया और सारस अपने रास्ते से चले गये।

रमेश: इतना निकट?

इवान: हाँ। बिलकुल पास।

रमेश: तो कहानी के लिए धन्यवाद।

इवान: भाई, कोई बात नहीं।

कुछ नये शब्द: मौका благоприятный случай, मादा самка, एकदम немедленно, रुकना останавливаться, सारस журавль, केमरा фотоаппарат, स्तब्ध застывший на месте.

१५. संख्याओं को याद कीजिये।

९१ इकानवे, ९२ बानवे, ९३ तिरानवे, ९४ चौरानवे, ९५ पचानवे, ९६ छियानवे, ९७ सत्तानवे, ९८ अठानवे, ९९ निनानवे, १०० सौ.

चुटकुले

१. "अज्ञान क्या है?"

"जब आपको कुछ मालूम नहीं है और शेष लोगों का इसका पूरा ज्ञान हो।"

२. अध्यापक जी ध्रुव प्रदेश का विषय समझाते थे। उन्होंने उत्तर तथा दक्षिण ध्रुवों पर मनुष्य के प्रयत्नों की रोचक कहानी कही। फिर विद्यार्थियों से पूछा, "अच्छा, यह बताओ, ध्रुव संबंधी सभी कार्यों से हमें क्या मिला?"

एक विद्यार्थी: "जी, कुछ नहीं, अलावा इसके कि भूगोल ज्यादा कठिन हो गया।"

३. जीव विज्ञान के घंटे में अध्यापक जी ने एक स्पष्ट सवाल किया, "बताओ, मुझे जंतु जगत् के कौनसे वर्ग में रखा जाएगा?"

"जी, यह तो बडा मुश्किल सवाल है। इतिहास के अध्यापक आपको बंदर के परिवार के कहते हैं और अँग्रेजी की अध्यापिका कहती हैं कि आप गधे हैं।

УРОК 11

व्याकरण

Совершенная форма сослагательного наклонения

Данная форма образуется сочетанием ПСВ с формами простого сослагательного наклонения глагола ह:

मैं	आया	होऊँ	हम	आये	हों
तू	आया	हो	तुम	आये	हो
यह	आया	हो	आप	आये	हों
वह	आया	हो	वे	आये	हों

Данная форма выражает потенциальное действие, которое могло бы предшествовать действию-состоянию предиката в изъявительном наклонении, если бы оно имело место: हो सकता है कि वे अब विभाग में लौट आये हों। थोडी देर पहले तक वे दोपहर के भोजन से नहीं लौटे थे। अब लौट आये हों तो मालूम नहीं, विचार आया, सुरेश के यहाँ न चली गयी हो, इस तरह लौट जाऊँगा जैसे कुछ भी न हुआ हो.

Как видно из примеров, потенциальное действие может относиться ко всем трем временным планам: настоящему, прошедшему и будущему.

Следует помнить, что при переходных ПСВ предикат согласуется не с субъектом действия, выступающего с послелогом ने, а с беспослеложным объектным подлежащим: हो सकता है कि मैं तू, इस, उस, हम, तुम, आप, इन्हों, उन्हों) ने यह किताब (ये किताबें) पढी हो (हों). При подлежащем, осложненном послелогом, ПСВ выступает в форме муж. рода ед. числа, а связка ह – в форме 3 лица ед. числа сослагательного наклонения: शायद उसने इस किताब को पढा हो.

Подробнее аналитические формы сослагательного наклонения будут изложены в Учебнике для 2 и 3 годов обучения.

Длительный аспект

Длительный аспект образуется сочетанием ПНВ основного глагола с формами модифицирующего глагола रहना. Данное бивербальное сочетание обозначает действие, находящее в стадии длительного протекания: वे सदा यहीं रहते हैं और अपनी वस्तुओं को बेचते रहते हैं, ऐसा मालूम होता है जैसे सदा यहीं रहती रही हूँ, मैं अशोक से प्रेम करती हूँ और उसी से प्रेम करती रहूँगी, हाँ, तुझे देखता रहना चाहता हूँ. Действие бивербального сочетания может быть ограниченным во времени: सीता देर तक उसे देखती रही, कुछ समय तक बातें होती रहीं.

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

१)हो सकता है कि वह गया (आया, लौटा) हो। २)हो सकता है कि वे गये (आये, लौटे) हों। ३)वह ऐसा दीखता है मानो किसी ने उसे जोर से मारा हो। ४)हो सकता है कि उसके पिता जी ने उसे यहाँ बुलाया हो। ५)इस सलह को हमने शायद पसंद न किया हो। ६)कोई विषय ऐसा नहीं रह गया जिसको रमेश ने न सीखा हो। ७) कौन जानता है, शायद मर भी गये हों। ८)अगर यहाँ का काम समाप्त हो गया हो तो चलिये, आपका परिचय मैनेजर से करा दूँ। ९)मेरा भाग्य कभी न खुले अगर मैंने उससे एक बात भी की हो। १०)हो सकता है कि अब उसने घर बना लिया हो।

२. अनुवाद कीजिये।

1)Возможно, он уже видел этот фильм. 2)Возможно, они уже приехали в Индию. 3)Если бы мне понравилось эту путе-

шествие, я бы совершил его еще раз. 4)Вероятно, нет такого слова, которое он бы не выучил. 5)Мне сказали, что он, вероятно, получил денежный перевод. 6)Он был таким печальным, как будто узнал о смерти кого-то из домашних. 7)Возможно, он уже построил себе домик в деревне. 8)Он выглядил таким счастливым, как будто получил письмо из дома. 9)Если бы эта работа была закончена, мы бы ушли в отпуск. 10)В нашем городе нет такого музея, куда бы я не ходил.

३. अनुवाद कीजिये।

१)शीला चार साल तक रूसी संगीत स्कूल में पढती रही। २)वर्षा ऋतु के समय दिन-रात वर्षा होती रहती है। ३)ग्रीष्ममाल की छुट्टियों के समय सब बच्चे खेलते रहेंगे। ४)मेरा भाई सदा कुछ लिखता रहता है। ५)इस जंकशन से होकर चौबीस घंटे रेलगाडियाँ आती-जाती रहती हैं। ६)कल सारी शाम घरवाले टेलीविजन देखते रहे थे। ७)अध्यापक जी की बातें सुनते रहिये। ८)नीचे गंगा माता का पानी बह रहा है जो यहाँ पर लागों के आने से पूर्व भी बहता रहा है। ९)नाश्ते के साथ-साथ बातें भी होती रहीं। १०)जब ठीक हो जाओगे तब बातें करते रहना।

४. अनुवाद कीजिये।

1)Вчера весь день шел дождь. 2)Зимой в горах всегда идет снег. 3)Преподаватель целый час объяснял студентам грамматику. 4)Туристы долго осматривали пирамиды. 5)Вчера я целый день ехал на поезде. 6)Изделия из железа продаются здесь много лет. 7)Погода в горах все время меняется. 8)Люди с утра до вечера продают здесь свои вещи. 9)Бабушка все утро готовила завтрак. 10)Мы целый день осматривалаи картины этого музея.

पाठ

देहाती बाजार

भारत में ग्राम स्थापना के साथ-साथ बाजार भी लगने लगे। बाजार लगना कोई नयी बात नहीं है। बाजार ही एक ऐसी जगह है जहाँ गाँव वालों को आवश्यक वस्तुएँ मिलती हैं और ग्राम की प्रस्तुत और उपजाई हुई वस्तुओं की बिक्री होती है। इससे वस्तुओं का प्रचार भी होता है और व्यापार भी बढता है। गाँव में दो तरह के बाजार देखने में आते हैं: एक स्थायी और दूसरे सप्ताह में दो या तीन बार लगने वाले। स्थायी बाजार प्राय: प्रात:काल ही लगता है और अस्थायी दोपहर के बाद। कभी-कभी ऐसा भी देखा जाता है कि जहाँ देवस्थान रहता है या जहाँ लोग समय-समय पर देवतादि की मूर्त्ति, पर्व या त्यौहार के अवसर पर बनाते हैं, वहा भी बाजार लग जाता है।

देहाती बाजार अधिकतर विस्तृत खुले मैदान में या किसी नदी या बडे तालाब के निकट या बगीचे में लगते हैं। वहाँ दो प्रकार के मकान बने रहते हैं। कुछ मकान स्थायी दुकानदारों के होते हैं। वे सदैव वहीं रहते हैं और अपनी वस्तुओं को बेचते रहते हैं। कुछ मकान अस्थायी रूप बने रहते हैं और जब तक बाजार चलता रहता है वहाँ दुकानदार अपनी चीजों को बेचते रहते हैं। बाजार बंद होते ही वे अपनी वस्तुओं के साथ अपने घर को जाते हैं। दुकानदार पंक्ति लगाकर बैठे रहते हैं। खरीदने वाले पंक्तियों के बीच से चलते-फिरते नजर आते रहते हैं। उन बाजारों में एक तरह की वस्तु एक ही दाम पर मिलती है, पर कुछ मोल-तोल भी करना पडता है।

इन देहाती बाजारों में ग्रामीण जनता की आवश्यकता की सभी वस्तुएँ ही अधिकतर मिलती हैं। यहाँ तरकारी, फल, दही, अंडा, मछली, मांस, कपडे, अनाज, मसाले, वस्त्र, मिठाई, दाल, नमक आदि पदार्थ रहते हैं और अस्थायी दुकानों में तरकारी, दूध, मछली, मांस आदि बिकते रहते हैं।

कहीं कहीं खुले मैदान में फल, तरकारी, मछली बेचने वाले अपनी चीजों को बेचकर घर चले जाते हैं। <u>नित्य प्रति</u> की आवश्यक वस्तुएँ मछली, दूध, तरकारी आदि जहाँ बिकती रहती है वहाँ बडी <u>भीड रहती है</u> और वहां आवाज भी खूब होती रहती है।

देहाती बाजार जब <u>चालू रहता है</u> उस समय उसका दृश्य देखने योग्य होता है। कोई किसी चीजों के मोल-भाव में व्यस्त है, तो कोई अपना माल कंधे पर लिए चले जा रहे हैं, तो कोई घर से अभी आ ही रहे हैं। वहाँ आने वाले लोग अधिकतर फटे, पुराने कपडे पहने हुए आते हैं। कमर में धोती और देह पर कमीज के सिवा उन लोगों के हाथ में लाठी या छाता रहता है। बहुत कम लोग ऐसे आते हैं जो <u>साफ सुथरा</u> कुर्ता या कमीज पहने हों। स्त्रियाँ टोकरी लिए आती हैं और उसी में चीजों को खरीदकर ले जाती हैं।

इससे बहुत बडा लाभ यह है कि यहाँ ग्रामीण लोगों को सब आवश्यक वस्तुएँ आसानी से मिल जाती हैं। गाँव में <u>पैदा होने</u> वाले पदार्थों की बिक्री भी आसानी से हो जाती है। इससे व्यापार की वृद्धि होती है। यहाँ दूध, दही, तरकारी, चावल, दाल और अन्य ग्रामीण पदार्थ सस्ते दामों में मिल जाते हैं। लेकिन दूसरी चीजें (कपडा, जूता, मसाला, लोहे की बनी हुई वस्तु आदि जो शहर से बिकने आते हैं) ज्यादा दामों पर मिलते हैं।

नये शब्द

अनाज **анаадж** *м* зерно, хлеб
अवसर **авасар** *м* удобный случай
अस्थायी **астhaаии** непостоянный; временный
आवश्यकता **авашйактаа** *ж* необходимость; потребность
आवाज **аавааз** *ж* 1)голос 2)звук 3)шум
आसानी **аасаании** *ж* легкость, простота

कंधा **кандhaa** *м* плечо

कमर **камар** *ж* 1)талия 2)пояс

कमीज **камииз** *ж* рубашка

कुरता **куртаа** *м* рубашка (*без ворота*)

खूब **<u>kh</u>ууб 1.** хороший **2.** 1)хорошо 2)очень, много

ग्राम **граам** *м* село, деревня

ग्रामीण **граамии<u>н</u>** сельский, деревенский

चालू **чаалуу** 1)действующий 2)текущий

छतरी **чhатрии** *ж* зонт, зонтик

जनता **джантаа** *ж* народ

टोकरी **tокрии** *ж* корзина, корзинка

तरकारी **таркаарии** *ж* овощи

तालाब **таалааб** *м* пруд; водоем

त्यौहार **тйаyhaap** *м* праздник

दही **даhии** *м* простокваша, кислое молоко

दाम **даам** *м* цена; стоимость

दाल **даал** *ж* бобы, бобовые

दुकानदार **дукаандаар** *м* лавочник, торговец

दृश्य **д<u>р</u>ишйа** *м* вид; пейзаж

देव **дев** *м* бог, божество

बीच **биич 1.** *м* середена **2.** के ~ среди, между

देवता **девтаа** божество, бог

देह **деh** *ж* тело

देहाती **деhаатии** деревенский, сельский

धोती **дhотии** *ж* дхоти, набедренная повязка

नमक **намак** *м* соль

नित्य **нитйа 1.** постоянный; вечный **2.** постоянно; вечно

पंक्ति **панкти** *ж* 1)ряд 2)линия; строка

पदार्थ **падартh** *м* вещество, материал

पर्व **парв** *м* праздник

पैदा **пайдаа** рожденный; порожденный

प्रचार **прачаар** *м* 1)распространение 2)пропаганда

प्रात: **праатаh** *м* раннее утро

फिरना **пhирнаа** *нп.* бродить; прогуливаться

बंद **банд** закрытый; запертый

फटना **пhatнaa** *нп.* 1)лопаться 2)рваться

बगीचा **багиичаа** *м* сад

बिकना **бикнаа** *нп.* продаваться

बिक्री **бикрии** *ж* продажа; сбыт

मसाला **масаалаа** *м* пряности

माल **маал** *м* товар

मिठाई **mиthaaии** *ж* 1)сладость 2)сладости

मोल-तोल **мол-тол** *м* торговля, выторговывание

मोल-भाव **мол-бhaaв** *м* *см.* मोल-तोल

लाठी **лaathии** *ж* палка, дубина

लाभ **лабh** *м* польза, выгода

विस्तृत **вистрит** 1)обширный 2)подробный

सदैव **садайв** всегда, постоянно

सस्ता **састаа** дешевый; низкосортный

सिवा **сиваа:** के ~ кроме, исключая

सुथरा **суthpaa** чистый

स्त्री **стрии** *ж* женщина

स्थायी **стhaaии** постоянный; устойчивый

Лексико-грамматический комментарий

१. ग्राम स्थापना «появление деревень».

२. बाजार लगना «образовываться (о базаре)».

३. देवस्थान «храм», «молельное место».

४. समय समय पर «время от времени».

५. देवातादि «божество и тому подобное». Согласно правилам словосложения, пришедшим в хинди из санскрита, слова могут соединяться на стыке своих окончаний, образуя единое сложное слово.

६. जब तक बाजार चलता रहता है… «до тех пор пока работает рынок…».

७. Идиоматическое выражение पंक्ति लगाना означает «образовывать ряд».

८. खरीदने वाले चलते-फिरते नजर आते हैं «на глаза попадаются снующие покупатели». Здесь ПНВ употребляется в атрибутивно-предикативной функции, поскольку, с одной стороны, характеризует определяемое слово, а, сдругой стороны, входит в состав составного предиката («люди кажутся снующими»). Повтор синонимичных или близких по значению при-

частий делает их действие более длительным и акцентированным.

९. Именно-глагольное сочетание मोल-तोल (मोल-भाव) करना имеет значение «торговаться». Присоединяет зависимый компонент через послелог का.

१०. नित्य प्रति «повседневный»; नित्य प्रति की आवश्यक वस्तुएँ «предметы повседневного спроса», «предметы первой необходимости».

११. भीड रहना «собираться (о толпе)».

१२. Глагольный монолит चालू होना (रहना) имеет значение «работать», «функционировать».

१३. Как уже отмечалось, парное сочетание синонимичных или близких по значению слов (साफ सुथरा), являясь стилистическим приемом, усиливает значение сочетания.

१४. Глагольный монолит पैदा होना имеет следующие значения: «рождаться»; «появляться»; «производиться». Заимствованное слово पैदा в хинди принадлежит к неизменяемым словам: लडकी पैदा हुई.

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढिये और उसका अनुवाद कीजिये।

२. प्रत्येक नये शब्द को दो बार लिखिये।

३. बाजार में जो भी वस्तुएँ बिकती हैं उनको कापी में लिख लीजिये।

४. अनुवाद कीजिये।

большая (далекая, индийская, русская) деревня, продажа деревенских товаров, выставлять на продажу, пропаганда зна-

ний (религии), продвижение товаров на новые рынки сбыта, оказывать постоянное влияние (положение), постоянные трудности, постоянное состояние, временные трудности, временная работа, приходить ранним утром, новогодний (международный, национальный, сельский, деревенский, следующий) праздник, праздник по случаю провозглашения республики, приглашать друзей по случаю дня рождения, плавать в пруду, сад возле пруда, фруктовый сад, подробное описание, подробная классификация, постоянный продавец, закрытая комната, закрытый магазин (рот), запечатанный конверт, закрытое окно, образовывать ряд, первый (последний) ряд, ряд деревьев (стульев), брдить между рядов, высокая (низкая, дешевая, подходящая, рыночная) цена, цена на мясо (золото, молоко), изменить (снизить) цену, снижение (повышение) цен, продаваться по дешевой цене, русский народ, деревенские люди, народы всего мира, единство народа, культура (обычаи, язык, история) народа, простой народ, в случае необходимости, удовлетворять потребности народа, обычные потребности жизни, торговля овощами (зерном, пряностями, сладостями, солью), предметы первой необходимости, повседневная жизнь, услышать голос человека, слушать шум воды, взваливать на плечо, рваная рубаха, носить белую рубашку, деревенская рубаха, брать в руку палку, бить палкой, надеть чистую рубашку, класть овощи в корзинку, красивая (высокая, толстая, старая, суровая, простая) женщина, любовь к женщине, познакомиться с женщиной, большая (реальная) пользая, с легкостью делать свою работу, экономическая выгода, получать большую прибыль, раскрывать зонтик.

४. अनुवाद कीजिये।

ग्राम देवता (विकास, संस्कृति, समाज, सुधार), ग्रामीण जनसंख्या (जनता), देहाती बाजार (जीवन, रहन-सहन, पोशाक), बिक्री का लाभ, बिक्री के योग्य वस्तुएँ, बिक्री के लिए मकान, ज्ञान (विद्या) का प्रचार, स्थायी प्रभाव (दाम, संस्थान, संगठन,

अवस्था), स्थिति को स्थायी बनाना, अस्थायी प्रधान (शासन), सूर्य देवता, देवता को मानना, राष्ट्रीय पर्व, देहाती त्यौहार, ग्रामीण पर्व, त्यौहार का दिन, जन्मदिन (त्यौहार) के अवसर पर, अवसर से लाभ पाना, विस्तृत मैदान (अध्ययन, क्षेत्र, वर्णन), तैरने का तालाब, तालाब में तैरना, निजी (तरकारियों का, फलों का) बगीचा, बगीचा लगाना, दुकानदारों की पंक्ति, बंद कमरा (आँख, मुँह, लिफाफा, खिडकी, सडक), कमरे में बंद होना, अगली (पिछ्ली, पहली) पंक्ति, पेडों (पहाडों, कुरसियों) की पंक्ति, छात्रों को पंक्ति में लगाना, बीच का घर (रास्ता), कमरे (कहानी, पुस्तक) के बीच में, दिल्ली और मास्को के बीच, २००३ और २०१० के बीच, वन और नदी के बीच, लडके फिर रहे हैं, कम (थोडे, ऊँचे, उचित भारी, सस्ते) दाम, दाम चुकाना (देना), बिना मोल-तोल के, आवश्यकता पडने पर, भारी (बडी) आवश्यकता, जीवन की साधारण आवश्यकताएँ, समाज की आवश्यकताएँ, वन्य पदार्थ, बच्चों के बीच मिठाइयाँ बाँटना, मिठाइयों की दुकान, मोटा (सस्ता) अनाज, अनाज की कमी, नित्य प्रति का जीवन, ऊँची आवाज, पक्षी की आवाज, बोलने (गाने) की आवाज, चालू वर्ष, सुंदर (प्राकृतिक, नदी का) दृश्य, चौडा कंधा, कंधे से कंधा मिलाकर जाना, कमीज पहनना (बदलना, धोना), छतरी खोलना (बंद करना), स्त्रियों की समस्याएँ, सुंदर (मोटी, ऊँची) स्त्री, आर्थिक (सामान्य, कुल, थोडा) लाभ, लाभ के साथ बेचना, आसानी से भाषा का अध्ययन करना.

५. समानार्थक शब्द लिखिये।

सदा, देहाती, मोल-तोल, ग्राम, प्रातः, त्यौहार, देव, के मध्य में, वस्तु, के अलावा, साफ, अन्न, अच्छी तरह.

६. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)... स्थापना के साथ-साथ बाजार भी लगने लगते हैं। २)आज इन वस्तुओं की ... लाभ के साथ हुई। ३)नये विचारों का ... बहुत महत्वपूर्ण होता है। ४)संघीय संसद ... अंग है। ५)बाजार आम तार पर ... स्थानों के पास लगता है। ६)प्रत्येक देश में अपना राष्ट्रीय ... है। ७)अपने जन्मदिन के ... पर मैं ने अपने मित्रों को बुलाया। ८)इस पुस्तक में जीव-जंतुओं का ... वर्गीकरण दिया गया है। ९)यह ... वर्ष के पानी से भरा है। १०)हमारा देहाती मकान फलों के ... में है। ११)हरेक दुकान में दो-तीन ... होते हैं। १२)खिडकी खुली है, इसको ... करो। १३)इस बाजार में दुकानें लंबी ... में बनी हैं। १४)मैं मुश्किल से पत्र की इन ... को पढ सका। १५)कमरे के ... में खाने की बडी मेज है। १६)उसने दुकानदार से ... कम करने को कहा था। १७)भारत में ...-तोल के बिना वस्तुएँ नहीं खरीदी जातीं। १८)जनता की ... को पूरा करना शासन का कर्त्तव्य है। १९)भारत के लोग मांस नहीं खाते, वे अधिकतर ... खाते हैं। २०)... सब बच्चों को पसंद आती है। २१)भारत के लोग खाने में बहुत ... डालते हैं। २२)... दूध से बना पदार्थ है। २३)... बे बिना तरकारियाँ नहीं खायी जातीं। २४)खाने की वस्तुएँ अपने आप नहीं ... इन्हें बेचा जाता है। २५)हमने तराई में शेर की ... सुनी। २६)... वर्ष में काफी बडा लाभ हुआ। २७)नदी का यह सुंदर ... हमें बहुत पसंद आया। २८)वह ... पर बोझ लिए जा रहा है। २९)उसकी कमीज ... और पुरानी है। ३०)भारत में स्त्रियाँ भी ... पहनती हैं। ३१)देशाती बाजार में तरकारियाँ आदि आम तौर पर ... में रखी जाती हैं। ३२)स्त्री साफ ... कमीज पहने हुए आयी है। ३३)वर्षा ऋतु में ... बहुत आवश्यक होती है। ३४)देहाती बाजारों के दाम आम तौर पर ... होते हैं। ३५)लडकी १९८५ में ... हुई। ३६)कठिन काम ... से कैसा पूरा किया जाए? ३७)... से प्रेम की भावना प्राचीन काल में पैदा हुई। ३८)गाँवों में आदमी अधिकतर ... पहनते हैं और शहरों में

ज्यादातर कमीजें। ३९)बाजारों में लोग चलते-... नजर आते हैं। ४०)कुछ लोगों में ...-... की भावना खून में है।

७. अनुवाद कीजिये।

Как говорят, если вы не видели восточного базара, то вы ничего не видели. Вид восточного базара настолько необычен, что его очень трудно описать. Как описать шум базара, голоса лавочников, приглашающих деревенский люд посмотреть на свой товар. Как описать краски этого базара, красные, желтые, зеленые. Зеленые овощи, красные и желтые фрукты. Здесь все продается и все покупается. Мусульмане покупают мясо и рыбу, индусы (हिन्दू लोग) - овощи и бобовые. И те, и другие покупают молоко, яйца, зерно, пряности. Кто-то тут же пьет кислое молоко, кто-то распивает чай (चाय *ж*) в здешней чайхане.

Здесь никто ничего не покупает, не торгуясь. Торговля на восточном базаре – древнее и великое искусство. Один считает, что выгодно купил, другой полагает, что выгодно продал. И оба счастливы. И кто знает истинную стоимость проданной и купленной вещи.

С древних времен базар раскидывается там, где всегда собирается много народу. Это место находится или возле мечети, или возле храма, на берегу реки или водоема. Специальные или временные базары организуются по праздникам. В длинные ряд усаживаются торговцы, разложив перед собой все свои товары: овощи, фрукты, ткани, одежду, обувь. Меж рядов снуют покупатели, спрашивают цену, торгуются, покупают и идут дальше. Во временных лавках продаются предметы первой необходимости, продукты питания, выращенные крестьянами близлежащих деревень. Праздничный базар продвигает товар на постоянные рынки. Народ узнает о новых товарах. Купленный товар несут на плечах, укладывают в корзинки. Кончается праздник и закрывается базар.

На постоянных рынках, которые раскидываются на деревенских или городских площадях, можно купить все то, что вам

нужно. Здесь более дешевые цены, чем в больших магазинах. Особенно важные такие базары для деревенского люда, который с легкостью покупает там товары повседневного спроса.

Восточный базар – всегда необычное зрелище, которое стоит посмотреть хотя бы один раз в жизни.

८. अनुवाद कीनिये।

क. देहाती बाजार की सैर (прогулка) बहुत विचित्र होती है, क्योंकि वह एक प्रकार का तमाशा है जहाँ दूर दूर औ भिन्न भिन्न जातियों के लोग नजर आते हैं। दस-ग्यारह बजे प्रता: को और पाँच-छ: बजे संध्या को चारों ओर भीड ही भीड है। दुकानदार अपनी अपनी दुकानों की वस्तुओं को ऐसे सुंदर ढंग से रखते हैं कि खरीदने वालों को इन्हें करीदने की प्रबल इच्छा हो जाए। एक ओर मिठाई की दुकान की मिठाइयाँ, दूसरी और फल बेचने वालों की दुकान। और दोनों की वस्तुएँ इस तरह रखी गयी हैं कि देखने वालों के मुँह में पानी भर जाता है।

मोटरों, गाडियों और लोगों की भीड के कारण सडक पर से गुजरना भी कठिन हो जाता है।

अगर आप चौक में जाएँगे तो देखेंगे कि अस्थायी दुकानो. के दुकानदार कितने कला-कौशल के साथ अपना अपना व्यापार कर रहे हैं, जो कोई उनके पास रुक जाए, वह कुछ खरीदने के बिना जा न सकेगा। लोग दूध, दही, दाल, अनाज आदि खरीदते नहीं थकते।

संध्याकाल को देहाती बाजार बहुत विचित्र दीखता है। इसी समय किसान खेतों में काम करके माल खरीदने को निकलते हैं। स्त्रियाँ टोकरियों को लिए चलती-फिरती देखने में मिलती हैं। बच्चे मिठाइयाँ खाते हैं और सभी कोनों से मोल-तोर करने वालों की आवाजें आती हैं। बिक्री पूरे जोर पर होती है।

आइये, ऐसे बाजार की सैर कीजिये।

ख. १)यह मकान बिक्री के लिए है। २)इस माल की कोई बिक्री नहीं है। ३)में स्थायी रूप से दिल्ली में रहता हूँ। ४)संघीय संसद स्थायी अंग है। ५)दुमानदार पंक्ति में बैठे हैं। ६)मोटरों ने रास्ता बंद कर दिया। ७)मुँह (बातें, लिफाफा) बंद करो। ८)मेरा सामान कमरे में बंद है। ९)उसका घर सडक के बीच में पडता है। १०)पंक्तियों के बीच में स्त्रियाँ चलती-फिरती नजर आती हैं। ११)लडकियाँ फिर रही हैं। १२)वह सही रास्ते से फिर गया। १३)यहाँ माल सस्ते दामों पर बिकता है। १४)भारत में दाल खूब खायी जाती है। १५)बाजार में मोल-तोल करना मुझे पसंद नहीं आता। १६)वह आदमी सुखी समझा जाता है जो मोल-भाव करके लाभ के साथ माल खरीदता है। १७)जनता की आवाज कौन सुनता है। १८)जनता का संगठन करना शासन के अंगों का कर्त्तव्य है। १९)मुझे एक कमीज की आवश्यकता है। २०)स्कूल को एक योग्य अध्यापक की आवश्यकता है। २१)उसे वहाँ रुकने की आवश्यकता नहीं है। २२)शासन का कर्त्तव्य है कि जनता की सब आवश्यकताएँ पूरी हों। २३)भारत में लोग तरकारियाँ खूब खाते हैं। २४)पुलाव में थोडा और नमक डाल दो। २५)देश में अनाज की कमी नहीं है। २६)पुलाव में ज्यादा मसाला डाल दिया गया है। २७)दही दूध से बनता है। २८)इस दुकान में जूते बिकते हैं। २९)यह माल मुश्किल से बिकता है। ३०)मौसम नित्य बदलता है। ३१)गाने की आवाज आती है। ३२)मोटर चालू है। ३३)हमने शीघ्र ही काम चालू कर दिया। ३४)कारखाना इसी वर्ष चालू होगा (किया जाएगा)। ३५)विदेशी माल बंदरगाह में पहुँचाया गया। ३६)मालगाडी देर से आयी। ३७)मेरी कमीज फट गयी। ३८)दीवार फटी हुई है। ३९)यह कपडा आसानी से फटता है। ४०)इससे हमारा क्या लाभ है? ४१)यह दुकान विद्यार्थियों के लाभ के लिए खुली है। ४२)देश को लाभ पहुँचाना हम लोगों का कर्त्तव्य है। ४३)लडका पैदा हुआ। ४४)लडकी जुलाई में पैदा हुई। ४५)आपको किस माँ-बाप ने पैदा किया? ४६)खेत में अच्छा अनाज पैदा हुआ। ४७)इसी कारण

से अनेक कठिनाइयाँ पैदा हो गयीं। ४८)हमने आम की पूरी टोकरी खरीद ली। ४९)स्त्री कंधे पर टोकरी लिए जा रही है। ५०)काम में आसानी हो गयी। ५१)जिसकी लाठी उसकी भैंस।

९. रूसी में प्रश्नों का अनुवाद करके उनका उत्तर दीजिये।

1)Что такое деревенский базар? 2)Видели ли Вы подобный базар в какой-нибудь стране? 3)Что обычно продают на сельских рынках? 4)Когда обычно начинается торговля? 5)Где в Индии раскидываются сельские базары? 6)Бывают ли базары в России возле церквей? 7)Существуют ли в России праздничные базары? 8)Где они обычно располагаются? 9)В чем состоит различие постоянного и временного рынка? 10)В какое время работают деревенские рынки. 11)Есть ли в Москве вещевые рынки? 12)Что там продается? 13)Ходите ли Вы на московские рынки? 14)Что Вы там покупаете? 15)Торгуетесь ли Вы при покупке товара? 16)Почему на восточном базаре необходимо торговаться? 17)Каковы основные потребности простых людей? 18)Нравятся ли Вам восточные пряности? 19)Любите ли Вы есть сладости? 20)Ели ли Вы когда-нибудь бобы? 21)Можно ли в России жить без мяса? 22)Как часто Вы едите овощи? 23)Что Вам нравится больше, мясо или овощи? 24)Нравится ли Вам зерновая пища? 25)Во сколько рядов расположены магазины на рынке, куда Вы ходите? 26)Нравится ли Вам деревенская жизнь? 27)Если да, то почему? 28)Чистые ли одежды носят продавцы на Вашем рынке? 29)Где Вы покупаете товары первой необходимости? 30)Знаете ли Вы голоса своих друзей? 31)Что обычно носят индийские крестьяне? 32)Могли ли Вы носить дхоти? 33)Почему индийские крестьяне часто ходят с палкой в руках? 34)А почему - с зонтиком? 35)Нужен ли зонтик в России зимой? 36)В чем многие видят основной долг женщины? 37)Нравится ли Вам вид на Москву с Воробьевых гор? 38)Как Вам нравится вид Кремля? 39)Следует ли иностранцам приезжать в Россию, чтобы увидеть Московский кремль? 40)Когда Вы родились? 41)Много ли зерна уродилось

в этом году? 42)Согласны ли Вы с тем, что все питание в России основывается на зерне. 43)Когда в России продаются самые дешевые фрукты? 44)Есть ли у Вас в доме бабушкина корзина? 45)Что в ней хранится? 46)Как образуется прибыль торговца? 47)Вы с легкостью учите новые слова? 48)Что влияет на распространение новых идей? 49)Верно ли, что на это влияет позиция людей? 50)Что Вы знаете о распространении хинди в России?

१०. मान लीजिये कि आप किसी बाजार में गये हों। इसकी कहानी कहिये।

११. रूस में लोग क्या खाते हैं, क्या पहनते हैं, इसकी कहानी कहिये।

१२. जो खाने की चीजें आपको पसंद हैं उन्हें एक पक्ति में लिखिये, जो पसंद नहीं हैं, दूसरी में लिखिये और हमें बताइये कि ये चीजें क्यों पसंद हैं और क्यों पसंद नहीं हैं?

१३. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

क. रमेश खेलने जाने वाले थे। इतने में उसकी माँ जी ने उसे बुलाया। माँ जी ने पूछा, “पुत्र, कहाँ जा रहे हो?”

रमेश: माँ, कुछ काम है क्या?

माता: घर में तरकारी नहीं है, बाजार से कुछ तरकारी लाना है। (माँ जी ने रमेश के हाथ में एक सौ रुपये का नोट दे दिया)।

रमेश तरकारी लेने जाने ही वाले थे कि एतने में उसका मित्र सुरेश आ गया।

सुरेश: कहाँ जा रहे हो, रमेश?

रमेश: सब्जीमण्डी (यानी तरकारियों का बाजार) जा रहा हूँ। मुझे कुछ तरकारियाँ खरीदनी हैं।

सुरेश: चलो, मैं भी तुम्हारे साथ चलता हूँ। मेरी दादी जी बीमार हैं। उनके लिए कुछ फल खरीदने हैं।

रमेश: तो कौनसे फल खरीदने हैं?

सुरेश: जो भी अच्छा मिलेगा।

दोनों मित्र बातचीत करते-करते सब्जीमण्डी पहुँचते हैं।

रमेश दो किलो तरकारी खरीदता है और सुरेश आम और पपीता (папайя) खरीदता है। तरकारी और फल खरीदकर दोनों मित्र घर लौट आते हैं।

ख. मदन लाल और उसका मित्र राम कुमार इलाहाबाद रात को पहुँचे। वे स्टेशन के पास के ही एक होटल में गये।

मदन लाल: (होटद के मैनेजर से) क्या होटल में जगह है? हम दो आदमी हैं।

मैनेजर: हाँ, हैं।

मैनेजर ने एक कर्मचारी को कमरे नम्बर ९, १२, १५, २० दिखाने के लिए उनके साथ कर दिया।

मदन लाल: हमें कमरा नम्बर नौ औ नम्बर बारह पसंद है।

मैनेजर: नम्बर नौ का किराया छ सौ रुपये रोजाना और नक्बर बारह का साढे पाँच सौ रोजाना।

मदन लाल: क्या भोजन के साथ?

मैनेजर: नहीं, केवल कमरे का।

मदन लाल: भोजन के साथ एक दिन का किराया क्या होगा?

मैनेजर: भाजन के साथ नम्बर नौ का एक हजार रोजाना और नम्बर बारह का साढे नौ सौ रोजाना। भोजन में दो बार की चाय और नाश्ता, और सुबह शाम का भोजन आता है।

मदन लाल: अगर हम केवल कमरा ही लें तो क्या हम चाय भाजनादि यहाँ से ले सकेंगे?

मैनेजर: हाँ, ले सकेंगे। हम भोजन का दाम अलग लगाते हैं। यहाँ चाय और भोजन का समय निश्चित ह: सुबह की चाय सुबह साढे पाँच बजे से साढे आठ बजे तक, दोपहर की चाय तीन बजे से शाम के पाँच बजे तक, सुबह का भोजन ग्यारह बजे से डेढ बने तक और रात का भोजन आठ बजे से साढे दस बजे तक।

मदन लाल: हम बिना भोजन ही कमरा लेंगे। नम्बर बारह का कमरा हमारे लिए तैयार करन दें। क्या अब हमें भोजन मिलेगा? हमारा दिन कब से कब तक गिना जाएगा?

मैनेजर: हाँ, आपको भोजन मिलेगा। आपका दिन आज रात के दस बजे से कल रात के साढे दस बजे तक गिना जाएगा। रामू, नम्बर बारह अच्छी तरह से साफ करके बाबू जी का सामान उसमें रख दो। शंभु, तुम भोजन आदि का काम संभाल लो।

मदन लाल: (शंभु से) खाने में क्या क्या तैयार है?

शंभु: चावल, दाल, तरकारी और दूध-दही ये चीजें हैं। आप भोजन के लिए आने के कमरे में जाएँगे या आपके कमरे में ही लाऊँ?

मदन लाल: कमरे में ही ले आना। सब चीजें गरम हों।

शंभु नम्बर बारह में खाना ले जाता है।

मदन लाल: (राम कुमार से) खाना तो गरम है और काफी अच्छा है।

राम कुमार शंभु को बुलाता है।

शंभु: कहिये, बाबू जी, क्या चाहिए?

मदन लाल: कुछ नहीं चाहिए। बताओ कि चाय सुबह कब तैयार हा जाती है?

शंभु: साढे पाँच बजे सुबह।

मदन लाल: अच्छा, कल सुबह साढे छ: बजे हम दोनों के लिए चाउ ले आना, पर देखना कि वह अच्छी हो।

शंभु: नहीं, बाबू जी, दूध, चाय सब अलग अलग लाऊँगा। गुसलखाने में एक लाल नल (кран) गरम पानी का है और दूसरा सामान्य नल ठंडे पानी का है। गरम पानी सुबह पाँच बजे से नो बजे तक मिलेगा। अच्छा जी, अब मैं जाता हूँ।

दोनों मित्र कमरा बंद करके सो जाते हैं।

चुटकुले

१. अध्यापक जी ने कहानी लिखने के लिए दिया: "मेरे पास पाँच लाख रुपये हों तो मैं क्या करूँ?"

सभी लडके लिखने बैठै, पर मोहन उसी तरह बैठा रहा। अध्यापक जी एक-दो बार उसके पास आये भी, पर वह ऐसे ही बैठा रहा। अंत में अध्यापक से नहीं रहा गया। मोहन के पास जाकर बोले, "मोहन, यह क्या? क्लास का हर लडका लिख रहा है और तुम ऐसे ही बैठे हो?"

"ठीक है, अध्यापक जी", मोहन ने उत्तर दिया, "अगर मेरे पास पाँच लाख रुपये हों, तो मैं ऐसे ही बैठूँगा"।

२. "मेरा लडका ऐसे पत्र लिखता है कि मुझे शब्दकोश की सहायता लेनी पडती है।"

"और मेरा लडका ऐसे पत्र लिखता है कि मुझे बैंक के मैनेजर की सहायता लेनी पडती है।"

३. प्रोफेसर: आपको देर कैसे हो गयी?

छात्र: जी, क्लास मेरे आने से पहले ही शुरू हो गयी।

УРОК 12

व्याकरण

Придаточные предложения (обобщение)

Придаточные предложения в хинди представлены зависимым компонентом сложноподчиненного предложения, в которых реализуется связь, обусловленная главным предложением. Зависимость придаточного предложения от главного формально выражается подчинительными союзами и союзными словами (относительными местоимениями и наречиями), которые органически входят в структуру сложного предложения, предопределяя позиционное расположение придаточного относительно главного предложения.

Придаточные предложения подразделяются на <u>прифразовые</u>, относящиеся ко всему предложению, и <u>присловные</u>, относящиеся к отдельному слову в составе главного предложения.

В предыдущих уроках встречались следующие прифразовые придаточные предложения:

Придаточные времени. Эти предложения вводятся относительными союзными словами जब, जब से, जब तक, ज्योंही, जैसे ही, जिस समय, которым в главном предложении могут соответствовать слова तब, तब से, तब तक, त्योंही, वैसे ही, उस समय. Примеры: <u>जब</u> वर्षा ऋतु आती है <u>तब</u> तापमान कम हो जाता है, <u>जब से</u> हम यहाँ रहते हैं <u>तब से</u> मैं एक ही स्कूल में जाता हूँ, <u>जब तक</u> बर्फ पडती रहेगी <u>तब तक</u> हम घर ही रहेंगे, <u>ज्योंही</u> घंटी बजी <u>त्योंही</u> अध्यापक जी कक्षा में आये, <u>जिस समय से</u> ग्रामों की स्थापना हुई <u>उस समय से</u> बाजार लगने लगे.

Придаточные места. Эти предложения вводятся союзными словами जहाँ, जहाँ से, जहाँ कहीं, которым в главной части соответствуют слова वहाँ, वहाँ से. Примеры: <u>जहाँ</u> सुख

होता है वहाँ दु:ख भी मिलता है, हम वहाँ रहते हैं जहाँ नदी पहाडों से निकल आती है, जहाँ से वे आये हैं वहाँ अभी तक बर्फ पडी है.

Когда придаточная часть относится к определенному слову в главном предложении, она располагается после него, приобретая определительный оттенок: वह ऐसा स्थान पर रहेगा जहाँ नदी होगी.

Придаточные меры и степени. Эти предложения вводятся союзами и союзными словами कि, मानो (मानों), जैसे [कि], जितना [कि], которым в главном предложении могут соответствовать слова इतना, ऐसा, उतना. Примеры: मैं इतना थक गया कि कुछ बोल न सका, हमने ऐसे किया जैसे तुमने कहा था, काम जितना आसान था फल उतना ही कठिन, उसने मेरी ओर ऐसे देखा जैसे मैंने किसी को मार डाला हो, सब लोग जैसे आये वैसे ही चले गये, जिस तरह आपने अपना काम किया था उसी तरह हमारा काम भी कीजिये, पशु ऐसा पडा है मानो मर चुका हो.

Придаточные причины. Эти предложения вводятся союзами क्योंकि, चूँकि, इसलिए... कि. Примеры: बच्चे घूमने नहीं गये क्योंकि बाहर वर्षा शुरू हुई, चूँकि बाहर वर्षा शुरू हुई बच्चे घूमने नहीं गये, बच्चे घूमने इसलिए नहीं गये कि बाहर वर्षा शुरू हुई.

Придаточные сравнительные. Эти предложения вводятся союзами मानो (मानों), जैसे и всегда располашаются после главного предложения. Примеры: नदी बढी हुई थी मानो सागर हो, वह आँख बंद किये हुए था जैसे किसी विचार में पडा हो.

Придаточные условные. Эти предложения вводятся союзами अगर, यदि, которым в главном предложении соотносится союз तो. Примеры: अगर सब कुछ ठीक होगा तो हम कल जा सकेंगे, यदि शेर गाडी में जोत दिया जाए तो उससे गाडी न खिँचेगी, अगर वह सदा देर से आता है तो काम समय पर कैसा पूरा होगा.

Придаточные уступительные. Эти предложения вводятся союзами यद्यपि, अगर्चे, हालाँकि, चाहे, которым в главном согут соответствовать союзы и союзные слова तथापि, फिर भी, पर. Примеры: यद्यपि वह बीमार था फिर भी वह काम पर गया, यद्यपि यह शहर काफी पुराना है तथापि यहाँ दो-चार अच्छे होटल हैं, अगर्चे वह मुझ से छोटा है तो भी उसमें ज्यादा शक्ति है.

Среди присловных придаточных предложений в учебнике встречались следующие типы:

Придаточные дополнительные. Эти предложения вводятся союзом कि и всегда располагаются после главного предложения. Примеры: मैंने लिखा कि मैं नहीं आऊँगा, हम चाहते है कि वसंत जल्दी आए, मेरी इच्छा थी कि मैं इस देश की यात्रा करूँ.

Придаточные определительные. Эти предложения вводятся союзными словами जो, जैसा, जितना, которым в главном предложении соответствуют слова वह, ऐसा, इतना, उतना. Примеры: हमने ऐसा घर खरीदा जो बहुत सुंदर था, वहाँ ऐसा मकान नहीं है जैसा मुझे चाहिए, लडके में इतनी शक्ति नहीं है जितनी नोजवान को जरूरी है, मैंने जिन लोगों को बुलाया,

वे नहीं आये, जितने रुपये तेरे पास हैं उन्हें मुझे दे दो, जितने मुँह उतनी बातें, जैसा नाम वैसी दुकान.

व्याकरण का अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

1)Мне сказали, что завтра будет дождь. 2)Мы знаем, что базар располагается там, где собирается много народа. 3)Я сказал, чтобы он пршел завтра. 4)Девочка хочет, чтобы ей купили новую рубашку. 5)Когда вы придете на базар, там будет много народа. 6)Лишь тогда можно понять народ, когда познакомишься с его историей и культурой. 7)С тех пор как Вы приехали, [с этих пор] я хочу встретиться с Вами. 8)Фильм начался, как только прозвенел звонок. 9)Путешествие оказалось настолько трудным, что мы очень устали. 10)Диктант был до такой степени трудным, что не все смогли его написать правильно. 11)С базара принесли столько фруктов, что было трудно съесть их за целый вечер. 12)Река настолько широко, что ее будет трудно переплыть. 13)Она хорошо готовила, потому что училась этому искусству. 14)Так как я опоздал, я не пошел в аудиторию. 15)Поскольку это общество идет новым путем, на этом пути встречается много трудностей. 16)Мы потому захотели поехать туда, что там по прадникам бывает большой базар. 17)Если завтра будет хорошая погода, мы поедем в горы. 18)Я куплю эту рубашку, если цена не будет высокой. 19)Есди хочешь узнать об этом, то спроси. 20)Если любовь бывает счастливой, то она не кончается. 21)Хотя этот человек молод, он хорошо знает свое делою 22)Хотя на море была хорошая погода, тем не менее корабль пришел с опозданием. 23)Хотя все не согласны со мной, я сделаю это. 24)Пусь он зовет меня, я все равно не поеду. 25)Он долго смотрел в мою сторону, как будто что-то хотел спросить у меня. 26)Он придет к этой мысли, как пришли к ней многие ученые. 27)Как холодно бывает в Сибири, так холодно бывает высоко в Гималайских горах. 28)Чем

ниже они спускались, тем становилось теплее. 29)Я отправился к другу, который живет в центре города. 30)Это был тот человек, с которым я встречался в Индии. 31)Девушка купила такую ткань, которая была очень красивой. 32)У этого окна, которое открывалось в сад, сидел какой-то человек. 33)Он ушел туда, где с гор стекает много рек. 34)Куда бы я не уехал, я всегда хочу вернуться домой. 35)Мы пошли в центр города, туда, где строился новый дом. 36)Он пошел туда, откуда доносился чей-то голос.

पाठ

विदेश भ्रमण

यातायात और परस्पर संबंध के साधनों के कारण देश-विदेश भ्रमण उच्च शिक्षा का एक आवश्यक अंग हो गया है।

शिक्षा, व्यापार, शिल्प इत्यादि प्रत्येक विभाग में ऊँची शिक्षा के साथ-साथ देश-विदेश में भ्रमण को एक बडा योग्यता का प्रमाणपत्र माना जाता है। कारण स्पष्ट है कि यद्यपि एक स्थान पर बैठे हुए हम पुस्तकों तथा व्याख्यानों द्वारा दुनिया के समाचार और ज्ञान को प्राप्त कर सकते हैं, परन्तु यह ज्ञान विदेश भ्रमण के बिना क्रियात्मक ज्ञान नहीं होता।

इस विस्तृत दुनिया में अनेक प्रकार के भूखंड हैं, जहाँ नाना रीति-रिवाजों वाले मनुष्य बसते हैं। उनसे अपनी परिस्थिति के अनुसार नाना प्रकार की विचारधाराएँ होती हैं। विदेश भ्रमण करने वाला जहाँ दुनिया के चित्र-विचित्र सुंदर दृश्यों को देखने का आनंद उठाता है, वहाँ वह विभिन्न देशों का परिचय प्राप्त करता है। इससे जहाँ उसका ज्ञान बढता है, वहाँ उसका दृष्टिकोण विशाल और उदार बनता है। इसके विपरीत विदेश भ्रमण न करने से हमारा ज्ञान कूप मंडल की तरह सीमित तथा दृष्टिकोण संकुचित होता है।

विदेश भ्रमण से एक बडा लाभ है कि सब दूसरे देशों की समस्याओं और अनुभवों से लाभ उठा सकते हैं। यदि कोई देश

रेलगाडी, हवाई जहाज, कम्प्यूटर और रेडियो इत्यादि बनाता है, तो हम भी उस देश में उस वस्तु के बनाने का तरीका सीखकर अपने देश में उसे बना सकते हैं। इस प्रकार प्रत्येक देश सब देशों की उन्नति में सहायक होता हुआ अपनी उन्नति कर सकता है।

देशों में आपस में एकता एक इस भ्रमण का महत्वपूर्ण लाभ है। जब हम विदेश में घूमते हैं, जो अनेक प्रकार के लोगों में रीति-रिवाज तथा उनकी भाषा सीखते हैं, तो हम में परस्पर संबंध पैदा होता है। कुछ हम उन्हें सिखाते हैं, कुछ हम उनसे सीखते हैं। इस प्रकार दोनों में कौतूहल, उत्कंठा और जिज्ञासा पैदा होती है। इस प्रकार आदान-प्रदान से राष्ट्रों और लोगों में मित्रता होती है। यद्यपि कभी-कभी राष्ट्रों में आपसी गुटबंदी, युद्ध तथा विश्वयुद्ध भी होते रहे हैं, परन्तु उन सब के होते हुए भी सब राष्ट्र एकता की ओर बढ रहे हैं। आज एक राष्ट्र अपनी आवश्यकताओं के लिए दूसरे राष्ट्रों पर इतना आश्रित है कि वह उन से संबंध विच्छेद की कल्पना भी नहीं कर सकता। धीरे-धीरे संसार के सब विचारक तथा राजनीतिज्ञ इस विचार पर पहुँच रहे हैं कि एक दूसरे के बिना हमारा निर्वाह नहीं। किसी देश को पराधीन रखकर हम स्वतंत्र और सुखी नहीं रह सकते। धीरे-धीरे छोटे-छोटे राष्ट्र पराधीनता के पंजों से छूटकर चैन की सांस ले रहे हैं। दुनिया भर के पीडित और शोषित व्यक्ति एक अटूट घनिष्ठ संबंध को अनुभव कर रहे हैं। आज वे अपने व्यक्तिगत अथवा संकुचित राष्ट्रीय दृष्टिकोण के बजाय दुनिया भर के व्यापक दृष्टिकोण से प्रत्येक बात और घटना को तौल रहे हैं।

इन सब अमानुषिक झगडों, गुटबंदियों और युद्धों के होते हुए भी यह नहीं कहा जा सकता है कि हमने उन्नति नहीं की। आज जो हम “एक दुनिया” के स्वप्न को प्रत्यक्ष होता देख रहे हैं, इसका एकमात्र श्रेय विदेश भ्रमण को है।

पुरानी कहावत चली आती है कि धन और विद्या परदेश में कमाये जाते हैं।

विदेश ज्ञान आवश्यक है, परन्तु यह ज्ञान अधूरा है, यदि इसकी नींव स्वदेश के ज्ञान पर न रखी जाये। हमारे देश में देश से बाहर देश भ्रमण के लिए जाने वाले व्यक्तियों में एक बडी त्रुटि यह है कि वे स्वदेश का व अपनी सभ्यता का ज्ञान न रखने के कारण दूसरे देशों और दूसरी सभ्यताओं के ऊपर इतने लट्टू हो जाते हैं कि उनके अंधे भक्त बन जाते हैं। विदेश भ्रमण से पहले अपने देश का भ्रकण कीजिये और केवल मनोविनोद के लिए ही देश भ्रमण न कीजिये, बल्कि एक विशेष उद्देश्य और दृष्टिकोण को सामने रखकर। तभी देश भ्रमण पूर्ण लाभदायक हो सकता है।

नये शब्द

अंधा **андhaa** слепой

अटूट **atyyt** нерушимый, крепкий

अथवा **athваа** или

अधूरा **адhyураа** неполный; половинчатый

अनुभव **анубhав** *м* 1)ощущение 2)опыт

अमानुषिक **амаанушик** бесчеловечный, жестокий

आदान-प्रदान **аадаан-прадаан** *м* обмен

आपस **аапас** *м* взаимосвязь

आश्रित **аашрит** зависящий, зависимый

इत्यादि **итйаади** и так далее

उच्च **учч** высокий; высший

उठाना **ythaанаа** *п* поднимать

उत्कंठा **утканthaa** *ж* желание, стремление

उदार **удаар** 1)благородный 2)либеральный

उद्देश्य **уддешйа** *м* цель, намерение

उन्नति **уннати** *ж* рост, подъем; прогресс

एकमात्र **екмаатр** единственный

कमाना **камаанаа** *п* зарабатывать; приобретать

कल्पना **калпнаа** *ж* воображение; фантазия

कहावत **kahaaвaт** *ж* пословица, поговорка

कूप **кууп** *м* колодец

क्रियात्मक **крийаатмак** действенный; практический

गुटबंदी **гуtбандии** *ж* союз, блок, коалиция

घनिष्ठ **гhани<u>ш</u>th** тесный, близкий

चैन **чайн** *м* покой, отдых

छूटना **чhyytнaa** *нп.* 1)освобождаться 2)отправляться

जिज्ञासा **джигйаасаа** *ж* любознательность, пытливость

झगडा **джhагrаа** *м* ссора; распря

तरीका **тариикаа** *м* способ, метод

तोलना (तौलना) **толнаа (таулнаа)** *п* 1)взвешивать 2)оценивать

त्रुटि **трутi** *ж* недостаток, дефект

दृष्टिकोण **дри<u>ш</u>tико<u>н</u>** *м* точка зрения

धन **dhан** *м* богатство; деньги

धीरे **dhиире** медленно

निर्वाह **нирваah** *м* существование; выживание

नींव **нйив** *ж* основание; фундамент

पंजा **панджаа** *м* лапа

परंतु **паранту** но, однако; тем не менее

परदेश **пардеш** *м* заграница

परस्पर **параспар** взаимный

पराधीन **парааdhиин** зависимый

पराधीनता **парааdhиинтаа** *ж* зависимость

पीडित **пиигит** угнетенный, страдающий

पूर्ण **пуур<u>н</u>** полный, наполненный

प्रत्यक्ष **пратйакш** 1)явный, очевидный 2)прямой

प्रदान **прадаан** *м* предоставление

प्रमाण **прамаа<u>н</u>** *м* 1)доказательство 2)свидетельство

प्राप्त **праапт** полученный, приобретенный

प्रमाणपत्र **прамаа<u>н</u>патр** *м* свидетельство; диплом

बजाय: के ~ вместо

बसना **баснаа** *нп.* селиться, располагаться, обитать

भक्त **бhакт** *м* приверженец, сторонник

भू **бhyy** *ж* земля

भ्रमण **бhрама<u>н</u>** *м* поездка

मंडल **манdал** *м* 1)круг 2)группа людей

मनोविनोद **мановинод** *м* развлечение, забава
मित्रता **митртаа** *ж* дружба
यातायात **йаатаайаат** *м* 1)сообщение 2)транспорт
युद्ध **йуддh** *м* война
योग्यता **йогйатаа** *ж* 1)способность 2)квалификация
लट्टू **лattyy** *м* волчок
लाभदायक **лаабhдаайак** полезный; выгодный
विचारक **вичаарак** *м* мыслитель, философ
विचारधारा **вичаардhаараа** *ж* образ мыслей, мировоззрение
विच्छेद **виччhед** *м* разрыв; отсечение
व्यक्तिगत **вйактигат** личный; индивидуальный
व्याख्यान **вйаакhйаан** *м* лекция
व्यापक **вйаапак** широкий; обширный
शिक्षा **шикшаа** *ж* 1)обучение 2)образование
शिल्प **шилп** *м* ремесло
शोषित **шо<u>ш</u>ит** эксплуатируемый
श्रेय **шрей** *м* заслуга
संकुचित **санкучит** ограниченный, узкий
समाचार **самаачаар** *м* весть, известие; сообщение
सीमित **сиимит** ограниченный
स्वतंत्र **сватантр** независимый, свободный
स्वदेश **свадеш** *м* родина, отчизна
हवाई **hавааии** воздушный

Лексико-грамматический комментарий

१. विदेश भ्रमण «поездка за границу». Образование словосочетаний по способу беспослеложного примыкания имен существительных особенно часто встречается среди слов, заимствованных из древнеиндийского языка <u>санскрита</u>. При этом правый, ведущий компонент словосочетания может осложняться глаголом: विदेश भ्रमण करना «совершать поездку за границу». Левый, зависимый компонент может представлять собой расширеное сочетание: देश-विदेश भ्रमण «поездки по стране и за границу».

२. Слово पत्र, присоединяясь к различным словам, передает понятие некого печатного документа: प्रमाण «свидетельство» + पत्र = प्रमाणपत्र «свидетельство» (документ), समाचार «новость» + पत्र = समाचारपत्र «газета». В таком употреблении слово पत्र чаще всего пишется слитно с предшествующим словом.

३. Глагольный монолит प्राप्त करना имеет значение «получать», «приобретать». Соответственно глагольный монолит प्राप्त होना имеет значение «получаться», «быть полученным».

४. Слово भू «земля» очень часто употребляется в составе словосочетаний, которые в современном языке чаще воспринимаютмя как сложные слова: भूखंड (भूभाग, भूक्षेत्र) «земельный участок», «территория»; भूगोल «земной шар», «география»; भूदृश्य «ландшафт» и т.п.

५. Союзное слово जहाँ и соответствующее ему в главном предложении наречие वहाँ могут выступать в значении вводиных слов «с одной стороны» и «с другой стороны»: इससे <u>जहाँ</u> उसका ज्ञान बढता है, <u>वहाँ</u> उसका दृष्टिकोण विशाल और उदार बनता है «в результате этого, с одной стороны, увеличиваются его знания, с другой стороны, его кругозор становится более широким и либеральным».

६. Парное сочетание चित्र-विचित्र имеет следующие значения: «разнообразный», «многообразный» и «разноцветный».

७. Идиоматическое выражение आनंद उठाना означает «наслаждаться», «радоваться». Зависимый компонент присоединяется через послелоги का и से: देखने का (से) आनंद उठाना.

८. Выражение कूप मण्डल (*букв.* «люди, сидящее в колодце») имеет значение «люди с ограниченным кругозором». Данное выражение восходит к известной притче о лягушке, сидящей в колодце и считающей, что колодец и есть весь мир.

९. Идиоматическое выражение लाभ उठाना означает «извлекать пользу (выгоду)». Присоединяет зависимый компонент через послелог से (реже का): अनुभव से लाभ उठाना.

१०. हवाई जहाज «самолет» (*букв.* «воздушный корабль»).

११. Именно-глагольное сочетание उन्नति करना имеет следующие значения: «развивать», «преуспевать», «добиваться развития».

१२. आपस में «между собой», «взаимно», «обоюдно».

१३. विश्वयुद्ध «мировая война». Слово विश्व часто выступает в функции зависимого компонента, передавая различные значения: विश्वविद्यालय (*букв.* «универсальная школа») «университет», विश्वभ्रमण «кругосветное путешествие», विश्वकल्याण «всеобщее благо», विश्वकोश «энциклопедия» и т.п.

१४. ДНВ, выступая с частицей भी, приобретает уступительный оттенкок: उन सब के होते हुए भी «несмотря на все это», युद्धों के होते हुए भी «несмотря на существование войн».

१५. Слово आश्रित присоединяет зависимый компонент через послелог पर: राष्ट्रों पर आश्रित «зависящий от государств».

१६. संबंध विच्छेद «разрыв («прекращение») отношений».

१७. Именно-глагольное сочетание कल्पना करना имеет значение «представлять», «воображать». Присоединяет зависимый компонент через послелог की: भविष्य की कल्पना करना.

१८. विचार पर पहुँचना «приходить к мысли».

१९. पराधीन रखना «держать в подчинении» (*букв.* «держать зависимый»).

२०. चैन की साँस लेना «облегченно вдохнуть», «вздохнуть с облегчением».

२१. Именно-глаольное сочетание अनुभव करना «чувствовать», «ощущать» все чаще начинает употребляться в функции глагольного монолита, присоединяя зависимый компонент без послелога (послелог को в этих случаях передает понятие определенного артикля, а не связующего элемента): आवश्यकता [का] अनुभव करना, संबंधों को अनुभव करना.

२२. Слово श्रेय образует дативную конструкцию, в которой субъект выступает с послелогом को , а предикат согласуется с подлежащим: इसका श्रेय विदेश भ्रमण को है «заслуга в этом принадлежит поездкам за границу».

२३. कहावत चली आती है «существует поговорка».

२४. Идиоматическое выражение नींव रखना означает «основывать», «закладывать фундамент».

२५. Идиоматическое выражение लट्टू हो जाना означает «быть очарованным», «приходить в восторг». Зависимый компонент присоединяется через послелог पर (के ऊपर): सभ्यता के ऊपर लट्टू हो जाना, लडकी पर लट्टू हो जाना.

२६. सामने रखना (करना) «ставить во главу угла». Присоединять зависимый компонент через послелог के: जनता (संसद) के सामने रखना.

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. हरेक नये शब्द दो बार लिखिये।

३. अनुवाद कीजिये।

заграничная (дальняя, интересная поезка, совершить поездку по стране, цель (результат) поездки, совершить (организовать) поездку, средства транспорта, останавливать движение на улицах, воздушный (водный) транспорт, взаимная связь (помощь, любовь, выгода), взаимные усилия (услуги), взаимное влияние, высшее (профессиональное) образование, развивать (совершенствовать, дать, получить) образование, изучать различные ремесла, человек обычных способностей, веское (прямое, ясное) доказательство, предоставлять свидетельство о ро-

ждении, прочитать интересную лекцию по истории, хорошее (печальное, интересное, подробное, важное, специальное) сообщение, слушать (читать) сообщение, получать письмо (свидетельство, денежный перевод, посылку, образование, помощь, выгоду), селиться на берегу реки (в горах, на равнине), научное мировоззрение, изучать различные мировоззрения, мировоззрение писателя (политического деятеля), поднимать книгу с пола, поднимать глаза (руку, голос, вопрос), поднимать наверх, поднимать с трудом (с легкостью), точка зрения политического деятеля, либеральная (действенная, ограниченная, личная, широкая, узкая важная) точка зрения, либеральный политический деятель, ограниченные силы (ресурсы), узкий взгляд на жизнь, большой (собственный, жизненный, интересный) опыт, узнавать из собственного опыта, основываться на собственном опыте, испытывать трудности, чувствовать необходимость, лететь самолетом, садиться в самолет, старый (новый) метод, способ строительства, менять методы работы, рост страны (сельского хозяйства), проявлять любопытство, испытывать стремление, уловлетврять любопытство, обмен товарами (учеными, студентами), взаимный обмен, взаимная (нерушимая, настоящая, прочная) дружба, дружба между народами, жестокая (суровая, мировая) война, причина (пропаганда, подготовка, состояние, начало, бремя, результаты) войны, начинать (готовить, объявлять, прекращать) войну, расторжение оношений, зависимое (независимое) государство, освобождаться от иностранной зависимости, вырываться из лап зверя, угнетенный и порабощенный народ, нерушимые связи, нерушимая дружба, тесные отношение, тесная дружба, близкий друг, зависеть от родителей, окадать коалицию, выходить из коалиции, создавать (разрушать) коалицию, взвешивать груз (сладости, овощи, свои слова), взаимная (старая) ссора, зарабатывать деньги (имя), знать много пословиц, закладывать фундамент нового общества (дома), основывать знания на опыте, устранять недостатки, возвращаться на родину, любить отчизну, слепой приверженец (человек), слепой от рождения, поклонник футбола, развлекательная поездка, ставить перед обой определенную цель, достижение цели, служить для развлечения, полезный климат, вы-

годная ситуация, выгодный займ, полная зависимость, незаконченная работа, неполные знания, половинчатые реформы, единственный брат, сила воображения, медленно идти (возвращаться, есть), зарабатывать (накапливать, вкладывать, давать) деньги.

४. अनुवाद कीजिये।

विदेश (देश का) भ्रमण, देश-विदेश का भ्रमण करना, हवाई यातायात, सडक पर का यातायात, माल का यातायात, यातायात के साधन, यातायात की सुविधाएँ, परस्पर आकर्षण (सहायता, संबंध), उच्च (विचार, शिक्षा, श्रेणी), अनिवार्य शिक्षा, शिक्षा का ढंग, शिक्षा पाना (देना, पूरी करना), काम करने की योग्यता, स्पष्ट (भारी, पूर्ण, प्रत्यक्ष) प्रमाण, प्रमाण देना (माँगना), प्रमाणपत्र मानना (प्रस्तुत करना), ज्ञान (धन) प्राप्त करना, आँखों में बसना, सामान्य विचारधारा, एक हाथ से बोझ उठाना, झंडा (सामान) उठाना, व्यापक (संकुचित, सीमित, उदार, विशाल) दृष्टिकोण, सीमित शक्ति (साधन, ज्ञान), आयश्यक (लंबा, कठोर, व्यावसायिक) अनुभव, देश (कृषि, विज्ञान) की उन्नति, आपस में झगडा उठाना, उत्कंठा (जिज्ञासा) दिखाना, वस्तुओं (विचारों, छात्रों) का आदान-प्रदान, छुट्टी प्रदान करना, घनिष्ठ (अटूट) मित्रता, लोगों में मित्रता, गुटबंदियों से अलग होना, भारी (कठोर, अमानुषिक, विश्व) युद्ध, संबंध विच्छेद बरना, भविष्य की कल्पना करना, प्रसिद्ध विचारक, निर्वाह के साधन, मछली मारकर निर्वाह करना, फलों पर निर्वाह करना, पराधीन देश (राष्ट्र, व्यक्ति), स्वतंत्र देश (विचार, विकास, इच्छा), व्यक्तिगत पराधीनता (गुण, जीवन, प्रयत्न, मत, विचार), शेर (कुत्ते, आदमी) का पंजा, पंजों से छूटना, चैन से रहना, पीडित जनता, शोषित समाज, अटूट संबंध (मित्रता), घनिष्ठ मित्र (मित्रता, संबंध), व्यापक अध्ययन (ज्ञान, दृष्टिकोण), विचार व्यापक बनाना (करना), अमानुषिक युद्ध (व्यवहार), प्रत्यक्ष ज्ञान (प्रमाण, परिणाम), धन (नाम, रुपये)

कमाना, अधूरा उपन्यास (काम, सुधार), त्रुटियों को दूर करना, सुंदर लडकी पर लट्टू हो जाना, जन्म से अंधा, अंधा भक्त, देश का भक्त, खेलकूद का भक्त, विशेष (निश्चित) उद्देश्य, उद्देश्य पूरा करना, मनोविनोद के लिए तमाशा, लाभदायक सलह (स्थिति, शिक्षा, ऋण), पूर्ण रूप से, पूर्ण ज्ञान.

५. समानार्थक शब्द लिखिये।

परस्पर, उच्च, विदेश, पाना, भूभाग, यात्रा, ढंग, विस्तृत, या, पूरा, कमी

६. निम्नलिखित विशेषणें के साथ सभीसंभव सँज्ञाएँ जोडिये।

परस्पर, उच्च, क्रियात्मक, उदार, सीमित, संकुचित, स्वत.त्र, व्यक्तिगत, पराधीन, व्यापक, अमानुषिक, अधूरा, अंधा, लाभदायक, पीडित, शेषित, अटूट, घनिष्ठ.

७. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)... के साधनों के विकास के कारण विदेश भ्रमण ज्यादा आसान हो गये हैं। २)विदेश ... उच्च ... का आवश्यक अंग हो गया है। ३)विदेशी राज्यों के साथ ... संबंध की स्थापना प्रत्येक संसद का प्रत्यक्ष कर्त्तव्य है। ४)... सीखने के लिए उसे शहर में भेजा गया। ५)प्रत्येक छात्र को स्कूल की पढाई समाप्त करने का ... दिया जाता है। ६)लोगों को उनकी ... के अनुसार तौलना चाहिए। ७)विश्वविद्यालय में ... शिक्षा का एक तरीका है। ये ... आम तौर पर प्रफेसर लोग देते हैं। ८)हमने इस घटना का ... समय पर प्राप्त किया। ९)केवल ... ज्ञान को सही ज्ञान कहा जा सकता है। १०)मनुष्य प्राचीन काल से गंगा नदी के तटों पर ... गया था। ११)भारत एशिया का एक विशाल .. है।

१२)संसार के लोग विचारकों की … से बाफी प्रभावित होते हैं। १३)भारी बोझ ऊपर … आसान काम नहीं है। १४)प्रत्येक व्यक्ति का अपना व्यक्तिगत … होता हैं। १५)यह … विचारों वाला राजनीतिज्ञ है। १६)कूप मंडल का दृष्टिकोण सदा … और … होता है। १७)… की दुनिया बहुत छोटी है, … में बैठे मेंढक दुनिया बिलकुल नहीं जानते। १८)जीवन का … बहुत महत्वपूर्ण होता हैं। १९)जो जहाज उड सकता है उसे … … कहलाता है। २०)शिक्षा ज्ञान प्राप्त करने का सब से प्रत्यक्ष … है। २१)अपनी … के लिए बहुत काम करना पडता है। २२)कृषि की … के बिना देश की … कैसे हो सकती है? २३)देश में निवासियों की … में एकता देश भ्रमण का महत्वपूर्ण परिणाम है। २४)जन्म से ही अनेक लोगों के हृदय में देश-विदेश भ्रमण की … पैदा होती है। २५)ज्ञान के …-… से लोगों में मित्रता पैदा होती है। २६)कुछ लोग अलग रहना चाहते हैं, इसलिए वे भिन्न-भिन्न … बनाते हैं। २७) कभी-कभी यह … का कारण हो सकता है। २८)२०वीं सदी एकमात्र सदी है जिसमें दो विश्व… हुए। २९)आज कल सब देश आर्थिक दृष्टि से एक दूसरे पर … होते हैं। ३०)यह संबंध इतना … है कि उसका विच्छेद की .. नहीं की जा सकती। ३१)प्रत्येक देश में ऐसे भी … है जो देश के विकास पर प्रत्यक्ष प्रभाव डालते हैं। ३२)मनुष्य समुदाय में एक दूसरे के बिना … कैसा हो सकता है? ३३)पराधीन देश … देश बनने की इच्छा रखता है। ३४)अनेक देशों की प्रबल इच्छा है कि वे आर्थिक … के पंजे से छूट जाएँ। ३४)संसार भर में काई ऐसा देश अथवा व्यक्ति नहीं है जो … की साँस लेना नहीं चाहता। ३५)युद्ध सदा … होता है क्योंकि इसमें हजारों-लाखों लोग मारे जाते हैं। ३६)अब तक दुनिया में कितने … और … लोग हैं जो पराधीनता से … के स्वप्न देखते हैं। ३७)प्रत्येक देश की इच्छा है कि वह अन्य देशों के साथ … और … मित्रता के संबंध कायम रखे। ३८)संकुचित दृष्टिकोण के बजाय … दृष्टिकोण कहीं अधिक लाभदायक है। ३९)लोगों के बीच जब

नाना प्रकार के ... पैदा होते हैं तो इससे किसी को लाभ नहीं मिलता। ४०)... कमाने के लिए कोई भी शिल्प अच्छी तरह जानना चाहिए। ४१)किसी भी देश की उन्नति का ... इसकी जनता को है। ४२)अनेक विचारक नये आर्थिक ढाँचे की ... रखने के स्वप्न देखते थे। ४३)जनता शक्ति के जोर से सुखी बनाना सब से बडी ... है। ४४)... भक्त असली स्थिति नहीं देखता। ४५)वह किसी विचार या वस्तु पर इतना ... हो जाता है कि त्रुटियों को नहीं देखता। ४६)समाज की सेवा करना जीवन का सब से महत्वपूर्ण ... है। ४७)परदेश ... का अंतर सदा अच्छी तरह देखना चाहिए। ४८)एक पुरानी ... है कि जो कमाता है वही खाता भी है। ४९)... जीवन की सब से बडी प्राप्ति है। ५०)जो ... जाता है वह कहीं दूर बढता है।

८. अनुवाद कीजिये।

Поездка за границу всегда расширяет наши знания о мире. Чем больше мы знаем друг друга, тем теснее наша дружба. Сегодня поездка за границу – обычное дело. Заработал деньги, купил билет и поехал туда, куда хотел. Любое путешествие можно считать как улучшение собственного образования. Больше видел – больше знаешь. Это как бы свидетельство о втором высшем образовании. В дороге ты изучаешь культуру и искусство других стран и народов, знакомишься с национальными ремеслами, приобретаешь новый опыт в понимании другой культуры, других обычаев и нравов, другого искусства, другой музыки.

Ты начинаешь понимать, что мир велик и прекрасен. И все люди, живущие в нем, достойны любви. Сегодня люди меньше говорят о мировоззрении и больше говорят о дружбе. И почти все люди хотят устанавливать тесные отношения дружбы.

Мы наслаждаемся прекрасными видами приморских курортов, поднимаемся высоко в горы, совершаем морские и воз-

душные путешествия. Это расширяет наши знания. Мы начинаем понимать, что незнание – наш общий недостаток. Человек должен мыслить широко и свободно. Только тогда он станет подлинно независимым. Мир постепенно освобождается от когтей зависимости. Все обездоленные и угнетенные хотят счастья, счастья для себя, для своих детей, для своей родины.

Сегодня практически никто не хочет войны. Война – бесчеловечна и жестока. Две мировые войны 20 века унесли миллионы жизней. Новая война может покончить с самой жизнью на земле. Различные блоки разделяют людей, которые хотят жить в дружбе и мире («мир» 'शांति *ж*). Вот почему цель всех народов планеты сохранить мир, избавить его от новой войны, где льется кровь и гибнет молодежь.

Поездки за границу помогают лучше узнать и свою страну, лучше узнать и понять ее культуру, ее историю, ее место в великой семье народов. Поездка за границу - это не только развлечение, это еще и стремление познать себя, сравнить себя с остальным миром. Как говорится в пословице: «чем больше знаешь, тем больше любишь». Так, давайте же будем хорошими друзьями со всем миром и давайте любить людей!

९. अनुवाद कीजिये।

देशभ्रमण से लाभ

यह मनुष्य प्रकृति है कि वह हर कामों में परिवर्त्तन चाहता है। एक स्थिति में रहते-रहते मनुष्य का मन ऊब जाता है, तब वह देश-विदेश घूमना चाहता है। वह दूसरे स्थानों से परिचित होना चाहता है। इस विशाल संसार में हम लोग छोटे जीव हैं। सीमित जीव के लिए इस विशाल संसार का अनुभव प्राप्त करना बहुत कठिन काम है।

आजकल विज्ञान ने रेल, जहाज, हवाई जहाज आदि भ्रमण के विभिन्न साधन बनाकर यात्रा को आसान बना दिया है। पहले समय में यात्रा करना काफी कठिन था। रास्ते में बडे-बडे वन,

नदी, पहाड आदि ने रास्ते को मुश्किल बना दिया था। लोगों के लिए दूर का भ्रमण कठिन था, कारण - सवारी नहीं थी। लेकिन आज ऐसी बात नहीं है।

यह सभी मानते हैं कि ज्ञानवृद्धि के लिए कल्पना की अपेक्षा प्रत्यक्ष अधिक महत्वपूर्ण होता है। पुस्तकों के अध्ययन से प्राप्त ज्ञान पर्याप्त नहीं होता और इसे अधूरा ज्ञान कहते हैं। वह हृदय में नहीं बसता, अत: देश भ्रमण के बिना शिक्षा अधूरी समझी जाती है। प्राचीन समय में भारत में भी शिक्षा समाप्त होने के बाद भ्रमण करने का प्रबंध किया जाता था। किसी देश की जलवायु, स्थिति, रहन-सहन, रीति-रिवाज की सही जानकारी बिना भ्रमण के प्राप्त हो ही नहीं सकती है। जो व्यक्ति भ्रमण करते हैं, उन्हें अनेक प्रकार के अनुभव प्राप्त होते हैं। वे समझने लगते हैं कि किस परिस्थिति में कैसे मनुष्य को रहना चाहिए।

भ्रमण से कूपमंडल समाप्त होता है। जो व्यक्ति देश-विदेश में भ्रमण करते हैं, उनका हृदय आम तोर पर संकुचित नहीं रहता। नाना देशों का जीवन देखकर उनका हृदय उन्नत हो जाता है। भ्रमण करने से मनुष्य के हृदय की त्रुटियाँ दूर हो जाती हैं।

भ्रमण से मनोविनोद भी होता है। हमें नयी नयी वस्तुएँ देखने को मिलती हैं। यात्री कहीं सुंदर म्यूजियम देखता है, तो कहीं सुंदर भवन, कहीं सुंदर पहाड देखता है, कहीं अनोखी मूर्त्ति को देखता है, कहीं चित्र-विचित्र दृश्य को। कहीं कहीं नये ढंग के पशु पक्षी उसके देखने में आ जाते हैं तो कहीं विचित्र प्रकृति के मनुष्य ही।

भ्रमण से स्वास्थ्य में भी सुधार आता है। मनोविनोद और स्वास्थ्य में घनिष्ठ संबंध है। मन सुखी रहने से स्वास्थ्य भी ठीक रहता है। भ्रमण करने से भिन्न भिन्न स्थानों की जलवायु स्वास्थ्य को ठीक करती है। अत: बीमार होने पर लोग पर्वतीय स्थानों पर जलवायु परिवर्त्तन करने के लिए जाते हैं और देखा

गया है कि जो ऐसा करते हैं, उनका स्वास्थ्य अच्छा हो जाता है। शासन ने भी इसीलिए पहाडों में स्वास्थ्यवर्धक स्थानों का निर्माण कर दिया है कि भ्रमण करने वालों को ये सब सुविधाएँ मिद जाएँ।

उन्नति के लिए भ्रमण बहुत ही आवश्यक वस्तु है। यात्री दूसरे देशों का नाना प्रकार का जीवन देखकर अपने देश के समाज में फैली हुई त्रुटियों का अंत कर सकता है। दूसरे देश के कला-कौशल देखकर अपने यहाँ आर्थिक उन्नति कर सकता है। भ्रमण प्रेमी ही अपने देश को उन्नत कर सकते हैं। युरोप के देशों की उन्नति का प्रधान कारण भ्रमण प्रेम होता है।

तो आइये, भ्रमण कीजिये।

१)प्राफेसर वर्मा ने इतिहास पर एक रोचक व्याख्यान दिया। २)क्या समाचार है? ३)आपका पत्र प्राप्त हुआ। ४)गाँव बस गया। ५)ये जातियाँ यहाँ आयीं और बस गयीं। ६)यह लेखक की मुख्य विचारधारा है। ७)हमने इस दृश्य को देखने का आनंद उठायार ८)आप मेरा दृष्टिकाण नहीं समझते। ९)मैं इस पर अपने दृष्टिकोण से देखना चाहता हूँ। १०)यह राजनीतिज्ञ हर बात में उदार है। ११)मुझे इस कठिनाई का अनुभव होता है। १२)मुझे भाषा पढाने का कोई अनुभव नहीं है। १३)वह अपने व्यापार से अच्छा लाभ उठाता है। १४)हमको रहने का तरीका बदलना चाहिए। १५)पिछले महीने मंत्रालय में उसकी उन्नति हुई। १६)मेरी सब जिज्ञासाएँ पूरी हुईं। १७)हमारे दोनों विश्वविद्यालयों के बीच छात्रों का आदान-प्रदान होता रहता है। १८)उन दोनों में घनिष्ठ मित्रता है। १९)हम सभी देशों के साथ मित्रता करना चाहते हैं। २०)आपस में झगडा पैदा हो गया। २१)नौजवान युद्ध में कारा गया। २२)युद्ध समाप्त हुआ। २३)दोनों देशों के बीच युद्ध चला। २४)पिछली सदी में दो विश्वयुद्ध हुए। २५)राजा इस युद्ध में जीते। २६)मैं कल्पना कर सकता हूँ सक उसने क्या कहा था। २७)यह तुम्हारी कल्पना है कि तुम उस पहाड पर चढोगे। २८)कोई भी जनता पराधीनता में रहना नहीं चाहती। २९)१९४७

में भारत स्वतंत्र हो गया। ३०)स्वतंत्र विचार पराधीन देश में ही पैदा होते हैं। ३१)गाडी छूट चुकी है। ३२)जहाज छूटने वाला है। ३३)देश पराधीनता से छूट गया। ३४)वह शेर के पंजे में आ गया। ३५)चैन से रहना सब चाहते हैं। ३६)उसने अपने मित्र से झगडा किया। ३७)दो किला आम तौल दीजिये। ३८)वह अपने शब्द तौलकर बोलता है। ३९)अंधा क्या चाहे लो आँखें। ४०)इससे क्या उद्देश्य पूरा होगा? ४१)हमारा उद्देश्य था खेल जीतना। ४२)विचारक इस विचार पर पहुँच आये कि पराधीन देश में उन्नति नहीं हो सकती। ४३)उन्नति करने का श्रेय शासन को नहीं जनता को होता है। ४४)इस विचारक ने नयी विभाधारा की नींव रखी। ४५)उसने एक दिन में लो सौ रुपये कमाये।

१०. रूसी में प्रश्नों का अनुवाद करके उनका उत्तर दीजिये।

1)Совершали ли Вы путешествие за границу? 2)С какой целью люди должны путешествовать? 3)Как связаны поезки за границу и по родной стране с образованием? 4)Знаете ли Вы какое-нибудь ремесло? 5)Есть ли у Вас свидетельство о рождении? 6)Развиваете ли Вы свои способности? 7)Читают ли Вам лекции по языку хинди? 8)Смотрите ли Вы новости по телевизору? 9)Получаете ли Вы известия от своих друзей, живущих за границей? 10)Когда люди поселилсь на берегу Ганга? 11)Есть ли у Вас свое мировоззрение? 12)Как оно сформировалось? 13)Испытываете ли Вы радость от путешествий? 14)Какова Ваша точка зрения относительно путешествий? 15)Знаете ли Вы людей, которые имеют крайне узкую и ограниченную точку зрения? 16)Пытаетесь ли Вы широко мыслить или Вам ближе узкое, ограниченное мировоззрение? 17)Как человек приобретает опыт? 18)Есть ли у Вас жизненный опыт или Вы только учитесь жить? 19)Летали ли Вы когда-нибудь самолетом? 20)Признаете ли Вы дружбу между народами? 21)Правильны ли слова о том, что «дружба – превыше всего»? 22)С какими

странами, по Вашему мнению, наша страна поддерживет тесные отношения? 23)Может ли существовать «нерушимая дружба» между странами? А между людьми? 24)Можно ли назвать человеческое любопытство причиной поездок по своей стране и за границей? 25)Обменивается ли МГИМО студентами с вузами других стран? 26)Существует ли такой обмен между вузами России и Индии? 27)От чего зависит экономический подъем страны? 28)Являются ли войны обязательными, или война является неким «дефектом» в развитии общества? 29)Что Вы знаете о второй мировой войне? 30)Кто победил в ней? 31)Взвешиваете ли Вы свои слова, прежде чем сказать их? 32)Нравится ли Вам ссориться с друзьями или родителями? 33)Кому принадлежит заслуга развития Индии после того, как она стала свободной страной. 34)Совершали ли Вы поездки по родной стране? 35)Какое место в России Вам нравится больше всего? 36)Являетесь ли Вы слепым приверженцем западной культуры и цивилизации? 37)Чем для Вас является учеба, развлечением или тяжелой работой? 38)Какова Ваша цель в жизни? 39)Готовы ли Вы пожертвовать дружбой ради достижения цели? 40)Можете ли Вы очароваться красивой девушкой (красивым юношей)? 41)Знаете ли Вы свои недостатки? 42)Пытаетесь ли Вы преодолеть их? 43)Есть ли польза в неполных знаниях? 44)Труден ли путь от незнания к знанию? 45)Готовы ли Вы пройти по этому пути?

११. देश-विदेश के अपने भ्रमण का वर्णन कीजिये।

१२. भ्रमण और शिक्षा के बीच जो भी संबंध है उसके विषय में कुछ कहिये।

१३. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

सुबह साढे छः बजे कमरे के अंदर घंटी बजती है। मदन लाल घंटी सुनते ही उठते हैं और दरवाजा खोलते हैं। शंभु चाय

लेकर आ गया है। इतने में राम कुमार भी उठ जाते हैं। दोनों हाथ-मुँह धोते हैं।

शंभु: बाबू जी, अगर चाय या कुछ और चाहिए तो मुझे बुलाना।

राम कुमार: रात को खूब सोया। कल इतना थका हुआ था, पर अब सब ठीक है।

मदन लाल: हाँ, बात तो ठीक है। अच्छा आराम हुआ। चाय भी अच्छी है। नल (кран) में खूब गरम पानी आ रहा है।

राम कुमार: टायलेट आदि करके त्रिवेणी (место слияния Ганга, Джамна и Сарасвати; считается священным) स्नान चलें?

मदन लाल: हाँ, ठीक है।

थोडी देर में दोनों कमरा बंद करके त्रिवेणी स्नान को जाते हैं।

राम कुमार: (मैनेजर से) हम त्रिवेणी स्नान के लिए जा रहे हैं। स्नान करके और शहर में होकर दस-ग्यारह बजे तक आ जाएँगे।

मैनेजर: अच्छी बात है। आपका कमरा साफ हो गया?

राम कुमार: हाँ, जी, शंभु सुबह ही साफ कर गया।

मैनेजर: अच्छा, तो आप जाएँ।

मदन लाल और राम कुमार त्रिवेणी स्नान करके और शहर घूमकर पौने ग्यारह बजे वापस आ गये। कमरे में जाते हुए उन्हें शंभु मिल गया।

शंभु: बाबू जी, खाना लाऊँ?

राम कुमार: नहीं, हम अभी हाथ-मुँह धोकर खाने के कमरे में आते हैं। इस समय वहीं खाएँगे।

दोनों मुँह-हाथ धोकर खाने के कमरे में पहुँच जाते हैं।

शंभु: बाबू जी, खाना लाऊँ?

राम कुमार: हम तो अलग अलग प्लेट (тарелка; *зд.* порция) लेंगे।

शंभु: तो बताइये, क्या खाएँगे?

राम कुमार: एक एक प्लेट चावल। इसके बाद दाल। और बाद में बताएँगे।

शंभु प्लेटें लाता है। दोनों खाना शुरू करते हैं।

राम कुमार: (शंभु से) अभी कुछ मिठाइयाँ और चाय लाओ।

शंभु दोनों चीजें ले आता है। दोनों को मिठाइयाँ पसंद आयीं।

शंभु: और क्या लाऊँ?

राम कुमार: बहुत खा लिया। अब और कुछ नहीं चाहिए।

पानी पीकर दोनों अपने कमरे में चले गये। अखबार पढते-पढते वे सो गये

शंभु साढे तीन बजे चाय लेकर आता है और बाहर से आवाज देता है। मदन लाल कमरा खोलते हैं। शंभु चाय रखकर चला जाता है। दोनों हाग धोकर चाय पीते हैं।

राम कुमार: खाना तो खूब खाया था।

मदन लाल: हाँ, बात तो ठीक है। अब हम पाँच बजे की गाडी से वापस चलें।

राम कुमार: हाँ, ठीक है। सामान तो तैयार है।

वह शंभु बुलाता है।

शंभु: कहिये, बाबू जी, क्या काम है।

राम कुमार: अब जाना चाहते हैं। सामान नीचे ले चलो और एक गाडी ले आओ। हम मैनेजर के पास जाते हैं।

राम कुमार: (मैनेजर से) हमारा बिल (счет) कितना हुआ?

मैनेजर: आप जा रहे हैं। अच्छा, आपका कुल बिल डेढ हजार रुपये का है।

राम कुमार: रुपये लीजिये। टैक्सी गाडी आ गयी है। अब हम जा रहे हैं। आपके होटल में हमें अच्छा आराम मिला। बहुत धन्यवाद।

मैनेजर: इलाहाबाद में फिर आएँ तो इसी होटल में ठहरें। नमस्ते।

दोनों गाडी में बैठकर स्टेशन पर चले जाते हैं।

चुटकुले

१. "माँ, बडा अच्छा किया कि तुमने मेरा नाम अशोक रखा।"

"क्यों, पुत्र?"

"और सब लोग भी मुझे इसी नाम से बुलाते हैं।"

२. देहाती अस्पताल सुबह आठ बजे खुलता है। भीड इतनी हो जाती है कि दरवाजा खुलने से पहले ही "क्यू" (очередь) लग जाता है।

एक दिन सुबह आठ बजे तक क्यू काफी लंबा हो चुका था। एक छोटा सा आदमी आया और सीधे दरवाजे की ओर बढने लगा। क्यू में लगे दो-तीन आदमियों ने उसे उठाकर क्यू के अंत में पहुँचाया।

पर आदमी हाथों से छूटते ही फिर दरवाजे की ओर बढने लगा। फिर वही हुआ जो पहले हुआ था। आदमी ने कई प्रयत्न किये, पर दरवाजे तक पहुँच न सका। तब उसने पहली बार मुँह खोला, "अगर आप मुझे रोके रखोगे तो आज अस्पताल न खुलेगा क्योंकि मैं यहाँ का नया डाक्टर हूँ।"

३. आदमी: एक उपन्यास चाहिए मुझे।

दुकानदार: कोई हलका उपन्यास न?

आदमी: जो भी हो। मैं अपनी मोटर कार साथ लाया हूँ।

УРОК 13

व्याकरण

Сложносочиненные предложения

Данные предложения образуются сочетанием предложений на основе сочинительной грамматической связи. Хотя все составные предложения здесь формально самостоятельны, тем не менее здесь в большинстве случаев присутствует внутренняя обусловленность составные компонентов, что порождает их соответствующее структурное построение. Полностью самостоятельными являются лишь <u>«обратимые»</u> предложения, где возможна перестановка составных частей: उसकी आँखें बंद थीं और वह सो रहा था – वह सो रहा था और उसकी आँखें बंद थीं.

По характеру отношений сложносочиненные предложения делятся на следующие типы:

<u>Соединительные</u>, объединяемые союзом और (много реже – союзом तथा): घंटी बजती है और अध्यापक जी कमरे में आते हैं, शंभु घंटे भर आया हुआ है और अभी तक रुपये नहीं मिले, रात को तार दे दिया गया और दूसरे दिन डाक्टर सिंहा नौ बजते-बजते मोटर पर आ पहुँचा, मनुष्य की प्रकृति सब जगह प्राय: समान रूप से काम करती है और इसलिए अनेक भाषाओं में समान कहावतें पायी जाती हैं, फल अभी तक टोकरियों में पडे हुए थे तथा उन्हें बेचा नहीं गया था.

<u>Противительные</u>, присоединяемые с посощью союзов पर, लेकिन, परंतु: वह मरने को तैयार थे, परंतु मृत्यु उनके निकट न आती थी, बंसीलाल हिन्दुस्तान आ गया, परंतु अपना स्वास्थ्य वह वहीं छोड आया, इस तरह महीना गुजर गया, लेकिन कोई पत्र न आया, लडके के लिए थोडा दूध आता था, पर शीला के लिए फल-मिठाइयाँ - किसी चीज की कमी न थी.

Разделительные, объединяемые союзами या, अथवा: देवी माता की कृपा है, अथवा आपके देवता के प्रभाव का फल है, या तो वह किसी काम में व्यस्त है, या जो लोग सहायता देने पर सहमत थे कहीं चले गये थे.

Следственные, присоединяемые союзами अत:, इसलिए: समुद्र के निकट के स्थानों में सम जलवायु होती है, अत: गरमी-सरदी कम पडती है, वह सप्ताह में दो-तीन बार काम पर जाती है, इसलिए आम तौर पर वह गृहस्थी का काम करती है.

Градационные, объединяемые расчлененным союзом न केवल (केवल ही नहीं)… वरन् (बल्कि): इस गाँव में केवल कुत्ते और बकरियाँ ही नहीं बल्कि आपकी तरह के हाथ-मुँख वाले आदमी भी बसते हैं, कवि केवल वह नहीं जो कविता लिख सकता है, बल्कि हरेक आदमी जो कविता समझ सकता है, कवि है.

Пассивные санскритские причастия

В современном хинди широко используются пассивные причастия, заимствованные из древнеиндийского языка санскрита. Данные причастия образованы от различных частей речи главным образом с помощью суффикса इत. В предложении они могут выступать как в функции определения (घर से प्राप्त पत्र, सीमित शक्ति से काम करना, पीडित और शोषित जनता), так и являться частью именного предиката (सीमा सुरक्षित है, पत्र प्राप्त है, दृष्टिकोण संकुचित होता है).

Практически все эти причастия могут сочетаться с глаголами करना и होना, образуя соответствующие глагольные монолиты: सुरक्षित करना «охранять», सीमित करना «ограничивать», पीडित करना «причинять боль», शोषित करना «эксплуатировать», विस्तृत करना «расширять», प्राप्त करना «получать» и т.п.:

अपनी शक्तियाँ सीमित होने के कारण, स्थिति सुरक्षित करने के लिए, आम लागों को शोषित करने वाली शक्तियाँ, राजा का शासन सीमित किया गया है, मैंने दो पार्सल प्राप्त किये.

पाठ

ऐतिहासिक स्थान का वर्णन

पटना

पटना गंगा नदी के बायें तट पर सोन और गंडक के संगम पर बसा हुआ है। यह बहुत प्राचीन ऐतिहासिक नगर है। इसका प्राचीन नाम पाटलिपुत्र है। यहाँ पाटलि (गुलाब) के फूल बहुत उगते थे, अत: इसका नाम ऐसा हुआ।

पटना का शिलान्यास संस्कार राजा अजातशत्रु ने किया था। इन्होंने शत्रु की चढाई रोकने के लिए यहाँ एक किला बनवाया था। यही धीरे-धीरे गाँव के रूप में बदल गया। सर्वप्रथम उदयन नामक राजा अपनी राजधानी राजगृह से यहीं ले आये और कालक्रम से यही मगध की राजधानी हो गयी। इसके बाद सम्राट् चंद्रगुप्त मौर्य ने इसे अपने अधीन किया। गुप्त वंश के राजाओं ने यहाँ ५०० ई. तक अपनी राजधानी रखी थी। सम्राट् चंद्रगुप्त मौर्य के समय में पाटलिपुत्र ९ मील लंबा और डेढ मील चौडा था। चारों ओर शाल लकडी का घेरा था जिसमें ६४ फाटक और ५७० मंच बने थे। घेरे के चारों ओर ४०० हाथ चौडी और ३० हाथ गहरी खाई सोन के जल से सदा भरी रहती थी।

आधुनिक पटना तीन भागों में विभक्त है: पटना सिटी, बाँकीपुर और दानापुर।

पटना सिटी में गुरु गोविंद सिंह का जन्मस्थान है। यहाँ सारे हिन्दुस्तान से सिख लोग आते हैं और यह इनका एक पवित्र तीर्थस्थान है। गोल घर १७८६ में अँग्रेजों ने अन्न रखने

के लिए बनवाया था। यह गंगा के किनारे गांधी मैदान की बगल में है। खुदाबख्श का पुस्तकालय पटना मेडिकल कालेज की बगल में है। यह संपूर्ण भारत में मुसलमानी ग्रंथों का सब से बडा और उत्तम संग्रहालय है। पटना सिटी में पटन देवी का मंदिर है। यह हिन्दुओं का प्रसिद्ध तीर्थस्थान है। मीर कासिम का बनवाया हुआ किला जालान साहब की फुलवाडी के नाम से आज भी विख्यात है।

बाँकीपुर अंग्रेजी शासन का केंद्र था और आधुनिक स्वतंत्र बिहार सरकार का भी केंद्र यही है। यहाँ के दर्शनीय स्थानों में हाईकार्ट, सेक्रेटेरियट, लाट साहब की कोठी, पटना युनिवर्सिटी, इंजीनियरिंग कालेज आदि प्रसिद्ध है। घोष अकादेमी यहाँ का अति प्राचीन स्कूल है। भारत के प्रथम राष्ट्रपति डाक्टर राजेंद्र प्रसाद को प्राथमिक शिक्षा यहीं मिली थी।

इन स्थानों के अतिरिक्त और बहुत से दूसरे दर्शनीय स्थान हैं, जैसे म्यूजियम, पटना जंकशन, दरभंगा कोठी। यहाँ की गंगा का दृश्य भी अपूर्व है। इसके किनारे अनेक सुंदर घाट बने हुए हैं।

पटना कई बार उठा और कई बार गिरा, परन्तु अब इसके तारे चमक रहे हैं। बिहार की राजधानी होने के कारण दिनों-दिन इसकी उन्नति होती जा रही है। क्या शिक्षा, क्या शासन, क्या व्यापार सभी का यह केंद्र हो रहा है। विश्वविद्यालय के कारण यहाँ हजारों विद्यार्थियों का आना-जाना होता रहता है। बिहार में कानून, डाक्टरी, इंजीनियरिंग, एम. ए. की पढाई यहीं होती थी, पर अब डाक्टरों और ला की पढाई दरभंगे में भी प्रारंभ हुई, जो हो, यहाँ की जलवायु स्वास्थ्यकर है। आशा है, भगवान् इस शहर का कल्याण करेंगे।

नये शब्द

अँग्रेज **ӑгрез** *м* англичанин

अति **ати** *приставка, обозначающая чрезмерность*

अतिरिक्त **атирикт 1.** дополнительный **2.** के ~ сверх, кроме

अधीन **адhиин** зависимый, подчиненный

अपूर्व **апуурв** небывалый, невиданный

आधुनिक **аадhуник** современный

आशा **аашаа** *ж* надежда

इंजीनियरिंग **инджинийаринг** *ж* инженерное искусство

ईसवी **иисвии** христианский

उगना **угнаа** *нп.* расти

उत्तम **уттам** наилучший, превосходный

कानून **каануун** *м* 1)закон 2)право

किनारा **кинаараа** *м* **1.** 1)край, конец 2)берег **2.** के ~ на краю, на берегу

किला **<u>к</u>илаа** *м* форт, крепость

कोठी **kothии** *ж* 1)дом 2)резиденция

क्रम **крам** *м* последовательность, порядок

खाई **khааии** *ж* 1)ров 2)окоп

गहरा **гаhраа** глубокий

गिरना **гирнаа** *нп.* падать

गुलाब **гулааб** *м* роза

गोल **гол** круглый

ग्रंथ **грантh** *м* книга; фолиант

घाट **гhaat** *м* пристань, причал

घेरा **гhераа** *м* 1)окружность 2)ограда; стена

चढाई **чаrhааии** *ж* 1)подъем 2)нападение

चमकना **чамакнаа** *нп.* блестеть, сверкать

डाक्टरी **daaктарии 1.** врачебный **2.** *ж* профессия врача

तारा **таараа** *м* звезда (*тж. перен.*)

तीर्थ **тииртh** *м* паломничество

दर्शनीय **даршаниий** достопримечательный

देवी **девии** *ж* 1)богиня 2)госпожа (*обращение*)

नामक **наамак** по имени

पवित्र **павитр** священный

पुस्तकालय **пустакаалай** *м* библиотека

प्रथम **пратhам** первый

प्राथमिक **праатhамик** 1)первичный 2)начальный

फाटक **пhaatak** *м* ворота
फुलवाडी **пhулоaaгuи** *ж* цветник
फूल **пhуул** *м* цветок
बगल **багал** *ж* 1)подмышка 2)сторона, бок
बायाँ **баайăа** левый
भगवान **бhагваан** *м* бог, всевышний
मंच **манч** *м* 1)помост 2)вышка 3)сцена 4)арена
मंदिर **мандир** *м* храм
मील **миил** *м* миля
मुसलमानी **мусалмаании** мусульманский
मेडिकल **meдикал** медицинский
युनिवर्सिटी **йуниварсиtи** *ж* университет
लकडी **лакгuи** *ж* 1)древесина, дерево 2)дрова
ला **лаа** *м* право
लाट **лаat** *м* 1)лорд 2)губернатор
वंश **ванш** *м* род; династи
विख्यात **викhйаат** известный, знаменитый
शत्रु **шатру** *м* враг, противник
शिलान्यास **шилаанйаас** *м* закладка камня
संगम **сангам** *м* соединение; слияние
संपूर्ण **санпуур<u>н</u>** полный, весь, целый
सम्राट् **самраат** *м* императорसेक्रेटेरियट **секpeтeрийat** *м* секретериат
स्वास्थ्यकर **свааcтhйакар** здоровый, целебный
हाईकार्ट **haaиикaart** *м* высокий суд
हिंदू **hиндуу** *м* индус

भौगालिक नाम

गंडक р. Гандак (*приток Ганга*)

दरभंगा г. Дарбханга (*находится на севере ш. Бихар; некогда столица туземного княжества*)

पटना г. Патна (*столица штата Бихар*); состоит из трех больших исторических районов «Патна сити», «Банкипуру» и «Данапур»

पाटलिपुत्र г. Паталипутра (*древняя столица гос-ва Магадха*)

बिहार Бихар (*один из 28 штатов Индии*)

राजगृह (*букв.* «царский дом») Раджгрих (*одна из древних столиц гос-ва Магадха*; *теперь носит название Раджгир*)

सोन р. Сон (*приток Ганга*)

निजी नाम

अजातशत्रु Аджатшатру (*один из правителей гос-ва Магадха; 516-489 до н.э.*)

उदयन Удаян (*один из правителей гос-ва Магадха, внук Аджаташатру; 443-418 до н.э.*)

खुदबख्श Кхудабахш (Кхуда Бахш) (19 в н.э.), известный индийский библиофил; начал с молодых лет собирать библиотеку древних исламских рукописей. Библиотека его имени была открыта в 1891

गांधी, मोहनदास करमचंद (१८६९-१९४८), лидер национально-освободительного движения Индии, имеет официальный эпитет «отец индийской нации»

गुप्त वंश династия Гуптов (*правящая династия в Северной Индии с 320 по 510 гг н.э.*)

गुरु गोविंद सिंह (*букв.* учитель Говинд Синх, 1660-1708), десятый и последний вероучитель сикхов, возглавлял сикхскую общину в 1675-1708

घोष Гхош (*имя одного из местных филантропов, основавших училище; академией в Индии может называться и среднее специальное училище*)

चंद्रगुप्त मौर्य Чандрагупта из династии Маурьев (*основатель династии*; *жил в 4 в. до н.э.*)

पटन देवी имя одной из самых почитаемых в Патне богинь

मगध Магадха (*древнее государство, находившееся на территории современных штатов Бихар и Джхаркханд; возникло в 4 в. до н.э. и просуществовало до 12 в н.э.*)

मीर कासिम Мир Касым, правитель Бенгали в 1760-64

मौर्य Маурья (*правящая династия в гос-ве Магадха с 322 до 185 гг до н.э.*)

Лексико-грамматический комментарий

१. Именно-глагольное сочетание संस्कार करना имеет значение «совершать обряд», «проводить церемонию». शिलान्यास संस्कार करना «проводить церемонию закладки первого камня».

२. कालक्रम से «с течением времени».

३. अपने अधीन करना «подчинять своему влиянию», «захватывать». Данный глагольный монолит присоединяет зависимый компонент через послелог के: मगध के अधीन करना.

४. ई. сокращение от слова ईसवी; употребляясь вместе с датой, относит ее к нашей эре.

५. अपनी राजधानी रखना «продолжать сохранять как свою столицу».

६. शाल еще одно написание дерева साल.

७. हाथ – мера длины, равная примерно 46 см.

८. तीर्थस्थान «место паломничества».

९. गोल घर (*букв.* «круглый дом»), зернохранилище, высотой до 30 м; достопримечательность Патны.

१०. गांधी मैदान «площадь им. М.К.Ганди».

११. बगल में «рядом», «около».

१२. मेडिकल कालेज «медицинский колледж» (*обычно так в Индии называются медицинские институты и медицинские факультеты университетов*).

१३. Эпитет साहब обычно присоединяют к имени или званию высокопоставленных лиц. Таким образом, जालान साहब की फुलवाडी можно перевести как «цветник («сад») имени досточтимого Джалана» (*вероятно один из эпитетов Мир Касыма*), а लाट साहब की कोठी – как «резиденция Его Превосходительства губернатора».

१४. सेक्रेटेरियट «секретериат», этим словом обычно обозначали Дом правительства или комплекс правительственных зданий.

१५. इंजीनियरिंग कालेज «инженерный колледж» (*обычно так в Индии называли инженерные училища или институты*).

१६. प्राथमिक शिक्षा «начальное образование».

१७. दरभंगा कोठी «резиденция («дворец») махараджи Дарбханги.

१८. घाट *соб.* «гхаты», или спуск к реке в виде лестницы или набережной; на берегах Гагнга считаются священными.

१९. Идиоматическое выражение तारे चमक रहे हैं означает «восходить - о звезде», «улыбаеться - о счастье».

२०. आना-जाना «общаться», «посещать», «общение», «посещение»; *зд.* «наплыв».

२१. एम. ए. की पढाई «обучение до степени магистра искусств» (*от англ. M. A. - Master of Arts*).

२२. ला की पढाई «преподавание права».

२३. जो हो «как бы то ни было».

२४. Именно-глагольное сочетание कल्याण करना имеет значение «приносить счастье («процветание»)». Зависимый компонент присоединяется через послелог का: शहर का कल्याण करना.

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढिये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. हरेक नये शब्द दो बार लिखिये।

३. अनुवाद कीजिये।

левая нога (рука), левый берег (глаз, бок, ботинок), слияние рек (науки и искусства), красивый (красный, желтый, белый, лесной, тропический) цветок, гирлянда цветов, выращивать (рвать, покупать, продавать) цветы, расти в саду (в поле, в

горах), ярый (внешний, старый, открытый) противник, нападение врагов, задержать наступление противника, старый форт, Красный форт в Дели, прибыть самым первым, первый звонок, расставить книги по порядку, течение времени, течение мыслей, император Всея Руси, император Ашок (Чандрагупта), зависимая страна, зависимый человек, подчинять себе страну, быть зависимым от родителей, династия императоров Магадхи, династия Маурьев (Гуптов); стена, длинной в десять миль; деревянная стена (церковь, скульптура), главные ворота крепости, крепостной ров; ров, шириной в 400 ладоней; забираться на вышку, международная арена, показывать пьесу на сцене театра, глубокий ров (пруд, колодец), глубокая река, глубокое изучение предмета; ров, глубиной в 30 ладоней; современное искусство, современная наука (жизнь, культура), современный город (период), современное состояние (общество, мировоззрение), современные обычаи и нравы (взгляды), священный долг, священное место, священные книги, священное место паломничества, круглый стол, круглое лицо, край стола, берег реки, сидеть сбоку от стола, дом возле магазина, библиотека старинной книги, мусульманская культура (религия), личная библиотека, храм искусства, храмы древней цивилизации, индуистский храм, религия индусов, господин управляющий, господин Рам Кумар, известный во всей Индии, известный писатель, осматривать достопримечательности, здание высокого суда, здание секретариата, резеденция английского губернатора, учиться в университете, получить образование в медицинском институте, обучаться в инженерном колледже, получить начальное образование, учиться в начальной школе, дополнительная работа, дополнительные деньги, небывалый вид, небывалое событие, построить современную набережную, падать со стула, падать в реку, сверкать на солнце, новая звезда, утренняя звезда, суровый (действующий, государственный, федеральный) закон, нарушать (изменять, разъяснять) закон, целебное место, здоровый образ жизни, изучать право, вводить закон, единственная надежда, надежда на помощь (на счастливое будущее), приносить счастье людям.

४. अनुवाद कीजिये।

कला और विज्ञान का संगम, नदियों का संगम, जंगली (वन्य) फूल, फूल तोडना, शिलान्यास संस्कार करना, घोर शत्रु, शत्रु पर चढाई करना, शत्रु की चढाई रोकना, शत्रुओं को मार डालना, स्वास्थ्य का शत्रु, शत्रु देश, पहाड की चढाई, चढाई पर जाना, शत्रु की चढाई, किला तोडना (जीतना, बनाना), लाल किला, अशोत्र नामक सम्राट्, अलमारी में पुस्तकें क्रम से लगाना, विचारों का क्रम तोडना, भारत का सम्राट्, शत्रु के अधीन होना, देश को अपने अधीन करना, उच्च वंश का परिवार, वंश का नाम रोशन करना, गुप्त (मौर्य) वंश, ईसवी सन्, ईसवी पूर्व, आठ मील की दूरी पर, कडी (सूखी) लकडी, लकडी की कुरसी, बाँसों का घेरा, मैदान (बगीचे) का घेरा, दो मील के घेरे में, बंद (खुला, पश्चिमी, लकडी का) फाटक, फाटक खोलना (बंद करना), फाटक में से जाना, अंतर्राष्ट्रीय मंच पर आना, मंच पर नाटक दिखाना, मंच के निकट बैठना, गहरा अध्ययन ((प्रभाव, विचार), गहरी नदी (खाई), खाई खोदना, विज्ञान और व्यवहार के बीच की खाई, आधुनिक इतिहास (काल, जीवन, कला, शिक्षा), तीर्थयात्रा करना, गोल मेज (चक्कर, खिडकी), समुद्र का किनारा, नदी के बायें किनारे पर फैलना, मेज के किनारे पर बैठना, पवित्र स्थान (कर्त्तव्य, ग्रंथ), चलता-फिरता पुस्तकालय, निजी (राजकीय) पुस्तकालय, मेडिकल कालेज (स्कूल), डाक्टरी सहायता (सलाह), प्रेम की देवी, देवी का मंदिर, विद्या मंदिर, मंदिर का घंटा, सूर्य मंदिर, बडा साहब, मैनेजर साहब, विख्यात कवि (ग्रंथ), उदार (संघीय, राज्य की) सरकार, सरकार बनाना, सरकार का गठन, दर्शनीय स्थान, बडी (छोटी) कोठी, चंद्रगुप्त प्रथम, प्रथक स्थान (प्रयत्न), प्रथम आना, प्राथमिक शिक्षा (संगठन, स्कूल), अतिरिक्त धन (सहायता), चमकता (ध्रुवीय, सवेरे का) तारा, धूप में चमकना, नया (कडा, संघीय) कानून, कानून तोडना (समझाना, बनाना), डाक्टरी प्रमाणपत्र (सहायता),

भगवान की इच्छा, थोडी (बडी) आशा, स्वास्थ्यकर जलवायु (स्थान), गाडियों का आना-जाना.

५. समानार्थक शब्द लिखिये।

पराधीन, नगर (२), तट, पूरा (२), किताब (२), शासन, पहला, सब से पहला, विश्वविद्यालय, प्रसिद्ध (२), अनोखा, देवता, सब से अच्छा, देखने योग्य, निवासस्थान.

६. निम्नलिखित विशेषणों के साथ सभी संभव सँज्ञाएँ जोडिये।

अधीन, गोल, गहरा, पवित्र, संपूर्ण, उत्तम, विख्यात, प्राथमिक, अतिरिक्त, अपूर्व, स्वास्थ्यकर.

७. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)पटना गंगा के ... तट पर स्थित है। २)इस जगह तीन नदियों का ... है जिसको त्रिवेणी कहते हैं। ३)कहते हैं कि फूलों में ... राजा है। ४)इस फुलवाडी के ... विशेष रूप से सुंदर होते हैं। ५)क्या आपकी फुलवाडी में गुलाब के फूल ... हैं? ६)किसी भवन की नींव रखना ... कहते हैं। ७)मित्र ... में बदल सकता है। क्या ... मित्र में बदल सकता है? ८)इस चोटी की चढाई अति कठिन समझी जाती है। ९)राजा लोग नगर बनाने से पहले आम तौर पर ... बनवाते हैं। १०)उदयन ... राजा इस नगर को राजधानी बना चुका था। ११)सम्राट् ने इस भूखंड को अपने ... किया। १२)काल... से सब बदलता जाता है। १३)रोमानोव ... तीन सौ वर्षों तक रूस का शासन करता रहा। १४)एक ... में लगभग डेढ किलोमीटर है। १५)प्रत्येक किले में मुख्य ... होता हैं जिस में से राजा लोग आते हैं। १६)घेरे में

... इसलिए बनाये जाते हैं कि आने वाले शत्रु को दूर से देखा जा सके। १७)किले के चारों आम तौर पर एक गहरी ... खोदी जाती है जो सदा जल से भरी रहती है। १८)संपूर्ण ज्ञान प्राप्त करने के लिए विषयों का ... अध्ययन करना बहुत आवश्यक होता है। १९)पुराने उपन्यासों की अपेक्षा ... उपन्यास कुछ हलका मालूम होता है॥ २०)प्रत्येक देश में अपने ...स्थान हैं जो वहाँ ... समझे जाते हैं। २१)हमारा भूगोल जैसे कि नाम से स्पष्ट होता है ... है। २२)मंदिर नदी के ... बनाया गया है। २३)मुसलमानों के बाद भारत में ... लोग आये हैं। २४)लाल मैदान की ... में मास्को होटल है। २५)इस ... में बीस लाख से ज्यादा ग्रंथ हैं। २६)मुसलमानों की मसजिदें होती हैं और हिन्दुओं के ... होते हैं। २७)इस ... में विशेष प्रकार के गुलाब उगते हैं। २८)मास्को में लाल मैदान और दिल्ली में लाल किला संपूर्ण संसार में ... हैं। २९)कुछ देशों में ... का गठन संसद ही करती है। ३०)संसार के अधिकतर देशों में ... शिक्षा अनिवार्य घोषित है। ३१)हिमालय पहाडों का दृश्य ... होता है। ३२)... सरकार द्वारा प्रस्तुत किया जाता है और इसके बाद संसद इस पर विचार करता है। ३३)प्रत्येक व्यक्ति को समय समय पर ... सहायता लेनी पडती है। ३४)रात को ऊपर ... खूब चमकते हैं। ३५)कहते हैं कि हमारे संसार में सब कुछ ... की इच्छा से किया जाता है। ३६)वह जगह ... समझी जाती है जहाँ न अधिक गरमी, न अधिक सरदी होती हैं। ३७)धूप में सोना खूब ... है। ३८)यह चीज फर्श पर ... पडी। ३९)... आया, ... पाया। ४०)मुझे भारत जाने की बडी ... है।

८. अनुवाद कीजिये।

Индию называют самым большим музеем в мире. Здесь можно увидеть замечательные образцы индийской, мусульманской и европейской (английской) архитектуры. Если город был столицей индусского государства, то там обязательно будет

старая крепость, царская резиденция и множество храмов. Мусульмане принесли свой архитектуру крепостей, которые строились на месте деревянных крепостей индусских раджей, а на месте храмов порой возводились величественные мечети. Англичане, высадившись на индийские берега, начинали одновременно строить форт и церковь, позднее свои торговые помещения, здания высоких судов и правительственных резиденций, которые порой строились внутри крепостей, построенных мусульманами. Так родилась современная индийская архитектура, представляющая собой слияние трех мировых культур: индусской, мусульманской и христианской (ईसाई).

Патна – столица штата Бихар – также является местом, где можно наблюдать слияние этих культур. Мусульмане положили конец государству Магадха в 12 в. н.э. Они построили в Патне несколько красивых мечетей, самая старейшая из которых мечеть Шершахи (शेरशाही), построенная в 1545 году.

В Патне можно познакомиться с еще одной культурой – сикхской, поскольку здесь в 1660 году родился десятый гуру сикхов – Говинд Синх, и Патна, таким образом, стала местом поломничества сикхов.

Во времена англичан был построен район Банкипур, где среди достопримечательностей можно отметить резиденцию губернатора, здания Высокого суда шата и Секретариата, музей Патны, «Круглый дом», построенный англичанами для хранения зерна.

В Патне находится самая большая в Индии библиотека мусульманских книг, названная по имени Кхудабакша, который начал собирать эти книги в начале 19 века.

В Бихаре родился первый президент Индии Раджендра Прасад, который в Патне, в известной Академии Гхоша получил начальное образование.

В Патне много учебных заведений, среди которых наиболее известны Университет Патны, инженерный и медицинский колледжи. Поэтому Патну иногда называют «городом студентов». Здесь можно получить высшее образование, стать магистром искусств и даже доктором философии.

Некоторые ученые утверждают, что название города Патна происходит от слова «паттан» (पत्तन), что переводится как «город».

Древний город Паталипутра находится на расстоянии двух километров от современной Патны, которая раскинулась на левом берегу Ганга в месте его слияния с реками Сон и Гандхак. Это очень красивое место. Особенно впечатляет вид самой реки, широкой и глубокой.

Паталипутра была основана правителем Аджатшатру, который в 497 до н.э. построил крепость в деревне Патали. Вокруг крепости начал расти город, который в период правления императоров из династии Маурьев стал столицей государства Магдха. Особенное развитие город получил в период правления династии Гуптов (320-510). В это время он стал центром индийской культуры и цивилизации. После прихода в Индию мусульман Паталипутра стала обычным городом, а место столицы заняла Патна.

९. अनुवाद कीजिये।

भारत के प्राचीन नगर। प्राचीन काल में भारत सभ्यता और संस्कृति का केंद्र था और दूर-दूर के देशों में यहाँ की संस्कृति का प्रसार हुआ था। सिंध में मोहन जोदडो और हरप्पा का नाम विख्यात है। इनकी खुदाई से मालूम हो गया कि ईसवी ३२५०-२७५० वर्ष पूर्व भारत का निवासी कृषि करना जानते थे। वे ईंटों (ईंट *ж* кирпич) के मकान बनाते थे और उन्होंने नगरों का निर्माण किया था।

सिंधवासियों के साथ आर्यों का घोर युद्ध हुआ जिस में आर्य जीत गये। इस के बाद आर्य लोग पंजाब में निवास करने लगे। यहाँ उन्होंने कृषि करना सीखा और कपास से वस्त्र बनाने लगे। संसार की सब से प्राचीन पुस्तक ऋगवेद से पाठक को आर्यों के रीति-रिवाज और उनकी विचारधारा की विशेष जानकारी प्राप्त हो सकती है।

आर्य लोग क्रमश: पंजाब से गंगा मैदान की ओर बढे और कुरु, पांचाल, शूरसेन और मत्सय नामक प्रदेशों में फैल गये। यहाँ उन्हों ने कई नगरों का निर्माण किया। इस प्रदेश को ब्रह्मर्षि के नाम से कहा जाता था।

गंगा मैदान से आर्य लोग पूर्व की ओर चले, तथा कुछ प्रदेशों में पहुँच गये। इस समय वहाँ कुछ विख्यात देश ओर उनकी राजधानियाँ थीं। आइये, हम इन नगरों का कुछ परिचाय कराएँ।

कौशंबी यमुना नदी के किनारे बसी हुई थी। यह नगर अनेक बगीचों-फलवाडियों से काफी प्रसिद्ध था। बुद्ध और महावीर इन बगीचों में ठहरते थे। इलाहाबाद के निकट कोसम नामक गाँव को प्राचीन कौशंबी माना जाता है। यहाँ उत्तर प्रदेश की सरकार की ओर से खुदाई का काम चल रहा है।

आजकल काशी और वाराणसी (बनारस) एक माने जाते हैं। परंतु प्राचीन काल में दोनों अलग-अलग थे। बनारस में कपडे और चंदन का बडा व्यापार होता था। वहाँ दूर-दूर के विद्यार्थी विद्याध्ययन के लिए आते थे। आजकल भी काशी संस्कृत विद्या का केंद्र है।

राजगृह में राजा बिम्बिसार राज्य करता था। यह नगर व्यापार का बहुत बडा केंद्र था। यहाँ से अनेक नगरों को जाने के लिए रास्ते बने हुए थे। यह स्थान पटना के निकट है और वह राजगिर नाम से प्रसिद्ध है। पाटलिपुत्र भी व्यापार का बडा केंद्र था। इस नगर को पटना नाम से कहा जाता है।

आधुनिक काल में मुंबई, कलकोट, चेन्नै आदि नगर बडे नगरों में गिने जाते हैं। ये स्थान समुद्र के किनारे बसे हुइ हैं, इसलिए अँग्रेज सरकार को योरप से माल भेजने-मँगाने में बहुत सुविधा रहती थी। यही कारण है कि इन नगरों को उन्नत बनाने का प्रयत्न किया गया।

पटालिपुत्र। यह मगध के राओं की प्रसिद्ध राजधानी है। वह सोन और गंगा नदी के संगम पर आधुनिक पटना और बाँकीपुर

के निकट स्थित है। पाटलिपुत्र का किला राजा अजातशत्रु (लगभग ४९४-४६७ ई. पू.) ने बनवाया और उसके पौत्र (внук) उदयन (४४३-४१८ ई. पू.) ने पाटलिपुत्र किले की बगल में गंगा तट पर कुसुमपुर की स्थापना की। दोनों नगर शीघ्र मिलकर एक हो गये और मौर्य राजा चंद्रगुप्त के अधीन ाटिलिपुत्र नगर का राजधानी के रूप में विकास हुआ। नगर के चारों ओर लकडी का घेरा बना हुआ था, जिस में ५७० मंच और ६४ फाटक थे। घेरे के बाहर नगर को सुरक्षित रखने के लिए गहरी खाई थी, जिस में सोन नदी का पानी भरा रहता था। धेरे के भीतर राजा की कोठी थी। कोठी लकडी की बनी हुई थी।

पाटलिपुत्र शुंग और कण्व वंश के राजाओं की भी राजधानी रहा। यह गुप्त सम्राटों की राजधानी रहा, जिन्होंने ३२० ई. से ५१० ई. तक रान्य किया। उनका राज्यकाल भारतीय इतिहास का सोने का काल माना जाता है और पाटलिपुत्र उस काल में भारतीय संस्कृति और सभ्यता का उत्तम केंद्र था। गुप्त वंश के पतन (падение) के बाद इस नगर का महत्व कम होने लगा। मुसलमानी शासनकाल में पाटलिपुत्र का महत्व और कम हो गया और अब पटना नगर, जो प्राचीन पाटलिपुत्र के निकट स्थित है, बिहार राज्य की राजधानी है।

क. १)पेड पर फूल उगे हैं। २)बच्चे फूल तोडते हैं। ३)गेहूँ खेत में उगती है। ४)अपनी पुस्तकें औ कापियाँ क्रम से लगानी चाहिए। ५)राजा को सम्राट् घोषित किया गया। ६)खाई दो मीटर गहरी है। ७)सडक नदी के किनारे-किनारे जाती है। ८)लाखों सिख पटना की तीर्थयात्रा करते हैं। ९)बनारस में हर साल लाखों तीर्थयात्री जाते हैं। १०)वह मेरी बगल में बैठी है। ११)जहाज घाट पर उतरा। १२)यह तारा खूब चमकता है। १३)सोना चमकता है। १४)आँखें चमकती हैं। १५)उसका नाम चमक उठा। १६)पेड गिरता है। १७) लडकी गिर पडी। १८)दाम गिर रहे हैं। १९)मेरी किताब पानी में गिर गयी। २०)बच्चा फर्श पर गिर

पडा। २१)दीवार गिर रही है। २२)मैं आशा करता हूँ कि कल वर्षा समाप्त होगी। २३)मुझे कोई आशा न रही। २४)मैं आप से अगले हफ्ते मिलने की आशा करता हूँ। २५)नयी सरकार बनायी गयी है।

१०. रूसी में प्रश्नों का अनुवाद करके उनका उत्तर दीजिये।

1)Где расположен город Патна? 2)Как раньше назывался этот город? 3)Столицей какого государства был этот город? 4)Чьей столицей является сейчас город Патна? 5)Кто основал город Паталипутру? 6)Когда правила династия Маурьев? 7)Кто был самым известным из правителей Магдхи? 8)Когда правила династия Гуптов? 9)Какой была Паталипутра во время правления императора Чандрагупты из династии Гуптов? 10)Из каких частей состоит современная Патна? 11)Почему Патна стала местом паломничесва сикхов? 12)Кто и с какой целью построил «Круглый дом» в Патне? 13)Где находится это здание? 14)Где находится Библиотека Кхудабакша? 15)Какие книги собраны в этой библиотеке? 16)Как называется самый известный храм в Патне? 17)Что построил в Патне правитель Бенгалии Мир Касым? 18)Как теперь называется это место? 19)Чем являлся Банкипур во времена правления англичан? 20)Какие достопримечательности можно увидеть в Банкипуре? 21)Где учился первый президент Индии? 22)Какие учебные заведения (शिक्षालय) Патны Вы можете назвать? 23)Почему сейчас Патна может быстро развиваться? 24)Почему Патну можно назвать городом студентов? 25)Какую ученую степень можно получить в учебных заведениях Патны? 26)Какие предметы изучаются в учебных заведениях Патны и других городов? 27)Каков климат Патны? 28)Как называли на хинди английского губернатора? 29)Центром каких религий является Патна? 30)Хотели бы Вы жить в Патне? 31)Если – да, то почему? 32)Синтезом каких культур являются многие города Северной Индии? 33)Есть ли в России места паломничества? 34)Есть ли у Вас надежда на то,

что когда-нибудь «засверкает и Ваша звезда»? 35)Будете ли Вы для этого просить помощи у бога?

११. पटना की कहानी कहिये।

१२. रूस के किसी भी नगर का वर्णन कीजिये।

१३. अपने सामने आप क्या उद्देश्य रखते हैं? आप कौन बनना चाहते हैं?

१४. बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

इवान: भाई साहब, तुम फिर मास्को आये हो, मैं हिन्दुस्तान कई बार गया था, तो क्या हम दोनों देशों के दर्शनीय स्थानों के विषय में बातें कर सकेंगे।

रमेश: क्यों नहीं, खुशी से। पर जहाँ तक मैं रूस का इतिहास जानता हूँ, यहाँ भारत जैसी पुरानी चीजें नहीं मिलतीं।

इवान: यह सही है। परंतु मेरे विचार में जो स्थान सुंदर है और किसी न किसी प्रकार इतिहास से जुडा हुआ होता है, इस के विषय में हम क्यों बातें न करें?

रमेश: सहमत हूँ। तो शुरू में क्या क्रेमलिन है? इसे किस ने बनवाया?

इवान: क्रमलिन का इतिहास काफी राचक है। वह कई बार उठा और कई बार गिरा। शुरू में इसकी दीवारें लकडी की थीं। यह बारहवीं सदी की बात है। वह क्रेमलिन जो अब हम देखते हैं पंद्रहवीं सदी में बनाया गया था। इसे रूसी राजा वासीलिय तीसरे ने बनवाया था। पर मंचों का निर्माण केवल सत्रहवीं सदी में समाप्त हुआ था।

रमेश: हम ऐसे मंचों को बुर्ज कहते हैं। मंच बुर्ज से छोटा होता है। तो ऐसे कितने बुर्ज हैं?

इवान: जहाँ तक मैं जानता हूँ, बीस बुर्ज हैं। पाँचों के ऊपर लाल तारे चमकते हैं जो रात को दूर से नजर आते हैं।

रमेश: तो भीतर क्या है?

इवान: सब से मुख्य हैं गिरजेघर। वे तीन हैं और सारे रूस में विख्यात हैं। इसके अतिरिक्त एक घटाघर है, जो रूस में सब से ऊंचा माना जाता है, और कुछ ऐतिहासिक कोठियाँ हैं जिन में रूसी राजा (हम उनको जार कहते हैं) रहते थे। पुरानी कोठियाँ हैं और नयी यानी उन्नीसवीं सदी की हैं।

रमेश: तो क्रेमलिन में आपके राष्ट्रपति की कोठी भी है?

इवान: नहीं, जी, नहीं। क्रेमलिन में वह काम ही करते हैं। उनका निवास स्थान अन्य जगह में है।

रमेश: तो और क्या है?

इवान: राष्ट्रपति प्रशासन के दो भवन हैं। एक में राष्ट्रपति काम करते हैं, दूसरे में उनके सहायक काम करते हैं। एक थियेटर है जिसको बडा क्रेमलिन भवन कहते हैं।

रमेश: मैंने सुना कि क्रेमलिन की दीवारे काफी मोटी हैं?

इवान: हाँ, जी, यह सही है। कहते हैं कि कुछ दीवारों के ऊपर मोटर गाडी चल सकती है।

रमेश: इतनी मोटी?

इवान: हाँ, इतनी। अच्छा, रमेश, तुम पटना के रहने वाले हो। तो आओ, पटना की बातें करें?

रमेश: बडी कृपा है तुम्हारी। पटना सदा मेरे सप्नों की चीज है।

इवान: मैं खुदाबख्श के पुस्तकालय से बहुत प्रभावित हूँ जो मुसलमानी ग्रंथ मैं ने वहाँ देखा है, वे अपूर्व हैं। विशेष रूप से कुरान के ग्रंथ।

रमेश: हम कुरान को कुरान शरीफ कहते हैं।

इवान: अच्छा? मैं जानता नहीं। तो वहाँ मैंने दुनिया के प्राचीनतम कुरान शरीफ देखे। हाथ से साफ-साफ लिखे हुए,

अरबी भाषा में। हिन्दी भाषा में लिखे हुए कुरान शरीफ को भी देखा।

रमेश: क्या रूसी भाषा में लिखे कुरान शरीफ भी हैं।

इवान: अब तो बहुत हैं। कई अच्छे अनुवाद भी किये गये हैं। पर खुदाबख्श के ग्रंथों की अपेक्षा वे कुछ नहीं हैं।

रमेश: तो और क्या पसंद आया पटना में?

इवान: गोल घर। उसकी वास्तुकला और बनावट। ऊपर से अनाज डाला जाता है जिससे भीतर के दरवाजे बंद हो जाते हैं अनाज के बोझ से, और दरवाजे तब खुलते हैं जब अनाज समाप्त होता है। इसके अतिरिक्त गंगा माता का दृश्य है, इतना सुंदर, इतना रोचक। वहाँ बैठे-बैठे आराम मिलता है। जी हलका हो जाता है। आशा है कि मैं वहाँ लौट सकूँगा।

रमेश: हाँ, पवित्र स्थान है और बडा स्वास्थ्यकर।

इवान: देर हो गयी है। क्या चाय पिएँ?

रमेश: खुशी से। रूस में भारतीय चाय।

इवान: हाँ, रमेश, रूस में चाय नहीं उगती। पर दूध रूसी होगा ही।

चुटकुले

१. "सोकर कब उठते हो?"

"जब सूर्य की किरणें मेरे कमरे में आती हैं।"

"इतनी जल्दी?"

मेरे कमरे का रुख पश्चिम की ओर है।"

२. मैनेजर: (कर्मचारी से) तो तुम अब वापस आये हो! पत्र डालने में तुम्हें तीन घंटे लगते हैं?

कर्मचारी: साहब, पत्र एक नहीं, तीन थे।

३. प्रसिद्ध लेखक मार्क ट्वेन एक बार बीमार पडे। अखबारों में उनकी मृत्यु का समाचार आया। दूसरे दिन ट्वेन ने

अखबारों में तार भेजा: "आप सब को यह जानकर दु:ख होगा कि मैं अभी मरा नहीं हूँ।"

УРОК 14

व्याकरण

Об употребление простых послелогов (обобщение)

Послелог का не имеет вещественного значения. Он указывает на принадлежность в широком смысле этого слова. Однако отношения принадлежности (посессивные отношения) могут иметь различные оттенки:

1)собственно посессивные отношения: किसान का घर, छात्र की किताब, स्त्री की टोकरी;

2)посессивно-агентивные отношения: शत्रु की चढाई, गाडियों का आना-जाना, सूर्य का उदय;

3)посессивные отношения носителя качества: लडकी की सुंदरता «красота девушки», शरीर की स्वच्छता «чистота тела»;

4)посессивные отношения части и целого: पहाड की चोटी, नगर का भाग, बच्चे का हाथ;

5)посессивно-локативные отношения: मगध का सम्राट्, पटना के घाट, मास्को का क्रेमलिन;

6)посесивно-темпоральные отношения: कल की यात्रा, जन्मदिन का त्यौहार, जनवरी की घटना;

7)посесивно-объектные отношения: कब्र की खुदाई, कमरे की सफाई, कहानी का अनुवाद, भाषा की पढाई;

8)посессивно-определительные отношения: लोगों की भीड, आम के फल, ३० हाथ की खाई.

Разумеется, данный послелог имеет большее количество оттенков (напр., субъектные отношения लेखक की लिखी किताब), но указанные выше являются основными.

Послелог के также не имеет вещественного значения. Употребляется для связи компонентов, между которыми суще-

ствуют субъектно-посессивные отношения: दादा जी के एक लडकी थी, हम लोगों के उतरते-उतरते दुभाषिया आ गया, इन लोगों के जाते ही वह खाना बनाने लगी.

Послелог को также не имеет вещественного значения. Он употребляется при выражении следующих отношений:

1)объектных, где данный послелог выступает как обязательный при косвенно-объектных отношениях, обозначая имя адресата: छात्र को किताब देना, बहन को पत्र भेजना, आने को कहना, जाने को तैयार, и как факультативный послелог при прямообъектных отношениях, где он выполняет функцию, аналогичной функции определенного артикля: भारत (बहन) [को] देखना, मैंने इस किताब को पढा (मैंने यह किताब पढी);

2)субъектных: भाई को जाना है, बहन को पत्र मिला, छात्र को समय नहीं है, सभी को यह बात मालूम है, माता जी को खुशी हुई, हमको संतोष है;

3)обстоятельственных: शाम को आना, खेत को जाना, किताब लेने को आना (следует помнить, что при глаголах движения и некоторых других данный послелог может не употребляться: घर जाना, भारत आना);

4)предикативных (только в сочетании косвенный инфинитив + глагол ह (होना): पक्षी उडने को है «птица вот-вот взлетит», भाई आने को है «брат вот-вот придет».

Послелог में обладает вещественным значением, аналогичным предлогу «в» русского языка, и выступает при выражении обстоятельственных и объектных отношений.

Обстоятельственные отношения: गाँव में रहना, कमरे में आना, बीच में चौडा, दो दिन में पूरा करना, साल में दो बार, छुट्टी में आना.

Объектные отношения: टोकरी में रखना, पानी में डालना, काम में व्यस्त, आँखों में प्रेम.

Послелог पर обладает вещественным значением, аналогичным предлогу «на» русского языка, и выступает при передаче обстоятельственных и объектных отношениях.

Обстоятельственные отношения: मैदान पर बहना, घोडे पर सवार, समय पर आना, यात्रा पर जाना, स्टेशन पर पहुँचना.

Объектные отношения: पेड पर मारना, गाडी पर जाना, घोडे पर घूमना, विचारों पर प्रभाव डालना, देश पर चढाई करना.

Послелог से обладает вещественным значнием, аналогичным предлогам «с», «из», «от», «у», и выступает при передаче обстоятельственных и объектных отношений, а также в чисто грамматической функции.

Обстоятельственные отношения: पहाड से उतरना, गाडी से उतरना, घर से निकलना, उस दिन से बंद, बहुत दिनों से सुनना «слышать в течение многих дней», कल से भेजने लगना, देखने से आनंद, मुश्किल से देखना, आराम से रहना.

Объектные отношения, среди которых особенно выделяются объектно-инструментальные, указывающие на орудие или средство действия: पेन से लिखना, आँखों से देखना, हवाई जहाज से आना, बर्फ से ढँका होना. В подобных конструкциях слово с этим послелогом переводится на русский язык существительным в творительном падеже: «писать ручкой», «видеть глазами», «прилететь самолетом», «быть покрытым снегом».

При употреблении каузативных глаголов слово с этим послелогом выделяет одного из инициаторов действия и выражает объектно-агентивные отношения. Послелог в этих случаях может переводиться на русский язык словами «с помощью», «посредством»: माता जी से बच्चे को दूध पिलवाना «напоить ребенка молоком с помощью мамы».

Среди остальных объектных отношений можно отметить объектно-отделительные (परिवार से अलग करना, नदी से निकालना) и объекто-соединительные (शत्रु से युद्ध करना, अध्यापक से पूछना, मित्र से कहना) отношения.

В пассивных и некоторых других предложениях слово с этим послелогом выступает для выражения субъектных отношений: किसान से खेत जोता गया «крестьянином поле обработано», शासन से घोषित किया गया «властью было объявлено», बच्चे से सोया नहीं जाता «ребенку не спится».

Послелог से может выполнять чисто грамматическую фукнцию, принимая участие в образовании аналитической сравнительной и превосходной степени сравнения: लडकों से अच्छा, अच्छे से अच्छा, छात्रों में सब से अच्छा.

व्याकरण के अभ्यास

१. अनुवाद कीजिये।

१)मैंने आपका पत्र पढा। २)हमने इस लेखक की लिखी किताब का अनुवाद किया। ३)मेरी बहन को हरे रंग के कपडे पसंद हैं। ४)भारत के किसान खेतों में काम करते हैं। ५)इस साद का अनाज ज्यादा अच्छा है। ६)बहन के तीन साल का बच्चा है। ७)यह ग्रंथ कितने का है? एक सौ रुपये का है। ८)मेरे मित्र के बगीचे में आम का पेड है। ९)शहर में कई तैरने के तालाब हैं। १०)हमने लिखने की नयी मेज खरीदी। ११)मुझे मित्र का पत्र मिला। १२)मेरे मन को आराम कहाँ मिला। १३)सोमवार को पढाई होगी, रविवार को छुट्टी। १४)शीला की इच्छा थी कि लडका चा जाए। १५)यात्रियों को अक्सर इसी होटल में भेजा जाता है। १६)मैं इस आदमी को खूब जानता हूँ। १७)यहाँ रविवार का भी काम होता है। १८)घर को आते हुए मैंने उससे यह सवाल किया। १९)दिन चढने को हो रहा है।

२०)हम अपनी यात्रा खुशी से समाप्त करने को हुए। २१)हम इस आदमी को मित्र समझते हैं। २२)मैं अपने दादा को पिता जैसे मानती हूँ। २३)मैं खा चुकने के बाद पढने को बैठा। २३)रास्ते में मैं दो मित्रों से मिला। २४)एक साहब से झगडा हुआ। २५)वह इस बात से सहमत था। २६)वे उसे गाँव से दूर वन की ओर ले चले। २७)मेरे जन्म के समय पिता जी की अवस्था साठ साल से कम न थी। २८)वह गाडी से उतरा। हम लोग चेन्नै से आये हैं। २९)शीला सुबह से वहाँ बैठी रही। ३०)पार्सल डाक से भेजा गया। ३१)रेडियो से यह समाचार सुनकर हमें बडी खुशी थी। ३२)चाय की दुकान सोमवार से बंद है। ३३)उसे आने से रोका नहीं जा सकता। ३४)उसके पैरों में जूते नहीं हैं। ३५)मेरे हाथों में शक्ति न रही। ३६)हम इस साद के अंत में भारत जाने वाले हैं। ३७)चाय में थोडा दूध डाल दीजिये। ३८)अनेक भारतीय गरमी में पहाडों को जाते हैं। ३९)मैंने एक ओी साँस में पत्र को पढा। ४०)सारा सामान चार भागों में बाँटा गया। ४१)उसनें दो सौ रुपये में एक ग्रंथ खरीदा। ४२)यह समाचार पिछले चार सालों से सुनने में आ रहा है। ४३)मैंने बच्चे को हाथों पर उठा लिया। ४४)यात्री भारत पर उड रहे हैं। ४५)किसान खेत पर चला गया। ४६)लडकियाँ एक गोल मेज पर बैठीं। ४७)मेज पर बैठकर वह पत्र लिखने लगा। ४८)गाडी लाट साहब की कोठी पर रुकी। ४९)हम छुट्टी पर जाने वाले हैं। ५०)देश पर शत्रु की चढाई हुई। ५१)उसके कंधे पर वही टोकरी रखी थी। ५२)फर्श पर भारी जूतों की आवाज सुनने में आयी। ५३)अध्यापक वी के आने पर सब बैठ गये। ५४)धूप निकलने पर हम घूमने निकले। ५५)वे समय पर आ गये।

२. अनुवाद कीजिये।

Дом друга моего отца, материя красного цвета, стена белого цвета, магазин готового платья, машина друга моего де-

душки, семилетний ребенок моего брата, стоимость одного метра материи, две карзины манго, самый большой торговый центр города, делать перевод с помощью друга моей сестры, делать попытку узнать вчерашние новости, попытаться сделать счастливым весь мир, переводить книгу, написанную известным писателем, попытаться перевести кпражнение по грамматике.

1)Мы послали брату две посылки. 2)Студентам понравился этот фильм на хинди. 3)Я всегда готов поехать в Индию. 4)Ребенок родился 1января 2002 года. 5)Я считаю его своим другом. 6)Я собрался выходить их дома, как пошел дождь. 7)Дайте девушке эту книгу. 8)Ребенку стало очень радостно. 9)Студентам приходится много читать. 10)Вам следует знать эту пословицу.

1)Мы изучаем хинди несколько месяцев. 2)Все начинать нужно с самого начала. 3)Я встречусь с ним в Индии. 4)Что написано пером… 5)До Индии все добираются самолетом. 6)Мост соединяет город с левым берегом реки. 7)Дедушка сделал стул своими руками. 8)Он сидит за столом с самого утра. 9)Поле вспахано крстьянами. 10)По этому вопросу следует посоветоваться с адвокатом.

1)Каникулы бывают два раза в году. 2)Город расположен в долине реки. 3)Новость распространилась среди всех студентов. 4)В начале своей речи президент поблагодарил присутствующих. 5)Имущество раздели на три части. 6)Я учусь в МГИМО. 7)Товар упал в реку. 8)На эту работу уйдет два часа. 9)В Индии много исторических памятников. 10)В комнату вошел врач.

1)Он положил книгу на стол. 2)Враги напали на страну. 3)Нужно всегда приходить вовремя. 4)Мы прибыли на станцию вовремя. 5)Эта книга оказала на меня большое лияние. 6)По прибытию в Индию он дал телеграмму. 7)Самолет летит над Индией. 8)Мальчик упал на пол. 9)Наш дом находится на главной улице. 10)Преподаватель прочитал интересную лекцию по истории Индии.

पाठ

वस्त्र, आभूषण और भोजन

कुछ विद्वानों का खयाल है कि प्राचीन भारत में सीने की कला का प्रचार नहीं हुआ था, पर उनका मत गलत है। भारत में सब प्रकार के शीत, उष्ण और शीतोष्ण प्रदेश होने के कारण भिन्न-भिन्न स्थानों में प्राचीन काल से आवश्यकता के अनुसार भिन्न-भिन्न प्रकार के वस्त्र पहने जाते थे।

उस समय स्त्रियों का मामूली वस्त्र अन्तरीय अर्थात् साडी था जो आधी पहनी और आधी ओढी जाती थी। बाहर जाने के समय उसपर उत्तरीय (दुपट्टा) रहता था। स्त्रियाँ नाचने के समय लहँगे जैसे जरी के काम का वस्त्र पहनती थीं। मथुरा के कंकाली टीले से मिली हुई एक शिला पर रानी और उसकी दासियों के चित्र अंकित हैं। रानी लहँगा पहने और ऊपर उत्तरीय धारण किये हुए है। यह लहँगा आज के लहँगों के समान ही हैं। दक्षिण में, जहाँ लहँगे का रिवाज नहीं है, आज भी नाचते समय स्त्रियाँ लहँगा पहनती हैं। स्त्रियाँ छींट वाले कपडे भी पहनती थीं जैसा कि अजंता की गुफा में बच्चे को गोद में लिए हुए एक स्त्री के सुंदर चित्र से ज्ञात होता है। उसमें स्त्री कमर से नीचे तक आधी बाँह वाली सुंदर छींट की अँगिया पहने हुए है। व्यापारी लोग रूई के चोगे और कुरते पहनते थे। दक्षिण के लोग सामान्य रूप से दो धोतियों से काम चलाते थे। धोतियों के सुंदर किनारा भी होता था।

इन कपडों की विविधता, सुंदरता और सफाई की ओर भी बहुत ध्यान दिया जाता था। एक चीनी यात्री ने रेशमी तथा ऊनी वस्त्रों का वर्णन किया है। स्त्रियाँ प्राय: रंगीन कपडे पसंद करती थीं। बौद्ध साधु प्राय: लाल, हिन्दू सन्यासी भगवा और जैन (श्वेतांबर) साधु श्वेत या पीला कपडा पहनते थे। राजा लोग सिर पर मुकुट धारण करते थे। साधारण लोग पगडी बाँधते थे।

बालों के शृंगार की तरफ भी काफी ध्यान दिया जाता था। पुरुष बडे बडे बाल रखते थे। स्त्रियाँ भिन्न भिन्न प्रकार के अत्यंत सुंदर केश विन्यास करती थीं जिसका पता उस समय की मूर्त्तियों से लगता है। बालों का पीछे जूडा बाँधा जाता था, जिस पर सुगंधित फूल लगाये जाते थे। ब्राह्मण लोग सिर और दाढी के बाल कटवाते थे। क्षत्रिय लोग लंबी-लंबी दाढी रखते थे। बहुत से लोग पैरों में जूते नहीं पहनते थे।

शरीर को सजाने के लिए गहनों का भी प्रयोग होता था। पुरुष और स्त्रियाँ दोनों ही गहनों के शौकीन थे। चीनी यात्री लिखते थे कि राजा और धनी लोग विशेष आभूषण पहनते हैं। अमूल्य मणियाँ और रत्नों के हार, अँगूठियाँ, कडे और मालाएँ उनके आभूषण थे। पैरों में भी सादे या घुँघरू वाले जेवर पहने जाते थे। हाथों में कडे और शंख तथा हाथीदाँत की तरह तरह की चूडियाँ, बाहु पर भिन्न भिन्न प्रकार के भुजबंद, गले में बहुमूल्य हार और अँगुलियों में भिन्न भिन्न प्रकार की अँगूठियाँ पहनी जाती थीं। स्तन कहीं खुले, कहीं पट्टी से बंधे हुए और कहीं चोली से ढँके हुए रहते थे।

भोजन में शुद्धता और सफाई का बहुत खयाल रखा जाता था। भोजन के पूर्व भारतीय स्नान करते थे। भोजन के पात्र एक के बाद दूसरे को नहीं दिये जाते थे। मिट्टी और लकडी के बरतन एक बार के प्रयोग के बाद प्रयुक्त नहीं होते थे। सोने, चाँदी, ताँबे आदि के पात्र शुद्ध किये जाते थे।

भारतीयों का भोजन साधारणतया गेहूँ, चावल, ज्वार, बाजरा, दूध, घी, गुड और शक्कर था। महात्मा बुद्ध से पूर्व मांस का भी प्रचार बहुत था। पर जब बहुत से बौद्ध हिन्दू हुए, तो अहिंसा और शाकाहार का धर्म भी साथ लाये। हिन्दू धर्म में मांसाहार पाप समझा जाने लगा। कभी कभी मछली भी खायी जाती थी। प्याज, लहसुन का प्रयोग मना था और उनके खाने वाले प्रायश्चित के भागी समझे जाते थे।

मद्य पान का प्रचार भी प्राय: नहीं था। द्विजों को तो शराब बेचने की भी आज्ञा नहीं थी। ब्राह्मण तो मद्य बिलकुल नहीं पीते थे।

उस समय स्वच्छता का विचार अवश्य था, परन्तु परस्पर का भोजन मना न था। छूत-छात का विचार वैष्णव धर्म के प्रचार के साथ पीछे से बढा।

नये शब्द

अंकित **анкит** отмеченный; изображенный

अँगिया **ăгийаа** *ж* 1)лиф 2)блузка

अँगुली **ăгулии** *ж* палец

अँगूठी **ăгууthии** *ж* кольцо, перстень

अंतरीय **антариий** *м* домашняя одежда; дхоти

अमूल्य **амуулйа** бесценный

अर्थात् **арthаат** то есть

अवश्य **авашйа** непременно, обязательно

अहिंसा **аhинсаа** *ж* ахимса, ненасилие

आज्ञा **аагйаа** *ж* 1)приказ 2)позволение

आधा **ааdhаа 1.** половинный **2.** *м* половина

आभूषण **аабhуушан** *м* украшение

उत्तरीय **уттарий** *м* верхняяя одежда; накидка

ऊनी **уунии** шерстяной

ओढना **orhнаа** *п* покрывать, накидывать

कडा **каrаа** *м* браслет

काटना **кааtнаа** *п* резать; отрезать

केश **кеш** *м* волосы

क्षत्रिय **кшатрий** *м* кшатрий

खयाल **khайаал** *м* 1)мысль, идея 2)мнение 4)забота, внимание

गलत **галат** ошибочный, неправильный

गला **галаа** *м* 1)горло 2)шея

गहना **гаhнаа** *м* украшение

गुड **гуr** *м* патока

गुफा **гупhаа** *ж* пещера

गोद **год** *ж* место на коленях

घी **гhии** *м* топленое масло

घुँघरू **гhŭгhаруу** *м* колокольчик, бубенчик

चाँदी **чăадии** *ж* серебро

चीनी **чиинии** китайский
चूडी **чууrии** *ж* браслет
चोगा **чоr̲аа** *м* халат
चोली **чолии** *ж* лиф; короткая кофта
छींट **чhũит** *ж* ситец
छूतछात **чhуутчhаат** *ж* неприкасаемость
जरी **зарии** *ж* парча
जूडा **джууrаа** *м* коса, уложенная в пучок
जैन **джайн 1.** джайнистский **2.** *м* джайнист
ज्ञात **гйаат** 1)узнанный 2)известный
ज्वार **джваар** *м* джуар, просо
टीला **tиилаа** *м* холм, возвышенность
तरफ **тараф** *ж* **1.** *ж* сторона, направление **2.** की ~ в сторону
ताँबा **тăабаа** *м* медь
दाढी **даarhии** *ж* борода
दासी **даасии** *ж* 1)рабыня 2)служанка
दुपट्टा **дупаttаа** *м* 1)шарф 2)накидка
द्विज **двидж** *м* дважды рожденный
धनी **дhании** богатый
धारण **дhааран̲** надевание, ношение
ध्यान **дhйаан** *м* внимание
नाचना **наачнаа** *нп.* танцевать, плясать
पगडी **пагrии** *ж* тюрбан; чалма
पट्टी **паttии** *ж* 1)полоса материи 2)бинт, повязка
पता **патаа** *м* 1)адрес 2)весть, известие
पात्र **паатр** *м* 1)сосуд 2)действующее лицо, персонаж
पाप **паап** *м* грех
पीछे **пичhе 1.** позади, сзади; назад **2.** के ~ сзади; после
पुरुष **пуруш̲** *м* мужчина; человек
प्याज **пйааз** *м* лук
प्रयुक्त **прайукт** употребленный, примененный
प्रयोग **прайог** *м* 1)использование 2)опыт, эксперимент
प्रायश्चित **праайашчит** *м* покаяние; искупление
बरतन **бартан** *м* посуда
बँधना **бăдhнаа** *нп.* быть связанным, привязанным
बहुमूल्य **баhумуулйа** драгоценный
बाँधना **бăадhнаа** *п* связывать, завязывать
बाँह **бăаh** *ж* рука (*от плеча до кисти*)

बाजरा **бааджраа** *м* баджра, просо

बाल **баал** *м* волос; шерсть

बाहु **бааhу** *ж* рука (*от плеча до кисти*)

बौद्ध **бауддh 1.** буддийский **2.** *м* буддист

ब्राह्मण **браahман** *м* брахман

भगवा **бhагваа** цвета красной охры

भागी **бhаагии** *м* участник

भुजबंद **бhуджбанд** *м* браслет

मणि **мани** *м/ж* 1)драгоценный камень 2)жемчуг

मद्य **мадйа** *м* вино

मद्यपान **мадйапаан** *м* употребление спиртного

मना **манаа** запрещенный

महात्मा **маhаатмаа** *м* махатма, великий человек

मांसाहार **маансааhаар** *м* употребление мяса

मामूली **маамуулии** обычный, обыкновенный

मुकुट **мукуt** *м* корона

रंगीन **рангиин** 1)цветной 2)красочный, живописный

रत्न **ратн** *м* драгоценный камень

रानी **раании** *ж* рани, царица

रूई **рууии** *ж* 1)хлопок 2)вата

रेशमी **решмии** шелковый

लहँगा **лаhãга** *м* юбка

लहसुन **лаhсун** *м* чеснок

विन्यास **винйаас** *м* приведение в порядок

विविधता **вивидhтаа** *ж* разнообразие

वैष्णव **вайшнав 1.** вишнуитский **2.** *м* вишнуит

शंख **шанкh** *м* раковина

शक्कर **шаккар** *ж* сахар

शराब **шарааб** *ж* вино

शाकाहार **шаакааhаар** *м* вегетарианство

शिला **шилаа** *ж* скала

शीतोष्ण **шитошн** умеренный (*о климате*)

शुद्ध **шуддh** 1)чистый 2)точный, правильный

शुद्धता **шуддhтаа** *ж* 1)чистота 2)точность, правильность

शृंगार **шрингаар** *м* украшение

शौकीन **шаукиин** *м* любитель

श्वेत **швет** белый

सजाना **саджаанаа** *п* украшать; наряжать

सन्यासी **санйаасии** *м* саньяси, отшельник

साडी **саагии** *ж* сари

साधारणतया **саадhаарантайаа** обычно, обыкновенно

साधु **саадhу** *м* садху, аскет; *зд.* монах
सिर **сир** *м* голова
सीना **сиинаа** *п* шить
सुंदरता **сундартаа** *ж* красота
सुगंधित **сугандhит** ароматный, душистый
स्तन **стан** *м* женская грудь
स्वच्छता **сваччhтаа** *ж* чистота
हाथीदाँत **hатhиидăат** *м* слоновая кость
हार **hаар** *м* ожерелье

भौगोलिक नाम

अजंता – название места, где находятся знаменитые пещерные храмы

मथुरा – г. Матхура (*ш. Уттар Прадеш*), место рождения бога Кришны

निजी नाम

कंकाली – один из эпитетов богини Дурги

बुद्ध - (*букв.* «просветленный) *соб.* Будда

Лексико-грамматический комментарий

१. जरी के काम का «золототканный».

२. Глагольный монолит धारण करना имеет значение «носить», «надевать».

३. ПНВ в сочетании со словами समय (वक्त) «время» образует обстоятельственный оборот времени, который может переводиться на русский язык как субстантивным словосочетанием, так и придаточным времени: नाचते समय «во время танца», «когда танцуешь»; किताब पढते समय «во время чтения книги», «когда читаешь книгу» и т.п.

४. Союзное слово जैसा कि «подобно тому, как», «как» вводит придаточное дополнительное предложение с присоединительным оттенком.

५. गोद में लेना «брать на руки», «сажать на колени».

६. आधी बाँह वाली अँगिया «блузка с короткими рукавами» (*букв.* «до половины руки»).

७. Идиоматическое выражение काम चलाना означает «довольствоваться», «удовлетворять потребности».

८. ध्यान देना «обращать внимание» (*на кого-л., что-л. की ओर*).

९. श्वेतांबर (*букв.* «покрытый белым») – название одной из двух сект джайнизма. Другая секта называется दिगंबर (*букв.* «покрытый небом»), и поэтому ее последователи ходят полностью обнаженными.

१०. बाल (दाढी) रखना «носить или отпускать волосы («бороду»)».

११. केश विन्यास करना «делать прическу», «укладывать волосы».

१२. Идиоматическое выражение पता लगना (चलना) означает «выясняться», «обнаруживаться».

१३. बालों के पीछे जूडा बाँधना «завязывать волосы узлом (пучком) на затылке».

१४. फूल लगाना «вставлять («вплетать») цветы».

१५. ब्राह्मण «брахман», представитель первой касты, касты жрецов в кастовой системе индусов. क्षत्रिय «кшатрий», представитеь второй касты, касты воинов. Вместе с третьей кастой, кастой торговцев (वैश्य) считались дважды рожденными (द्विज), поскольку только они могли совершать определенный жертвенный обряд, который приравнивался ко второму рождению.

१६. दाढी के बाल कटवाना «брить бороду» (*с чьей-л. помощью*).

१७. घुँघरू वाले जेवर «украшения в виде браслетов для ног с колокольчиками» (*обычно надеваются во время исполнения классических и фольклорных индийских танцев*).

१८. भुजबंद – вид браслета, который обычно надевается выше локтя.

१९. Идиоматическое выражение खयाल रखना означает «заботиться», «уделять внимание».

२०. Глагольный монолит शुद्ध करना имеет следующие значения: «чистить», «очищать» и «исправлять».

२१. वैष्णव धर्म «вишнуизм», одно из течений индуизма.

पाठ के अभ्यास

१. पाठ को पढ़िये और रूसी में अनुवाद कीजिये।

२. हरेक नये शब्द दो बार लिखिये।

३. अनुवाद कीजिये।

шить юбку (блузку, рубашку, халат), искусство шитья, ошибочное мнение, ошибочная мысль, умеренный климат, обычное явление (положение), обычные люди, обычный вопрос (ответ), парчевые одежды, юбка для танца, высокий холм, церковь на холме, царица ночи, покупать рабыню, носить национальные одежды, быть нарисованным на картине (на скале), шить одежду из ситца, знаменитые пещеры Аджанты, пещерный храм, брать ребенка на руки, кофточка с короткими рукавами, носить ватный халат, обходиться одним лишь дхоти, разнообразие культур (цветов, мыслей, сари), удивительная (необычная) красота, красота природа (человека, девушки, одежды, украшений), обращать внимание на развитие событий, уделять внимание изучению языка, китайские шелковые одежды, покрывать шерстяной тканью, цветной кинофильм, красочная одежда, буддийский монах, индусский отшельник, носить бе-

лые одежды, одежда цвета красной охры, носить корону на голове, повязывать тюрбан, царская корона, связывать руки и ноги, обращать внимание на украшение волос, красивая (круглая, маленькая) голова, осмотреть с ног до головы, сиять над головой, носить длинные волосы, делать прическу на голове, послать письмо по индийскому адресу, завязывать волосы узлом на затылке, пахучая роза, ароматные вещества, брить бороду, отпускать бороду, украшать одежду цветами, использовать для украшения, любитель дорогих украшений, богатый крестьянин (торговец), бесценный драгоценный камень, носить на шее золотое урашение, покупать в Индии серебрянные и медные браслеты, украшения из раковин и слоновой кости, статуэтка из слоновой кости, носить кольца на всех пальцах, носить повязку на голове, повязывать повязку на руку, покупать китайскую посуду, мыть посуду после еды, использование медной посуды, сосуд для вина, класть сахар в чай, употребление патоки вместо сахара, готовить еду на топленом масле, пропаганда ненасилия, считать употребление мяса грехом, обряд очищения, совершать обряд очищения от греха, употреблять в пищу лук и чеснок, чистота мыслей (тела, комнаты), получать (отдавать) приказ, получать разрешение на торговлю спиртными напитками, быть участником национального праздника.

४. अनुवाद कीजिये।

सिर (गले, सोने) के आभूषण, देश का आभूषण, अजीब खयाल, कमीज (चोगा) सीना, गलत काम (तरीका, रास्ता), गलत समझना, शीतोष्ण जलवायु, आधा घंटा (हिस्सा), आधी दुकान (रात), आधे लोग, आधा-आधा बाँटना, रेशमी साडी, साडियों की प्रदर्शनी, साडी पहनना (ओढना), सिर पर दुपट्टा ओढना, खुशी से नाचना, मंच पर नाचना और गाना, कडी (पर्वतीय) शिला, घर (फूलों, पहाडों) की रानी, रानी की दासी, बच्चे को गोद में उठाना, बायीं (लंबी, मोटी) बाँह, बाँहों में लेना (भरना), बाँह में बाँह डाले चलना, कमीज की बाँह, रूई का चोगा, अनुभव (

रंगों, विचारों, साडियों, मतों) की विविधता, शरीर (प्रकृति, भावना, रूप, विचारों) की सुंदरता, बच्चे का ध्यान (खयाल) रखना, रंगीन दुपट्टा (कपडे, जीवन, फिल्म, आदमी), भगवा (श्वेत) वस्त्र, काले (खुले, नरम, घने, मोटे, लंबे, सफेद) बाल, पगडी (हाथ-पैर, टाँगें, पट्टी, सामान, पुल) बाँधना, केवल पुरुषों के लिए, घर की तरफ जाना, पढाई की तरफ ध्यान देना, दोनों तरफ लिखना, काले (सफेद, लंबे) केश, केश विन्यास करना, स्थायी (अस्थायी, घर का) पता, अपना नाम और पता लिखना, पते पर भेजना, जूडे पर फूल लगाना, जूडा बाँधना, काली (सफेद, लंबी) दाढी, दाढी रखना, बाल काटना (कटवाना), पेड (अँगुली, गला) काटना, कमरा फूलों से सजाना, सडक झंडों से सजाना, शरीर को गहनों से सजाना, जाडे मं गरम कपडों का प्रयोग, शब्दों (भाषा, कहावत) का शुद्ध प्रयोग, नये तरीके प्रयुक्त करना, सिर पर मुकुट धारण करना, गले पर हार पहनना, अँगुली में अँगूठी पहनना, फूलों की माला, साने का हार, भारथ रत्न, असली रत्न, बहुमूल्य मत (समय, सलाह, वस्तु), सोने की चूडियाँ, कपडे (लोहे, लकडी, सिर, बाँह) की पट्टी, बाहु पर पट्टी बाँधना, जीवन (मन, समाचारों, भाषा) की शुद्धता, शुद्ध जल (वायु, विचार, भाषा, लाभ), सोने (चाँदी, ताँके) का पात्र, नाटक के पात्र, मिट्टी (ताँबे, पीने, खाने, धोने, लकडी) का बरतन, चाय में शक्कर डालना, घोर पाप, पाप का प्रायश्चित करना, प्रदर्शनी के भागी, राजा की आज्ञा से, आज्ञा मानना, आज्ञा लेना (देना, प्राप्त करना), शरीर (घर, गाँव, मन) की स्वच्छता.

५. समानार्थक शब्ल लिखिये।

आभूषण (२), विचार, सामान्य (२), मालूम, सफेद, ओर, चूडी, बाल, सफाई, साफ, आम तौर पर, शराब, आदमी.

६. निम्नलिखित विशेषणों के साथ सभीसंभव सँज्ञाएँ जोडिये।

गलत, शीतोष्ण, मामूली, ज्ञात, आधा, रेशमी, ऊनी, श्वेत, बौद्ध, धनी, अमूल्य, बहुमूल्य, शुद्ध.

७. लिंग (род) और अनुवाद के साथ वस्त्रों, आभूषणों तथा भोजन के पदार्थों संबंधी सब नाम अलग अलग लिखिये।

८. रिक्त स्थानों को भरिये।

१)भारत में शीत, उष्ण और ... प्रदेश हैं। २)... की कला प्राचीनतम काल से लागों को ज्ञात था। ३)... प्रश्न का सही उत्तर कैसे दिया जा सकता है। ४)प्रत्येक देश में जनसंख्या का अधिकतर भाग ... लोग हैं। ५)भारत में प्राय: सब स्त्रियाँ ... पहनती हैं। ६)साडी के ऊपर ... पहना जाता है। ७)नाचने के लिए स्त्रियाँ विशेष ... पहनती हैं। ८)भारत में अनेक ऐसी ... हैं जिन पर रंगीन चित्र ... होते हैं। ९)रानी की सेवा करने के लिए अनेक ... थीं, १०)बनारसी साडियाँ ... के काम के कारण बहुत प्रसिद्ध हैं। ११)घुँघरू वाले जेवर ... समय पहने जाते हैं। १२)अजंता की ... अपने रंगीन चित्रों के कारण प्रसिद्ध हैं। १३)संसार भर में बच्चे को ... में लिए हुए कितनी स्त्रियों के चित्र बनाये गये हैं। १४)यह आधी ... वाली अँगिया है। १५)हिमालय में रूई का ... सब से उचित वस्त्र है। १६)हिन्दुस्तानी बाजारों पर कपडों की ... आकर्षण की वस्तु है। १७)गंगा के दृश्य की ... से सब लोग प्रभावित होते हैं। १८)पढाई की तरफ ... देना आवश्यक होता है। १९)प्रत्येक धर्म के साधु-सन्यासी अपने रंग के वस्त्र पहनते थे: बौद्ध ... प्राय: लाल, हिन्दू सन्यासी ... और जैन साधु ... या पीला कपडा पहनते थे। २०)राजा लोग सिर पर ... धारण करते थे। २१)मामूली लोग ... बाँधते थे। २१)बालों के ... की तरफ बडा ध्यान दिया जाता था। २२)ब्राह्मण लोग ... और ... के बाल कटवाते थे। २३)क्षत्रिय लोग लंबी ... रखते थे। २४)सफेद वस्त्र

धारण करने वाले जैनों को ... कहते हैं। २५)पगडी ... एक कला है। २६)जिस ... पर मुकुट है वही राजा है। २७)रेबमस कपडे ... लोग पहनते थे। २८)ठंडे प्रदेशों में ... वस्त्रों को ही पहनना पडता है। २९)अब सब फिल्में ... होती हैं। ३०)शिला पर कुछ शब्द ... हैं। ३१)छोटी पहाडी को ... कहते हैं। ३२)सिख लोग अपने ... नहीं कटवाते। ३३)प्राय: सब स्त्रियाँ अपने बालों के ... की तरफ ध्यान देती हैं। ३४)आप मेरी इ मेल का ... लिख लीजिये। ३५)इस स्त्री के बालों के पीछे ... बँधा है। ३६)सब स्त्रियाँ ... का प्रयोग जानती हैं। ३७) गले में ..., बाँहों पर ..., अँगुलियों पर ..., यही भारतीय स्त्री का चित्र है। ३८)गहने सोने के होते हैं और ... के होते हैं। ३९)बडे-बडे ... अमूल्य होते हैं। ४०)नाचते समय लगभग सब स्त्रियाँ ... वाले जेवर पहनती हैं। ४१)हाथ में पाँच ... हैं। ४२)... शरीर का वही अंग है जिससे बच्चा दूध पीता है। ४३)प्राचीन काल में स्तन ... से बँधे हुए थे। ४४)साडी के साथ ... पहनना मुसलमानी संस्कृति के प्रभाव का कारण है। ४५)जैन धर्म विचारों की ... और शरीर की ... पर आधारित है। ४६)पहले भोजन के ... सोने, चाँदी और ताँबे के थे। ४७)प्रत्येक भोजन के बाद ... शुद्ध किये जाते थे। ४८)... का धर्म हिन्दुओं का है और ... का रिवाज मुसलमानों का है। ४९)हिन्दुओं के लिए मांस खाना ... समझा जाता है जिसका ... करना आवश्यक है। ५०)भारत के गाँवों में लोग शक्कर कम खाते हैं, वे अधिकतर ... खाते हैं। ५१)प्राचीन भारत में ... और ... स्वास्थ्यकर नहीं समझे जाते थे। ५२)चाहे हिन्दुओं के लिए, चाहे मुसलमानों के लिए ... पीना मना है। ५३)ब्राह्मण और क्षत्रिय ... समझे जाते थे। ५४)इनको शराब बेचने की ... नहीं थी। ५५)संविधान के अनुसार छूतछात और उसका प्रचार मना है।

९. अनुवाद कीजिये।

Как говорят в Индии, «все мы индийцы, но все мы разные». Это разнообразие внешнего вида, одежды, питания, обычаев и обрядов можно видеть в каждом индийском штате.

На севере Индии, в Гималайских горах нельзя жить без теплых шерстяных вещей. Кроме этого, там носят толстые ватные халаты. Под халат надевают рубашку-камиз и длинные шаровары (शलवार *м*). Женщины здесь носят массивные украшения, сделанные в основном их серебра.

Жители Панджаба (पंजाब), среди которых много сикхов, также носят рубашки и шаровары. Женщины сверху носят шарф-дупатта. Иногда все эти три вещи шьются из одной ткани. Мужчины сикхи повязывают тюрбан. Они никогда не стригут волосы ни головы, ни бороды. Кроме этого, сикх может носить рубашку-курта.

Индусы Севрной Индии вместо шаровар носят дхоти разной длины или штаны-паджама (पाजामा *м*). И дхоти, и штаны-паджама бывают белого цвета.

В штате Раджастхан женщины носят длинную юбку-гхагхра (घाघरा *м*) и корткую кофточку-чоли. С одеждой, которая здесь бывает красного цвета и очень часто расшита золотом, носят много украшений. Женщины нанизывают на руки (иногда по самое плечо) множество браслетов, число которых может достигать двадцати на каждой руке. Раньше такие браслеты делались из слоновой кости. Помимо браслетов, женщины носят много украшений из серебра.

В других штатах Северной Индии женщины носят сари, которые разнятся длиной и манерой повязывания. Есть сари, длинной в 4-5 метров и есть сари, длина которых достигает 9 метров. Под сари зимой надевают нижнюю юбку (साया *м*, छोटा लहँगा) и всегда надевают блузку-чоли. Последние два предмета – результат воздействия мусуьманской культуры. В деревнях и особенно на юге Индии женщины и сейчас носят только сари.

Короткое сари часто называют дхоти. Его обычно носят в деревнях.

Наибольшей известностью в Индии пользуются бенаресские (बनारसी) сари, кайма которых выткана золотым шитьем. Встречаются очень дорогие сари, на кайму кторых используют до 200 грамм золота.

В Южной Индии носят длинные сари. Мужчины часто носят только одно дхоти.

Наряду с национальной одеждой в Индии носят и европейскую, которая ничем не отличается от той, что носят в России.

Продовольственная карзина в Индии подразделяется на индусскую, мусульманскую и христианскую.

Большинство индусов не ест мяса, хотя это не запрещено религией. Некоторые индусы не едят даже яйца и не пьют чай. Но некоторые индусы употребляют в пищу рыбу, едят яйца пьют чай и кофе (काफी *ж*). Почти все индусы, особенно брахманы не пьют вина. В вегетарианскую пищу входят изделия из бобовых и просяных, рис и различные лепешки («лепешка» रोटी *ж*). Много употребляется в пище пряностей. Чаще всего для приготовления пищи используют топленое и растительное масло («растительное масло» वनस्पति तेल *м*).

Кухню мусульман отличает употребление мяса. Мусульмане готовят различные пловы («плов» पुलाव *м*) и кебабы («кебаб» कबाब *м*).

Христиане в Индии едят европейскую еду.

В Индии растут все фрукты мира и много таких, которые встречаются только в Индии. Царем индийских фруктов считается манго. Повсеместно встречаются бананы («банан» केला *м*). Говорят, что в Индии растет более ста сортов бананов.

Индийцы обычно едят не более трех раз в день. Завтрак, обед и ужин у индусов мало отличаются друг от друга. Мусульмане обычно едят мясо вечером. Христинская еда очень близка к английской.

१०. अनुवाद कीजिये।

सुपर बाजार

यह दिल्ली का सुपर बाजार है। अभी तक इससे बडा बाजार शहर में नहीं है। यह देश का सम से बडा सुपर बाजार है। यह बाजार नगर के केंद्र में एक बहुत बडे भवन में है। इसमें छः मंजिलें हैं और हर एक मंजिल पर कई विभाग हैं। पहली मंजिल पर घरेलू सामान, तरकारी आदि मिलती है।

दूसरी और तीसरी मंजिल प। वस्त्र विभाग हैं। इन विभागों में रेशमी, ऊनी और छींट के कपडे बिकते हैं। इन्हीं विभागों में तैयार कपडे, साडियाँ, साडी-चोली के सेट, कुरते तथा कमीजें, लहँगे तथा अँगियाँ भी मिलती हैं। एक खाने का कमरा भी है तीसरी मंजिल पर। यहाँ लोग बैठकर नाश्ता या भोजन करते हैं। अगली मंजिल पर किराना विभाग (бакалейный отдел) है। यहाँ सभी प्रकार की दालें, वनस्पति घी, मसाले और अन्य आवश्यक सामान मिलता है। सुपर बाजार से बिक्री में बहुत सुविधा मिलती है। इससे समय की बचत होती है और अच्छी साफ सुथरी चीजें उचित दाम पर मिलती हैं।

इसी प्रकार के बाजार दूसरे बडे नगरों में खुले हैं। इन बाजारों से जनता को काफी लाभ मिलता है।

किसान और दर्जी

किसी गाँव में एक किसान रहता था। एक बार की बात है, किसान की टोपी फट गयी, वह बाजार से आधा गज कपडा लाया और दर्जी की दुकान पर गया।

किसान ने दर्जी से कहा, “मियाँ दर्जी, मुझे एक टोपी सिलानी है। मेरे पास आधा गज कपडा है, क्या तुम इसमें मेरी टोपी सी दोगे?”

दर्जी: हाँ, सी दूँगा। कल आकर ले जाना।

किसान ने दर्जी को कपडा दे दिया और अपने घर चल दिया। रास्ते में जाते-जाते किसान सोचने लगा, “मैंने दर्जी से इक टोपी सीने को कहा था। वह जल्दी में तैयार हो गया। अवश्य इसमें दर्जी की चालाकी है। मालूम होता है वह कुछ कपडा बचाना चाहता है।”

किसान दोटा और दर्जी के पास जाकर बोला, “क्यों मियाँ दर्जी, तुम उस कपडे में दो टापियाँ न सी दोगे?”

दर्जी: क्यों नहीं? दो सी दूँगा।

किसान चला गया। लेकिन उसके मन में फिर संदेह हुआ। वह फिर लौटकर आया और दर्जी से कहने लगा, “देखो भाई, दो नहीं, तुम उस कपडे की तीन टोपियाँ सी देना।”

दर्जी: अच्छी बात है, तीन सी दूँगा।

किसान बडे चक्कर में आया। वह सोचने लगा कि यह बात क्या है? अब की बार किसान ने दर्जी से चार टोपियाँ सीने को कहा। दर्जी ने कहा, “अच्छी बात है।”

किसान को चैन कहाँ। वह फिर लौटा और दर्जी से कहने लगा, “देखो दर्जी, मुझे पाँच टोपियों की आवश्यकता है। तुम पाँच टोपियाँ सी देना। मैं कद आकर ले जाऊँगा। देखो, ठीक सीना।”

यह कहकर किसान अपने घर चला गया।

किसान अपनी समझदारी से बहुत संतुष्ट था। सबेरा होते ही किसान मुँह-हाथ धोकर और नाशता करके दर्जी की दुकान पर जा पहुँचा। किसान ने टापियाँ माँगीं। दर्जी ने पाँच टापियाँ निकालीं और किसान की पाँचों अँगुलियों पर एक एक करके रख दीं।

नये शब्द: दर्जी *м* портной; टोपी *ж* шапка; मियाँ *м зд.* уважаемый; सोचना *п* думать; चालाकी *ж* хитрость; संदेह *м* сомнение

हिन्दुस्तान हमारा

अब भारत एक बडा भारी देश है। आप लोगों में से कुछ शायद भारत की यात्रा पर गये हों। उत्तर में हिमालय पहाड है, दक्षिण में बडी दूर जाइये, तो वहाँ रामेश्वर है। हमारा इतना लंबा-चौडा देश है, इसमें इतने राज्य हैं। हम यहाँ उत्तरप्रदेश में हैं, हम से मिला हुआ बिहार राज्य है। आगे बढो तो बंगाल है। उस तरफ बंबई है। मद्रास है, पंजाब है... कितने नाम मैं लेता जाऊँ? ये हमारे देश के बडे-बडे राज्य हैं। इन में अनगिनत लोग रहते हैं, उनके अलग-अलग धर्म हैं। बहुत से हिन्दू रहते हैं, हिन्दुओं में भी बहुत सी जातियाँ हैं। फिर, यहाँ मुलिमान रहते हैं, ईसाई रहते हैं, जैन, सिख, बौद्ध, सब लोग रहते हैं। अब ये सब धर्म हमारे देश के धर्म हो गये हैं। सब लोग अपने-अपने धर्म पर चलें। लेकिन देश के काम में तो सब एक हैं। हमें आपस में प्रेम से मिलकर रहना चाहिए। यह बहुत जरूरी है।

आप हिन्दुस्तान के पुराने इतिहास को देखें। मैं राजा-महाराजा और बडे सम्राटों के इतिहास की बात नहीं कहता, जो आप पढते हैं। पर जो असल में इतिहास होता है, उसको आप देखें कि हिन्दुस्तान के दिमाग (ум) ने क्या-क्या किया। आप देखेंगे कि आज से कई हजार साल पहले कितनी चीजें हिन्दुस्तान के दिमाग से निकलीं, जिन्होंने दुनिया पर प्रभाव डाला। मैं सब बातें नहीं कहता, लेकिन दो-एक चीजों की तरफ आपका ध्यान दिलाता हूँ जो आजकल से संबंध रखती हैं।

एक तो यह कि हिन्दुस्तान के लोग प्राचीन काल से अपने देश से बाहर जाते थे। यहाँ का ज्ञान लेकर, यहाँ का धर्म लेकर, यहाँ की कलाएँ लेकर। आप एशिया में जाइये, पूर्वी एशिया, इंडोनेशिया, चीन, जापान, मंगोलिया, तिब्बत, कहीं भी जाएँ, पुराने हिन्दुस्तान के दिमाग से बनी चीजें आपको मिलेंगी। हिन्दुस्तान ने इन देशों पर चढाई नहीं की, जैसे और देश करते हैं। वहाँ हिन्दुस्तान का दिमाग पहुँचा, उसकी भवन निर्माण कला वहाँ पहुँची और उसकी संस्कृति वहाँ पहुँची। अगर आप

हिन्दुस्तान की पुरानी इमारतें आप देखना चाहते हैं, तो हिन्दस्तान में आपको शायद ही उतनी बडी मिलें, जितनी बडी कम्बोडिया में मिलेंगी, जो आपको अफगानिस्तान औरु इंडोनेशिया में किलेंगी। भारत की कितनी अी किताबें चीन में हैं, संस्कृत का चीनी भाषा में उनका अनुवाद है। हमारे यहाँ की असली चीन का उन्होंने उसी काल में अनुवाद किया था, जो आज फिर हमें एस अनुवाद से पढना पडता है।

(जवाहरलाल नेहरू के भाषण पर आधारित).

११. रूसी में प्रश्नों का अनुवाद करके उनका उत्तर दीजिये।

1)Существовало ли в Древней Индии искусство шитья. 2)Есть ли в Индии районы с холодным и умеренным климатом? 3)Почему ошибочно мнение о том, что индийцам не нужна теплая одежда? 4)Как надевают женщины сари? 5)Что одевали женщины в Древней Индии во время танца? 6)Что было нарисовано на одном из камней Канкалийского холма? 7)Что носили индийские женщины в древние времена? 8)Где в Индии носят ватные халаты? 9)Почему древние люди жили в пещерах? 10)Как Вы понимаете слова «единство в многообразии»? 11)Можно ли словами описать красоту природы? 12)Уделяете ли Вы внимание международному положению? 13)Брали ли Вас ребенком на руки? 14)Берете ли Вы на руки свою кошку? 15)Какими предметами одежды Вы обходитесь? 16)Когда Вы носите шелковые рубашки, а когда шерстяные? 17)Посещали ли китайские путешественники Россию? 18)Видели ли Вы когда-нибудь буддийского монаха или индусского отшельника? 19)Чем различается их одежда? 20)Кого в Индии называют «одетыми небом»? 21)Можно ли назвать Шапку Мономаха короной? 22)есть ли России народности, которые носят тюрбан? 23)Носили ли Вы когда-нибудь ватный халат? 24)Стригли ли волосы и бороды индийские кшатрии? 25)Как носят волосы индийские женщины? 26)Знаете ли Вы электронный адрес

МГИМО? 27)Какую общую одежду носят в Индии мужчины и женщины? 28)Если Вы мужчина, то носите ли Вы бороду? 29)Носят ли бороду индийские брахманы? 30)Когда примерно появился в нашей стране первый цветной кинофильм. 31)Какие украшения Вы носите? 32)Из чего они сделаны? 33)Помогают ли здоровью медные браслеты? 34)Любите ли Вы драгоценные камни? 35)Есть ли в Вашем доме изделия из слоновой кости? 36)Есть ли у Вас дома морские раковины? 37)Что такое кофточка чоли? 38)Носят ли такие кофточки у нас в России? 39)Видели ли Вы когда-нибудь браслеты для ног, которые надевают для танцев? 40)Употребляете ли Вы мясо в пищу? 41)Почему почти все индусы не едят мяса. 42)Нравится ли Вам вегетарианство? 43)Обладают ли целебными свойствами лук и чеснок? 44)Приходилось ли Вам когда-нибудь искупать свои грехи? 45)Что считается одним из грезов в Индии? 46)Ели ли Вы когда-нибудь патоку из сахарного тростника? 47)Готовят ли у Вас в доме еду на топленом масле? 48)Кто в Индии не пьет вино? 49)Позволено ли в Индии торговать вином дважды рожденным? 50)Какую из индийских одежд Вы могли бы носить?

१२. भारतीय वस्त्रों की कहानी कहिये।

१३. भातरीय आभूषणों की कहानी कहिये।

१४. भारतीय भोजन संबंधी कहानी कहिये।

१५. रूसी में बातचीत का अनुवाद करके उसको याद कीजिये।

दुकानदार: आइये, आइये, कहिये।
मदनलाल: सूट का कपडा दिखाइये।
दुकानदार: बैठिये। हमारे यहाँ कई प्रकार का कपडा मिलेगा। आपको कैसा कपडा चाहिए?
मदनलाल: कोई अच्छा सा दिखाइये।

दुकानदार: सुनो, रमेश, ऊपर के तीन थान निकालो। लीजिये, साहब, यह सब से अच्छे कारखाने का कपडा है। आजकल बहुत चलता है।

मदनलाल: इसका दाम क्या है?

दुकानदार: दाम कोई ज्यादा नहीं है। आपके लिए नव्वे रुपये मीटर।

मदनलाल: यह तो बहुत महँगा है, कोई सस्ता दिखाइये।

दुकानदार: अरे साहब, इस दाम में आपको ऐसा कपडा नहीं मिलेगा। हमारी बात मानिये औरु इसका सूट बनवा लीजिये। थोडा ही कपडा रहा है इसीलिए इस दाम में मिल रहा है।

मदनलाल: इसमें कोई और रैग मिलेगा?

दुकानदार: इसमें दो शेड आते हैं। सब से ऊपर से दूसरा थान, हाँ, हाँ, उसको खोलो।

मदनलाल: नहीं, मत खोलिये। यह नहीं, वह जो नीचे से चौथा, नहीं, पाँचवाँ थान निकालिये।

दुकानदार: यह देखिये, बहुत अच्छा कपडा है, विदेशी है। शेड भी बहुत अच्छा है।

मदनलाल: यह किस दाम का है?

दुकानदार: यह कुछ महँगा है। एक सौ चालीस रुपये मीटर।

मदनलाल: कुछ कम कीजिये न?

दुकानदार: माफ कीजिये, यहाँ मोलभाव नहीं होता। थान के अंदर हर मीटर पर दाम अंकित है।

मदनलाल: ठीक है। सवा तीन मीटर दीजिये। यह लीजिये, पाँच सौ रुपये।

दुकानदार: धन्यवाद, यह लीजिये शेष रुपये। इन्हें गिन लीजिये।

मदनलाल: ठीक है, धन्यवाद।

नये शब्द: सूट *м* костюм; थान *м* рулон ткани; महँगा дорогой; शेड *м* оттенок; माफ कीजिये прошу прощения.

चुटकुले

१. वन में काम करने वाले दो आदमी घर पर आराम कर रहे अपने एक मित्र के घर आकर पूछने लगे, “ठीक तो हो न?”

“हाँ, सब ठीक है।”

“भाई, अभी-अभी हमने वन में एक आदमी को मरा हुआ पाया। हमारा खयाल हुआ, कहीं तुम न हो”

“वह देखने में कैसा लगता था?”

“हाँ, तुम्हारे ही जैसा।”

“पीली कमीज पहने था?”

“हाँ।”

“और लाल रंग का शलवार?”

“नहीं, शलवार सफेद था।”

“तो फिर मैं वह नहीं था।” मित्र ने उन्हें दरवाजा दिखाते हुइ कहा।

२. “जब तुम देर से घर पहुँचते हो तो अपनी स्त्री से क्या कहते हो?” एक ने अपने मित्र से पूछा।

उसने कहा, “तब मुझे कुछ कहने की आवश्यकता ही नहीं पडती। वही सब कुछ कह लेती है।”

३. माँ: पुत्र, यह क्या कर रहा है?

पुत्र: भाई को पत्र लिख रहा हूँ।

माँ: लेकिन तुझे अभी तक लिखना नहीं आता है।

पुत्र: तो माँ, भाई को पढना ही नहीं आता।